

På ville veger?

Levende utstillinger av samer i Europa og Amerika

Cathrine Baglo

Avhandling levert for graden

Philosophiae Doctor

Juni 2011

Til minne om Margrete Olsdatter Krøys
(1863–1922)

Forord

Denne avhandlinga har vært en lang reise på alle måter. Lite ante jeg da jeg startet ut for nærmere sju år siden at arbeidet skulle bringe meg til Kansas Museum med tornadoskjul i kjelleren og en rekke andre mer eller mindre tenkelige steder i inn- og utland. At familien skulle vokse til fem hadde jeg vel heller ikke klart for meg. Likevel har kanskje den indre reisen vært den største. I arbeidet med denne avhandlinga har jeg grått bøtter og spann, flirt og bannet, blitt fullstendig satt ut av bilder og informasjon jeg har funnet, og ikke minst: møtt meg sjøl i døra – utallige ganger. Forhåpentligvis sitter noe av dette igjen i avhandlinga.

I løpet av alle disse årene har mange bidratt til prosjektet. Først og fremst vil jeg takke Magne Rundberg og Liv Inger Olsen ved Tromsø Museums eget bibliotek for fantastisk hjelp til å skaffe materiale. Takk også til Bente Danielsen som lot meg få manuskript og bilder fra sin fars reise til Danmark og Europa på 1930-tallet, og til Åke Jünge som har svart på store og små spørsmål underveis. Samisk Senter har velvillig støttet prosjektet med midler til arkivundersøkelser i Hamburg, Berlin og Chicago, mens de i 2010 ga meg muligheten til å reise til Iowa for å delta på konferansen ”Performing Indigeneity”. Etter å ha sittet og puslet alene på kontoret i mange år fikk jeg endelig satt mitt arbeid i en større sammenheng. Takk til Glenn Penny og Laura Graham for det. Nigel Rothfels har vært en viktig sparringpartner underveis. Takk til ham og Herman Reichenbach for personlig omvisning i Hagenbecks Dyrepark. Takk også til Julia Keil, min døråpner i Berlin, som sjenerøst ga meg kopi av alt materialet hun hadde funnet om antropologiske undersøkelser av samer i Tyskland, og til Klaus Gille ved Hagenbeck-arkivet i Hamburg. En konferanse i Stockholm skulle videre ta meg til Berkeley. Takk til Hanne Pico Larsen og til kolleger ved UCB og Scandinavian Department som fulgte meg hjem i form av Mark Sandbergs bok og avhandlingene til Eric Ames og Vanessa Schwartz. Hanne innlosjerte meg også hos seg i Chicago med utsikt over Midway Plaisance fra kjøkkenvinduet. Utrolig!

På Tromsø Museum har jeg nytt godt av fellesskapet ved gamle samisk etnografisk avdeling og kunnskapen de besitter. Stipendiatene på TMU og på arkeologi i Breivika har også bidratt til avhandlinga. Særlig har arbeidsgruppen om ANT vært betydningsfull. Blant stipendiatene på TMU har særlig Lena Arekol, Hanne Hammer Stien og Mariann Mathisen vært involvert i prosjektet. De har også forsøkt å rydde litt i tekst og tanker. Det samme har veilederne mine Charlotte Damm og Terje Brantenberg. Nå i innspurten har Jan Magne Gjerde og Anne Tømmervåg vært et enestående teknisk personale, mens mamma og pappa kom oppover for å passe unger mens Bjørnar var borte. Takk til dere alle!

Den største takken går allikevel til Bjørnar for støtte underveis, for sitt analytiske skarpsyn, og for å se poenger der jeg bare fornemmer problemstillinger. Til sist vil jeg takke Katinka, Marta og Nanna for at jeg etter hvert tvang denne avhandlinga i kne. Måtte de gi meg mot til å stå løpet ut!

Tromsø den 18. juni 2011

Cathrine Baglo

Innholdsfortegnelse

FORORD	3
INNHOLDSFORTEGNELSE	5
FIGURER	8
KAPITTEL 1 INNLEDNING	11
BAKGRUNN	11
LEVENDE UTSTILLINGER: SJANGER OG TEKNOLOGI	13
DE LEVENDE UTSTILLINGENE SOM FORSKNINGSOBJEKT	15
PROBLEMTILLINGER OG INNLEDENDE BETRAKTNINGER	18
KILDEMATERIALE OG AVGRENSING	24
AVHANDLINGAS OPPBYGGING	25
KAPITTEL 2 NORMALISERENDE TEKNOLOGIER, SVARTE BOKSER OG UFORANDERLIGE MOBILER: REDSKAP TIL EN ANALYTISK VERKTØYKASSE	27
DISIPLINÆRE PRAKSISER OG NORMALISERENDE TEKNOLOGIER	30
SVARTE BOKSER OG UFORANDERLIGE MOBILER	34
MAKT, BETYDNING OG HANDLING	37
”INTERMEDIARIES” OG ”MEDIATORS”	39
FØLG AKTØRENE!	40
KAPITTEL 3 LEVENDE UTSTILLINGER AV SAMER	42
DEL 1. SPE BEGYNNELSE	44
<i>Mr. Bullock’s exhibition of Laplanders (1822–1823)</i>	44
Oppsummering del 1:.....	53
DEL 2. UTSTILLINGENE VINNER TERRENG 1872–1879	53
<i>Die ersten Lappländer-polarmenschen: Willardt og Böhles utstillinger (1872–1878)</i>	55
<i>Carl Hagenbecks første antropologisk-zoologiske utstilling (1875)</i>	64
<i>Farinis utstilling av samer i Royal Aquarium (1877)</i>	71
<i>Hagenbecks andre utstilling av samer i Tyskland og Frankrike (1878–1879)</i>	75
<i>Kolasamer på utstilling i Moskva (1879)</i>	80
Oppsummering del 2:.....	82
DEL 3. VEKST, INSTITUSJONALISERING OG INTERNASJONALISERING (1884–1894).....	84
<i>Lappefamilien i Alexandra-Palace Park (1885)</i>	84
<i>Lappländer- und Dalekarlier Truppe (1888)</i>	88
<i>Le Lapons au Jardin d’Acclimatation (1889)</i>	92
<i>Die Lappländer Karavane aus den nordischen Schneebergen (1889–1897?)</i>	100
<i>Samene i Castans Panoptikum (1891)</i>	105
<i>Lappländerkarawane in der Flora zu Charlottenburg (1897)</i>	106
<i>Samer på verdensutstillinga i Chicago (1893)</i>	109
<i>Der Lappländer [...] im Zoologischer Garten (1893–1894)</i>	123
Oppsummering del 3:.....	128
DEL 4. KOMMERSIELL VEKST OG AKADEMISK SKEPSIS (1901–1913)	130
<i>Lapper i Zoologisk Have, København (1901)</i>	131
<i>Paa utstilling i Rotterdam (en del aar siden)</i>	133
<i>Hagenbecks vinterutstilling (1910)</i>	135
<i>Siréns menasjeri (1910 – 1911)</i>	138
<i>Hagenbecks pinseutstilling (1909 eller 1910)</i>	142
<i>Samer til Glasgow (1911)</i>	145
<i>Ausstellung Nordland (1911)</i>	147

<i>Lappar i Budapest zoologiska trädgård (1913)</i>	153
<i>Oppsummering del 4:</i>	154
DEL 5. UTSTILLINGENE ETTER 1924	155
<i>Ruhe's Lappenschau (1924–25)</i>	156
<i>Samerne i Hagenbecks Cirkus (1926)</i>	159
<i>Carl Gabriel's und L. Ruhe's Riesenpolarschau (1930)</i>	161
<i>De siste levende utstillingene av samer? (1933–1934 og cirka 1950)</i>	164
UFORANDERLIGE MOBILER? LEVENDE UTSTILLINGER I TIDA 1822 TIL CIRKA 1930/1950	166
KAPITTEL 4 DE LEVENDE UTSTILLINGENE SOM FELTLABORATORIUM	170
FORSTÅElsen AV FORSKJELLIGHET INNENFOR 1800-TALLETS VITENSKAPELIGE DISKURS	172
EINE PATOLOGISCHE RASSE	175
VISUALISERING AV RASE OG PRIMITIVITET	179
INOFFENSIVE NOMADS	186
FORTEMENT MÉTISSÉE	188
BONAPARTES PORTRETTET AV SØRSAMENE I JARDIN D'ACCLIMATATION	191
FRA FYSISK FRAMTONING TIL KULTURELL KONTEKST	196
UTVIKLINGAS DISSONANS	199
DE LEVENDE UTSTILLINGENE OG FORSTYRRET UFORANDERLIGHET	201
KAPITTEL 5 ISCENESETTELSE OG MOTTAKELSE	202
HAGENBECKS ANTROPOLOGISK-ZOOLOGISKE UTSTILLINGER	204
ISCENESETTELSER AV AUTENTISITET, TILTREKKENDE FREMMEDHET OG HJEMLIGHET	206
FAMILIEN	213
KARAVANEN	216
DRAMATISERING AV ARBEID, HÅNDVERK OG DAGLIGLIV	217
DEN LEVENDE LANDSBYEN	220
EKSSPORTEN AV LANDSBYMODELLEN TIL VERDENSUTSTILLINGENE.....	221
VERDENSUTSTILLINGENE: ISCENESETTELSER AV RASE, EVOLUSJON OG PRIMITIVITET	222
UTSTILLINGAS FYSISKE AVGRENSNING	229
PUBLIKUMS MOTTAKELSE	234
UTSTILLINGENE SOM "HUMAN ZOO" OG NATURALISERINGA AV KULTURELL FREMMEDHET	240
KAPITTEL 6 OPPLEVELSE, FORHANDLING OG MOTIVASJON	243
KOLONIALISERING, KRISER OG KULTURELL ASSIMILASJON	245
ADRIAN JACOBSEN: SAMLER AV MENNESKER OG TING	251
REKRUTTERING, FORHANDLING OG PROFESJONALISERING	254
UTSTILLERNES MOTIVER	262
DELTAKERNE OPPLEVELSER	266
UTSTILLINGENE SOM SITUERT SELVREPRESENTASJON OG KULTURELL MOTSTAND	276
UTSTILLINGENE SOM KONTAKTSONE.....	282
DE LEVENDE UTSTILLINGENE SOM "RENSELSesarBEID" OG RELASJONELT FELT	283
KAPITTEL 7 DE LEVENDE UTSTILLINGENES BETYDNING OG VIRKNINGSHISTORIE	286
DE LEVENDE UTSTILLINGENES FALL OG GJENKOMST	287
DE LEVENDE UTSTILLINGENE SOM MASSEMEDIUM OG SJANGERSKAPER	292
FRA MENNESKER TIL MENNESKEDUKKER: MUSEET SOM "INTERMEDIARY"	294
DE LEVENDE UTSTILLINGENE SOM SKAPER AV BEVISSTHET OG KULTURELL KAPITAL	300
SAMELEIRE, SAMELAND OG LEVENDEGJORT KULTURFORMIDLING I NYERE TID	303
KULTURFORMIDLING, KOMMERSIALISERING OG OPTREDENER SOM "ANDRE"	308
KONKLUSJON	312
VEDLEGG KONTRAKT 1926, SIDE 1 OG 2	315
ARKIVMATERIALE	317
GUIDEBØKER OG PROGRAM	317

ARTIKLER PÅ NETT	318
ANDRE KILDER	320
LITTERATUR	326

Figurer

Figur 1 “Laplanders, Reindeer & c. as Exhibited in the Egyptian Hall, Piccadilly. 1822”	46
Figur 2 “Mr. Bullocks Exhibition of Laplanders”	47
Figur 3 “The Laplanders return to their Native Country under Care of Mr. Bullock & his son”	48
Figur 4 “Lappländer in Wien”	56
Figur 5 Hagenbecks første dyrehage i Neuer Pferdemarkt, Hamburg	65
Figur 6 “Det var en Fornøyelse at se, hvorledes de indfangede Rendyrene”	67
Figur 7 Royal Aquarium London	72
Figur 8 “Farini’s Laplanders”	73
Figur 9 Hagenbecks andre utstilling av samer fra Karasjok og Kautokeino 1878-79	78
Figur 10 Fra utstillinga, trolig i Paris 1879	79
Figur 11 “Lopari” Moskva 1879	81
Figur 12 Alexandra Palace London	85
Figur 13 “Lapons” 1889	93
Figur 14 ”Den parisiske folkemengden”	95
Figur 15 Fra utstillinga i Paris 1889	97
Figur 16 Margrete Olsdatter Krøyt (1863–1922) med to år gamle Marta Maria	99
Figur 17 Samer fra Hallen-Myssjø i Jämtland på vei til utstilling i Tyskland 1892	102
Figur 18 Retusjert fotografi av gruppen 1892	103
Figur 19 Fra utstillinga i Visby på Gotland 1892	104
Figur 20 Castans Panoptikum og Passage Theater Berlin	106
Figur 21 Fra utstillinga i Berlin 1897	107
Figur 22 Johannes og Märta Thomasson	108
Figur 23 Foran Lapland Village, World’s Columbian Exposition Chicago 1893	112
Figur 24 “Some Arctic Visitors”	114
Figur 25 “Little Bi-Lo”	117
Figur 26 “Group from Far-Away Lapland”	123
Figur 27 Plakat fra utstillinga av sørsamer i Tyskland og Østerrike 1893–94	127
Figur 28 Plakat fra utstillinga av finske samer i Hagenbecks Dyrepark vinteren 1910	136
Figur 29 Samer fra Enare og Kittilä på vei til Hamburg 1910	138
Figur 30 “Siréns menasjeri”	139
Figur 31 Oglala-sioux, somaliere, indiere og samer i Hagenbecks Dyrepark 1910.	145
Figur 32 “Junge Frau mit Kleinkind in Eine Tragwiege”	148
Figur 33 Nils Nilson Skum og Helena Kuhmunen Berlin 1911.	149
Figur 34 Maria Pappila (f. 1886) som deltok på Ausstellung Nordland i 1911	151
Figur 35 “Otini Magga” fra Kyrö i Tyskland 1925	158
Figur 36 Sørsamer i Hagenbecks Dyrepark 1926.	160
Figur 37 L. Ruhes ”polarschau” Tyskland 1930	162
Figur 38 Brudeprosesjon 1930	163
Figur 39 Fra familien Danielsens opphold i Danmark i 1933 (34)	165
Figur 40 Tolv år gamle Trygve Danielsen fra Røros med kjørerainen	166
Figur 41 “Virchows Körpermessungen im zoologischer Garten zu Berlin”	178
Figur 42 Inger Gaup (f. cirka 1863) og Kirsten Sara (f. 1861) i Berlin 1878–1879	181

Figur 43 “Brünetter Oesterreicher” og ”Lappländer, brünetter”	183
Figur 44 “Nilla”, “Puctus”. “Kaisa” og “Ippa”	185
Figur 45 Anna Lisa Olsdatter Bull (f. 1878) og Maren Marie Kant (f. 1880) i Paris 1889	193
Figur 46 Utstillingsdeltaker i Paris 1889	194
Figur 47 “Billy”, “Jenny” og hennes sønn “Toby” i Paris 1885	195
Figur 48 Hagenbecks nye dyrepark i Stellingen slik den sto ferdig i 1907	206
Figur 49 ”Babies of strange people have a fascination for us greater even than have the customs”	215
Figur 50 Veving av bånd Ausstellung Nordland 1911	218
Figur 51 I Hagenbecks utstillinger utførte til og med elefantene arbeid av etnografisk betydning.	219
Figur 52 Kart over utstillingene på The Midway Plaisance	223
Figur 53 “Gunild Blodöxe”	226
Figur 54 “Transportation Day” World’s Columbian Exposition Chicago 1893	227
Figur 55 “An invisible but tangible boundary between them and us”	231
Figur 56 Sørsamer og publikum i Tyskland (trolig Berlin) 1926	235
Figur 57 Margrete Olsdatter Krøyts hjemme i Verdal 1908 to år før hun blir reingjeter på Hardangervidda	250
Figur 58 Adrian Jacobsen (1853–1957)	252
Figur 59 Adrian Jacobsen og en utstillingsgruppe i Flensburg 1921	253
Figur 60 Carl Bock (1849–1932)	263
Figur 61 Franz Dubbick, Daniel M. Hætta, Anne P. Pentha og Ole M. Hætta Tyskland 1930	265
Figur 62 Daniel Mortensson (1860–1924)	267
Figur 63 Et litt annerledes bilde fra Jardin d’Acclimatation	269
Figur 64 ”De fleste deltakerne var vanlige familiefolk”	272
Figur 65 ”Inuit Celebrity” Nancy Helena Columbia Palmer reklamerer for Ausstellung Nordland	281
Figur 66 Nils Thomasson bak rattet i Buicken	303

Kapittel 1 Innledning

Både i etnografisk, politisk og kulturell forstand ble det på 1800-tallet etablert nye praksiser for framstilling av fremmede folkeslag og det man etter hvert skulle begynne å tenke på som ”primitive” kulturer. Fremmede kulturer skulle ikke bare bli objekt for vestlig vitenskapelig interesse, representasjoner av disse kulturene – musealt, billedlig og tekstlig – skulle også bli gjort allment tilgjengelig. En særlig bemerkelsesverdig del av disse nye praksisene var at levende mennesker ble gjort til utstillingsobjekter. I tillegg til gjenstander, beskrivelser og fotografier, ble altså levende representanter for såkalte eksotiske og ville folkeslag brakt til vesten der de ble framstilt for et stort publikum. Også samer ble involvert i denne nye formidlinga av kulturell forskjellighet. I løpet av 1800-tallet og første del av 1900-tallet ble nærmere 400 samer fra Norge, Sverige og Finland vist fram på en rekke ulike ”urbane scener” i Europa og Amerika. Sammen med sine reinsdyr og redskaper ble de her installert i ”autentiske” rekonstruksjoner av sine bosteder for å opptre med sitt dagligliv for de besøkende. Disse levende utstillingene utgjør tema for denne avhandlinga.

Bakgrunn

Første gang levende samer inngikk som objekter i en slik utstillingssammenheng var i London i 1822. Da brakte museums-og showmannen William Bullock rørossamefamilien Jens Thomasen Holm, kona Karen og deres datter til verdensbyen hvor de ble utstilt i Museum of Natural History and Pantherion, også kalt Egyptian Hall. Utstillinga ble en stor suksess og familien ble snart sendt på turné til andre byer på de britiske øyer. I løpet av første halvdel av 1800-tallet arrangeres flere slike utstillinger av folk fra ulike deler av verden. London var i første omgang sentrum for disse utstillingene, men mange gjestet også andre europeiske og amerikanske byer. Det var ikke uvanlig at en og samme utstilling ble booket inn på en rekke ulike etablissementer: teater, konserthaller, lysthaver, museer og andre steder.

Til tross for at utstillinger av ikke-vestlige mennesker foregikk jevnlig både i Europa og Amerika i løpet av første halvdel av 1800-tallet, er det likevel først på 1870-tallet at dette fenomenet ble

utbredt. Fra nå av blir også blir dyrehager en viktig europeisk arena for utstillinga av ”naturfolk” i tillegg til fornøylesparker og sirkus. Det viktigste geografiske tyngdepunktet for disse utstillingene var daværende Østerrike-Ungarn og Det tyske keiserriket. Dyrehager hadde på dette tidspunktet fått en enorm popularitet, og alle større byer med respekt for seg selv hadde sin egen. Utbredelsen og tilgjengeligheten av dette massemediet satte dyrehandler Carl Hagenbeck i Hamburg på tanken om å innføre en ny attraksjon i tillegg til løver og elefanter. I 1875 engasjerte han en gruppe samer fra Karesuando og Tromsø til å la seg utstille sammen med sine reinsdyr og eiendeler.¹ Etter denne utstillinga av samer går det slag i slag, og i de kommende år befolkes Hagenbecks dyrehage av ”ville” folkeslag fra hele verden. Sommersesongen ble fylt opp med utstillinger av folk fra den sørlige halvkule, mens samer, inuitter, kalmukker og andre gjerne trakk publikum i vinterhalvåret. Snart hadde Hagenbeck også skaffet seg en norsk agent, ishavsskipperen (Johan) Adrian Jacobsen fra Risøya utenfor Tromsø. I mer enn 50 år skulle Hagenbeck-firmaets ”antropologisk-zoologiske” utstillinger turnere store deler av Europa fra sin base i dyrehagen i Hamburg.²

Langt mindre hyppig, men uendelig mye større, var utstillinger av fremmede folkeslag på verdensutstillingene.³ Exposition Universelle i Paris i 1878 har av enkelte blitt framhevet som den første som på europeisk grunn viste fram levende mennesker på denne måten.⁴ Det er ingen tvil om at ikke-europeiske mennesker på et tidlig tidspunkt inngikk som utstillingsobjekter på de store statlige utstillingene, som eksotiske selgere, dyrepassere og kelnere, eller som sideunderholdning utenfor programmet som vi skal se tilfellet egentlig var i Paris i 1878. Det samme forholdet hadde gjort seg gjeldende på verdensutstillinga i Philadelphia i 1876 hvor en indianerleir ble anbrakt til beskuelse i utkanten av området.⁵ Likevel var det først med verdensutstillinga i Paris i 1889 at fenomenet med å stille ut grupper av mennesker i rekonstruerte omgivelser fikk sitt definitive gjennombrudd. I Paris ble mer enn 400 mennesker fra ikke-vestlige kulturer installert i såkalte

¹ Hagenbeck, C. 1911: 47-50. *Dyr og mennesker*.

² Carl Hagenbeck selv døde i 1913, men driften av firmaet ble fortsatt av familien.

³ Blant flere hundre større og mindre utstillinger som kolonimaktene og industristatene arrangerte fra 1851 og utover er det ofte bare 10 som regnes som ”virkelige” verdensutstillinger: London 1851 og 1862, Paris 1855, 1867, 1878, 1889 og 1900, Wien 1873, Philadelphia 1876 og Chicago 1893. Brenna, B. 2002: 2. *Verden som ting og forestilling. Verdensutstillinger og den norske deltakelsen 1851–1900*.

⁴ Corbey, R. 1995. Ethnographic Showcases, 1870–1930. I *The Decolonization of Imagination. Culture, Knowledge and Power*.

⁵ Rydell, R. W. 1984: 27. All the World's a Fair. Visions of Empire at American International Expositions, 1876–1916.

villages indigènes, og fra nå av ble slike landsbyer et selvskrevet og populært innslag på de fleste større statlige utstillinger både i Europa og Amerika. Størst av dem alle var Louisiana Purchase International Exposition i St. Louis i 1904. Her, i den såkalte *Congress of Nations*, utgjorde den filippinske avdelinga alene nærmere 1200 mennesker utstilt i kunstige landsbyer fordelt over et 190 mål stort område.⁶

Levende utstillinger: sjanger og teknologi

Denne typen realistisk iscenesettelse av kultur har jeg valgt å kalle ”levende utstillinger”. Utstillingene kan imidlertid ikke sees isolert fra andre former for representasjon og iscenesettelser av kultur som vokste fram på denne tiden. I likhet med en rekke andre kulturforskere oppfatter jeg den mer eller mindre samtidige tilkomsten av stadig mer visuelt orienterte institusjoner, teknologier og praksiser som for eksempel vokskabinetter, verdensutstillinger, illustrerte aviser, dyrehager, panorama og diorama som en del av samme tidstypiske fenomen.⁷ Allison Griffiths, en av flere filmhistorikere som betrakter 1800-tallets visuelle underholdningsformer som en viktig forløper til dagens billedmedier, opererer her med begrepet ”immersive view”, det vil si storslåtte skuer som ”oppsluker” tilskueren.⁸ Samtidig er dette et begrep som bare fanger opp deler av den opplevelsen et besøk på en levende utstilling må ha vært. Andre, mer spesifikke begreper som er brukt om utstillinger av mennesker i den formen som undersøkes her er ”etnografiske”, ”antropologiske” eller ”etnologiske” utstillinger, folkeshow eller folkeutstillinger (völkerschauen), ”karavaner” og det mer kontroversielle ”human zoos”.

Det såkalte freakshowet slik det særlig blir knyttet til amerikaneren Phineas Taylor Barnums virksomhet fra 1840-tallet og utover er i denne sammenhengen holdt utenfor, selv om freakshowet og de levende utstillingene var barn av samme tid og til dels henvendte seg til det samme publikum. Selv om det fantes overlappinger mellom dem, ikke minst i utstillingenes første fase, er det likevel

⁶ Rydell 1984: 167. *All the World's a Fair. Visions of Empire at American International Expositions, 1876–1916*.

⁷ Se for eksempel Altick, R. D. 1978. *The Shows of London*, Oettermann, S. 1997. *The Panorama. History of a Mass Medium*, Schwartz, V. R. 1998. *Spectacular Realities. Early Mass Culture in Fin-de-Siècle Paris*, Brenna 2002. *Verden som ting og forestilling. Verdensutstillinger og den norske deltakelsen 1851–1900*, Sandberg, M. B. 2003. *Living Pictures. Missing Persons. Mannequins, Museums, and Modernity*, Ames, E. 2008. *Carl Hagenbeck's Empire of Entertainments*.

⁸ Griffiths, A. 2008. *Shivers down your spine. Cinema, Museums, and the Immersive View*.

snakk om to ulike sjangre. Freakshowet var først og fremst basert på framvisninga av folk som uavhengig av kulturelt opphav var *individuell* annerledes eller avvek fra det ”normale” i fysisk forstand selv om folk med annen hudfarge også kunne inngå. I de levende utstillingene var *kollektiv kulturell* annerledeshet det primære, nærmere bestemt kulturer og etniske grupper som avvek fra de vestlige. De ulike utstillingsgruppene ble oppfattet som ”typiske” representanter for disse fremmede kulturene. Derfor ble også kontekst og rekonstruksjon vesentlig i utstillingene. Man vektla en total publikumsopplevelse hvor kulturell praksis, men også tid og sted, ble forsøkt gjenskapt ved hjelp av materielle rekonstruksjoner og nye visualiseringsteknologier. Som vi skal se var til dels også kroppslige, fysiske forskjeller en viktig del av denne ”autentiseringen”.

Utstillingene av ikke-vestlige mennesker ble svært populære og var lenge det ubestridt viktigste mediet for menigmanns møte med fremmede kulturer. Særlig var verdensutstillingene enorme hendelser. Det kan nesten være vanskelig å forestille seg at slike direkte og fysiske masse mønstringer fant sted for godt og vel hundre år siden. Den aller første verdensutstillinga som ble holdt i London i 1851 ble besøkt av nesten 6 millioner mennesker, og ved Paris-utstillinga i 1900 hadde tallet vokst til 50 millioner besøkende, det vil si mer enn ti ganger innbyggertallet i Paris – i dag!⁹ Også de andre arenaene kunne framvise imponerende publikumstall, selv om de selvsagt ikke nådde samme nivå. Folk gikk mann av huse, etter hvert godt hjulpet fram av billige jernbanereiser, velutbygde dampskipsforbindelser og andre kommunikasjonsmidler. Eksistensen av denne infrastrukturen fikk selvfølgelig også betydning for tilgangen på og sirkuleringa av eksotiske folkeslag. Rekrutteringa av de utstilte folkene fulgte allerede eksisterende handelssystemer og forbindelseslinjer samtidig som at disse ble utvidet gjennom de levende utstillingene.

Og det er særlig som massemedium og ”visuell teknologi” at denne nye utstillingspraksisen fikk mye av sin betydning. I likhet med andre samtidig tilkomne massemedier som det moderne museet og fotografiet kom de levende utstillingene til å normalisere og naturalisere et særskilt bilde av samer og andre urfolk. Gjennom å visualisere, materialisere og mangfoldiggjøre bestemte normer og kategorier skulle de levende utstillingene bidra til at disse ble oppfattet som reelle. Likevel skjedde ikke dette motstandslost. Til forskjell fra de nevnte medier var nettopp de levende utstillingene levende og med potensiale til å skape nye og til dels uforutsette effekter.

⁹ Se blant annet Smeds, K. 1996. Helsingfors-Paris. Finlands utveckling till nation på världsutställningarna 1851–1900.

De levende utstillingene som forskningsobjekt

I motsetning til den etter hvert omfattende litteraturen om de konvensjonelle museenes og fotografiets rolle i naturaliseringa av forestillinger om kultur, er det litt av et paradoks at den til tider svært utbredte praksisen med utstillinga av levende mennesker har blitt viet så lite oppmerksomhet. Som den svenske historikeren Gunnar Broberg, den eneste som har skrevet mer inngående om samisk deltakelse på disse utstillingene, har uttrykt det: ”sikkert har millioner samlats vid dessa visningar, men særeget nog saknas varje historikk över av rörelsen”¹⁰.

At de levende utstillingene langt på vei har blitt oversett i forskningssammenheng, er et forhold som også er blitt påpekt av andre.¹¹ Dette ser i særlig grad ut til å gjelde utstillinger av mennesker i dyrehager, fornøylesparker og sirkus. Innafor rammen av verdensutstillinger og imperialistiske mønstringer er temaet blitt behandlet mer utførlig. Fra slutten av 1970-tallet og framover foreligger det flere analyser hvor de levende utstillingene sees som en del av kapitalen, makten og nasjonalstatenes feiringer.¹² Først i løpet av 1980- og 90-tallet ble det satt et bredere fokus på dette utstillingsfenomenet og da først og fremst innenfor en mer kulturteoretisk eller etnologisk orientert historieforskning, og fremdeles i et relativt beskjedent omfang.¹³ Mange av disse analysene kan relateres til postkolonialistisk teori som fikk gjennomslag på denne tida og hvor det blant annet ble satt spørsmålsteget ved måten ikke-vestlige kulturer hadde blitt framstilt og kategorisert som objekt for vestlig kunnskap og herredømme.

Et kulturteoretisk, postkolonialt perspektiv var også utgangspunktet for nevnte Gunnar Broberg som tidlig fattet interesse for utstillingene av samer. Trolig var også Lars Olssons oppsiktsvekkende artikkel ”Då förevisades samer som vildar på djurparker i Europa” i *Samefolket* fra 1978, vesentlig

¹⁰ Broberg, G. 1981–82. Lappkaravaner på villovägar. Antropologin och synen på samerna fram mot sekelskiftet 1900. I *Lychnos*.

¹¹ Jonassohn, K. 2001. On a neglected Aspect of Western Racism. I *Montreal Institute for Genocide and Human Rights Studies*.

¹² Se for eksempel Schneider, W. 1977. Race and Empire: The Rise of popular Ethnography in the Late Nineteenth Century. I *Journal of Popular Culture*, Benedict, B. 1983. The Anthropology of World's Fairs, Rydell 1984. *All the World's a Fair. Visions of Empire at American International Expositions, 1876–1916*, Greenhalgh, P. 1991. *Ephemeral Vistas. The Expositions Universelles, Great Exhibitions and World's Fairs, 1851–1939*, Sánchez Gómez, L. A. 2003. Un imperio en la vitrina. El colonialismo español en el pacífico y la exposición de filipinas de 1887.

¹³ Et norsk eksempel er Christensen, O. and Eriksen, A. (1992). Etnografiske karavaner. Omreisende utstillinger med eksotiske folk og dyr i *Hvite Løgner. Stereotype forestillinger om svarte*. Denne omhandler imidlertid kun afrikanske utstillinger i Norge.

for hans interesse. Gjennom undersøkelser i fortrinnsvis svenske og tyske arkiver,¹⁴ identifiserte han drøyt tjue samiske grupper, eller rundt 150 personer, kun en del av dem navngitte, på reise rundt på utstillinger i Europa fra og med slutten av 1700-tallet og fram til 1926. Hans utmerkede arbeid danner på mange vis utgangspunktet for denne avhandlinga, og har også gitt opphav til tittelen. Selv om Brobergs artikkel fikk mye ros medførte den ikke at nordiske forskere følte seg kallet til å ta fatt på oppgaven han tegnet konturene av. Først i 1995 så en ny artikkel om samisk utstillingsdeltakelse dagens lys med museologen John Åge Gjestrum som forfatter.¹⁵ Gjestrum identifiserte også et par av gruppene med tilknytning til Røros-området, deriblant samene på Bullocks utstilling. I mellomtiden hadde danske Jesper Schou publisert en oversikt over samiske utstillinger som hadde gjestet København.¹⁶

Noen år etter Schous artikkel satte etnologen Hilke Thode-Arora fokus på utstillingene i Tyskland med sin bok om Hagenbecks virksomhet.¹⁷ I boka gikk det fram at firmaet hadde stått bak utstillinga av nærmere sytti større eller mindre grupper av ikke-vestlige mennesker i og utenfor Tyskland. Minst fem av disse gruppene hadde vært samer, et tall som for øvrig er bekreftet gjennom arbeidet med denne avhandlinga. Thode-Arora antydte for øvrig hvordan minnet om disse utstillingene har vært forbundet med skam eller fornektelse. Eldre mennesker som jevnlig hadde besøkt den lokale dyrehagen i sin ungdom, benektet at de noensinne hadde sett mennesker bli utstilt der. Selv syntes jeg det var merkelig at ingen av de ansatte i dyrehagene jeg besøkte i løpet av arbeidet med denne avhandlinga, hadde hørt om utstillingene. Bare Hagenbecks egen dyrehage i Hamburg, og til en viss grad Budapest Zoo, lot til å vedkjenne seg dem, førstnevnte både i form av utstilte fotografier og ved at arkivmateriale fra denne tida var blitt tatt vare på og gjort tilgjengelig for publikum.

Andre forskere har seinere fulgt opp med tilsvarende oversikter over utstillinger i henholdsvis dyrehagen i Basel, og ulike steder i Zürich, Wien og Tyskland.¹⁸ Et av de siste bidragene er en

¹⁴ Deriblant også Adrian Jacobsens omfattende samling av korrespondanse, dagbøker, programhefter, kontrakter og regninger fra utstillingene som finnes bevart hos Etnografisk Museum i Hamburg.

¹⁵ Gjestrum, J. A. 1995. Utstilling av levende mennesker. En historie om samisk kultur og fremmede blikk. I *Dugnad*.

¹⁶ Schou, J. 1987–88. Etnografiske karavaner. I *Stoffskifte*.

¹⁷ Thode-Arora, H. 1989. *Für fünfzig Pfennig um die Welt. Die Hagenbeckschen Völkerschauen*.

¹⁸ Staehelin, B. 1993. *Völkerschauen im Zoologischen Garten Basel 1879–1935*, Brändle, R. 1995. *Wildfremd, hautnah. Völkerschauen und Schauplatze Zurich 1880–1960*, Schwarz, W. M. 2001. *Anthropologische Spektakel. Zur*

antologi utgitt i Frankrike hvor utstillingene belyses av en rekke ulike forskere fra hele verden, og med et postkolonialistisk perspektiv som overordnet ramme.¹⁹ Gjennom disse analysene har det blitt tydelig at omfanget av virksomheten ikke kan neglisjeres. Ikke minst er det klart at langt flere enn Hagenbeck hadde vært involvert på utstillingssiden, og at det på ingen måte hadde vært vanntette skott mellom utstillinger i dyrehager og på verdensutstillinger. Tvert imot var samarbeidet utstrakt. Oversiktene brakte også ny informasjon vedrørende utstillinger av samer. For eksempel gikk det fram at samer hadde blitt utstilt i dyrehagen i Zürich så seint som i 1933, fem år etter den siste utstillinga Broberg oppga. Et annet oppsiktsvekkende funn som disse analysene gjorde det mulig å nøste videre i, var opplysningen om at flere utstillinger av samer hadde funnet sted i fornøylesparken Prater i Wien tidlig på 1870-tallet. Dette forholdet ble også antydnet av Broberg, men var bare belagt med muntlige kilder.

Også i Amerika ble det satt fokus på utstillinger av mennesker i løpet av 1980- og 90-tallet. Særlig oppsikt vakte historien om inuittguttene Minik da forfatteren, Kenn Harper i 1986, nesten ti år etter den første private utgivelsen endelig lyktes å finne større et forlag som var villige til å trykke den.²⁰ Minik ble sammen med sin far og fire andre brakt til naturhistorisk museum i New York i 1897 av polarhelten Robert Peary hvor de også ble utstilt. I New York ble inuittene undersøkt av antropologer, lingvister og andre. Uvant med bakterieflora og klima ble storbyoppholdet imidlertid en katastrofe for gruppen og alle unntatt Minik døde. Dette ga opphav til nye undersøkelser. For eksempel ble sorgreaksjonene og de tilhørende ritualer hos de gjenlevende studert av blant andre antropologene Franz Boas og Alfred Kroeber som brukte materialet i flere artikler om inuittenes dødsritualer. Kroeber som var elev av Boas, brakte for øvrig i 1911 yahi-indianeren Ishi, "the last wild Indian", til Berkeley-universitetets antropologiske museum hvor han tilbrakte de siste årene av sitt liv etter at han hadde blitt funnet i forkommen tilstand lenger nord i California.²¹ Mange engelskspråklige lesere ble også kjent med Tambo, en av til sammen ni australske urinnvånere som i 1882 ble regelrett bortført på

Schaustellung "exotischer" Menschen, Wien 1870–1910, Dreesbach, A. 2005. Gezähmte Wilde. Die Zurschaustellung "exotischer" Menschen in Deutschland 1870–1949.

¹⁹ Blanchard, P., Bancel, N., Boëtsch, G., Deroo, E., Lemaire, S. og Forsdick, C. 2008. *Human Zoos. Science and Spectacle in the Age of Colonial Empires*. Deler av antologien er tidligere utgitt på fransk med de samme redaktørene under tittelen *Zoos humaine. Au temps des exhibitions humaines* (2004).

²⁰ Harper, K. 1986. *Give me my father's body. The life of Minik, the New York Eskimo*.

²¹ Se blant annet Kroeber, T. 1961. *Ishi. In two worlds. A biography of the last wild Indian in North America*. Ishis historie har for øvrig gitt opphav til en rekke bøker og filmer.

oppdrag fra den tidligere nevnte P.T. Barnum for å reise rundt på utstillinger i USA og Europa og som alle døde (Figur 47).²²

Selv om disse analysene etter hvert har bidratt til å tegne et bredere bilde av de levende utstillingene er den samlede forskningen om dem fortsatt påfallende liten. Og i særlig grad gjelder dette utstillinger av samer som på det nærmeste har forblitt et utforsket fenomen. Dette fravær av forskningsinteresse, samt også interesse fra journalister og andre, har gjort de levende utstillingene til et av de minst påaktede fenomen i den historiske forståelsen av kulturell representasjon. Hva skyldes dette beskjedne forskerfokus på de levende utstillingene, og spesielt der de fant sted i populærkulturelle sammenhenger? Har utstillingene blitt avskrevet på grunn av sin tilknytning til populærkultur, noe man har kunnet definere bort fra mer ”vitenskapelige” virkeområder?

Problemstillinger og innledende betraktninger

En sentral problemstilling i denne avhandlingen er å undersøke hvordan de levende utstillingene som ”visuell teknologi” og ”disiplinerende praksis” bidro til å skape et særskilt bilde av samer og andre urfolk. På hvilken måte var dette bildet påvirket av, eller selv påvirket, samtidas kultursyn og diskurser? En hypotese er at disse teknologiene i langt større grad enn skriftbaserte, vitenskapelige analyser bidro til en spredning og naturalisering av forestillinger om kulturell fremmedhet i det offentlige ordskiftet.

En annen hypotese er at de levende utstillingene skulle bli sentrale knutepunkt i et omfattende nettverk av produksjon av kunnskap om samene og andre. I en periode kom disse utstillingene til å fungere som feltlaboratorium for ulike etnologiske og antropologiske undersøkelser, ofte kombinert med offentlige forelesninger og publikasjoner. På et tidspunkt da det enda var uvanlig for forskerne selv å gjøre feltarbeid ble utstillingene betraktet som en egnet og kjærkommen anledning til å kunne studere fremmede folkeslag på nært hold. I kontrast til den seinere feltreisens og den ”normale” oppdagelsesreisens retning, ble altså de fremmede, til dels også den fremmede verden, brakt til forskerne. I denne avhandlingen vil jeg se på hvorvidt utstillingene, og virksomheten knyttet til dem, kan sees på som steder for produksjonen av ”inskripsjoner”. Begrepet er hentet fra

²² Poignant, R. 2004. *Professional Savages. Captive Lives and Western Spectacle.*

vitenskapssosiologen Bruno Latour og innebærer alle typer omdannelser en enhet undergår for at den skal materialisere seg i et tegn, en figur, eller et dokument som kan benyttes direkte av andre.²³ Enkelte storbyer som London, Paris og Berlin ble i særlig grad “sirkulasjonssentre”, steder hvor materielle inskripsjoner ble samlet, oversatt og kombinert. Utstillingene kan også sees som inskripsjoner i den forstand at de avstedkom virkninger på andre representasjonspraksiser, ikke minst museale utstillinger.

Et annet forhold som opptar meg i denne avhandlinga er endringer i de levende utstillingene som sjanger. Utstillingene av mennesker har ofte blitt sett på som en ren effekt eller konsekvens av rådende ideologiske og politiske diskurser i siste del av 1800-tallet alene – at de var imperialistiske mønstringer. Dette har også lagt føringer for oppfatningen av deres historiske utvikling. Eller som William Schneider, en av de første til å belyse denne virksomheten skriver: ”The basic format of these exhibitions was worked out in the 1870’s and 1880’s [...] They began and flourished in the time just prior to and including colonial conquest and were a response to the tremendous rise of interest in overseas lands”.²⁴

Som jeg vil vise i denne avhandlinga var det neppe tilfeldig at praksisen blir utbredt og opplever i en storhetstid fra og med siste del av 1800-tallet og et stykke inn i 1900-tallet, samtidig med at raseteoretiske og sosialdarwinistiske diskurser vinner hegemoni. Men en slik historisk avgrensning og tilhørende implisitt forklaring, ekskluderer forutgående utstillinger, for eksempel Bullocks, som del av det samme fenomenet. Tilsvarende utstillingspraksiser andre steder passer også dårlig inn i et slikt bilde. Fra et nordlig perspektiv er det for eksempel interessant at det allerede i 1870 ble arrangert ei håndverk- og industri utstilling i Tromsø, den såkalte Almindelige Udstilling for Tromsø Stift, hvor ei utstilling av levende samer inngikk i programmet. På dette tidspunkt hadde dessuten Lappeleiren i Tromsdalen utenfor Tromsø by eksistert i en årrekke og utflukter hit var en yndet sommerforlystelse både blant byens borgere, og alle turistene som ankom byen i stadig større

²³ Latour, B. 1987. *Science in Action*, Latour, B. 1999. *Pandora's Hope*.

²⁴ Schneider 1977. Race and Empire: The Rise of popular Ethnography in the Late Nineteenth Century. I *Journal of Popular Culture*.

antall i siste del av 1800-tallet.²⁵ Lignende mer eller mindre institusjonaliserte leire fantes både i Hammerfest, Harstad og Bergen.²⁶

Spørsmålet er derfor om de levende utstillingene som sjanger kan forklares med referanse til samtidas forestillinger om primitivitet og rase? Et ofte oversett faktum i den sammenheng er at utstillingene lenge skjer innafør en universalistisk kontekst, utenfor de rasemessige og evolusjonistiske rammene som seinere ble rådende. Forholder det seg ikke heller slik at de levende utstillingene var en vel innarbeidet del av en større, allerede eksisterende offentlig praksis av folkelig forlystelse og opplysning? En praksis som i form og innhold skulle vise seg å passe godt inn i, og følgelig akselererte med og bidro til, de ideologiske og politiske diskursene som vant hegemoni på slutten av 1800-tallet? Et sentralt spørsmål i den sammenhengen er om utstillingene endret karakter fra primært å være underholdning og raritetskabinetter, til å bli instrumenter for styrt ”dannelse” gjennom en kombinasjon av forelesninger og mer konvensjonelle utstillinger?

Til problemkomplekset rundt utstillingenes endringer og kronologi, hører også spørsmålet om opphør. På grunn av den tette tilknytningen til raseteori, sosialdarwinisme og kolonialisme er det antatt at de levende utstillingene gradvis opphørte på 1920- og 30-tallet, da disse ideologiene i økende grad møter motstand. Året 1931 har av mange blitt framhevet som tidspunktet da det endelige punktum ble satt. Da skal den siste etniske landsbyen ha blitt anlagt i verdensutstillingssammenheng, nærmere bestemt på Exposition Coloniale i Paris, samtidig med at Hagenbeck arrangerte sin siste utstilling av mennesker.²⁷ Som medvirkende årsaker har man framhevet økonomiske nedgangstider og at folks interesse for fremmede verdener kunne mettes gjennom andre medier enn utstillingene, som for eksempel film. Andre har framhevet økt internasjonal kontakt og migrasjoner. De vestlige metropolene ble selv flerkulturelle og folk kunne gjøre seg erfaringer som utstillingene tidligere tilbød uten å besøke dem, mens utførselsforbud av mennesker til slike formål skal ha gjort seg gjeldende i en del land, for eksempel Danmark. I

²⁵ Bang, T. 1873. *Landmålerliv i Finnmarken*.

²⁶ Se for eksempel Lampe, J. 1897. Lappeleiren ved Gravdal. I *Revyen. Illustreret Ugeblad*, Harris, C. J. 1998. *Lappeleiren ved Bergen - et hundreårsminne*.

²⁷ Greenhalgh 1991: 90 *Ephemeral Vistas. The Expositions Universelles, Great Exhibitions and World's Fairs, 1851–1939*, Rothfels, N. 2002:141. *Savages and Beasts. The Birth of the Modern Zoo*.

hvilken grad stemmer disse forholdene? Skjer opphøret av utstillingene samtidig på de ulike arenaene, eller er det interne kronologiske variasjoner?

Det bør også påpekes at de levende utstillingene på ingen måte var løsrevet fra mer konvensjonelle, museale representasjoner av kultur. Deres kronologi er i hovedsak samtidig med etableringa av de etnografiske museene og folkemuseene. En annen sentral problemstilling i denne avhandlinga er derfor å se nærmere på i hvilken grad de levende utstillingene kom til å påvirke, eller selv ble påvirket av, andre samtidige utstillingsteknikker og representasjoner, i form av for eksempel ”levde” og ”iscenesatte” utstillinger? Verdensutstillingenes betydning for museologiske framstillinger av (folke)kultur har lenge vært framhevet, og i Skandinavia da spesielt for de opplevelsbaserte utstillingene til Artur Hazelius (1833–1901) og Bernhard Olsen (1836–1922) slik vi kjenner dem fra etableringa av Skansen i Stockholm (og det nært tilknyttede Nordiska museet) og Frilandsmuseet i København på slutten av 1800-tallet. Som Mette Skougaard skriver: ”De første forsøg på å vise traditionelt folkeliv på en museologisk måte var de etnografiske præsentationer på de store verdensutstillinger i slutningen av 1880-årene”.²⁸ Men i likhet med mange andre museumshistorikere er det først og fremst de nasjonale utstillingene Skougaard ser ut til å sikte til. En mindre vektlagt og potensielt mer kontroversiell inspirasjonskilde kan ha vært de levende utstillingene, og særlig de Hagenbeck regisserte fra sin dyrehage. Også på et mer generelt plan kan det se ut til at den opplevelsbaserte utstillingen har forløpere som sjelden blir gjort rede for når det moderne museets opphavshistorie skrives.

At de levende utstillingene representerte en praksis hvor de etiske hensyn har vært satt til side, er det i dag ikke vanskelig å enes om. Sånn sett er det heller ikke vanskelig å forstå at mange har ønsket å glemme. Som Lars Thomasson, sønnen til den kjente fotografen Nils Thomasson som deltok på slike utstillinger som barn, uttrykte det: ”jag ser min fars och farfars utlandsresa som et område som rör vår familjs och släkts integritet”.²⁹ Mindre innlysende er det at også den moderne forskningen på fenomenet reiser etiske spørsmål, om enn av en annen karakter. Moderne analyser har avdekket viktige forhold ved, og sosiale og politiske effekter av, disse utstillingene. Likevel er det slående hvor styrende forventninger om tradisjonell og kulturell spesifikk atferd har vært, også

²⁸ Skougaard, M. 2005. Folkekulturen på museum. I *Ny dansk museologi*.

²⁹ Pers. med. Lars Thomasson.

blant forskere som kritisk har analysert denne virksomheten. Det kan derfor hevdes at disse analysene på sitt vis har kommet til å videreføre trekk ved den kolonialistiske arven som disse utstillingene selv sprang ut av. Et av disse er at objektiveringa, passiviseringa, og anonymiseringa av deltakerne langt på vei fortsetter. Der deltakerne tidligere ble redusert til rasetypologiske eksempler, et uttrykk for et kulturtrinn, har enkeltindividets rolle i en del moderne analyser blitt redusert til tabeller bakerst i boken. Det har derfor vært et helt bevisst grep å ”personliggjøre” forhold og hendelser i denne avhandlingen. Ikke minst har jeg ønsket at etterkommere og spesielt interesserte skal kunne finne informasjon om de enkelte deltakerne. Dette har resultert i at detaljnivået i individopplysninger strekker seg utover det som er vanlig i en akademisk sammenheng.

Et annet vesentlig trekk ved mange analyser er framstillinga av de andres væren som nærmest utelukkende en klient- og offerrolle, et passivt objekt for et fremmed blikk, og som samtidig har resultert i den like stereotype produksjonen av utstillere, agenter og publikum som ditto utbyttere. Deltakerne er ofte blitt framstilt som om de ble ensidig utnyttet, at de på alle måter var prisgitt sine arbeidsgivere og det samfunn de gjerne framstilles som ufrivillig ”kastet” inn i, uten evne til deltagelse, opplevelse og dialog. Eller som Broberg videre slår fast som oppsummering av virksomheten i tillegg til at samene alltid lengtet hjem: ”Givet är ändå att dessa resor snarare var transporter i bur än något annat”.³⁰ Denne offer og overgriperrollen har nok vært god å tenke som kolonialistisk avlat, men har neppe vært reell for hvordan flesteparten av folkene erfarte sin deltakelse.

Det må derfor reises spørsmål ved om man har tegnet om ikke et direkte feilaktig, så i hvert fall et unyansert, bilde av denne praksisen. Selv om det utvilsomt var et asymmetrisk forhold mellom utstillere og utstilt, og at disse utstillingene selv vanskelig kan forstås utenfor et kolonialistisk rammeverk, kommer slike analyser til kort i å forstå hva som var motivasjonen til deltakerne selv, forstå deres bevissthet om egen identitet, og hva deres roller som partnere i denne virksomheten var. Størsteparten av de samiske deltakerne ser ut til å ha reist utenlands med klare intensjoner. Enkelte reiste tilbake gjentatte ganger og noen familier deltok til og med på utstillinger over flere

³⁰ Broberg 1981–82:36. Lappkaravaner på villovägar. Antropologin och synen på samerna fram mot sekelskiftet 1900. I *Lychnos*.

generasjoner. Ofte hadde de eksepsjonelle opplevelser og i mange tilfeller har utstillingsdeltakelsen blitt legendarisk folkløse i lokalsamfunnet og gitt de involverte en spesiell status.

Som blant andre antropologen James Clifford har påpekt kan ikke disse utstillingene bare sees som et resultat av tvang og asymmetriske relasjoner.³¹ Analyser som bare fokuserer på utstillingen som institusjon, på makt, politikk og andre metanivåer kan lett videreføre et syn på urbefolkninger og etniske minoriteter som passive klienter, uten egne agendaer og vilje. Utstillingenes ”egen etnografi” er derfor vesentlig i denne avhandlingen. En hypotese er at utstillingene også kan sees som det Mary Louise Pratt har kalt ”kontaktsoner” – møtesteder for ulike kulturer eller markeder for dialog hvor kommentarer og formidling av egen identitet kan finne sted.³² I den sammenheng er det viktig å presisere at utstillingene ikke bare har vært et sted hvor et ”vestlig” publikum møtte ”ikke-vestlige” folkeslag. Det har også vært et møtested for urfolk og minoriteter seg i mellom. Dette forholdet utfordrer påstanden om at same og andre urfolks globale bevissthet er noe som først oppstår på 1960- og 1970-tallet.³³ Noen møter var helt klart mer brutale enn andre, med sykdom og til og med død som følge. Utstillingene var også kontaktsoner der bakteriene skapte sine egne bekjenskaper som Clifford skriver. Likevel har de positive sidene ved utstillingsdeltakelsen og livet på utstilling ”utenfor publikums blikk” ofte blitt underkommunisert, selv om mulighetene som da bød seg utvilsomt har vært en sterk medvirkende årsak til at mange valgte å delta. Når arbeidsdagen var omme begynte som regel et annet liv enn det å være utstilt som same: livet som turist, kulturell ambassadør, verdensborger og moderne europeer. I denne avhandlingen er jeg særlig interessert i å belyse hvordan same har taklet den antatt konfliktfylte rollen som både primitivt naturmenneske og moderne europeer? På hvilke måter, og med hvilke midler, har de forhandlet mellom antatt uforenelig aspekt av villhet og sivilisasjon, tradisjon og modernitet? I større grad enn mange andre ikke-europeiske urfolk synes same å ha hatt større kontroll over egen deltakelse og vært mer forberedt på de situasjoner de kom til å bli utsatt for. Hva var årsaken til dette?

I de analyser som foreligger er det ofte satt fokus på utstillerne, for eksempel William Bullock, Carl Hagenbeck eller William Cody som i årene 1886–1916 gjorde stor internasjonal suksess

³¹ Clifford, J. 1997. *Routes. Travel and Translation in the Late Twentieth Century*.

³² Pratt, M. L. 1992. *Imperial Eyes. Travel Writing and Transculturation*.

³³ Se for eksempel Minde, H. 2003. The Challenge of Indigenism: The Struggle for Sami Land Rights and Self-Government in Norway 1960-1900. I *Indigenous Peoples: Resource Management and Global Rights*.

med ”Buffalo Bills Wild West”, en særegen amerikansk variant av de levende utstillingene. Derimot har agentenes roller, bindeleddet mellom utstillere og utstilt, ofte unndratt seg undersøkelse. Delvis har kunnskapen om deres arbeid vært mangelfull fordi den foregikk ute i felt. I tillegg har den i mindre grad etterlatt seg materielle spor i form av skriftlige nedtegnelser, omtaler, fotografier og så videre. Unntaket er Adrian Jacobsen som ikke bare førte dagbok under tiden han jobbet som agent for Hagenbeck, men som også skrev sin egen biografi i tillegg til en rekke andre bøker og skrifter. At kunnskapen om mellommennenes roller i denne virksomheten har vært mangelfull, ble tidlig påpekt av Schneider: “Little was known or reported about these middlemen, but they appear to have been largely the product of the cosmopolitan ports that were the meeting place between non-Western and Western cultures in the age of Imperialism”.³⁴ Hvem var mellommennene? Hva var deres motiver? Hvordan jobbet de og hvem samarbeidet de med?

Kildemateriale og avgrensning

På grunn av sin enestående samling var Adrian Jacobsen arkivet i Hamburg et naturlig sted å starte arbeidet med denne avhandlinga. Etter å ha fått avslag på søknaden to ganger, og fått en klar forståelse av at det ville være nytteløst å ta saken videre, bestemte jeg meg for heller å finne alternative kilder.³⁵ På mange måter tror jeg dette har beriket avhandlinga. Jeg har likevel valgt å bruke Jacobsens materiale gjennom sekundærkilder, i første rekke Hilke Thode-Arora, men også Eric Ames og Hartmut Lutz (red.). Størsteparten av materialet som ligger til grunn for avhandlinga er imidlertid hentet fra samtidige avis- og magasinomtaler i inn- og utland, fotografier, ulike vitenskapelige artikler og bøker som har tilkommet i selve utstillingskonteksten, bøker og artikler om de ulike utstillingene og utstillingsstedene, samt forskningsarbeider som er tilkommet i seinere år. Når det gjelder identifiseringa av deltakerne og bakgrunnen deres har folketellinger (norske, svenske og amerikanske), slektsbøker, biografier, ulike årbøker, lokalhistorisk stoff, lappefogdberetninger (Herstad), kirkebøker og samiske aviser (først og fremst *Samefolket* og *Waren Sardne*) utgjort et viktig kildegrunnlag. Trygve Danielsens manuskript har vært uvurderlig til belysning av utstillingene fra en deltakers perspektiv. Andre viktige kilder i den sammenheng har vært Åke

³⁴ Schneider 1977:105. Race and Empire: The Rise of popular Ethnography in the Late Nineteenth Century. I *Journal of Popular Culture*.

³⁵ Ingen har fått tilgang til Jacobsen-arkivet i seinere år. Se for øvrig Holiman, K. K. K. 2001. Hvilke statshemmeligheter bærer de på? I *Historikeren*.

Jünges arbeid om sørsamene som ble utstilt i Paris i 1889, og Odd Mathis Hættas intervjuer med sin far og andre slektninger om deres opplevelser i Tyskland på 1930-tallet.³⁶ En annen viktig førstehånds kilde har vært oversettelsen fra inuktitut til tysk og engelsk av dagboka til Labrador-inuitten Abraham Ulrikab som i 1880 ble engasjert av Adrian Jacobsen til å reise rundt på utstillinger i regi av Carl Hagenbeck sammen med kone og to døtre.³⁷ Boka er for øvrig den første inuittiske selvbiografien man kjenner til.

For å gripe de mer ”fenomenologiske” sidene ved utstillingene – jeg har så langt som mulig ønsket å ”gjenskape” utstillingssituasjonen og ”gjenoppleve” deltakernes hendelser – har jeg selv besøkt en rekke dyrehager, fornøylesparker, jernbanestasjoner, havner, hoteller og andre steder både i USA og Europa i forbindelse med arbeidet med denne avhandlinga. Dette har kommet i tillegg til min egen sirkulering mellom ulike sentre, arkiver, biblioteker og museer. Avhandlinga har følgelig ført meg både til Hamburg, Berlin, Leipzig, Budapest, Wien, London, Chicago og Topeka, Kansas, i tillegg til Østersund, Stockholm og Røros. Selv om tilsvarende utstillinger av samer fant sted i Norge, Sverige og Finland i samme periode, har jeg valgt å sette fokus utafør dette området. Avgrensinga tar utgangspunkt i at overføringa av kunnskap om samene mellom ”her” og ”der”, mellom samenes mer eller mindre hjemlige verden og den definitivt fremmede der de utstilte folkene i større grad skulle inngå i et fastlagt distribusjonsnettverk er et sentralt anliggende i denne avhandlinga. I denne kategorien havner også Danmark. Av språklige grunner er tyskspråklige kilder først og fremst benyttet i forhold til det empiriske materialet, og bare i mindre grad i en analytisk sammenheng.

Avhandlingas oppbygging

Avhandlinga er delt inn i sju kapitler hvorav innledninga utgjør det første. Kapittel 2 er en gjennomgang av flere teoretiske perspektiver som tematiserer identitet, makt, mening og handling. Her vil Michel Foucaults teori om disiplinerende praksiser og såkalt aktør- nettverk-teori (ANT) slik den særlig har blitt utviklet av vitenskapssosiologen Bruno Latour stå sentralt. Kapittel 3 en detaljert empirisk utlegging av de levende utstillingene av samer slik denne utfoldet seg kronologisk fra 1822 til 1934 (1950). Særlig blir det vektlagt hvordan en hel rekke ulike aktører (utøvere, dyr,

³⁶ Se Hætta, O. M. 2007. Samer på utstilling i Tyskland i 1930. I *Ottar*.

³⁷ Lutz, H. 2005. *The Diary of Abraham Ulrikab*.

gjenstander, publikum, arrangører, agenter, utstillingssteder, aviser, vitenskapelige institusjoner og andre) ble vevet sammen i et større nettverk. Som det går fram er kulturell rekonstruksjon et gjennomgående utstillingsteknisk trekk i gjennom hele perioden. Deretter følger tre kapitler (4, 5 og 6) hvor funnene fra kapittel 3 utvikles videre og settes inn i en større sammenheng der også utstillinger av andre enn samer bringes inn. Kapittel 4 omhandler innlemmelsen av de levende utstillingene i en vitenskapelig diskusjon om rase og bruken av dem som antropologisk feltlaboratorium fra 1875 til 1900–1910. I tillegg gjøres det rede for hvordan dette avstedkom inskripsjoner og materialisert kunnskap som skulle gjøre seg gjeldende lenge etter at vitenskapen trakk seg ut av denne virksomheten. Samtidig var ikke vitenskapen diskursivt rådende. Dette er utgangspunktet for Kapittel 5 som viser hvordan utstillerne iscenesatte utstillingene og hvordan disse ble mottatt av publikum. Som det går fram her hadde utstillingene sin egen dynamikk som var relatert til andre og til dels konkurrerende syn på natur og kultur enn de som ble forfektet av vitenskapen. Særlig utfordres en ensidig negativ forståelse av de levende utstillingene som iscenesettelser av rase og primitivitet. Samtidig viser kapitlet hvordan utstillingene på sitt vis har bidratt til å essensialisere og naturalisere bestemte forestillinger om samer og andre urfolk. Kapittel 6 tar for seg hvordan stereotypiske forestillinger og forforståelser har bidratt til å tilsløre faktiske forhold ved de levende utstillingene. Særlig utfordres synet på deltakerne som passive offer. I stedet blir det her argumentert for og hevdet at deltakerne utgjorde en betydelig kraft i konstitueringa av utstillingene som relasjonelt felt. Avhandlingas siste kapittel (7) omhandler utstillingenes betydning som massemedium og sjangerskaper. Her belyses først årsakene til utstillingenes gradvise opphør fra 1920–30-tallet, hvordan de faller i vitenskapelig unåde og langt på vei erstattes av tilsynelatende mindre problematiske kulturformidlingspraksiser som film og museum. Et viktig forhold er hvordan de levende utstillingenes vektlegging av kulturell rekonstruksjon som utstillingstroe videreføres i museet, men i en sammenheng som gjør at bildet som skapes av samer og andre urfolk blir enda mer statisk. Til sist drøftes den ensidig kritiske forståelsen av tilsvarende moderne fenomener i lys av de levende utstillingenes virkningshistorie og ordsiftet som foregikk i tilknytning til disse.

Kapittel 2 Normaliserende teknologier, svarte bokser og uforanderlige mobiler: Redskap til en analytisk verktøykasse

De levende utstillingene framsto som en relativt ensartet praksis. Som det vil bli vist i neste kapittel ble påtagelig like utstillinger arrangert over et stort geografisk område som krysset både verdenshav, nasjonale grenser og kulturelle kontekster. Langt på vei det samme ”uttrykket” ble transportert i sine ulike bestanddeler for remontering på andre steder, dvs. i andre byer, for utstillingene var først og fremst et urbant fenomen. Dette uttrykket kan avgrenses til en periode som denne formen for levende utstillinger må anees som tidstypiske for. Uttrykket oppsto på 1800-tallet med det til følge at den første utstillinga av samer i London i 1822 klart lar seg avgrense fra tidligere framvisninger. Men hva er det som gjør disse utstillingene særegne? For det første skiller de seg fra tidligere presentasjoner ved å være offentlige utstillinger: de var rettet mot det brede lag av folket. Ordet utstilling innebærer nettopp det å stille noe til skue, tilgjengeliggjøre, for offentligheten. En av nyskapingene på begynnelsen av 1800-tallet var tilkomsten av nye, og i stor grad kommersialiserte, utstillingsinstitusjoner som vokste fram parallelt med det vitenskapelige museet og hvor nye disipliner, begreper og teknologier ble utviklet og formidlet. I den forbindelse har museums- og kulturforskeren Tony Bennett foreslått begrepet ”utstillingskomplekset” som betegnelse på en rekke diskurser og praksiser som gjør seg gjeldende i hele den vestlige verden i løpet av dette århundret.³⁸

Når utstillingene framstår som ensartete og ”epistemiske” har dette i betydelig grad også sammenheng med den sterke betoningen av kontekst og kulturell rekonstruksjon. Man vektla en total publikumsopplevelse hvor kulturell praksis, men til dels også tid og sted, ble autentisert ved hjelp av realistiske rekonstruksjoner og virkelighetstro visualiseringsteknologier. Levende mennesker representerte her seg selv, men fikk sin kulturelle ”ekthet” bekreftet gjennom en kontekstuell ”pakke” av medbrakte boliger, etnografiske gjenstander, drakter, malte bakgrunner, dyr, trær etc. som skapte ”lommer” av kulturell fremmedhet i vestlige utstillinger og urbane omgivelser.³⁹ Tilskuerne skulle kunne leve seg inn i, og bli revet med av, ulike virkelighetseffekter.

³⁸Bennett, T. 1988. The Exhibitionary Complex. I *New Formations. A journal of culture, theory, politics*. Senere gjenoptrykket i Bennett, T. 1995. *The birth of the museum. History, theory, politics*.

³⁹ Barbara Kirshenblatt-Gimblett omtaler slike utstillinger som ”in situ” installasjoner: “In situ approaches to installation enlarge the ethnographic element by expanding its boundaries to include more of what was left behind”. Kirshenblatt-Gimblett, B. 1998. *Destination Culture. Tourism, Museums, and Heritage*.

De skulle føle at de selv var til stede i den virkeligheten som ble gjenskapt. Eller som en tysk reporter uttalte i den forbindelse: "Rather than travel in order to have stories to tell, we simply stay at home and let the foreigners, with their many attractions, come to us. Every troupe that has been exhibited here has done everything it possibly could in order to transport, as it were, the spectator back to its homeland".⁴⁰

Autentiseringen av virkelighet ved hjelp av visuelle iscenesettelser var selvsagt ikke særegen for de levende utstillingene. Utstillingene tilkom samtidig med en rekke andre, stadig mer visuelt orienterte institusjoner, teknologier og underholdningsformer som for eksempel vokskabinetter, teater, dyrehager, museer, stereoskopiske fotografier, diorama og panorama. Sistnevnte vil si et maleri som i 360° eller 180° skapte illusjoner av virkelighet i stor skala hvor man i særlig grad kunne se prospekter av steder og landskaper eller framstillinger av heroiske hendelser. I 1810 hadde for eksempel Panorama de Wagram åpnet sine dører for publikum i Paris. Her kunne de besøkende se ei framstilling av Napoleons seier: Prøyssiske byer som ble brent, kanoner som eksploderte og en voksdokke av Napoleon selv som skuet utover slagmarken. Også her ble følelsen av selv å være tilstede i det fremmede påpekt. "The illusion is total", skrev en anmelder, "you think you've been transported to the scene".⁴¹ Mark Sandberg omtaler denne utstillingsteknikken som "material mobility". Severdigheter, steder og hele miljø ble gjenskapt og gjort "bærbare" for utstilling andre steder. Materiell mobilitet er basert på faktisk forflytning av objekter, kropper og strukturer og kjennetegnes ved en inngående troskap til den fysiske verden.⁴²

Et annet viktig trekk ved utstillingene av levende mennesker var antakelsen om at det eksisterte grunnleggende forskjeller mellom folk selv om dette i utgangspunktet ikke ble forstått i biologiske termer. Det var selvsagt i betydelig grad dette hierarkiet som åpnet for at noen mennesker i det hele tatt kunne gjøres til utstillings- og underholdningsobjekt. Den implisitte – og eksplisitte – rangeringen gjorde at de kunne gjøres tilgjengelig for andres blick og inspeksjon. Mye av ideen bak utstillingene og deres eksistensberettigelse lå i det å gestalte menneskelig liv og kulturell annerledeshet i konkret kroppslig form. Dette kom også til uttrykk gjennom de vitenskapelige

⁴⁰ Sitatet opptrer i forbindelse med anmeldelsen av William ("Doc") Carvers "Wild-Amerika" i *Hamburger Nachrichten* (morgenutgaven). 7. september 1890. Gjengitt fra tysk etter Ames 2008: 9.

⁴¹ Samuels, M. 2004. *The spectacular past. Popular history and the Novel in Nineteenth-Century France*.

⁴² Sandberg 2003. *Living Pictures. Missing Persons. Mannequins, Museums, and Modernity*.

undersøkelsene, ikke minst de fysiske antropologiske undersøkelsene, mange av de utstilte folkene skulle komme til å bli utsatt for. De levende utstillingene var også vestens utstilling av ”de andre”, de som rangerte lavere i det eksisterende kulturelle og (etter hvert også) rasemessige hierarkiet.

Men selv om de levende utstillingene hadde mange fellestrekk med andre realistiske utstillingsformer var det også en grunnleggende forskjell. Menneskene (og dyrene) som ble vist frem var nettopp levende individer. Mens andre institusjoner og teknologier omhyggelig forsøkte å gjenskape det levende ved hjelp av ulike effekter og virkemidler var dette først og fremst gjennom erstatninger. Det man forsøkte å simulere var i realiteten fraværende. I de levende utstillingene representerte folkene seg selv. De levde midt blant det publikum som observerte dem. Gjennom sin konkrete og fysiske tilstedeværelse har de utstilte folkene i større grad enn ”vanlige” utstillingsobjekter virket på publikum og sine omgivelser gjennom sin fysiske tilstedeværelse. Som blant andre Camilla Mordhorst har påpekt har dette forholdet, at en utstilling i tillegg til å si noe også *er*, lenge blitt underbelyst innenfor utstillingsteori og -analyse, også i de levende utstillingene.⁴³

Til tross for at utstillingene tok en lik form og langt på vei kan leses som en form for disiplinær teknologi som bekreftet bestemte ideer og visjoner (kolonialisme, rasisme, sosial darwinisme), vil et ensidig fokus på strukturelle forhold og hierarkiske maktrelasjoner være utilstrekkelig til å forstå hva utstillingene betydde for utstillere, tilskuere og de utstilte folkene selv. Selv om det på et analytisk nivå er mulig å snakke om en bestemt praksis som kan undersøkes som uttrykk for ulike sosiale elitors makt til å forme et særegent bilde av samer og andre ikke vestlige folk, så skjedde ikke dette motstandslost. Og dette særlig på grunn av deres karakter som *levende* utstillinger. Utformingen og innholdet i disse var også et resultat av en lang rekke forhandlinger mellom de ulike aktørene, utstillere, deltakere, publikum og andre. Hver på sitt vis har de stilt med sine egne forutsetninger og maktmidler som har virket inn på eksisterende strukturer. Bildene som ble skapt gjennom utstillingene var med andre ord ikke entydige. På tross av sin relativt stabile og gjenkjennelige form var utstillingene også arenaer for handling, for kulturelle og individuelle møter der det ble forhandlet om identitet og mening. Det er derfor viktig å ikke å tape av synet de mange

⁴³ Mordhorst, C. 2009. Museer, materialitet og tilstedevær. I *Materialiseringer*.

variasjonene og endringene som faktisk fant sted innenfor det uttrykket vi gjenkjenner som levende utstillinger.

I dette kapitlet vil jeg presentere noen utvalgte teorier som tematiserer identitet, makt og handling. Presentasjonen av disse er ikke ment å munne ut i en samlet modell eller et enhetlig teoretisk grep. Ambisjonen er heller å finne analytiske verktøy som kan hjelpe meg å fange dobbeltheten eller ambivalensen som jeg skisserte over, det vil si både homogenitet og heterogenitet, uforanderlighet og bevegelighet, objektiverende og subjektiverende praksiser. Her vil Michel Foucaults teorier og såkalt aktør-nettverk-teori (ANT) slik den er blitt utviklet innfor vitenskaps- og teknologistudier de siste tjue åra,⁴⁴ og da særlig av vitenskapssosiologen Bruno Latour, stå sentralt.

Disiplinære praksiser og normaliserende teknologier

I sine studier av makt og såkalte disiplinære praksiser understreket Foucault betydningen av at kunnskap (eller diskurser og diskursive formasjoner som er begrepene han bruker) har materialitet – ikke bare gjennom tale og skrift, men ved at den iscenesetter – og ikke minst blir iscenesatt av – materielle størrelser. Makt/kunnskap virket blant annet gjennom det Foucault kalte et institusjonelt ”apparat” eller ”disiplinære teknologier”.⁴⁵ Et av Foucaults viktigste bidrag til samfunnsteoriene var å vise hvordan ulike kunnskapssystemer og utøvelse av makt aldri kan bli *effektiv* uten at den forankres i materielle og normaliserende teknologier som fikserer bestemte kategorier og normer (for eksempel seksualitet, klasse, hygiene, rase) ved å gjøre dem synlige i en hierarkisk, romlig organisering.⁴⁶ En vitenskapelig teori eller en påstand er ikke betinget av å bli verifisert for at den skal framstå som sann. Sannheten avhenger ikke av om den korresponderer med virkeligheten ifølge Foucault, men av å bli mangfoldiggjort og materialisert i en rekke ulike sammenhenger.⁴⁷ Gjennom denne materialiseringen framstår den også som erkjennbar,

⁴⁴ Se blant andre Latour 1987, 1993, 1999, 2005, Callon, M. og Law, J. 1997. *After the individual in society: Lessons on collectivity from science, technology and society*. I *Canadian Journal of Sociology*, Law, J. og Hassard, J. 1999. *Actor network theory and after*, Law, J. og Mol, A. 2002. *Complexities: Social studies of knowledge practices*.

⁴⁵ Foucault, M. 1980. *Power/Knowledge: Selected interviews and other writings, 1972–1977*.

⁴⁶ Foucault, M. 1973. *The Birth of the Clinic: an Archaeology of Medical Perception*, Foucault, M. 1977. *Discipline and Punish: the Birth of the Prison*, Tilley, C. 1990. Michel Foucault. *Towards an archaeology of archaeology*. I *Reading Material Culture: Structuralism, Hermeneutics and Post-Structuralism*.

⁴⁷ Schaanning, E. 1997:181. *Vitenskap som skapt viten. Foucault og historisk praksis*.

eller ”ontologisert”. Særlig innflytelsesrik i den sammenheng er Foucaults analyse av framveksten av det moderne fengselsvesenet.

I boka *Overvåkelse og straff. Det moderne fengselssystemets fremvekst*, viste Foucault hvordan det rundt overgangen til 1800-tallet oppsto en ny type fengsel og andre disiplinerende institusjoner med vekt på systematikk, oppdelthet, oversikt og konsekvens. Disse ble et middel for den moderne staten til å utøve makt, ikke bare i forhold til den kriminelle, men i det vestlige samfunn generelt ved at tilsvarende overvåknings- og disiplineringsmetoder ble utviklet i hæren, i skolene, på sykehusene, fabrikkene og andre steder. Denne disiplinen var basert på ulike visuelle og materielle teknikker for innlemmelse og utelatelse der skillet mellom det som ble definert som normalt og unormalt, mellom soldaten og den menige, eleven og læreren, den syke og den friske, oppsynsmannen og fabrikkarbeiderne, hele tiden ble opprettholdt. Funksjonen var å fabrikere samfunnsnyttige individer.

Foucaults teorier om maktens/kunnskapens synlighet og materialitet skulle inspirere en rekke forskningsarbeider, ikke minst innafor de noe overlappende disiplinære konstruksjonene som gjerne omtales som henholdsvis visuelle og materielle kultur- studier.⁴⁸ Her betraktes materialitet (herunder også visuelle kulturuttrykk) ikke bare som et produkt av kultur men som aktiv meningsprodusent og kulturskaper, selv om det i de seinere år har blitt diskutert i hvilken grad mange av analysene disse studiene har avstedkommet faktisk har tilskrevet materialitet en slik rolle.⁴⁹ Likevel inneholdt disse kulturanalysene viktige kritikker mot den forskningstradisjonen som bruker språket som modell for all kommunikasjon. Særlig skulle Foucaults begrep om ”det kliniske blikk” bli retningsgivende for synet på oppkomsten av moderne raseteori. Foucault var opptatt av å vise hvordan framveksten av en moderne, biologisk og seksuell diskurs på overgangen til 1800-tallet, skjedde parallelt med framveksten av den normaliserende statsmakten. Disse diskursene – med sine tilhørende disiplinære teknologier og praksiser – skulle bli avgjørende for dannelsen av en ny type makt – en ”bio-makt” – der selve menneskekroppen ble arena for maktutøvelse.⁵⁰ Biologi, demografi, statistikk, medisin (herunder etter hvert også antropologi) ble nå viktige vitenskapelige

⁴⁸ Pinney, C. 2006. Four types of Visual Culture. I *Handbook of Material Culture*.

⁴⁹ Se for eksempel Damsholt, T., Simonsen, D. G. og Mordhorst, C. 2009. *Materialiseringer*, Olsen, B. 2010. *In Defense of Things*.

⁵⁰ Foucault, M. 1978:143. *The Will to Knowledge*.

disipliner. Disse vitenskapelige diskursene, argumenterte Foucault videre, skulle utgjøre de politiske teknologiene den normaliserende makten ble artikulert gjennom.

Som Foucault påpekte, skulle begrepene ”type” og ”normalitet” få en sentral plass i 1800-tallets vitenskapelige diskurs.⁵¹ I løpet av århundret ble et stadig mer omfattende ”dokumentarisk” apparat utviklet med grunnlag i forestillinger om normalitet.⁵² Gjennom å fastlegge hva som var normalt åpnet man for en rekke differensierende praksiser som kvalifiserte eller diskvalifiserte folk som fullverdige mennesker. I boka *Döden, Kroppen och Moderniteten* har for eksempel Eva Åhren Snickare vist hvordan anatomi og utstillinga av kropper og kroppsdeler (i konserverte form eller gjengitt i voks) i anatomimuseer og kommersielle vokskabinetter kom til å fungere som normaliserende teknologi i løpet av 1800-tallet, i den forstand at de ontologiserte det ”typiske”, det ”normale”, slik at disse framsto som naturgitte.⁵³

Helt siden slutten av 1700-tallet hadde naturhistorikerne forsøkt å isolere menneskehetens opprinnelige ”typer”. Sentral i den sammenheng var Johann Friedrich Blumenbachs inndeling i fem varianter (den kaukasiske, mongolske, etiopiske, amerikanske og malaysiske) basert på ansiktsvinkler og hodeform, noe som resulterte i at han regnes som grunnleggeren av fysisk antropologi. Drøyt femti år seinere oppfant den svenske anatomen Anders Retzius en metode for måling av hodeskallens relevante rasemessige uttrykk.⁵⁴ Samtidas positivistiske vitenskapssyn krevde at forskjeller skulle kunne veies, måles og sammenlignes. Anatomi, og særlig det menneskelige kranium syntes særlig velegnet til dette formål. Man mente det var naturen selv som talte gjennom ansiktsvinkler og skalleform. I det Karolinske instituttets museum, som var grunnlagt av Retzius, ble endeløse rekker av hodeskaller utstilt etter hans system. Utgangspunktet for systemet var inndelingen av menneskeheten i såkalte ”langskaller” (dolichocefali) og ”kortskaller” (brachycefali) med underkategoriene ”ortognath” og ”prognath” etter kjeveformen. Innafor dette systemet utgjorde germanere, keltere, antikkens romere og hellenere toppsjiktet dolichocefali orthognath. Polynesere, papuer og ”flere amerikanske stammer” utgjorde bunnsjiktet brachycefal

⁵¹ Foucault 1978. *The Will to Knowledge*, Foucault, M. 1996. *Tingenes Orden. En arkeologisk undersøkelse av vitenskapene om mennesket*.

⁵² For en nærmere analyse av hvordan dette artet seg innenfor de arkeologiske museene se Olsen, B. og Svestad, A. 1994. *Creating Prehistory: Archaeology Museums and the discourse of Modernism*. I *Nordisk Museologi*.

⁵³ Åhren Snickare, E. 2002. *Döden, kroppen och moderniteten*.

⁵⁴ Retzius, A. 1847. *Om formen af hufvudets benstomme hos olika folkslag*.

prognath, mens samene tilhørte den noe bedrestilte kategorien brachycefal orthognath. Ifølge den kjente zoologen og arkeologen Sven Nilsson var det et karakteristisk trekk ved kortskallene at de ikke var ”utvecklad i någon särskilt riktning, hvarken i längd, bredd eller höyd”.⁵⁵

Antropologen Deborah Poole har videreført Foucaults analyse av rasediskursens oppkomst. I boka *Vision, Race and Modernity* viser hun hvordan konstruksjonen av begrepet rase nettopp hadde sammenheng med oppkomsten av en fysiognomisk og typologisk diskurs som skulle resultere i at kulturelle og utviklingsmessige forskjeller i stadig økende grad ble forstått som innskrevet i den menneskelige kropp. Videre argumenterer hun for at når rasediskursen på tross av et mangelfullt vitenskapelig belegg likevel fikk så stor betydning, så har dette først og fremst sammenheng med det enorme nettverket av representasjoner og teknologier som den inngikk i: [W]ith no clear-cut basis either in biology or physical apperance, race must be constantly reinvented, reinvoked, and resurrected by being incessantly spoken of, referred to defined and denied”.⁵⁶ Bindsterke verk om raseteori, evolusjonisme og sosial darwinisme var neppe det mest egnede medium til dette formål. Bare fåtallet leste, eller hadde forutsetninger for å kunne lese raseteoretikernes utlegninger. Fotografier av ”primitive raser” derimot, var etter hvert tilgjengelig for folk flest. Særlig etter oppfinnelsen av et nytt format, det såkalte *cartes de visite*, i 1854 som muliggjorde masseproduksjon. Standardiserte bilder av individer som eksemplifiserte rasetyologien ble nå vidt distribuert ved hjelp av ny infrastruktur og andre teknologiske oppfinnelser. Fotografiet hadde en ”virkelighetseffekt” illustrasjonene manglet. Og det er nettopp som visualiserende og normaliserende teknologi fotografiet ble så betydningsfullt. Gjennom å visualisere og konkretisere rase, bidro de til at en ellers vag og abstrakt diskurs ble omgjort til en kjensgjerning. Man kunne selv se på hvilken måte de var annerledes, og hvor primitive, laverestående eller rasetyipiske de var.

Begrepet om normaliserende og visuelle teknologier kan være et nyttig inntak til en analyse av de levende utstillingene som en objektiverende praksis på et overgripende strukturelt nivå. Dette er også et begrep som langt på vei fanger den repetitive homogeniteten i utstillingenes form og uttrykk jeg skisserte innledningsvis. Begrepet innbyr til å forstå hvordan subjekter og objekter blir konstituert virkelig og materielt gjennom bestemte sosiale praksiser. Foucault oppfordrer til en

⁵⁵ Nilsson, S. 1838–1843. Skandinaviska Nordens Urinvånare. Ett försök i comparativa Ethnographien.

⁵⁶ Poole, D. 1997: 213. *Vision, Race and Modernity*.

prosessorientert analyse. I stedet for å fokusere på kunnskapsformenes meningsinnhold, bør praksisene som lar objektet framtre utgjøre analysens utgangspunkt.⁵⁷ Makt produseres ikke forut for diskursene eller praksisene og påvirker dem. Makten er overalt, den utgår ikke fra enkeltindivider eller interessene deres. Individuer og interesser er snarere produsert av diskurser og praksiser som gjennomløpes av makt og kunnskap. Den innskriver seg i alle betydningssituasjoner, som Brita Brenna skriver i forbindelse med verdensutstillingene.⁵⁸ De levende utstillingene viste fram verden som en hierarkisk maktstruktur, men denne strukturen ble til gjennom en praksis. Det er i denne sammenhengen Bruno Latours begrep ”immutable mobile” (uforanderlige mobil) kan fungere som en utdyping av Foucaults teknologibegrep. Begrepene er beslektet, men har et noe ulikt forklaringspotensial. Der det ene betegner en teknologi for hvordan kategorier og subjekter formes og gjøres til gjenstand for studier, disiplin og kontroll gjennom både romlig organisering og disiplinering av blikket, betegner det andre primært en teknologi for forflyttinga av kunnskap og makt mellom kontekster i et horisontalt nettverk. Med andre ord hvordan informasjon blir kommunisert mellom aktører.

Svarte bokser og uforanderlige mobiler

En av Latours viktigste metoderegler er at man må studere vitenskap i virksomhet som produksjon og arbeidsnett, og ikke som ferdiglaget vitenskap eller teknologi. Her er han for øvrig helt på linje med Foucaults prosessorienterte analyse. Som blant andre Brenna har påpekt kan ANT sees som en radikalisering og nyformulering av den poststrukturalistiske teoritradisjonen Foucault representerte.⁵⁹ Datamaskiner og DNA har ikke falt ned fra himmelen fiks ferdig til bruk. I likhet med blant annet Retzius’ klassifikasjonssystem er de konstruert ut fra materialer, teorier, bevilgninger og institusjonelle rammebetingelser. Riktignok tas de ofte som en selvfølge og framstår som gitte utgangspunkt. De framtrer som ”sorte bokser” men dette hindrer oss i å se at de er resultater, omdefinisjoner og omdannelser av tidligere forskning.

⁵⁷ Schaanning 1997. *Vitenskap som skapt viten. Foucault og historisk praksis.*

⁵⁸ Brenna 2002: 41-42. *Verden som ting og forestilling. Verdensutstillinger og den norske deltakelsen 1851–1900.*

⁵⁹ Brenna 2002:47. *Verden som ting og forestilling. Verdensutstillinger og den norske deltakelsen 1851–1900.*

Ifølge Latour og vitenskapssosiologene usynliggjøres nemlig vitenskapelig og teknologisk arbeid ofte av sin egen suksess, et fenomen som refereres til som ”sortboksing”.⁶⁰ Når en maskin opererer som den skal, eller en kjensgjerning er slått fast, er det ikke lenger nødvendig å fokusere på hvordan dette gikk til. Derfor blir også teknologien eller vitenskapen – paradoksalt nok – mer utilgjengelig og tilslørt jo mer vellykket de er. For vitenskap kan ikke beskrives i seg selv eller som motsetningen til uvitenhet, man må ta høyde for en hel ”akkumuleringssyklus”.⁶¹ ”Et faktum kan bare bli et faktum når det mister alle tidsmessige egenskaper og bli innlemmet i en stor samling av kunnskap som andre drar veksler på”, skriver Latour.⁶² Det gjelder derfor å mobilisere ressurser – bygge nettverk bak utsagn og handlinger som gjør at de oppfattes som riktige og sanne. Her kan alt brukes, både menneskelige ressurser og ting. Et karakteristisk trekk ved ANT er nettopp at ting gis kausalitet, det er de som gjør kunnskapen bestandig og stabiliserer nettverket. En teori eller en påstand får sin vekt ut fra hvor mange ting som trekkes inn. Denne mobiliseringa av ressurser skjer gjennom det ANT kaller ”oversettelse”.⁶³

Begrepet uforanderlig mobil (egentlig immutable *and* combinable mobiles) er hentet fra Latours kontroversielle klassiker *Science in Action* fra 1987. Her argumenterte han for at vitenskapen produserer både sine objekter og seg selv gjennom komplekse relasjoner (nettverk) der bestemte praksiser og ”inskripsjonsinnretninger” inngår. Med inskripsjonsinnretning menes et instrument eller system som omdanner eller oversetter en hvilken som helst materiell substans til et tegn, en figur, et dokument, kort sagt data, som kan mangfoldiggjøres og benyttes direkte av andre.⁶⁴ Et særtrekk ved inskripsjonsinnretninga er at den synes å stå i et direkte forhold til den opprinnelige substansen, inskripsjonene framtrer som ”avtrykk” av virkeligheten.⁶⁵

⁶⁰ Latour 1999:304. *Pandora's Hope*.

⁶¹ Latour 1987:220. *Science in Action*.

⁶² Latour, B. og Woolgar, S. 1986: 106. *Laboratory Life. The Social Construction of Scientific Facts*.

⁶³ Ifølge Callon skjer oversettelse gjennom fire overlappende stadier: ”The problematization or how to become indispensable”, ”The interdefinition of the actors”, ”The definition of obligatory passage points (OPP)”, ”The devices of ’interessement’ or how the allies are locked into place”. Callon, M. 1986. Some elements of a sociology of translation: domestication of the scallops and the fishermen of St. Brieuc Bay. I *Power, Action and Belief*. For et mer lokalt eksempel se Johnsen, J. P. 2004. Latour, natur og havforskere - hvordan produsere natur? I *Sosiologi i dag*.

⁶⁴ Latour og Woolgar 1986:51. *Laboratory Life. The Social Construction of Scientific Facts*, Latour 1987: 64-68. *Science in Action*, Law, J. 2004:20. *After Method. Mess in Social Science Research*.

⁶⁵ Om inskripsjonsinnretninger se for eksempel ”Scientific Practices” i Law 2004:18-43. *After Method. Mess in Social Science Research*.

For vitenskapen så vel som for politiske imperier er en av utfordringene å ”bringe” verden der ute ”inn” til laboratoriet, det vil si få oversikt over eller kontroll med noe som befinner seg langt unna. Løsningen er å omdanne eller forbinde kunnskapen med ulike materielle mekanismer som gjør at får man samme type informasjon uansett hvor man befinner seg i verden. Inskripsjonen må standardiseres ved å finne opp midler – typologier, tabeller, diagrammer, plansjer, fotografier, vitenskapelige samlinger og utstillinger som gjør kunnskapen *mobil*. Ting og steder må gjøres transportable. Videre må kunnskapen holdes *stabil* slik at den kan flyttes fram og tilbake gjennom nettverket uten ”forstyrrelse, fordervelse og oppløsning”. Den må ha en viss uforanderlighet. Kunnskapens geografiske mobilitet avhenger følgelig av en slik materiell standardisering. Til sist må kunnskapen gjøres *kombinerbar* slik at uansett hva den består av, kan den akkumuleres, samles og ”stokkes som spillkort” uavhengig av tid og rom.⁶⁶ Som skjematiskert (og svært idealisert) eksempel på en slik uforanderlig mobil bruker Latour kartet og etableringa av kartografi som et resultat av den akkumuleringa av kunnskap kartet var med å muliggjøre.

Om en oppdagelsesreisende vil at hans kolleger skal tro på at det han oppdaget er en øy, og ikke en halvøy, kan han vise til kartet han tegnet av den ute i felt. Kartet kan videre sammenlignes med andre kart for å se om de stemmer overens, og inneholder den samme type informasjon og standarder. Dette betyr ikke nødvendigvis at informasjonen som kommuniseres er riktig, men at begrepsliggjøringa av ’området som en øy’ blir forsterket i kraft av kartet som en uforanderlig mobil. Det som bemektiger en uforanderlig mobil er nettopp at den muliggjør både sammenligninger av, og sammenslutning rundt, ideer og forestillinger. Nettopp fordi forbindelsen til virkeligheten virker mye tettere og mer umiddelbar når man tar i bruk slike inskripsjonsinnretninger, så blir det også vanskeligere og mindre naturlig å benekte resultatene de produserer. Kartets fysiske eksistens (hvor den oppdagelsesreisendes observasjoner er omdannet til koordinater av lengdegrader og breddegrader) blir også et bevis på at øya finnes. Omdanningen som har skjedd medfører at vi ikke lenger oppfordres til å tro på noe vi blir fortalt eller leser i en vitenskapelig tekst; vi oppfordres til ”å tro *våre egne øyne*”.⁶⁷ Uforanderlige mobiler blir selv svarte bokser, en fiksert og standardisert inskripsjon som rekrutterer til nettverket. Latours begrep innebærer dermed at de visuelle teknologiene blir enda mer effektive, diskursen blir tung og treg.

⁶⁶ Latour 1987: 223. *Science in Action*.

⁶⁷ Latour 1987: 66. *Science in Action*. Kursiv i original.

Nettopp gjennom deres mangfoldiggjøring og spredning av det samme uttrykket, dvs. deres identiske mobilitet, samler de støtte og naturliggjør seg selv.

I den sammenheng framhever Latour betydningen av at enkelte steder som for eksempel Berlin, London, Paris og Chicago i særlig grad blir ”kalkulerings- eller oversettelsessentre”, steder hvor materielle inskripsjoner blir samlet, oversatt og kombinert.⁶⁸ Her ble koloniale periferier, som Sameland og samene, innskrevet eller gjort tilstedeværende gjennom nettverket. I samme form og i henhold til de samme standarder beveget ”det samiske” seg til ulike kalkuleringsentre. Antropologene kunne her ”reise” uten egen forflytning gjennom alle kontinenter og historiske perioder bare gjennom å åpne skuffer og arkivskap, eller ved å besøke en levende utstilling. Samlingene, arkivene og utstillingene muliggjorde ”handling på avstand”, som Latour uttrykker det, ved at ny kunnskap ble produsert med disse inskripsjonene som utgangspunkt. Den vitenskapelige praksisen handlet først og fremst om å mobilisere ressurser som støttet opp om troverdigheten til denne kunnskapen som helhet.

Makt, betydning og handling

Men selv om teknologibegrepet kan være et nyttig inntak til en analyse av de levende utstillingene, knytter det seg også problemer til det og Foucaults syn på makt. Om man ser utstillingene som en visuell teknologi alene, så er svaret på mange måter gitt. ”Løsningen” befinner seg utelukkende på et institusjonelt, overordnet plan. Både de utstilte folkene og tilskuerne framstår nærmest som en motstandsløs, manipulerbar masse, uten evne til selvdefinering og forhandlingsmakt. Utstillingene bidro utvilsomt til å skape forestillinger og stereotyper som lever i beste velgående selv i dag, men historia om hvordan dette gikk til inneholder mye mer enn det en slik metafortelling kan romme. På tross av at Foucault tilfører analysene av institusjonell makt svært mye, ikke minst gjennom belysningen av dens materialisering og ”ontologisering”, er det derfor viktig å utvide hans perspektiv for også å kunne forstå variasjoner, valg og motstand innenfor disse disiplinære rammene. For Foucault så ingen prinsipiell forskjell på statens tvangsmakt og det sivile samfunnets overtalelsesmakt. Det finnes ingen individer som står som autonome subjekter utenfor makten, eller maktfrie rom, hos Foucault. Mye tyder på at Foucault selv mot slutten av sitt forfatterskap anså

⁶⁸ Latour 1987: 222. *Science in Action*.

dette som problematisk: “Perhaps I have insisted too much on the technology of domination and power,⁶⁹ uttalte han i et av sine siste intervju. Ikke minst har Foucault blitt kritisert for at forholdet mellom den språklige og den materielle virkeligheten forblir uavklart og at skillet mellom dem langt på vei opprettholdes.⁷⁰

Selv om noe av den samme kritikken kan rettes mot Latours uforanderlige mobiler, og han selv kanskje ikke ville vært så begeistret for dette begrepet i dag, så tilbyr ANT samtidig én mulig vei ut. I motsetning til Foucault er ikke Latour og ANT så opptatt av det som i ettertid kan defineres som diskurser eller diskursive formasjoner, det vil si resultatet av de disiplinære praksisene. Langt viktigere er det å påvise hvordan ulike elementer, ting og mennesker, aktivt og som en del av en kontinuerlig pågående prosess, forbindes i nettverk uavhengig av status og forskjeller mellom dem. Hos Latour har ikke bare alle ting handlingskraft uavhengig av isolerte subjekters intensjoner. Aktørene – eller aktantene – er også relativt likeverdige. Derimot vil aktørenes motivasjon for å handle være ulik. Latours poeng er nettopp at virkeligheten består av aktører med ulike interesser og motivasjoner som oversettes fra sammenheng til sammenheng. I dette ligger det også at elementer og relasjoner erstattes med hverandre, at noe eller noen får representere andre slik at disse blir oppfattet som handlingens opphav, mens innsatsen og funksjonen til andre blir usynliggjort. For eksempel vet vi som regel langt mer om Carl Hagenbeck, Buffalo Bill og deres roller i denne utstillingsvirksomheten, enn folkene som deltok på dem. For at det kan etableres stabile nettverk må visse grupper vinne fram med sine interesser, de må overbevise andre om at relasjonene også er i deres interesse. Videre må relasjonene gjøres varig gjennom materielle størrelser.

Det dreier seg altså ikke om et subjekt - objekt, struktur - aktør forhold, eller for den saks skyld, om representasjon eller virkelighet, hos Latour. Hver del av syklusen, alle enheter og forbindelsen mellom dem, er like virkelige og like viktige i dannelsen av nettverkene. Latour forkaster dermed eksistensen av noe over- eller underliggende som er utilgjengelig for undersøkelse, og som representeres av noe annet. Hvis noe er usynlig, skyldes det enten at det blir forsøkt holdt skjult, eller at vi ikke er i stand til å se det fra vårt ståsted, kanskje fordi vi forutsetter at det ”bare er sånn”.

⁶⁹ Martin, L. H., Gutman, H. og Hutton, P. H. 1988: 19. *Technologies of the Self. A seminar with Michel Foucault.*

⁷⁰ Se for eksempel Olsen, B. 2006. Scenes from a Troubled Engagement: Poststructuralism and Material Culture Studies. I *Handbook of Material Culture*. Olsen 2010: 39-63. *In Defense of Things.*

Det er så og si blitt usynliggjort, eller svartbokset, av sin egen suksess. Dette betyr samtidig at selv om alt ikke er synlig, eksplisitt og åpenbart, så kan vi gjennom undersøkelse gjøre det meste tilgjengelig igjen. En hovedhensikt med ANT er nettopp å synliggjøre hvordan de mange tause og oversette aktørene påvirker og inngår som materiale i konstruksjonen av virkelighet. Formålet med en undersøkelse er å vise hvordan virkeligheten konstrueres uten å forutsette at alle de ulike aktørenes innsats er inkludert i det som formidles som virkelighet. Innafor ANT er det videre et poeng at det først og fremst er objektene, eller tingene, innsats som har vært usynliggjort og dermed ignorert.

”Intermediaries” og ”mediators”

I mine gjennomganger av materialet fra de levende utstillingene gir dette umiddelbart mening. Særlig påfallende er det hvordan den aktive medvirkningen til mange av de utstilte folkene og deres roller som forretningspartnere har blitt oversett eller underkommunisert selv om slik dokumentasjon hele tiden har foreligget. Derfor vakte det også oppsikt da den amerikanske historikeren L.G. Moses i 1996 kunne påvise at det på slutten av 1880-tallet fantes en gruppe indianere som identifiserte seg selv, og ble identifisert av andre, som ”show indianere”. Disse opplysningene var imidlertid ikke å finne ”langs med allfarvei” for å bruke et slikt uttrykk. Derimot kom de til syne i kontrakter og dokumenter funnet i reservatarkiver og arkivet til Byrået for Indianske Affærer (BIA) som i USA ofte fungerte som mellomledd mellom utstillere og utstilt.⁷¹ Tilsvarende finnes det flere eksempler på at de utstilte folkenes tidligere utstillingserfaringer og profesjonelle identiteter er blitt utelatt i framstillinger av denne virksomheten.

På mange vis ser det ut til at de utstilte folkene (og deres ting) har blitt sett på som ”intermediaries” som lydig transporterer mening uten selv å tilføre endring, uten selv å tilskrives kausalitet eller påvirkning på ”hva som skjedde”. Latour innfører dette begrepet med sikte på ting, og hvordan disse tradisjonelt har blitt betraktet som rene representasjoner, illustrasjoner, noe som på forhånd er gitt, men kan utvides til å omfatte alle typer aktører. Han kontrasterer dette med begrepet ”mediators”: ”[Actors that] transform, translate, distort, and modify”.⁷² Som jeg vil forsøke å vise er dette et høyst relevant begrep også for å forstå menneskelige aktører – og deres

⁷¹ Moses, L. G. 1996. *Wild West Shows and the Images of American Indians*.

⁷² Latour, B. 2005:39-40. *Reassembling the Social*.

ting – på de levende utstillingene. Gjennom prosesser av omfordeling og oversettelse, der mange og komplekse, hybride relasjoner ble dannet, effektuerte og bidro de samiske deltakerne selv over tid til å stabilisere utstillingene som det uttrykk de ble kjent som. Utstillingene kan dermed sees som et resultat av skiftende konstellasjoner av ting og mennesker, en kombinasjon av sosiale, kulturelle og materielle krefter som virket sammen på tross av til dels svært motstridende interesser. Et viktig poeng er derfor at en uforanderlig mobil bare er tilsynelatende stabil. Fordi den er et forsøk på å bringe sammen og kommunisere tilsynelatende passive reproduksjoner, blir stabiliteten hele tiden utfordret, nettopp fordi alle elementene denne konstellasjonen består av har handlingskraft.

Følg aktørene!

I denne avhandlinga ønsker jeg å synliggjøre ulike sider av denne utstillingspraksisen, det vil si spore nettverket til utstillingene, hvordan de ble til, opprettholdt, utvidet og avvirket. For å spore et nettverk må man ifølge Latour føye til handlinger og relasjoner som har blitt utelatt og gjøre dem synlig igjen. Nettverkene må så å si tre ut av undergrunnstilværelsen. En av ANTs hovedanliggender er følgelig å utvide virkeligheten, ikke redusere den. Som metodisk grep foreskriver derfor ANT detaljert beskrivelse. Samle – ikke filtrer ut, beskriv – ikke disipliner! – lyder oppfordringa fra Latour.⁷³ Aktørene må tillates å være sterkere enn analytikerens. Alle aktører i nettverket må innrømmes historisitet og behandles som likeverdige. Handlinga må omfordeles til alle mellomleddene. I den sammenheng kan det være verdt å presisere at begrepet nettverk bare er et analytisk konsept, et redskap til å beskrive noe, og ikke det som faktisk beskrives. ”Arbeidsnett” eller ”handlingsnett” er på mange måter et bedre ord enn nettverk, skriver Latour selv, ikke minst fordi begrepet ofte har blitt forvekslet med et rent teknisk kommunikasjonsnettverk som elektrisitet, t-banesystemer og internett hvor det som beveger seg ikke endres underveis. Begrepet arbeidsnett derimot; “could allow one to see the labor that goes on in laying down net-works: the first as an active mediator, the second as a stabilized set of intermediaries”.⁷⁴

Man må forsøke å fange de mange forbindelsene og handlingene som en gang er blitt dokumentert, men som seinere på ulike måter og av ulike årsaker har blitt renskrevet, filtrert eller forbigått. Samtidig må man unngå å ”forkludre” det hele fra starten av med å forutsette hva man kommer til å

⁷³ Ibid. 2005: 55.

⁷⁴ Latour 2005: 132. *Reassembling the Social*.

finne. En antakelse jeg i særlig grad ønsker å utfordre i min analyse av dette materialet, er antakelsen om at deltakerne på disse utstillingene ble ensidig utnyttet og passivt innlemmet i virksomheten uten evne til deltakelse, opplevelse og dialog. Samtidig vil jeg undersøke hvorfor det har blitt sånn, hvorfor samer, andre urfolk og deres ting blir sett på som ”intermediaries” uten selv å tilføre endring. Gjennom å samle ulike perspektiver og nye opplysninger hentet blant annet fra arbeidskontrakter, passasjerlister, utstillingskataloger, kirkebøker, folketellinger, slektsbøker, adresselister, fotografier og ikke minst lokale norske, svenske og samiske aviser som i mange tilfeller har dekket disse begivenhetene med et noe annet blick enn det som ofte har vært tilfelle for amerikansk og europeisk presse for øvrig, håper jeg å gi et nytt, og mer nyansert bilde av denne virksomheten og menneskene som har vært involvert i den, enn det som har framkommet tidligere.

For å kunne gjennomføre en slik analyse vil jeg ta utgangspunkt i noen av ”stedene” hvor denne virksomheten kan spores og synliggjøres, nærmere bestemt utstillingene selv slik de utspilte seg, opplevdes og ble brukt som feltlaboratorium i europeiske og amerikanske byer, og rekrutteringa av deltakere lokalt. Disse stedene kan selvfølgelig ikke skilles fra hverandre annet enn på et analytisk nivå, nettverket er verken lokalt eller globalt, det er begge deler. Samtidig er det én ting å vise hvordan disse utstillingene har virket der ute i storbyen eller i et forskermiljø, noe annet er betydningen lokalt. Utgangspunktet er altså å forsøke å klargjøre forbindelsene som dette nettverket besto av, og effekten av det, samtidig som drivkreftene bak handlingene kartlegges.

Kapittel 3 Levende utstillinger av samer

Et dominerende perspektiv i analyser av de levende utstillingene har vært forståelsen av dem som en spesifikk om enn ekstrem artikulering av en vestlig hegemonisk diskurs om rase og primitivitet, og der utbytting og undertrykking har vært avgjørende for hvordan den har blitt implementert. Det kan synes som om denne oppfatningen nærmest har blitt en ”svart boks” både i akademia og blant folk flest, en forestilling man har slått seg til ro med fordi den virker så umiddelbart sannsynlig. Konstellasjonen av antatt primitive mennesker utstilt i vestlige dyrehager har i seg selv vært så tolkningsmessig imperativ at en undersøkelse av andre og konkurrerende fortolkninger nærmest har blitt overflødiggjort på forhånd. Satt på spissen kan man kanskje si at selve uttrykket og konteksten, ikke minst på bakgrunn av ettertidens forenkling av den, har kommet til å skygge for vesentlige trekk ved de levende utstillingenes væren.

I dette kapitlet vil jeg avdekke slike trekk gjennom å bringe tilbake ting og elementer som kan ha gått tapt i forskningas og det offentlige ordskiftets endring av dem. Formålet er med andre ord å spore bestanddelene av det nettverket de inngikk i. Dette reiser en lang rekke spørsmål av mer avgrenset og overordnet karakter: Hva besto denne utstillingspraksisen av? Hvilke aktører (utøvere, dyr, gjenstander, publikum, arrangører, agenter, utstillingssteder, aviser, vitenskapelige institusjoner og andre) tok del og forbandt dette nettverket slik at de levende utstillingene framsto formmessig og strukturelt som et relativt ensartet fenomen, eller det Michael Schiffer omtaler som ”compound interactors”?⁷⁵ Et sentralt poeng i forhold til ANT er at stabiliteten til nettverket hele tiden utfordres og bestrides. Er det derfor mulig å spore endringer, situasjoner der nye aktører har blitt introdusert eller tilpasninger har blitt gjort, og som i ettertid gjør det mulig å isolere faser? Hvilke endringer og tilpasninger har man eventuelt kunnet foreta uten at dette satte forståelsen av dem som et fenomen eller en kategori på spill?

I denne etterspørringen av utstillingenes bestanddeler hører det også med å se på publikums reaksjoner: Hvordan oppfattet de samene og hvilke forestillinger om dem som gjorde seg gjeldende,

⁷⁵ Schiffer bruker begrepet *interactor* for å betegne kollektiviteten til alle materielle fenomener (folk, artefakter og ”externs). Kjentegnende for interactors er at de samler og kombinerer på ulike måter ”to form *compound interactors*, which tend to interact as a single unity”. Schiffer, M. 1999:13. *The material life of human beings: Artifacts, behaviour, and communication*. Uthevelse i original.

selv om utstillingenes mottakelse i all hovedsak vil bli omhandlet i kapittel 5. Et annet vesentlig trekk er kartlegginga av forbindelsen mellom utstillingene og vitenskapen, i første rekke (fysisk) antropologi. Hvor omfattende har egentlig kontakten vært og hvor sentralt var rase i utstillingene? Andre forhold som en slik arkeologi vil prøve å avdekke er utstillingenes fysiske avgrensning. Forholdt det seg slik, som det ofte har blitt antatt, at de utstilte folkene ble holdt strengt adskilt fra publikum? Ble de hele tiden holdt på utstillingsområdet, også om natten? Videre er spredningen av utstillingene avgjørende for forståelsen av utstillingene som disiplinær praksis. Hvilke land og byer ble de transportert til og hvor mange tilskuere besøkte dem? Og hva med deres kronologi? Stemmer det at utstillingene gradvis opphører på 1930-tallet?

I dette kapitlet vil jeg å gi en mest mulig detaljert dokumentasjon av denne praksisen. Strukturen er kronologisk nettopp for å kunne registrere forskjeller, absorbere endringer, synliggjøre aktørene og skissere utviklingstrekk. Vesentlig for min tilnærming er å føye til handlinger og relasjoner som tidligere har blitt utelatt. Særlig har jeg vektlagt identifiseringa av de utstilte folkene og relasjonene mellom dem. Hvem var de og hva har de brakt med seg i møtet med utstillere, utstilling og publikum gjennom sine egne livserfaringer, materielle uttrykk, personligheter og kunnskap? Gjennom dette grepet ønsker jeg også å ”av-anonymisere” utstillingsdeltakerne. Gi dem ansikt, identitet og forskjellighet. I tillegg har jeg etterstrebet å gjenskape et materielt inntrykk av utstillingene. Fordi de direkte sporene av selve utstillingene (kataloger, program, bilder) i mange tilfeller er sparsomme, har jeg også benyttet avisomtaler og andre sekundære kilder. Funnene som blir presentert vil danne utgangspunkt for avhandlingens analyse, ikke minst i forhold til hvordan utstillingene kom i stand og motivene til de ulike aktørene. Målsetningen med dette kapitlet er å åpne ”svarte bokser” og få fram aspekter ved de levende utstillingene som tidligere forskningsarbeider ikke har vektlagt eller har oversett.

Del 1. Spe begynnelse

Mr. Bullock's exhibition of Laplanders (1822–1823)⁷⁶

En av de første virkelig store begivenheter i de levende utstillingenes historie fant sted i London i årene 1822–23. Da brakte naturalisten, samleren, museums - og showmannen William Bullock (1773–1849) et dusin rein og rørossamefamilien Jens Thomas(s)en Holm (1794–1834), kona Karen Christiansdatter og deres datter til London.⁷⁷ Her ble familien utstilt i London Museum of Natural History and Pantherion, også kalt Egyptian Hall, som Bullock hadde åpnet ti år i forveien.⁷⁸ Museet omfattet en stor samling kunst og kuriositeter av ulike slag, og var et viktig element i Londons underholdningsverden inntil det ble revet i 1905.⁷⁹

Bullock var en sentral aktør innafor det tidlige 1800-tallets museumsverden, og var blant annet en av de første til å introdusere såkalte habitat-utstillinger i Europa, det vil si utstillinger som omfatter både dyr og planter med vekt på nøyaktighet i gjengivelse av stillinger og fysiske omgivelser.⁸⁰ Dette forholdet kom særlig til uttrykk i den delen av etablissementet som ble kalt Pantherion, en dramatisk iscenesatt naturhistorisk utstilling hvor den besøkende gikk gjennom en kopi av en berømt basaltgrotte før man kom inn i en ”østindisk hytte”. Bullock ga selv følgende beskrivelse av utstillinga hytta inngikk i:

[It is] situated in a Tropical Forest, in which are displayed most of the Quadrupeds [...] with [...] trees and other vegetable productions of the torrid climes [...]; the whole assisted by an appropriate panoramic effect of distance, which makes the illusion so strong, that the surprised visitor finds himself suddenly transported from a crowded metropolis to the depth of an Indian forest, every part of which is occupied by various savage inhabitants.⁸¹

⁷⁶ Utstillinga er tidligere omtalt av Altick 1978:274–75. *The Shows of London*, Broberg 1981–82:29. Lappkaravaner på villovägar. Antropologin och synen på samerna fram mot sekelskiftet 1900. I *Lychnos*, Gjestrum 1995. Utstilling av levende mennesker. En historie om samisk kultur og fremmede blikk. I *Dugnad*, Mathisen, S. R. 2007. Mr. Bullock's Exhibition of Laplanders. I *Ottar*. Se for øvrig også *Lapland Sketches* (1822).

⁷⁷ Ekteparet er identifisert med fullt navn av Gjestrum (1995). Samtlige engelske kilder oppgir for øvrig at Jens og Karen brakte med seg en sønn på tre, fire år til England. Dette forholdet er blitt viderført av Broberg, Gjestrum og andre uten at vedkommende er blitt nærmere identifisert.

⁷⁹ Alexander, E. P. 1985:121. William Bullock: Little-remembered Museologist and Showman. I *Curator*.

⁸⁰ Ibid. 1985:123. Wonders, K. 1993:30. *Habitat Dioramas. Illusions of Wilderness in Museums of Natural History*.

⁸¹ Bullock, W. 1812:2. *A Companion to Mr. Bullock's London Museum and Pantherion* sitert i Alexander (1985:122).

Bullock kombinerte virkemidler fra teateret med geografiske prinsipper og egne reiseerfaringer til å gjenspeile miljøet til stedene han hadde besøkt og samlet inn materiale fra.⁸² Til å rettlede oppbygginga av utstillinga av samene hadde Bullock engasjert Sir Arthur De Capell Brooke (1791–1858), baronett og reiseskribent, som selv hadde besøkt Nord-Norge og Finnmark i 1820.⁸³ Et dramatisk Nordkapp-panorama med snødekte fjelltopper ble malt på veggen bak utstillinga. I forgrunnen ble det reist en vinterbolig dekket med mose og et sommertelt i lerret. Den sørsamiske familien var kledd i tradisjonelle drakter og kjørerene var iført fargerikt stasseletøy. Langs veggene hang forskjellige samiske gjenstander som klær, truger, ski, komse og reinsdyrhorn. En norsk tolk ble dessuten ansatt slik at de besøkende kunne konversere med Jens og Karen.⁸⁴ Publikum var henrykt og utstillinga fikk bred omtale i samtidens aviser og magasiner.⁸⁵ Fram til første del av utstillinga stengte i mars hadde den blitt sett av mer enn 58 000 besøkende.⁸⁶ Etter at London-publikummet var mettet skal utstillinga ha blitt sendt på turné til andre byer på de britiske øyer⁸⁷.

Når det går an å danne seg et bilde av hvordan utstillingen av samene så ut, har dette sammenheng med at to av samtidens mest kjente karikaturtegnere, Thomas Rowlandson og Isaac Robert Cruikshank laget stikk av hendelsen.⁸⁸ På et av stikkene er det etnografiske materialet nummerert og forklart, for eksempel ”Jennes’ kniv og tobakkspung” og ”Karinnas sysaker”. På et annet trykk holder den lille jenta et engelsk leketøy, mens Karen Christansdatter mottar noe, trolig penger, fra Bullock. Bildene gir like mye plass til London-publikummet som til familien Thomassen Holm og det er framfor alt tilskuerne som gjøres til gjenstand for kunstnerens satire. Her er ivrige unger som

⁸² Kirshenblatt-Gimblett 1998:42. *Destination Culture. Tourism, Museums, and Heritage*.

⁸³ De Capell Brook, A. 1823. *Travels through Sweden, Norway and Finmark to the North Cape, in the Summer of 1820*.

⁸⁴ *The Mirror*. 28. desember 1822: 130.

⁸⁵ Deriblant i *The Youth's Monthly Visitor* 1:2: 73–86, *The Literary Gazette* 9. februar 1822 og *The Mirror of Literature Amusement and Instruction*. 28. desember 1822.

⁸⁶ *Literary Gazette*. 9. mars 1822:156: ”The interest excited by this extraordinary Exhibition has been so great, that it has already been visited by upwards of 58,000 persons”.

⁸⁷ Bullock, W. An account of the Family of Laplanders London 1822, i *The Youth's Monthly Visitor* 1.2 :73–86 etter Altick 1978:274. *The Shows of London*, Broberg 1981–82:29. Lappkaravaner på villovägar. Antropologin och synen på samerna fram mot sekelskiftet 1900. I *Lychnos*.

⁸⁸ *Mr. Bullock's Exhibition of Laplanders og The Laplanders return to their Native Country under the care of Mr. Bullock and his son*, fra 1822 av Thomas Rowlandson og *Laplanders, Rein Deer & c. as Exhibited at the Egyptian Hall, Piccadilly, 1822*, av I.R. Cruikshank. Trykkene finnes i billedsamlingen til Nasjonalbiblioteket i Oslo.

prøvesitter pulken og kjæler med reinsdyrene, en dame med kyse som gisper etter luft bak et reinsdyr og en mann som studerer dem (reinsdyrene) iherdig med lorgnett.⁸⁹

Figur 1 “Laplanders, Reindeer & c. as Exhibited in the Egyptian Hall, Piccadilly. 1822”
Kilde: Nasjonalbiblioteket.

⁸⁹ For nærmere tolkning av stikkene se Lundström, J.-E. og Hansson, H. 2008: 18-19. *Looking North. Representations of Sámi in Visual Arts and Literature.*

Figur 2 “Mr. Bullocks Exhibition of Laplanders”
 London 1822
 Kilde: Nasjonalbiblioteket.

Utstillinga ser ut til å ha pågått i to deler. Første del løp fra midten av januar til månedsskiftet mars/april 1822, mens andre del ser ut til å ha startet i november samme år. På dette tidspunkt var reinsdyrene blitt erstattet med amerikanske hjortedyr uten at dette ser ut til å ha blitt oppfattet som et problem.⁹⁰ Hvor familien har bodd under tiden i London er uvisst. Siden utstillinga foregikk innendørs kan de neppe ha bodd i de medbrakte boligene. Etter april 1822 har familien reist tilbake til Norge i følge med Bullock og sønnen. Hjemkomsten er skildret i sticket: *The Laplanders' Return to Their Native Country under the Care of Mr. Bullock & his Son*. Sticket viser ekteparet Holm som bringes hjem til ødemarka av sine engelske velgjørere. Det engelske flagget vaier fra et skip på fjorden og en gruppe sjømenn heller ut kurver med leketøy på marken foran samene, andre kommer bærende på elegante møbler og et gulvur. De tre samene er utstyrt med engelske klær: Jens Thomassen Holm i flosshatt, kona med parasoll og pompadur, datteren med det engelske flagg.

⁹⁰ Laplander-Wapeti. *The Literary Gazette*. 19. januar 1822: 45, 9. mars 1822: 156 og 16. november 1822: 733. Ifølge samme avis den 5. oktober 1822: 638, startet utstillinga av hjortedyrene allerede da, mens ekteparet Thomassen Holm først var tilbake i november. ”The Laplanders have returned to their old quarters at the Egyptian Hall”.

Eller som det står i billedteksten: ”The Anglo Laplanders, astonishing the Natives, at the sight of their Immense Wealth and Curiosities, enmassed [...] during their Visit to England 1822”. I oktober samme år er imidlertid familien tilbake i London igjen.

Figur 3 “The Laplanders return to their Native Country under Care of Mr. Bullock & his son”
Kilde: Nasjonalbiblioteket

Bullock visste å skape publisitet om sine foretak. I tillegg til trykkene ble det utgitt en katalog på trettiseks sider med illustrasjoner av gjenstandene i utstillinga.⁹¹ I katalogen dveles det lenge ved det unge parets kjærlighetshistorie. Tilsynelatende hadde Jens’ frieri blitt avslått av Karens far slik at de måtte rømme for å gifte seg. Den dramatiske historien ble gjengitt i *London Literary Gazette* som skrev at utstillingen; ”sure must excite a strong feeling in the breasts of the thousands who have seen

⁹¹ *An account of the family of Laplanders; which, with their summer and winter residences, domestic implements, sledges, herd of living reindeer and a panoramic view of the North Cape, are now exhibiting at the Egyptian Hall, Piccadilly.* Gjengitt etter Alexander 1985:131. William Bullock: Little-remembered Museologist and Showman. I *Curator*.

the simple Jens and Karine”.⁹² Ekteparet hadde også gjort godt inntrykk på en journalist i *London Times* som berømte dem for deres; “evident mildness of character, their quick intelligence, their good-natured and easy accomodation of themselves to the novel situation in which they are placed”. Og legger han til; ”many a lady of rank and fashion might with great advantage take a lesson in manners from the unaffected and graceful selfpossession of the Lapland female”.⁹³

Fra utstillinga ble det også laget ei lita bok med illustrasjoner beregnet på et yngre publikum: *Lapland Sketches, or Delineations of the costume, habits, and peculiarities of Jens Holm and his wife Karine Christian, with accurate representations of deer, sledges, huts, & c. as exhibited at Bullock's Museum*.⁹⁴ Selv om boka har som uttalt formål å more barn og fortellinga tidvis antar fantastisk form, er den også informativ med detaljerte beskrivelser av spesifikk sørsamisk klesdrakt, boligskikk og andre kulturelle særtrekk. Ikke minst har reinsdyrenes levesett, egenskaper; at de er gode svømmere og med letthet tok seg ut til båten de ble transportert til England med, og kulturelle betydning; at slaktedyrene inngår i en ekstern økonomi ved at hornene blir solgt til limproduksjon og at reinsdyrstunger eksporteres til det sørlige Europa, blitt tillagt særlig vekt.

Trolig var det ikke Bullocks opprinnelige intensjon å stille ut familien. Ifølge Altick hadde Bullock kommet i kontakt med ekteparet Thomassen Holm under en reise til Stavanger og at planen hans egentlig hadde vært å introdusere tamreindrift i England.⁹⁵ Visstnok skulle Bullock ha tre slike forsøk bak seg allerede.⁹⁶ Thomassen Holm hadde derfor blitt ansatt som gjeter for reinsdyrene som ble skipet ut fra Flekkefjord.⁹⁷ En gjennomgang av tidsskriftet *The Literary Gazette* som Altick baserer seg på, bekrefter disse opplysningene. I tillegg har det også gitt et innblikk i ekteparets kjærlighetshistorie og hvordan kontakten mellom dem og Bullock kom i stand. Ola Olson Sangesand fra Lysefjorden, også kalt ”Pilt-Ola”, hadde noen år i forveien fått støtte fra Selskabet

⁹² Lapland Loves. *The Literary Gazette*. 9. februar 1822: 87. Ifølge Broberg 1981–82:47. Lappkaravaner på villovägar. Antropologin och synen på samerna fram mot sekelskiftet 1900. I *Lychnos*.

⁹³ *The Times*. 21 januar 1822 etter Altick 1978: 274.

⁹⁴ Son, J. H. 1822. *Lapland Sketches, or Delineations of the Costume, Habits, and Peculiarities of Jens Holm and his Wife Karina Christian, with accurate Representations of the Deer, Sledges, Huts, &c. as exhibited at Bullock's Museum*

⁹⁵ Altick 1978:273. *The Shows of London*.

⁹⁶ *The Mirror*. 28. desember 1822: 129–130.

⁹⁷ Son 1822: 24–25. *Lapland Sketches, or Delineations of the Costume, Habits, and Peculiarities of Jens Holm and his Wife Karina Christian, with accurate Representations of the Deer, Sledges, Huts, &c. as exhibited at Bullock's Museum* I boka refereres det flere steder til ‘vår forfatter’: ”a gentleman, who [...] was indebted to the rein-deer for expeditious travelling” uten at det går frem hvem det vises til. Vedkommene har vært til stede ved transporten av reinsdyrene fra havna ”opposite Fleckifjord”.

for Norges Vel til oppstart av tamreindrift på Hardangervidda. Sangesand var kjent langt utover Norges grenser for sine bedrifter og lange vandringer, og skulle vise seg å være et viktig bindeledd.⁹⁸ Ifølge *The Gazette* hadde Bullock kjøpt dyrene hos en fjellbonde i Sirdal (Seerdahl) etter at de var blitt ført dit fra Rørosvidda av nettopp Sangesand (Sandesen). Sangesand hadde igjen kjøpt dyrene av Karens far og ansatt Jens som gjeter. *The Literary Gazette* skriver:

Olé Sandesen, an adventurous and speculative Norwegian, conceived the idea of advantageously naturalizing the Rein Deer in his native country [...] and travelled through all parts of Northern Europe, for the purpose of selecting specimens of the finest breeds from Siberia, Finland, Russian and Norwegian Lapland. In the latter country, he purchased the whole herd of an inhabitant who was there considered to be in good circumstances; he was the father of Karine, and Jens his herdsman in his service. It appears that a mutual attachment had existed between these young persons from their infancy; and that proposals of marriage had been made by Jens, and rejected by the father of Karine, just before the arrival of the stranger Olé Sandesen, who, when he had purchased the herd of Rein Deer intrusted to the care of Jens, proposed to him to conduct them to Norway [altså ut av “Lapland”, min anm]. The offer was accepted, and he prepared (a very uncommon circumstance for a Laplander) to leave his native wilds. Karine, in the state of distraction, left her father’s dwelling, and eloped with her lover: they were married by the priest at Roras, and accompanied by their new master with his colony of Rein Deer about eight hundred miles over the most mountainous and desolate country in the world, and at length arrived at the lofty and snow-capped mountains of Seerdahl, where their head quarters were fixed at the residence of a mountain farmer, called Gorgan Figeland.⁹⁹

Etter at følget hadde kommet fram til Sirdal satte Sangesand på nytt kursen til fots nordover for å skaffe flere dyr. I mellomtiden hadde Fidjeland kvittet seg med størsteparten av reinsflokkene slik at Jens og Karen ble arbeidsledige:

They [Jens og Karen] were at this period penniless, destitute of any means of returning home, and incapable of being employed in agriculture; and, in this forlorn condition, wandered

⁹⁸ Moe, J. 2008. *Pilt-Ola: dokumentarisk roman*. Sangesands medvirkning i tamreindriften på Hardangervidda omtales også av Stylegar, F.-A. 2004. *Samer sør for Hardangervidda*.

⁹⁹ *The Literary Gazette*. 9. februar 1822: 87. “Gorgan Figeland” er trolig identisk med Jøren Fidjeland som omtales av Stylegar (se over).

through the county, subsisting only on the casual bounty of its thinly scattered inhabitants until they reached Stravanga [Stavanger].¹⁰⁰

Bullock på sin side hadde egentlig vært på tur til svensk Finland etter rein, men snudde da han fikk høre om Sangesands eksperiment og dro til Stavanger og Sirdal i stedet. Her kjøpte han opp de gjenværende dyrene i Sangesands flokk, det skal ha vært snakk om to hundre dyr. Deretter oppsøkte han Jens og Karen som hadde fått en datter etter at de forlot Røros, og som ”most willingly” fulgte ham tilbake til England;¹⁰¹

upon inquiry for the Lapland herdsman [I, Bullock] was informed, he might probably be met in Stravanga. Thither I immediately repaired, and at last found him, and in a few days re-united him to his old Lapland friends, with whom, and his wife, he most willingly accompanied me to England: and he gratefully acknowledged that the kindness and munificence of its inhabitants have recompensated him for his years of suffering.¹⁰²

Sognepresten på Røros på denne tida, Svend Aschenberg, bekrefter ekteparet Thomassen Holms lange opphold på vestlandet. I 1827 skriver han: ”Til Røraas Menighed som faste lemmer af Menigheden have bestandig henført: [...] Jens Thomasen og Hustrue Karen har her ladet døbe for et Par Aar siden et Barn, have ellers i mange Aar oppholdet sig ved Stavanger, senere i Engelland hos Hr. Balloch i London, der har viist ham, kone og Dyr om for Penge i London, øvrige Engelland, Irland og Dublin. Da Rhens Dyrene døde, entlediges de [...]”.¹⁰³ Byfogd og matrikuleringskommisær Gustav Peter Blom i Drammen nevner også i sin reisebeskrivelse fra nordlandene at Bullock kjøpte

¹⁰⁰ Ibid. 1822: 87.

¹⁰¹ Maria Jensdatter ble født i Høle sokn i Stavanger Amt 25. juli 1820 og døpt fem dager senere. I Ministerialbok, Høle i Strand, Rogaland (1816–1833) er foreldrene oppført som ”Fremmed Find-Hyrde fra Røraas Jens Thomassen og Kari Thommesdatter”. Bosted er ikke oppgitt, men en av fadderne var fra gården Nerabø i bunnen av Lysefjorden. Derfra var det kort vei til Sirdal. Pers. med. Elisabeth Seland gjennom Stein Roar Mathiesen. Selv om de engelske kildene altså oppgir at paret hadde en sønn er det høyst trolig Maria som følger med foreldrene til England. En mindre sannsynlig forklaring på den oppgitte familiesammensetningen er at Jens og Karen hadde en sønn fra før og satte igjen Maria på Vestlandet da de dro til England. Det har imidlertid ikke lyktes å identifisere en sønn. Heller ikke når paret giftet seg på Røros.

¹⁰² *The Literary Gazette*. 9. februar 1822: 87.

¹⁰³ Gjengitt etter Kvikne, O. 1942: 278. *Bergstaden*. Aschenberg opplyser videre om at paret vanligvis mottar nattverden i forbindelse med vintermarkedet i februar og at de vanligvis ikke er på Røros mer enn to ganger i året. Barnet det henvises til er for øvrig en av de to sønnene Nils og Johan Christian som ekteparet fikk etter at de var tilbake på Røros.

reinsdyr av ”den underlige omvankende Ole Sangesand” for å ”forplante” dem i skotske fjell. Med dyrene fulgte et ungt ”lappepar” som voktere. Blom skriver videre:

De befandt sig vel i England, nød meget Velvillie, fik ei ubetydelige Gaver, og bleve paa deres Viis, endog riige. Renen mislykkedes af Sygdom, og efter et Ophold i London og flere Stæder i England, opgav Bullock Spekulationen. Lapperne ilede tilbage til Norge, og standsede ikke, før de havde naaet deres kjære Fjelde.¹⁰⁴

Bullocks plan om å etablere tamreindrift i England ble imidlertid lagt i grus da størsteparten av reinsdyrene døde i tollene.¹⁰⁵ De gjenlevende dyrene og familien Thomassen skal i stedet ha inngått i et teaterstykke ved navn *The Laplanders* på Haymarket Theatre. Som Altick skriver var firefotinger eller ”quadrupeds” på moten i London på denne tida.¹⁰⁶ Den kjente dramatiker Thomas John Dibdin var derfor blitt engasjert til å skrive et stykke som skulle inneholde reinsdyr. Bullock skulle levere dyrene så vel som skuespillerne. Dibdin beskrev møtet sitt med familien Thomassen-Holm på følgende måte, muligens preget av skuespillets videre skjebne:

he [Morris, hovedmaleren ved det Kongelige Teater] introduced me to a little greasy round man who looked like an oil barrel; his correspondently beautiful wife, in dimensions like a half anker [’s vintønne]; and their son, about the height of a Dutch cheese, with a hat on: this trio sang, danced, played the fiddle, and displayed thier several accomplishments so as to puzzle me amazingly on this point, - how could I possibly turn them into any stage account¹⁰⁷.

Stykket ble skrevet, musikk ble komponert, danser ble innøvd, scenebilder ble malt og kostymer ble sydd på bakgrunn av modeller Bullock disponerte, men også dette prosjektet ble avlyst fordi flere av reinsdyrene døde (de gjenværende dyra døde også snart). Inntil nye rein ble framskaffet ble derfor familien resirkulert som etnografisk utstilling ifølge Kirshenblatt-Gimblett, og mer konkret

¹⁰⁴ Blom, G. P. 1830: 195. *Bemærkninger paa en Reise i Nordlandene og igjennem Lapland til Stockholm i Aaret 1827*. Blom oppgir imidlertid at Bullock kjøpte reinsdyrene av Sangesand i 1819, men trolig er dette tidspunktet for avtalen som ble inngått mellom Sangesand og Karens får, altså har Jens og Karen oppholdt seg nærmere tre år på vestlandet.

¹⁰⁵ Alexander (1985: 131) ser ut til å ha gitt opphavet til oppfatningen om at reinsdyrene døde på grunn av forsinkelser i tollene fordi tollvesenet ikke fant ordet ”reinsdyr” i sine tariffen. *The Literary Gazette* melder imidlertid om dette først den 1. juni 1822, altså et drøyt halvår etter at utstillinga åpnet.

¹⁰⁶ Denne gryende zoologiske interessen hadde ikke minst sammenheng med Buffons *Historie naturelle, générale et particulière* (1749–1778) som skulle få en enorm påvirkning på hvordan folk i den vestlige verden så på naturen og dens skapninger. Et av bindene her handlet nettopp om firefotinger.

¹⁰⁷ Dibdin, T. 1827:195–196, Bind 2. *The Reminiscences of Thomas Dibdin*.

satt til å ”drive their rapid sledge round the spacious plains of the Egyptian Hall”.¹⁰⁸ Men det var likevel reinsdyrene, og ikke Jens og Karen, som var hovedattraksjonen i utstillinga; ”the presence of these important animals might be deemed indispensable”, skrev *The Literary Gazette*. ”Indeed they are the chief attraction of the place”.¹⁰⁹

Oppsummering del 1:

Bullocks utstilling skiller seg på mange måter fra seinere utstillinger. Skuespill, musikk, romantikk og poesi ble brukt som naturlige ingredienser i det som framstår som en iscenesettelse av det eksotiske og den edle ville. Som Hansson og Lundström har påpekt fremheves det teatraliske i utstillingssituasjonen også i Rowlandson og Cruikshanks framstillinger.¹¹⁰ Utstillinga bærer på alle måter preg av å være tilkommet i en førmoderne kontekst, uten de rasemessige og evolusjonistiske rammene som seinere skulle gjøre seg gjeldende. Samtidig skulle Bullock med sin miljøgjenskaping bebodd av virkelige dyr og mennesker skape en utstillingsmessig sjanger som skulle vise seg å foregripe utviklingen med flere tiår. Miljøgjenskapinga utgjør på mange vis nøkkelen til å forstå utstillinga. Som Allison Griffiths har påpekt var formålet med sammenstillingen av gjenstander, dyr og mennesker, først og fremst å øke livaktigheten til utstillinga og det malte panoramaet som helhet, og ikke motsatt, at panoramaet ga liv til utstillinga av samene.¹¹¹ Eller som *Literary Gazette* skrev: Gjennom sin tilstedeværelse tilførte skinnkledte Jens og Karen meget ”to the picturesque of the Exhibition”.¹¹² Samtidig ser vi at det allerede nå gjør seg gjeldende stereotypiske forestillinger om for eksempel samenes stedbundenhet, som trolig har bidratt til usynliggjøringa av dem som historiske aktører.

Del 2. Utstillingene vinner terreng 1872–1879

Til tross for at utstillinger av eksotiske folk og folkeslag forekommer med ujevne mellomrom på begge sider av Atlanterhavet fra og med 1820-tallet, skulle det gå et halvt århundre før samer igjen

¹⁰⁸ Ibid. 1827: 127. Kirshenblatt-Gimblett 1998:45. *Destination Culture. Tourism, Museums, and Heritage*.

¹⁰⁹ *The Literary Gazette*. 19. januar 1822: 45.

¹¹⁰ Hansson, H. og Lundström, J.-E. 2008. Introduction: Lapland in London and Lapland elsewhere. I *Looking North*.

¹¹¹ Griffiths 2008. *Shivers down your spine. Cinema, Museums, and the Immersive View*.

¹¹² *The Literary Gazette*. 19. januar 1822: 45.

ble utstilt på en tilsvarende måte.¹¹³ Når praksisen med utstillinger av samer skyter fart og settes i system på 1870-tallet, skjedde dette først i daværende Østerrike-Ungarn og Det tyske keiserriket. I løpet av denne perioden innlemmes en slik presentasjon for første gang en verdensutstilling, vel og merke indirekte, men det var først og fremst dyrehagene som skulle tilby dem en permanent scene. Virksomheten til dyrehandler Carl Hagenbeck i Hamburg var helt avgjørende for denne utviklinga.¹¹⁴ Men selv om Hagenbecks virksomhet var banebrytende og den aller første utstillinga hans av (svenske) samer i 1875 gjerne har blitt framhevet både av ham selv og andre som en milepæl i utviklinga av de levende utstillingenes historie, var han ikke først ute med å blåse nytt liv i Bullocks konsept. Allerede forut for Hagenbecks utstilling av samer i 1875 arrangerte firmaet Willardt og Böhle en rekke framvisninger av samer med utgangspunkt i fornøylesparkeren Prater i Wien. Selv om Hagenbeck trolig var kjent med Böhle og Willardts utstillinger som også ser ut til å ha gjestet Hamburg, blir ikke disse nevnt av Hagenbeck i redegjørelsen av opphavet til utstillingene. Istedet skriver han i sine memoarer: ”Det var virkelig faldet i min Lod først af alle at indføre denne Slags Folkeudstillinger i den civiliserede Verden”.¹¹⁵ Men som Ames har påpekt, om Hagenbeck ikke var først ute til å finne opp utstillingsformen var han kanskje den første siden Bullock til å gi dem offentlig anseelse ved å flytte dem ut av markedsboder og fornøylesparker og inn i den da mer respektable dyrehagen.¹¹⁶ Samtidig medførte tilkomsten av (fysisk) antropologi som vitenskapelig disiplin at utstillingene for første gang ble innlemmet i en diskusjon om rase. I løpet av denne perioden ble det foretatt antropologiske undersøkelser av flere av de samiske utstillingsdeltakerne.

¹¹³ I mellomtiden hadde riktignok langvokste Christina Chatarina Larsdøter (1819–1854) fra Brännäs i Malå blitt engasjert av tyskeren Wolfenstein i 1837 til å la seg framvise sammen med familien sin på vertshus og markeder både i Sverige og Europa, men her var det først og fremst snakk om en kommersialisering av fysiske anomalier, selv om hennes samiske herkomst nok har bidratt til å gjøre henne enda mer eksotisk i publikums øyne. Se Manker, E. 1939: 212–213. Under samma himmel, Lundgren, Å. 1981. Långa Lappflickan. Sågnen om Stor-Stina.

¹¹⁴ Hagenbecks virksomhet er etterhvert blitt dokumentert av en rekke forskere og forfattere, deriblant av Hagenbeck sjøl i biografien *Dyr og mennesker. Oplevelser og erfaringer*, Thode-Arora 1989. *Für fünfzig Pfennig um die Welt*, Rothfels 2002. *Savages and Beasts. The Birth of the Modern Zoo*. Sist ute er Eric Ames bok, *Hagenbecks Empire of Entertainments* (2008) som bygger på doktorgradsavhandlinga *Where the Wild Things Are: Locating the Exotic in German Modernity* (University of Berkeley, 2000), og hvor forfatteren i likhet med denne avhandlinga, først og fremst forsøker å forstå Hagenbecks utstillinger av mennesker og dyr som utslag av en utstillingsteknisk tilnærming, nærmere bestemt gjenskapinga av ”habitatet”.

¹¹⁵ Hagenbeck 1911:47. *Dyr og mennesker*. Årstallet for denne første utstillinga er for øvrig flere steder feilaktig oppgitt til å finne sted i 1874 i stedet for 1875, et forhold som synes å ha opphav i nettopp Hagenbecks memoarer.

¹¹⁶ Ames, E. 2008. Seeing the Imaginary: On the Popular Reception of Wild West Shows in Germany, 1885–1910. I *Human Zoos*.

Die ersten Lappländer-polarmenschen: Willardt og Böhles utstillinger

(1872–1878)¹¹⁷

Selv om utstillinger av eksotiske folkeslag hadde gjestet landene i Mellom-Europa tidligere, hadde allmennheten her ennå til gode å stifte bekjentskap med samer og deres levemåte. Derfor vakte det også stor oppmerksomhet da Emilie (Emma) Willardt seint på høsten 1872 annonserte i *Illustriertes Wiener Extrablatt* at ”de første samene i Wien” nå var å finne utstilt i hennes bod i fornøylesparken Wurstelprater.¹¹⁸ Fra midten av november dette året fram til september eller oktober året etter, det vil si delvis samtidig som verdensutstillinga i Wien, kunne publikum bli kjent med familien ”Loky” som besto av mor, far og datter, i tillegg til en foreldreløs jente som i seinere kilder omtales som ”Didu”.¹¹⁹ Utstillinga var åpen daglig fra klokka ni om morgenen til åtte om kvelden. Hverdagsliv, håndverk og bestemte aspekter ved den reindriftssamiske levemåten sto sentralt i utstillinga. I den nevnte avisa kan vi lese:

Av stor interesse er de forskjellige redskapene Lappene bruker; de viser blant annet, hvilken kunst det er å fange reinsdyr, hvordan de spinner, kort sagt får man noen inntrykk av deres skikker og levemåte.¹²⁰

Seinere flyttes utstillinga fra Kolowatring Nr. 4 til Feuerwerks-Allee Nr. 147 som Willardt disponerte i sommerhalvåret. På dette tidspunkt omfattet den også levende reinsdyr, hunder og boliger. Wurstelprater, som ennå i dag utgjør en del av den enorme Praterparken midt i hjertet av Wien, var for øvrig et viktig arnested for datidens underholdningsbransje som vokste fram i takt med at Wien ble en verdensby fra og med 1850-tallet. Her lå underholdningsetablissemeter, restauranter og kafeer på rekke og rad: ”Fürsts Singspielhalle”, ”Präuscher’s Panopticum” og ”Leopold Kleins zwergentheater” var alle kjente attraksjoner på 1870-tallet, og Willardt var en blant flere kvinnelige aktører innenfor bransjen.¹²¹ I løpet av 1870- og 1880-tallet kunne de som

¹¹⁷ Utstillingene av samer i Prater er delvis dokumentert tidligere i Schwarz 2001. *Anthropologische Spektakel. Zur Schaustellung "exotischer" Menschen, Wien 1870–1910.*

¹¹⁸ *Illustriertes Wiener Extrablatt* 13. og 17. november 1872. Utstillingene av samer i Prater er til dels dokumentert tidligere i Schwarz 2001. *Anthropologische Spektakel. Zur Schaustellung "exotischer" Menschen, Wien 1870–1910.* Herfra stammer også opplysningene om Willardts første annonseringer for utstillinga.

¹¹⁹ Familien er ikke identifisert, men muligens kan det dreie seg om familienavnet Logje/Laagje, Lokka eller Lökkari/Lökkari.

¹²⁰ Lappländer in Wien, *Illustriertes Wiener Extrablatt*. 26. november 1872: 1. Min oversettelse.

¹²¹ Se for eksempel Schwarz, W. M. og Dewald, C. 2005:22–23. Prater Kino Welt. Der Wiener Prater und die Geschichte des Kinos.

besøkte boden hennes se utstilte voksdukker, ”pygmeer” fra Kongo, ”kjempedamen” Judith Matusik eller overvære Willardts egen datter, den unge løvetemmersken ”Miss Senides” nervepirrende opptreden.¹²²

Das „Wiener Extrablatt“ erscheint täglich, auch Sonntags, und liefert die Neuigkeiten in Originalsprache & Fr. 6. Kr.

Pränumerationsbedingungen:
 Für Wien: monatlich . . . K. M. 6. Kr. und halbjährig . . . K. M. 2.80
 Für die Provinz mit freier Postbefreiung: monatlich . . . K. M. 8. Kr. halbjährig . . . K. M. 4.50
 Auswärtig: monatlich . . . K. M. 10. Kr. halbjährig . . . K. M. 5.50

Administration, Expedition und Anzeigen-Entgegennahme:
 L. Schulterstraße 18.

Redaktion und Druckerei:
 wobei auch Zeitungen zu richten sind
 IX., Berggasse 31.

Preise von Kutschen-Fahrern im alten Platz und im neuen Hofen-Platz & Döbler, Karoli-Platz & Cappel in alle Gassen-Quartiere in der schönsten Carosse.
 Kutschpreise von 12 bis 14 Kr.

Abteilung für alle:
 Sonntag: früh, Sonntags, von 10 Uhr bis 12 Uhr. —
 Dienstag: von 10 bis 12 Uhr. —
 Donnerstag: von 10 bis 12 Uhr. —
 Samstag: von 10 bis 12 Uhr. —

Abteilung für alle:
 Sonntag: früh, Sonntags, von 10 Uhr bis 12 Uhr. —
 Dienstag: von 10 bis 12 Uhr. —
 Donnerstag: von 10 bis 12 Uhr. —
 Samstag: von 10 bis 12 Uhr. —

Abteilung für alle:
 Sonntag: früh, Sonntags, von 10 Uhr bis 12 Uhr. —
 Dienstag: von 10 bis 12 Uhr. —
 Donnerstag: von 10 bis 12 Uhr. —
 Samstag: von 10 bis 12 Uhr. —

Abteilung für alle:
 Sonntag: früh, Sonntags, von 10 Uhr bis 12 Uhr. —
 Dienstag: von 10 bis 12 Uhr. —
 Donnerstag: von 10 bis 12 Uhr. —
 Samstag: von 10 bis 12 Uhr. —

Ausrichtes Wiener Extrablatt.

Eigentümer und Herausgeber: D. J. Berg und J. J. Singer.

Nr. 244. Wien, Dienstag, 26. November 1872. 1. Jahrgang.

Lappländer in Wien.

Figur 4 ”Lappländer in Wien”

¹²² Pemmer, H. og Lackner, N. 1974: 293, 111. *Der Prater*.

To uker etter utstillingsåpninga dekket *Illustriertes Wiener Extrablatt* selv begivenheten med førstesides oppslag og avbildning av gruppen. Bildet, et xylografi, viser fire personer med anorakkliggende pelsklær utstyrt med et lettere etnografisk sammenblandet repertoar av fangstredskaper (lasso, spyd, harpun eller muligens et redskap for å rengjøre hullet for is ved isfiske). Personene befinner seg i et isøde. I bakgrunnen skimtes igloer og snøtopper mens en kajakk ligger i ei råk foran dem på isen. Bladet skriver:

En spekulativ entreprenør [Spekulative Unternehmer] har mot inngangspenger utstilt de for oss høyst interessante barn fra det høye nord: i Kolowratring kan man se disse merkvordige menneske-eksemplarene. Til reisen trengte de mer enn to hele år siden man gradvis måtte venne dem til det nye klimaet, endelig lykkes det og man kunne bringe dem hit, og de har det ganske bra, siden man lot bringe deres vante kost; reinsdyrkjøtt og havrebrød.¹²³

Foruten den åpenbare feilrepresentasjon av samenes naturmiljø og materielle kultur, står begrepet akklimatisering sentralt i reportasjen. Som den østerrikske historikeren Werner Michael Schwarz har vist, var spørsmålet om hvordan levende vesener tilpasset seg klimatiske endringer sentralt innafor 1800-tallets vitenskapelige ordskifte.¹²⁴ Flere zoologiske hager tilkom tildels på bakgrunn av dette, for eksempel Jardin Zoologique d'Acclimatation i Paris i 1859 og hvor samer seinere skulle bli utstilt. I en sosialdarwinistisk tolkning skulle begrepets mening forandres til at bare de mest tilpasningsdyktige hadde livets rett.¹²⁵ Selv om utstillerne ser ut til å ha spilt på denne vitenskapelige forestillinga, handler nok utsagnet like mye om å understreke hvor eksklusiv utstillingen var. Reisen sørover til Wien hadde neppe tatt to år.

I løpet av april måned 1873 ble utstillinga av samene flyttet til Feuerwerks-Allee nr. 147 i Praterparken.¹²⁶ Noen uker før hadde Keiser Franz Joseph åpnet Østerrikes første og siste verdensutstilling her under mottoet "fredfull konkurranse mellom verdens kulturfolk".¹²⁷ Utstillinga av samene hadde altså tilhold like i nærheten, men var likevel ikke en del av selve verdensutstillinga. De må heller ansees som et sideshow hvor utstillerne kunne dra nytte av den

¹²³ *Illustriertes Wiener Extrablatt* 26. november 1872. Min oversettelse.

¹²⁴ Schwarz 2001: 22–23. *Anthropologische Spektakel. Zur Schaustellung "exotischer" Menschen, Wien 1870–1910.*

¹²⁵ Om denne vendinga se for eksempel Grosse, P. 2003. *Turning Native? Anthropology, German Colonialism, and the Paradoxes of the "Acclimatization Question"*, 1885–1914. I *Wordly Provincialism*.

¹²⁶ Schwarz 2001: 25. *Anthropologische Spektakel. Zur Schaustellung "exotischer" Menschen, Wien 1870–1910.*

¹²⁷ Findling, J. E. og Pelle, K. D. P. 1990:50. *Historical Dictionary of World's Fairs and Expositions, 1851–1988.*

ekstra publikumstilstrømmingen. På grunn av børskrakk og koleraepidemi besøkte riktignok langt færre enn forventet verdensutstillinga som gikk med et underskudd uten sidestykke i 1800-tallets historie. Like fullt ble den besøkt av i overkant av sju millioner mennesker.¹²⁸ Framvisninger av ”de andre” sto ennå ikke sentralt på verdensutstillingene. Det skjer først noen år seinere.

En korrespondent i *Umebladet* skrev en rekke reisebrev fra verdensutstillinga i Wien og beskrivelsen hans gir et godt bilde av folkelivet i Prater og sammenhengen som utstillinga av samene inngikk i. Han skriver:

Pratern er för Wien i ännu större stil hwad Djurgården är för Stockholm [...] i dess Corso, hufwudallèen, hwimlar det från middagen intill speltafeltiden (1/2 8 e.m.) af otaliga sfaror, wandrande, ridande damer och herrar, ekvipager [...] Wid 3-4 tiden äro de kejslerliga och furstliga wagnarne här i rörelse. Wälja wi för vår egen promenad ”Austellungstrasse” (bredwid Hauptallè) stråkwägen till utstillingsplatsen, finna wi lika mycken rörelse, men elegansen tilhör den andra wägen. Däremot stöta vi här på, till wenster om oss, en stor massa anstalter för de skådelystna: hippodromer, apfolk och spökteatrar, jättar och dwärgar, negrer och lappqwinnor, renar, en ko med sex ben, fruntimmer [...] med 2:ne hufwuden [...] åskådare, som i stum förtjusning ha tappat sitt hufwud.¹²⁹

Hvorvidt samene var ekte eller ikke ble viet vesentlig spalteplass i wieneravisenes omtale av utstillingen. Som indikert tidligere var det forhold rundt utstillingen, blant annet illustrasjonen i *Wiener Illustriertes Extrablatt*, man med rette kunne stille spørsmålstegn ved. Samenes ekthet ble understreket av arrangøren i en ny annonse våren 1873. En viss Herr Heinrich Frauberger (som blant annet hadde redigert et leksikon om Wienutstillinga), ble nevnt som garantist. Hans autoritet som etnograf ble belagt med to foredrag han hadde holdt om ”naturvitenskapelige forhold” uten at disse ble nærmere spesifisert eller plassert geografisk. For den av tilskuerne som ennå måtte tvile ble det henvist til ytterligere dokumentasjon på samenes ekthet i Willardts utstillingsbod.¹³⁰

¹²⁸ *Umebladet*. 23. mai 1873.

¹²⁹ *Umebladet*. 30. mai 1873.

¹³⁰ Die Lappländer Polar-Menschen. *Illustriertes Wiener Extrablatt*. 6. april 1873: 2.

Vel to uker seinere slår avisa selv fast at samene er ekte: ”Die Lappländer sind echt”.¹³¹ Dette var blitt bekreftet av den seinere kjente ungarske språkforskeren József Budenz som hadde foretatt språkprøver av dem.¹³² Samene i Prater omtales nå som familien ”Lindok” eller ”Lindal”.¹³³ Trolig har gruppen i mellomtiden blitt utvidet med nye medlemmer. Noen måneder seinere, i juni 1873, er antallet økt fra fire til åtte personer. I september eller oktober, før verdensutstillinga stenges den første november, avvikles Willardts sameutstilling.¹³⁴ I mellomtiden hadde en kvinne dødd, kanskje som følge av koleraepidemien som herjet byen den sommeren.¹³⁵ Hva som skjedde videre med gruppen er uvisst, men mye tyder på at de øvrige deltakerne ble sendt videre på nye oppdrag. Ifølge Hamburg-avisa *Der Reform* ble en samefamilie vist fram i en utstillingsbod under byens julemarked før Hagenbeck var kommet i gang med sin virksomhet.¹³⁶ Mens *Illustriertes Wiener Extrablatt* rapporterte om at gruppen fortsatte videre til Brno (Brünn) i Tsjekkia.

Et drøyt halvår etter at utstillinga av samene i Wien ble avviklet skrev bladet at samene ikke hadde vært ekte likevel, i hvert fall ikke alle. Samejenta Didu var ifølge bladet tsjekkisk, mens gruppens mannlige medlemmer egentlig kom fra Lichtenthal, en beryktet bydel i Wien.¹³⁷ I avisoppslaget framgår det også for første gang at Willardt har en mannlig forretningspart, seinere oppgitt som A. Böhle.¹³⁸ Böhle og Willardt figurerer som kompanjonger i underholdningsbransjen allerede på slutten av 1850-tallet i forbindelse med framvisninga av et ”pleorama” (et bevegelig panorama hvor tilskuerne satt i robåt mens lerretet med den malte virkelighetsillusjonen ble rullet forbi) i Helsingfors og Åbo.¹³⁹ Hva initialen skjuler og hvor Böhle kommer fra er uvisst, men i en annen kilde går det fram at han er tysk og at han kommuniserte med samene ved hjelp av tolk i forbindelse

¹³¹ Die Lappländer sind echt. *Illustriertes Wiener Extrablatt* 22. april 1873: 2.

¹³² Samme år som undersøkelsen i Prater starter Budenz på verket som resulterte i at han skulle bli betraktet som grunnleggeren av finsk-ugrisk sammenlignende lingvistikk.

¹³³ Aviskopien har gotiske bokstaver og dårlig trykk.

¹³⁴ Se oversikt bak i Schwarz 2001. *Anthropologische Spektakel. Zur Schaustellung "exotischer" Menschen, Wien 1870–1910*.

¹³⁵ Manker 1939:211. *Under samma himmel*. Kvinnens mann og barn skal også ha deltatt på utstillinga. Broberg (1981-82: 32) nevner også dette utfallet.

¹³⁶ Aus Hagenbeck's Handelsmenagerie. *Die Reform*. 17. september 1875: 1.

¹³⁷ Norpolarmenschen aus dem Lichtenthal. *Illustriertes Wiener Extrablatt* 27. mars 1874: 3.

¹³⁸ Virchow, R. 1875. (16): Herr A. Böhle und Fräulein Emma Willardt stellen vier lebende Lappen,... I *Verhandlungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte*.

¹³⁹ *Helsingfors Tidning*. 22. mai og 14. august 1858, *Åbo Tidning*. 11. juni 1858.

med ansettelsen, men som ikke ser ut til å ha fulgt med på reisen.¹⁴⁰ *Illustriertes Wiener Extrablatt* skriver:

Besøkeren til Wurstelprater er velkjent med den boden som forrige år bar skiltet som viste en søt, blond, ung dame mellom isfjell, med hundedratte sleder, malt i de skjønneste farger. Den samme unge damen skulle forestille ”Didu”¹⁴¹ samejenta, og hennes framvisning og gjørende ble framlagt det ærverdige publikum med slik overbevisning av den stemmebegavede utroperen som ropte: ”Vær så snill og spaser inn her, inngang bare 10 kr [oner]”, at virkningen sjelden uteble. Og der ble den overraskede folkemengden vist, av de små, skitne folkene som kom fra landsbyen ”ved verdens ende” – sånn sto det på plakatene – hvordan de snakker, ber og omgås med reinsdyrene og så videre. Det var ikke alt sant, for i Brünn, hvor den betrefende forretningsmannen for tiden oppholder seg [trolig Böhle, min anm], har det som en følge av en strid mellom nordpolmenneskene skjedd, at de mannlige medlemmene av selskapet kaller Wien sitt hjemsted, men ”den lapplandske jomfruen” så dagens lys i Jicin i Böhmen. Som en følge av avsløringen har Brünn-politiet utvist de edle lapplendene som vagabonder.

Og, legger avisa til som en ironisk sluttkommentar: ”Dette hindrer trolig allikevel ikke at vi kanskje finner det sobre kompani igjen i Prater til sommeren, denne gangen kanskje som hottentotter eller menneskeetere”.¹⁴²

Men historien om samene i Prater slutter heller ikke der. Allerede dagen etter måtte redaksjonen i den samme avisa bekjenne for sine lesere at det var de som hadde blitt lurt.¹⁴³ Opphavsmannen til det ondskapsfulle ryktet hadde vært en hevnjerrig stallgutt som hadde blitt avskjediget på grunn av mangelfullt stell av reinsdyrene. Som svar på beskyldningene hadde Emma Willardt selv oppsøkt redaksjonen for å vise fram et telegram hun hadde sendt til myndighetene i Skellefteå hvor hun ba dem dokumentere samenes ekthet. Her får vi altså for første gang opplysninger som tyder på at samene var fra Västerbotten hvor havnebyen Skellefteå ville vært et naturlig kontaktpunkt for en slik eventuell overenskomst. ”Herrn Böhle” hadde selv hentet samene for å vise disse ”vidunderdyrene” fram for det siviliserte Europa. Den 1. april 1874 rapporterte bladet at de

¹⁴⁰ Manker 1939. *Under samma himmel*.

¹⁴¹ Trolig den unge jenta som ikke nødvendigvis har vært foreldreløs, men som kan ha vært tjenestejente eller fosterdatter i familien ”Loky”.

¹⁴² *Illustriertes Wiener Extrablatt*. 27. mars 1874.

¹⁴³ Un sis sind doch echt. *Illustriertes Wiener Extrablatt*. 28. mars 1874: 3.

hadde mottatt svar fra Skellefteå. De skriver: “Vi har sett disse dokumentene og ingen makt i verden kan bestride at samene til firmaet Böhle-Willardt er ekte”.¹⁴⁴

I januar 1875, nesten tre år etter samenes første opptreden i Wien, annonserte Böhle og Willardt for utstillinga ”de første lappiske polar-mennesker” i Berlin.¹⁴⁵ Utstillinga tok plass i hagesalongen til Herr Quittschreiber (tidligere Schaffert) og besto av et ”Nordpolteater med reinsdyr, polarhunder og mange originale redskaper”. Begrepet nordpolteater betyr i denne sammenhengen trolig at malte landskapsbilder, såkalte panoramara, inngikk i utstillinga. Her viste de mannlige medlemmene av gruppa ”sine ferdigheter gjennom teltbygging, bruk av truger, lassokasting, synging og dansing”, mens ”kvinnene spant en sterk sytråd fra senene av et reinsdyr”.¹⁴⁶

Utøverne hadde lange dager. Framvisninga foregikk daglig fra klokka ti om morgenen til klokka ti på kvelden. Inngangspengene var sju og en halv Silbergroschen for en plass på fremste rad, fem for en plass på andre rad og to og en halv for ståplass. En avis bemerket også at: ”Lappene hadde nok hatt kontakt med [den europeiske] kulturen for gjennom de vanlige runder med hatten viste de en viss forståelse for [den tyske] valutaen”. Videre ”forsto de fullt ut hvordan man skulle røyke sigar, men hadde dessverre kommet betydelig langt i sin hang etter alkohol”.¹⁴⁷ Ifølge annonsen hadde samene tidligere blitt vist fram for vitenskapsakademiene i tre land: Tyskland (Leipzig), Nederland (Delft) og Østerrike-Ungarn (Wien).

Dagen etter framvisninga i Quittschreibers hagesalong ble ”fire levende samer”, tre menn og en kvinne, kledd i nasjonaldrakter presentert for det relativt nyetablerte Berlin selskap for antropologi, etnologi og forhistorie av Willardt og Böhle. I den anledning ble det også utført en fysisk antropologisk undersøkelse av samene.¹⁴⁸ Samene som omtales som ”Dovit” (26), ”Klemme”[t] (23), ”Jona”[s] (26) og ”Karim[n]” (28 år), oppgis å komme fra (skogssamebyen) Malå i Västerbotten. Litt over en måned seinere presenterte Böhle alene ”fire nylig ankomne samer” for

¹⁴⁴ Die Lappländer. *Illustriertes Wiener Extrablatt*. 1. april 1874: 3.

¹⁴⁵ *Die Neue Preußische (Kreuz-)Zeitung*, 15. januar. 1875.

¹⁴⁶ *Ibid.* 1875.

¹⁴⁷ *Die Neue Preußische (Kreuz-)Zeitung*, 20. januar. 1875.

¹⁴⁸ Virchow, R. 1875. (16): Herr Böhle und Fraülein Emma Willardt stellen vier lebenden Lappen. I *Verhandlungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte*. Framstillinga fant sted den 16. januar 1875.

det samme selskapet: ”Kaisa”, ”Ippa”, ”Hennta” og ”Aennta”.¹⁴⁹ De to siste personene ble oppgitt å være henholdsvis faren og moren til Klemet i den første gruppa. Dermed var også de høyst sannsynlig fra Malå.

Fra Oktoberfesten i München året etter finnes det en plakat som annonserer for ”de første lappiske polarmenneskene” også her. Ifølge plakaten var samene i München i 1876 de samme som ble utstilt i Wien i 1873, og at verdensutstillinga trolig var opprinnelsen til ansettelsen. Böhle og Willardt er igjen oppgitt som arrangører:

De lappiske polarmenneskene, bestående av 2 menn og 2 kvinner, viser seg fram her i løpet av Oktoberfesten på Theresienwiese, med sine 4 reinsdyr, ishunder (bjørnefangere), hus, fartøyer og mange originalredskaper i det til dette formål elegant forberedte teater [det tidligere nevnte Nordpolteateret, min anm]. Det er de samme lapper, som er kommet til Tyskland ene og alene i anledning verdensutstillinga i Wien.¹⁵⁰

I november 1877, året etter Oktoberfesten i München finner vi nye opplysninger om det som etter all sannsynlighet er den samme omreisende troppen. Da ble de fire unge samene ”Nilla” (20), ”Ippa” (20), ”Kaisa”(24) og ”Puctus”(17) vist fram for den antropologiske foreninga i den sørtyske handelsbyen Freiburg, ikke langt fra grensa til Frankrike. Opplysningene stammer fra en publikasjon av foredraget hvor det også for første gang forekommer fotografier av de utstilte samene (Figur 44).¹⁵¹ Utover fornavn og alder er de individuelle opplysningene sparsomme, og der de finnes er de først og fremst av moralsk-fysisk karakter: Nilla er ”nokså innhul”, Kaisa ”allerede ganske matroneaktig”, Ippa beskrives som den ”mest utpregede” for deres (lappiske) rasekarakter. Om Puctus heter det at ”lite synes av hans ungdoms friskhet i hans fysiognomi”. Forståelsen av samenes kulturelle forskjellighet er nå med andre ord kraftig farget av en fysiognomisk og rasetyologisk diskurs som skaper en tydelig kontrast til hvordan familien Thomassen-Holm ble omtalt vel femti år tidligere. Samtidig er det viktig å påpeke at disse utsagnene ble framsatt i en

¹⁴⁹ Virchow, R. Herr Böhle stellte wiederum vier neu eingetroffene Lappen. *Verhandlungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte*. 1875: 28-39.

¹⁵⁰ *Das Oktoberfest. Einhundertfünfundsiebzig Jahre Bayerischer National-Rausch. Katalog zum Münchner Nationalfest*.

¹⁵¹ Ecker, D. A. 1878. *Lappland und die Lappländer. Oeffentlicher Vortrag auf Veranlassung der Naturforschenden Gesellschaft und des Anthropologischen Vereins*. Bildet er gjengitt i kapittel 4.

vitenskapelig sammenheng som ikke nødvendigvis er representativ for utstillernes og publikums forståelse av de utstilte folkene.

Fordi sameutstillingene til Böhle og Willardt ved flere anledninger hadde blitt beskyldt for å være forfalskninger, brukes det også her mye plass på å dokumentere samenes ekthet.¹⁵² De fire unge samene var ifølge foredragsholderen like ekte som reinsdyra de hadde med seg. Gustaf von Düben, professor i anatomi og fysiologi i Stockholm og sin tids fremste ekspert på samisk antropologi og historie, hadde sett bildene og anerkjent dem som portretter av ekte samer. Ecker opplyste for øvrig at de fire samene var fra Varanger, nærmere bestemt Vardø(hus). At samene skulle komme fra den nordligste og ytterste del av samenes land, var selvfølgelig i seg selv ikke usannsynlig. Mye tyder imidlertid på at Böhle og Willardt bevisst har spilt på forestillingen om et „Ultima Thule“, velkjent fra reisebeskrivelser siden antikken, for å gjøre varen de omsatte enda mer eksotisk enn om de kom fra Västerbotten. Avisomtalen fra utstillinga i Wien taler også for en slik tolkning. Som vi husker fra plakaten i Prater var samene oppgitt å komme fra landsbyen ”ved verdens ende”. Opplysningen om at samene skulle ha vært fra Vardø er hentet fra et brev Böhle sendte til foredragsholderen, Ecker, fra Praha i februar 1878. Dermed er det heller ikke usannsynlig at de fire samene har opptrådt der. Like etter denne tid døde Böhle, men turnéen skal ha fortsatt under ledelse av Böhles sønn.¹⁵³ I påsken 1878 til midten av mai samme år opptrer fire samer igjen i et Nordpolteater i Emma Willardts utstillingsbod.¹⁵⁴ Men der ser også utenlandsreisen til å ha vært over for denne gruppen, etter det som må ha vært flere år på reisefot.

Det er uvisst hvordan forbindelsen mellom de ulike gruppene i Böhle og Willardts ensemble var. Mange av opplysningene kan heller neppe tas bokstavelig. Et intervju den svenske etnografen Ernst Manker gjorde på trettitallet med en tidligere landpostmann i Malå, trolig ”Puctus” som ble nevnt tidligere, kan imidlertid bidra til å fylle noen av hullene som mangler. Som ung gutt hadde han reist

¹⁵² „Leute, die von diesen Verhältnissen keinen begriff haben, Ungebildete, sind daher, enn sie ihre vorgefassten Anschauungen nicht in jedem einzelnen Falle vollkommen bestätigt finden, gleich bei der Hand, von ”Fälschungen” zu reden; un insbesondere ist man hier in Freiburg, tief im Binnenlande, wohin selten Bewohner anderer Zonen sich verirren, gleich bereit, jeden Mohren für einen betrügerischer Weise schwarz angemalten Europäer zu halten”. Ibid. 1878: 6.

¹⁵³ Opplysningen om at turneen skal ha fortsatt under ledelse av Böhles sønn er basert på Broberg (1981–82: 33) som selv oppgir Manker (1939: 210) som kilde. Et slikt utfall blir imidlertid ikke nevnt her.

¹⁵⁴ Schwarz 2001. *Anthropologische Spektakel. Zur Schaustellung "exotischer" Menschen, Wien 1870–1910*. Dokumentasjonsoversikt bakerst i boka.

rundt i sju kongeriker, tre keiserdømmer og 196 steder, deriblant Tyskland, Østerrike-Ungarn og Russland over en periode på to år:

Jo, det var i 1876, og jag var tolv år. Det kom en tysk, som hette Böle, og eftersom vi inte begrep vad han sa, så hade han en tolk med. Han talade med prästen också, och så lovade han mycke pengar. Inte skulle det bli svårt heller; vi skulle bara få gå och spatsera och vara fina på en utställning. Fyra andra lappar hade han förresten fått dit ner förut, så vi skulle träffa gamla bekanta. Som han pratade och lade ut, fick han oss äntligen med. Det var en karl, två fruntimmer och så jag, och tre karlar och ett fruntimmer väntade oss därnere. Så reste vi. Först till Skellefteå och så med båt til Stockholm och vidare till Lübeck. Därifrån fick vi åka tåg til München, där han Böle hade sin utställning. Ja, där träffade vi dom andra; åtta stycken va vi och fyra renar hade vi, så inte var det lessamt i början. Men den där utställningen var nog mest som en cirkus, för Böle tyckte snart, att vi inte såg tillräckligt vilda ut, så vi fick måla oss alldeles bruna i synen och klä oss som eskimåer. Två akjor hade vi också med oss, men herre jesses, det fanns ju ingen snö därnere, det var bara sommar. Men Böle hitta på råd: han satte små hjul under akjorna. Och så körde vi över stengatorna, så det skramla mellan husväggarna. Folk titta rakt förskräckligt, och så kom dom till cirkusen. Men nock vart det som ett spök, och vi ville helst hem igen. Det gick dock inte så lätt. Han Böle for ikring med oss från det ena stället till det andra, och jag räknade 196 städer [...] Men hem kom vi till sist med livet allihop. Efter två år. Så bra gick det inte för ett sällskap, som var med på världsutställningen i Wien 1873. Där dog en gumma, och mannen och barnen fick resa hem ensamma. Ja, hon blev begravnen därnere.¹⁵⁵

Carl Hagenbecks første antropologisk-zoologiske utstilling (1875)

Firmaet Böhle-Willardt fikk snart hard konkurranse fra dyrehandler og showmann Carl Hagenbeck i Hamburg. På midten av 1870-tallet begynte han å importere og stille ut mennesker som en forlengelse av sitt familiedrevne handelsmenasjeri og bigeskjeften Hagenbecks Dyrepark, da en drøyt åtte mål stor plass med blant annet løvehus og elefanthus midt mellom leiegårdene sentralt i

¹⁵⁵ Manker 1939: 210-211. *Under samma himmel*. Ifølge Broberg (1982-82: 81) skal informanten ha vært Albert Jonsson Frank, f. 1864 (NMLA 83). I FR 1890 for Västerbotten län, Malå Lappforsamling er Jonsson Frank bosatt i Släppejaur, Grannäs.

byen.¹⁵⁶ Den fenomenale suksessen som denne virksomheten medførte, skulle ifølge Ames gjøre navnet Hagenbeck synonymt med en helt særegen sjanger innafor 1800-tallets visuelle kultur.¹⁵⁷

Figur 5 Hagenbecks første dyrehage i Neuer Pferdemarkt, Hamburg
Kilde: Pelc og Gretzschel 1998

I sine memoarer hevdet Hagenbeck at selve ideen om utstilling av mennesker var et svar på nedgangen i dyrehandelmarkedet. På grunn av børskrakket i 1873 og den økonomiske depresjonen som fulgte gikk forretningen dårlig, og Hagenbeck innså at den måtte utvides på en eller annen måte. Hagenbeck var på denne tiden kjent med Böhle og Willardts virksomhet. I tillegg visste han trolig om, og hadde kanskje selv sett, andre grupper som hadde blitt utstilt i Hamburg de seineste årene. Som nevnt opptrådte blant andre en gruppe samer på byens julemarked i begynnelsen av 1870-tallet. Kanskje var heller ikke den langvarige kontakten med den amerikanske showmannen P.T. Barnum uten betydning. Barnum ble kunde hos Hagenbeck etter selv å ha besøkt ham i Hamburg i 1872.¹⁵⁸ To år etter gjestet Barnum Europa med sitt show av dyr og mennesker¹⁵⁹. I 1875 entrer Hagenbeck det samme markedet og benytter seg for første gang av sitt utstrakte

¹⁵⁶ Reichenbach. H. A. Tale of Two Zoos i Hoage, R. J. og Deiss, W. A. 1996: 55-56. *New Worlds, New Animals. From Menagerie to Zoological Park in the Nineteenth Century.*

¹⁵⁷ Ames 2008. *Carl Hagenbeck's Empire of Entertainments.*

¹⁵⁸ Thode-Arora 1989:21. *Für fünfzig Pfennig um die Welt*, Thode-Arora, H. 2008. Hagenbeck's European Tours: the Development of the Human Zoo. I *Human Zoo.*

¹⁵⁹ Blanchard, Bancel, Boëtsch, Deroo, Lemaire og Forsdick. 2008: 7. *Human Zoos. Science and Spectacle in the Age of Colonial Empires.*

handelsnettverk for å skaffe, levere og stille ut mennesker. På dette tidspunkt hadde Hagenbeck allerede bestemt seg for å innføre en større flokk med reinsdyr fra Lappland som han skulle forsyne andre dyrehager med. Hagenbecks gode venn Heinrich Leutemann, som både var frilansjournalist, avisillustratør, dyremaler og etter hvert selvutnevnt reklameagent og teknisk assistent for Hagenbeck, hadde da foreslått at Hagenbeck også gikk til innkjøp av alle redskaper og husgeråd disse menneskene brukte, nærmere bestemt telt med utstyr, sleder, hunder og alt som karakteriserte deres nomadiske levemåte.¹⁶⁰ Agenten som hadde fått i oppdrag å skaffe reinsdyrene ”bevægede” ifølge Hagenbeck ”en Lappefamilie til at reise til Hamburg”.¹⁶¹

Den 12. september 1875 ankom en gruppe på seks personer, tre menn, ”en Moder med sit diende barn” og ”en nusselig lille Pige paa 4 aar” samt 31 reinsdyr og 3 gjeterhunder Hamburg med dampbåt.¹⁶² Hamburg var på denne tida en havneby av internasjonalt format med utstrakte kontakter til alle verdenshjørner, ikke minst gjennom Hamburg-Amerika Linjen som til tider var verdens største shippingfirma. Etter en strabasiøs tur med dyrene fra havna til dyrehagen i bydelen St. Pauli ble følget installert ”fuldstændigt i det fri, uden kunstige Kulisser eller Baggrund” på plassen bak parken og firmaets kontorer. Kvinnen og barna hadde tatt drosje. På plassen satte gruppa opp teltene, samlet reinsdyrene og fortsatte med sitt daglige liv i de fremmede, høyst urbane, omgivelsene som i en – i det små – ”tro kopi av naturlivet”. Hagenbeck skriver videre:

Det var en Fornøyelse at se, hvorledes de indfangede Rendyrene ved Hjælp af en Kasteløkke, hvor behændigt de tumlede med Slæderne, og paa hvor hensigtsmæssig en Maade Opbygningen og Nedtagningen af telterne gik for sig. Stor interesse vakte hver Gang ”Renernes Malkning, og den lille Lappekone gjorde ligefrem Furore, naar hun i sin Naivitet og uden at lade sig forstyrre af Publikums Tilstedeværelse gav sit Pattebarn Bryst. Vore Gæster var uforfalskede

¹⁶⁰ Leutemann, H. 1875: 742. Nordische Gäste. *Die Gartenlaube*. Hagenbeck 1911:47. *Dyr og mennesker*. Leutemanns forslag om å utvide utstillingen til også å omfatte autentisk etnografika må trolig forstås ut fra et genuint ønske om folkeopplysning. Av samme grunn tok han avstand fra utstillinga til Böhle og Willardt, som han tydeligvis var godt kjent med. Han innleder omtalen av Hagenbecks første utstilling av samer og reinsdyr på følgende måte: ”I flere år har i Tyskland og Østerrike noen Lapplendere med et eller to reinsdyr blitt framvist kledd som eskimoer og utstyrt med redskaper lapper aldri har eid. De geberder seg i tillegg med en slik affektert villhet, at den ukyndige får et fullstendig falsk begrep om dette folket”. I Leipzig hadde pressen bidratt til å føre folk bak lyset gjennom å reklamere for utstillingen. ”Pressen glemmer her sine oppgaver fullstendig – å gi folket sannheten”, avslutter Leutemann.

¹⁶¹ Hagenbeck 1911:48. *Dyr og mennesker*.

¹⁶² Leutemann, H. Nordische Gäste. *Die Gartenlaube*, Ibid. 1911, *Der Reform*, fredag 17. september 1875: 1. Hagenbeck, Thode-Arora og Ames m.fl. oppgir at følget ankom Hamburg i 1874, men både *Der Reform*, *Berlin Tageblatt* og *Hufvudstadsbladet* (7. oktober 1875: 2) bekrefter at utstillingen først fant sted i 1875.

Naturmennesker, som endnu ikke kendte noget til den sminkede Høflighed i Europa, og som rimeligvis inderst i deres Hjerter har forundret sig over, hva der egentlig var at se ved dem og deres simple, daglige Gerning, som jo afgjort ikke havde noget med Kunststykker at gøre.¹⁶³

Figur 6 “Det var en Fornøjelse at se, hvorledes de indfangede Rendyrene”
Kilde: Leutemann 1875

Utstillinga ble en stor suksess. ”Maaske [...] fordi hele Foretagendet traadte ud i Livet med en vis Naivitet og Uforfalskedhed”, som Hagenbeck selv uttrykte det. Allerede tidlig om morgenen på åpningsdagen begynte tilstrømminga av tilskuere i et sånt omfang at arrangøren snart måtte åpne en ekstra inngang til eiendommen og tilkalle bevæpnede forsterkninger for å holde orden på massene.¹⁶⁴ To uker seinere, ”da hele Hamborg hadde sett våre Lapper” reiste Hagenbeck selv med følget til Berlin hvor de ble utstilt i Hasenheideparken, før de endte i Leipzig hvor turnéen ble avsluttet.¹⁶⁵ I Leipzig overlot Hagenbeck gjenstandssamlinga fra utstillinga til byens etnografiske

¹⁶³ Hagenbeck 1911:49. *Dyr og mennesker*.

¹⁶⁴ Hagenbeck selv skriver at politi (1911: 50) måtte innhentes, Leutemann skriver skytterklubb (1875: 744).

¹⁶⁵ *Hufvudstadsbladet*. 7. oktober 1875: 2.

museum. Leipziger Museum für Völkerkunde hadde blitt etablert som Tysklands første etnografiske museum få år i forveien, i 1868.¹⁶⁶ I ei tid da mange museer var i ferd med å etablere samlinger ble flere av gjenstandssamlingene fra Hagenbecks folkeframvisninger solgt etterpå. I tillegg til betydningen utstillingene fikk som feltlaboratorium for forskerne brakte disse salgene Hagenbeck medlemskap i det antropologiske selskap både i Hamburg og Berlin.¹⁶⁷

I sine memoarer oppgir Hagenbeck ikke hvem samene var. Derimot ble følget oppgitt til å være ledet av en norsk fotograf. I publikasjonene til Berlin Antropologiske Selskap for Antropologi, Etnologi og Forhistorie, som også foretok en fysisk antropologisk undersøkelse av gruppa, går det imidlertid fram at det er snakk om Rasmus Petersen, kona Ella Marie Josefsson, deres to små barn på henholdsvis to og et halvt år og fem måneder, Lars Nilsson og hans voksne sønn Jacob fra Karesuando.¹⁶⁸ Leutemann som både tegnet gruppen og skrev en artikkel om dem i det illustrerte og nasjonalt distribuerte familiemagasinet *Die Gartenlaube*, bekrefter disse opplysningene, men barnefamilien omtales her som Herr og fru ”Rasti”. Familien Rasti var ifølge Leutemann utstillingas ”midtpunkt”.¹⁶⁹

Familieregisteret for Karesuando viser at det dreier seg om Ella Maria Josefson Nutti (f. 1841). I kirkeboka for samme menighet oppgis det at hun giftet seg med Rasmus Petersson i april 1872, det passer også med barnas alder.¹⁷⁰ Videre opplyser Leutemann at Lars Nielson var norsk statsborger, båten de kom med var norsk, den norske fotografen snakket samisk men ikke tysk, og at han kom fra Tromsø.¹⁷¹ Folketellinga av 1875 for Tromsø viser at det er snakk om fotografen Johan Erik Wickstrøm som var født i Happaranda og som også jobbet som ”Tolk i det Svænske og Lapiske Sprog”. Navnet Rasti/Raste knytter også an til Tromsøområdet, særlig området som fra 1883 og

¹⁶⁶ Penny, G. H. 2002: 8, 12. *Objects of Culture. Ethnology and Ethnographic Museums in Imperial Germany*. Museet i Leipzig kunne på henvendelse (2005) opplyse om at det meste av museets samlinger, også det samiske gjenstandsmaterialet, ble ødelagt under andre verdenskrig.

¹⁶⁷ Et synlig minne om dette historiske bindeleddet mellom populæretnografi og museumsetnografi er inskripsjonen av navnet Carl Hagenbeck i en søyle i vestibulen til Museum für Völkerkunde i Hamburg.

¹⁶⁸ Muligens snakk om Lars Nilsson Hotti (f. 1820 i Karesuando) og Jakob Larsson Hotti (f. 1854 i Karesuando) så fremt disse er far og sønn. I FR 1890, Norrbottens län, Karesuando församling er de oppført i to ulike hushold, Lars Nilsson tilhører Rommavuoma lappby, Jacob Larsson Könkämä.

¹⁶⁹ Leutemann, H. 1875. Nordische Gäste. I *Die Gartenlaube*.

¹⁷⁰ I *Familjeregister for Karesuando (Enontekiö) Församling 1720-1923* finnes det en Ella Maria Josefson (Nutti) født i 1841 og gift i 1872. Opplysningen bekreftes i kirkeboka fra samme sted der en Ella Maria Josefsd. Nutti gifter seg med Rasmus Petersson 7. april 1872.

¹⁷¹ Leutemann 1875. Nordische Gäste. I *Die Gartenlaube*.

første loven om reindrift skulle bli reinbeitedistriktet Stuorranjárga, halvøya mellom Ullsfjord og Balsfjord. Fram til 1919, da Tromsø amt ble stengt for svenske samer, var dette sommerland for karesuandosamene.

Utstillinga av samene fikk stor oppmerksomhet i den lokale pressen i Hamburg.¹⁷² *Der Reform* brakte hendelsen med illustrasjon som hovedoppslag på førstesiden.¹⁷³ Her ble det blant annet påpekt at romsligheten i Hagenbecks dyrehage var et framskritt i forhold til tilsvarende utstillinger tidligere. I bakgården til Hagenbeck var det rikelig med plass for samene å ”tumble” rundt. Ingen av samene nevnes ved navn, men beskrives i generelle vendinger. Samene var ”godmodige og harmløse” og utgjorde et ”tiltalende” skue i sine fargerike festklær. Leutemanns beskrivelse i *Die Gartenlaube* er derimot langt mer detaljert og personlig. Rasti ble framholdt som en god far som ofte bar ungene på armen, mens fru Rasti var en taktfull kvinne. Leserne fikk i tillegg vite at samene var lese- og skrivedyktige, at de var kristne og ”vel informerte“. Videre gikk det fram at reinsdyr, redskaper og en rekke samiske klesplagg var tilgjengelig for salg i forbindelse med utstillinga.

Hagenbecks suksess med samegruppa, eller det ”første Forsøg paa en antropologisk-zoologisk Udstilling”, som han selv skriver, ga mersmak:

Isen var saa at sige brudt, og jeg var bleven overbevist om, at den slags Fremstillinger vilde finde Anklang hos Publikum paa grund af deres store, instruktive Værdi. Jeg saa mig i Tankerne om efter andre folkeslag, som det kunde være værd at utstille.¹⁷⁴

Det neste Hagenbeck foretok seg var å gi en av sine mange samlere, forretningsmannen Bernhard Kohn i Sudan, i denne perioden det afrikanske hovedsetet for dyrehandel, oppdraget med ”at hverve mig et Antal af de interessantes mulig Indfødte [...] og at overføre dem til Tyskland med deres Dyr, telte, Husgeraad og Jagtredskaber”.¹⁷⁵

¹⁷² Ferdinand, M. 2004. ”Völkerschauen” in *Hamburg im Spiegel der Lokalpresse während des Kaiserreichs (1875-1917)*.

¹⁷³ *Der Reform*. 17. september 1875: 1.

¹⁷⁴ Hagenbeck 1911:50. *Dyr og mennesker*.

¹⁷⁵ Hagenbeck 1911: 50. *Dyr og mennesker*.

Sommeren 1876 ankom Kohn Hamburg med Hagenbecks andre utstilling av mennesker som først og fremst besto av unge menn fra forskjellige stammer som på ulike måter var tilknyttet dyrehandelen.¹⁷⁶ Gruppen ble markedsført som ”nubiere” trolig for å antyde noe mer primitivt og eksotisk enn den arabisk-snakkende kristne og muslimske befolkningen i det moderne Sudan. Ifølge Hagenbeck selv var det særlig to medlemmer av troppen som gjorde inntrykk: Den ene var en ung ”kæmpemessig Jæger” som ”hærgede de europeiske Damers Hjærter og syntes heller ikke selv ufølsom overfor de blegansigtede Skønnes Yndigheder”. Den andre var vakre Hadjide, ”den første Nubierinde, som hade naaet Europa”.¹⁷⁷ Også denne utstillinga var en stor suksess. Hagenbeck engasjerte en utvidet utgave av den samme gruppen året etter og en rekke nye utstillingssteder, også utenlandske, ble lagt til turnérutene som hele tiden tok utgangspunkt i Hamburg. Den første dyrehagen utenom Hagenbecks som åpnet dørene for denne typen utstillinger var Jardin d’Acclimatation i Paris i 1877 (nubiere).¹⁷⁸ Etter utstillingene av samer og nubiere gikk det slag i slag for Hagenbecks folkeutstillinger. I de kommende år befolkes Hagenbecks dyrehage av ”interessante innfødte” fra hele verden. Sommersesongen ble fylt opp med utstillinger av folk fra den sørlige halvkule, mens samer, inuitter, kalmukker og andre gjerne trakk publikum i vinterhalvåret. Snart engasjerte Hagenbeck også en norsk agent, den unge ishavsskipperen (Johan) Adrian Jacobsen fra Risøya utenfor Tromsø. Jacobsen hadde kommet til Hamburg som arbeidssøkende høsten 1874 fordi han hadde en eldre bror som drev skipsforretning i byen. Etter å ha vært til sjøs noen år vendte han tilbake til byen i 1877. Her fikk han høre av norske leverandører at Hagenbeck var på utkikk etter en noen som kunne reise til Grønland, og ”i fald det var mulig” ta med seg ”en Samling ethnografiske Ting og en Eskimofamilie”.¹⁷⁹ Den da tjuetreår gamle Jacobsen sa seg straks villig til å ta på seg oppdraget som ifølge Hagenbeck ”blev løst over al Forventning godt”.¹⁸⁰

¹⁷⁶ Ames 2008: 27-28. *Carl Hagenbeck's Empire of Entertainments*.

¹⁷⁷ Hagenbeck 1911:51. *Dyr og mennesker*.

¹⁷⁸ Hagenbeck 1911:53. *Dyr og mennesker*, Bancel, N., Blanchard Gilles Böetsch, P., Deroo, É. og Lemaire, S. 2004:306. *Zoos humaine. Au temps des exhibitions humaines*.

¹⁷⁹ Jacobsen, A. 1887:XXII. Kaptein Jacobsens Reiser til Nordamerikas Nordvestkyst 1881–1883.

¹⁸⁰ Hagenbeck 1911:51. *Dyr og mennesker*.

Farinis utstilling av samer i Royal Aquarium (1877) ¹⁸¹

Samme år som inuittene og nubierne ble utstilt på kontinentet var samer på nytt trekkplaster for et skuelystent London-publikum som for lengst hadde glemt Bullocks utstilling. Mot slutten av 1877 opptrådte fire unge samer fra Kautokeino i Royal Westminster Aquarium and Wintergarden (Royal Aquarium) midt i hjertet av London. Etablissementet hadde blitt åpnet året i forveien og var opprinnelig tenkt som en kulturinstitusjon bestående av bibliotek, forelesningssaler, restaurant, billiardrom, innendørs skøytebane, teater, gallerier i tillegg til akvarium.¹⁸² På grunn av manglende besøkstall søkte styret allerede etter seks måneder etter en direktør som kunne skape vei i vellinga. Valget falt på den berømte showmannen Guillermo Antonio Farini, eller William Hunt som han egentlig var døpt. Han var selv både sirkusartist, oppfinner og forfatter og hadde vakt oppsikt da han i 1860 balanserte på line over Niagarafossen. Seinere gikk Farini i underholdningsvirksomheten på arrangørsiden, og var i en periode partner med den tidligere omtalte Phineas Taylor Barnum. Under Farini kom en rekke fargerike og halsbrekkende opptredener i stand i Royal Aquarium. Opptredenene var først og fremst akrobatiske slik som den fjorten år gamle levende kanonkulen ”Zazel”, mens andre var av et mer etnografisk slag. Ved flere anledninger ansatte Farini folk fra fremmede kulturer slik som utstillinga ”Farini’s Dwarf Earthmen” (san fra Kalahari-ørkenen) på 1880-tallet. Utstillinga fant sted i ”Farini’s Desert” i akvariet og omfattet demonstrasjoner av løve-, og strutsejakt, skyting med giftige piler, bygging av boliger i maurtuer og ”Exciting Torture Dances of War Captives”¹⁸³.

¹⁸¹ Gruppen er tidligere ikke identifisert. Broberg antok at den var sammenfallende med Böhle og Willardts tropp. Selv om dette ikke var tilfelle utelukker det ikke at sistnevnte også har opptrådt i London. Gruppen ser forvrig ut til å ha blitt omtalt i avisene som de første samene utstilt i England noensinne. Dette har medført at en leser har funnet det nødvendig å minne om Bullocks utstilling. *The Times*.

1. desember 1877: 4.

¹⁸² Altick 1978: 506–507. *The Shows of London*.

¹⁸³ Farinis medvirkning i de levende utstillingene er blant annet beskrevet av Shane Peacock, *Africa Meets the Great Farini*, i Bernt Lindfors’ bok *Africans on Stage*. For beskrivelse av programmet se også Skotnes, P. 1996: 16. *Miscasts. Negotiating the Presence of the Bushmen*.

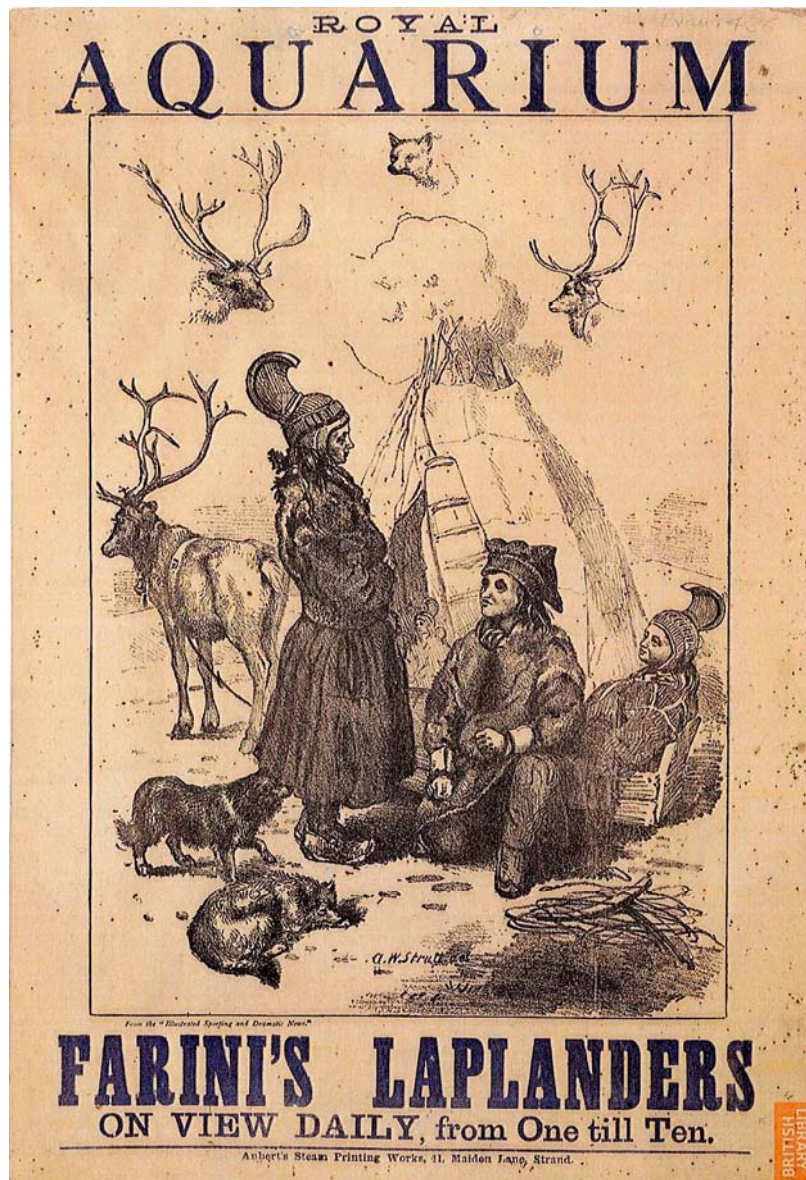
Figur 7 Royal Aquarium London
Kilde: arthurloyd.co.uk

I samlinga til British Library foreligger det en illustrasjon fra utstillinga av samene. På illustrasjonen som er hentet fra magasinet *The Illustrated Sporting and Dramatic News*, står det skrevet: "Farini's Laplanders. On view daily from one till ten".¹⁸⁴ Det samme magasinet oppga også navn og alder på gruppen som ifølge engelsk omskriving besto av: "Yosef Utse" (21 år), "Nils Lille" (22 år), "Helen Utse" (19 år) og "Siri Knute" (22 år).¹⁸⁵ Ifølge samme kilde skulle Helen gifte seg med Yosef. Til ensemblet hørte også tretten reinsdyr, et par hunder, en hvit fjellrev, et telt, to sleder og en del håndverksgjenstander, men "ingen jakt- eller fiskeredskaper" som en observatør tilsynelatende noe skuffet bemerket. Innholdet i utstillinga bekreftes langt på vei av illustrasjonen som viser tre samer, to jenter og en gutt, foran en lavvu. Over lavvuen troner avbildningen av et revehode flankert av to reinsdyrsbukker i hvert hjørne. Begge jentene bærer hornlue, den ene jenta sitter i en pulk. For øvrig finnes det en annen illustrasjon som kan være fra samme utstilling, men som først ble

¹⁸⁴ British Library, Evanion Catalogue 436. Plakaten er forsøksvis datert til året 1885, men dette er altså ikke tilfelle.

¹⁸⁵ *The Illustrated Sporting and Dramatic News*. Desember 1877.

publisert i *Hjemmets og Arbeiderens Ven* (seinere *Hjemmet*) i 1892. Likheten mellom dem er påtakelig, ikke minst den hvite fjellreven. Denne utstillinga skal også ha bestått av fire personer, men to av dem er oppgitt som mann og kone, de andre som sønn og datter uten at dette ser ut til å stemme.¹⁸⁶

Figur 8 "Farini's Laplanders"

1877

Kilde: British Library

¹⁸⁶ Til Billederne. *Hjemmets og Arbeiderens Ven*. nr. 2: 21. 1892. Illustrasjonen er også gjengitt i Berthelsen, H. 2002:154-155. *Skjeggete damer og siamesiske tvillinger*.

Opplysningene om deltakerne bekreftes av Dr. Arthur Bordier i antropologisk selskap i Paris som foretok en fysisk antropologisk undersøkelse av samene.¹⁸⁷ Her ble det også bemerket at gruppen tilhørte den lutherske kirke, at samtlige medlemmer kunne lese og skrive, at tjenere og herskap bor under samme tak i sameland, og at alle samer ikke nødvendigvis var fattige. ”Eln” var for eksempel ”yppig arving” (opulente héritière) til mer enn tusen rein. *The Illustrated Sporting and Dramatic News* oppga at hun var tiltenkt mer enn to tusen rein. I tillegg bidrar Bordier med en annen interessant opplysning. Lederen for gruppen var ”M(onsieur) Bock, naturaliste norvégien”. Dette er med all sannsynlighet sammenfallende med oppdagelsesreisende, naturforsker og seinere utenriktjenestemann Carl Alfred Bock (1849-1932). Bock vokste opp i Kristiansand, men begynte å studere zoologi i London i 1875. I 1878, året etter utstillinga av samene, forlot han Storbritannia med kurs for Sumatra og etter hvert Borneo, etter at han hadde fått midler til å utruste en naturvitenskapelig og etnografisk forskningsreise til tropene.¹⁸⁸ Ifølge *The Illustrated Sporting and Dramatic News* hadde Farini egentlig engasjert sin agent til å reise til Nordishavet for å få tak i hvalross eller sjøelefanter til akvariet, men siden det ikke hadde lyktes ble vedkommende bedt om å ta med noen samer istedet. Som kjent finnes ”sjøelefanter” bare i det nordlige Stillehavet, mens hvalross også er sjelden på våre kanter. Om dette hadde vært den egentlig intensjonen ville det derfor ikke være naturlig å komme hit. Man synes å ha ønsket å rettferdiggjøre utstillinga med at den nærmest var et tilfeldig utslag av en ekspedisjon som egentlig hadde et vitenskapelig formål.

På bakgrunn av opplysningene i *The Illustrated Sporting and Dramatic News* kan to, kanskje tre, av de fire samene identifiseres nærmere. ”Yosef Utse” er med all sannsynlighet Josef Rasmussen Utzi (f. 1848) som i folketellinga for Kautokeino 1875 oppgis å bo i Bassivarri sammen med sine foreldre og søsken. Her bor også Nils Nilsen Lilli (f. 1848), eller ”Nils Lille” som i samme kilde er oppført som losjerende i teltet til faren til Josef.¹⁸⁹ Når det gjelder ”Eln” eller ”Helen” er det enten Josefs to år eldre søster, Elen Rasmusdatter Utzi, eller Elen Danielsdatter som oppgis som hans hustru i folketellinga for 1900. Som nevnt skulle Elen og Josef gifte seg. På dette tidspunktet bor

¹⁸⁷ Mazard 1877. Sur un groupe de Lapons en ce moment à Londres. I *Bulletins de la Societe d'Anthropologie de Paris*. Artikkelen er en presentasjon av Bordiers funn.

¹⁸⁸ Turen resulterte blant annet i boka Bock, C. A. 1881. *The Head-Hunters of Borneo*. Boka ble oversatt til tysk året i 1882 (Unter den Kannibalen auf Borneo) og til norsk i 1883 (Hoved-Jægerne på Borneo). Se også Bock, C. A. 1884. *Temples and Elephants*, Bock, C. A. 1885. *Orientaliske Æventyr*. Førstnevnte ble utgitt på norsk i 1884 (Templer og Elefanter).

¹⁸⁹ Rasmus Josefsen Utzi født i Karasjok i 1825.

Nils Nilsen Lilli i Rasmusby sammen med familien til ”Flytlap” Iver Rasmussen Utsi, Josefs eldre bror. Her bor også Josef og hans familie som er oppført som et eget hushold.

Hagenbecks andre utstilling av samer i Tyskland og Frankrike (1878–1879) ¹⁹⁰

Året etter utstillinga i London er samer fra Kautokeino og Karasjok på reisefot i Europa. Denne gangen på nytt initiativ fra Hagenbeck. I slutten av juli 1878 hadde Hagenbecks tidligere nevnte agent, Adrian Jacobsen, sluttet kontrakt med i alt ni personer fra dette området. En drøy måned senere, den siste dagen i august, ankom gruppen Hamburg med alt sitt utstyr, deriblant førti reinsdyr og flere gjeterhunder.

I Hamburg ble følget anbrakt i Hagenbecks dyrepark før de la ut på en lengre turné. Hannover var første stopp etter Hamburg. På reisen dit døde flere av reinsdyrene av varme slik at Jacobsen måtte skaffe flere fra Tromsø.¹⁹¹ I løpet av høsten 1878 og våren 1879 besøkte utstillingstroppen i rekkefølge byene Paris, Lille, Brussel, Düsseldorf, Berlin, Dresden, Magdeburg og Bremen for så igjen å vende tilbake til Hamburg.¹⁹² I Paris ble en av deltakerne, Jo(h)n Gaup, innlagt på sykehus for magesmerter.¹⁹³ Etter å ha rømt fra sykehuset ble Gaup forent med resten av gruppen som i mellomtiden hadde blitt innlosjert i Jardin Zoologique d'Acclimatation i Bologneskogen hvor den kjente zoologen, anatomen og paleontologen Albert Geoffrey Saint-Hilaire, for øvrig venn og forretningsforbindelse med Hagenbeck, var direktør.¹⁹⁴

Nesten en million mennesker tok turen til Jardin d'Acclimatation i løpet av 1878, mange i forbindelse med verdensutstillinga i Paris som fant sted delvis samtidig.¹⁹⁵ I en av Jacobsens bøker går det fram at nettopp verdensutstillinga i Paris hadde vært målet.¹⁹⁶ Størsteparten av september, kanskje også oktober, må gruppen fortsatt ha vært på reisefot i Tyskland. Dermed har trolig

¹⁹⁰ Også denne Hagenbeck-utstillinga omtales blant andre av Broberg (1981–82: 33), men mange omstendigheter rundt den har vært ukjent.

¹⁹¹ Jacobsen 1887. *Kaptein Jacobsens Reiser til Nordamerikas Nordvestkyst 1881–1883*.

¹⁹² Thode-Arora 1989:168. *Für fünfzig Pfennig um die Welt*. Jacobsen nevner også alle utstillingsstedene.

¹⁹³ I tillegg til en lengre beskrivelse i sin selvbiografi, gjenforteller Jacobsen også episoden i bøkene *Die Weisse Grenze* (1931) og *Gjennom Ishav og Villmarker* (1946). Her finnes også bilde av Gaup.

¹⁹⁴ Rialle, G. d. 1879. Les Lapons au Jardin D'Acclimatation. I *La Nature*.

¹⁹⁵ Bancel, Blanchard Gilles Bœtsch, Deroo og Lemaire. 2004:73. *Zoos humaine. Au temps des exhibitions humaines*.

¹⁹⁶ Eller som han ordlegger seg: ”Hagenbeck og jeg hadde nemlig til hensikt å få i stand en lappeutstilling på verdensutstillingen i Paris”. Jacobsen, A. 1946:76. *Gjennom ishav og villmarker*.

Hagenbeck og Jacobsen så vidt rukket å avholde utstillinga av samene i Jardin d'Acclimatation før verdensutstillinga stengte sine porter for publikum i begynnelsen av november. Det er imidlertid lite som tyder på at de tok kontakt med komiteen for verdensutstillinga med en slik plan. Levende utstillinger av fremmede folkeslag hadde fremdeles ingen plass i verdensutstillingenes offisielle program. Derimot omfattet både denne Parisutstillinga så vel som den forrige (1867) enkeltpersoner fra Frankrikes territorier i Nord Afrika som jobbet i butikker, kafeer og restauranter. På verdensutstillinga i Paris i 1878 kom dette fenomenet til uttrykk i gjenskapelsen av en algerisk basar og den såkalte "Kairos gate" som ble en populær gjenganger på seinere verdensutstillinger.¹⁹⁷ Trolig hadde Hagenbeck og Jacobsen i utgangspunktet tenkt utstillinga som en sideunderholdning et annet sted for å utnytte tilstrømningen av folk til byen. Mer enn seksten millioner mennesker besøkte verdensutstillinga i Paris i løpet av de seks månedene den holdt åpen.¹⁹⁸

Både i Paris, Berlin og Düsseldorf ble gruppen utstilt i dyrehager. Hagenbecks suksess i prestisjetunge Jardin åpnet nye dører for Hagenbeck, deriblant Berlin zoologiske hage. Som Hagenbeck skriver, kunne ikke direktøren i Berlin zoologiske hage, Dr. Bodinus, "staa imod længere".¹⁹⁹ Trolig utgjorde byens dyrehage også arena for utstillinga i Dresden. Ifølge Thode-Arora virket Adolph Schoepf, sønnen til direktøren i Dresden zoologiske hage, som impresario for gruppen sammen med Adrian Jacobsen, slik de også skulle samarbeide seinere.²⁰⁰ Det ville derfor være naturlig om samene også ble utstilt her. Mens gruppa befant seg i Berlin fikk de besøk av den tyske språkforskeren Georg Sauerwein som skal ha behersket over sytti språk, deriblant samisk og norsk. Sauerwein bodde hele elleve år i Norge, delvis også hos familien til Ellisif Wessel på Dovre, og var en kjent kulturperson i sin samtid. Møtet mellom Sauerwein og samene ble gjengitt i *Verdens Gang* som dekket verdensutstillinga for norske lesere:

nogle Lappefamilier kom til Berlin efter først at have ladet sig forevise paa Verdensudstillingen i Paris i 1878. Sauerwein anmodede om at faa Adgang til dem og tilbragte adskillig af sin Tid sammen med dem. Selvfølgelig var de henrykt over at træffe en Mand, som i den fremmede Verdensstad kunne tale med dem paa deres eget Sprog. Det var netop i Paasken, og det gjorde et

¹⁹⁷ Greenhalgh 1991: 85. *Ephemeral Vistas. The Expositions Universelles, Great Exhibitions and World's Fairs, 1851–1939*.

¹⁹⁸ Findling og Pelle. 1990: 376. *Historical Dictionary of World's Fairs and Expositions, 1851–1988*.

¹⁹⁹ Hagenbeck 1911: 53. *Dyr og mennesker*.

²⁰⁰ Thode-Arora 1989:56. *Für fünfzig Pfennig um die Welt*.

dybt Indtryk paa dem, da han læste Lidelseshistorien for dem af det lappiske Nytestamente. En af Lappekonerne havde et lidet Barn, som var født i Lille i Frankrige og endnu ikke døbt. Nu vilde hun absolut, at Sauerwein skulde døbe det. Han bad sig undskyldt, idet han oplyste, at han ikke var Præst. Men han skulde gjerne skaffe en luthersk Præst til at forrette Daaben. Nei – da kunde det være det samme, til hun kom hjem til Finmarken igjen, mente Konen; ti hun vilde gjerne høre Daabsordene paa sit eget Sprog.²⁰¹

Både i Berlin og Düsseldorf zoo ble det foretatt vitenskapelige undersøkelser av gruppen (se neste kapittel), mens det nylig etablerte tidsskriftet *La Nature* brakte en lengre reportasje om ”Les Lapons au Jardin D’Acclimatation” til sine franske lesere.²⁰² På bakgrunn av disse publikasjonene og Jacobsens bøker er det mulig å identifisere utstillingsdeltakerne. Deltakere i Hagenbecks andre samiske utstillingstropp var Jon Persen Gaup (f. 1842), kona Kirsten Pedersdatter Nicodemus (f. 1838) og barna deres Nils (f. 1876) og Per som blir født i Lille den andre februar 1879. De andre deltakerne var Jons kusine Inger Gaup (15 år) og søsknene Mikkel (f. 1855), Kirsten (f. 1861) og Aslak Andersen Sara (f. 1866). Både familien Gaup og søsknene Sara var fra Kautokeino.²⁰³ Fra Karasjok hadde Jacobsen rekruttert Per Larsen Anti (f. 1860) og Jon Josefsen Porsanger (46) som var leder for gruppa.

²⁰¹ *Verdens Gang*. Gjengitt i Vistdal, O. 2000: 226. *Georg Sauerwein - europear og døl*. Takk til Steinar Wikan som gjorde meg oppmerksom på dette møtet.

²⁰² Rialle 1879. Les Lapons au Jardin D’Acclimatation. I *La Nature*. *La Nature*.

²⁰³ FT 1875 for Kautokeino, Ministerialbok for Karasjok og Kautokeino. I FT er for øvrig Kirsten oppgitt som Nilsdatter mens også fødselsåret avviker med 15 år.

Figur 9 Hagenbecks andre utstilling av samer fra Karasjok og Kautokeino 1878-79
Foto: C. Gunther. Copyright: bpk

Det foreligger også et fotografi av gruppen som trolig er tatt i Paris. Fotografiet finnes i samlingen til nasjonalmuseet i Finland og viser åtte personer foran en lavvu av grener i temmelig nøkterne og urbane omgivelser.²⁰⁴ De to minste ungene er ikke med på bildet, Per er trolig ikke født ennå. Sett i forhold til Bullocks, kanskje også Böhle og Willardts utstilling, er nettopp mangelen på visuelle effekter det mest påfallende med bildet. Det er heller ikke gjort noe forsøk på å skjule eller dekke til det høye gjerdet eller murgården i bakgrunnen. Med mulig unntak av en trestamme hvor lassoen henger, er bildet ribbet for kulisser og staffasje. Sentrale elementer i tillegg til boligen og samene selv, er reinsdyra og da spesielt kjørereinen i stasseletøy, gjeterhunden, den åpne kjørepulken som Kirsten Gaup og det som må være Per Anti og Mikkel Sara sitter i, og lassoen. Alt dette var gjenstander som var typiske for den reindriftssamiske, nomadiske levemåten. Utøverne selv er tradisjonelt kledd i kofter av reinskinn. To av mennene bærer hvit pesk som ble ansett som særlig status. De to ungentene har hornlue, kun kjent fra nordlige deler av Sápmi og som seinere gikk ut av bruk. En illustrasjon gjengitt i *La Nature* fra Parisutstillinga og basert på et fotografi av den kjente fotografen Pierre Petit, viser at demonstrasjon av skigåing også var en del av programmet. Samme sted går det fram at ei mindre etnografisk samling ble vist fram i dyrehagens administrasjonsbygg under utstillinga.

Figur 10 Fra utstillinga, trolig i Paris 1879
Foto: National Museum of Finland

²⁰⁴ Fotografiet bærer tittelen ”Lappalaisia Pariisissa, ehkä 1870–71” men er altså feilaktig datert. Bildet er gjengitt i Nils Aslak Valkeapää .1988. *Beaivi, Ahčážan*, Illustrasjon 121.

Kolasamer på utstilling i Moskva (1879)

Levende utstillinger av samer har også funnet sted i Russland, selv om vi vet svært lite om denne delen av virksomheten. I tillegg til tidligere indikasjoner på at samer fra Skandinavia er blitt utstilt i Russland, foreligger det opplysninger om to russiske samer fra Kola som har inngått i ei antropologitstilling holdt i Moskva i 1879.²⁰⁵ Til utstillinga hadde man ønsket seg både turkmenere, voguler, sigøynere, nenetser (samojeder) og samer, men bare representanter for de to siste folkegruppene ble brakt til Moskva. Utstillinga som var en av de første antropologitstillingene arrangert noensinne, ble åpnet i begynnelsen av april 1879. I juli og august ble det arrangert en internasjonal kongress hvor blant andre den kjente tyske antropologen Rudolf Virchow deltok. Virchow hadde selv utført undersøkelsene av samene fra Malå, Karesuando/Tromsø og Karasjok/Kautokeino. Tilstede på kongressen var også nestorene i fransk antropologi og forhistorie, Henry Topinard, Gabriel de Mortillet og Paul Pierre Broca, som hadde tatt initiativ til å etablere Société d'Anthropologie de Paris drøye to tiår i forveien, mens Arthur Chervin representerte selskapet på utstillingsåpningen. Selve utstillinga fant sted i en stor hall hvor de russiske soldatene pleide å utføre sine vinterøvelser. For anledningen rommet hallen en hel rekke realistiske installasjoner deriblant voksdukker i naturtro størrelse som skulle representere menneskerasenes ulike typer. Det nyåpnede etnografiske museet i Leipzig stilte som det eneste museet med en egen utstilling.²⁰⁶

²⁰⁵ Pers. med. Kari Myklebost, Institutt for historie, UiT.

²⁰⁶ Bertillon, J. 1879: 31-32. Exposition Anthropologique de Moscou. I *La Nature*.

Figur 11 "Lopari" Moskva 1879
Fra utstillinga av voksdukker
Kilde: Bogdanov 1879

Moskva-utstillinga og kongressen ble arrangert av Det russiske amatørsekskapet for etnografi, antropologi og naturvitenskap under Universitetet i Moskva. Presidenten for selskapet, A. P. Bogdanov, hadde selv truffet Virchow under verdensutstillinga i Paris året før. Virchow hadde da uttrykt et ønske om å "se levende representanter for ikke-russere på vår utstilling, spesielt Voguler, for slik å kunne foreta ønskelige observasjoner av dem".²⁰⁷ Nærmest som en bestilling fra Virchow tok russerne i mot utfordringen. Etter hvert lyktes utstillingskomiteen å skaffe midler til reise og opphold for to samer fra Kola og to nenetsfamilier fra Kaninhalvøya. Utgiftene ble dekket av ulike forretningsfolk, blant annet fra Arkhangelsk-regionen. I utstillingsprotokollen kan man lese følgende:

²⁰⁷ Bogdanov, A. P. 1879. *Antropologitsjeskaja vystavka 1879 goda*. Tom III, tsj. I.

Lappene som komiteen for den antropologiske utstillingen hadde bedt om, ankom Moskva den 25. juli takket være N.P. Ignat'jev og storfyrste L.A. Ukhtomskij. De var to stykker; den mannlige lappen Parfentij P'janov (35 år) og den kvinnelige lappen Avdot'ja Antonova (32 år). Deres faste bosted er i det Kola-lappiske volost [minste administrative enhet i det russiske riket], Kem herred i Arkangelsk guvernement²⁰⁸.

På hvilken måte kolasamene har inngått i arrangementet er imidlertid ukjent. Et kart over hallen bærer heller ikke vitnesbyrd om at en slik utstilling faktisk har funnet sted. Dette utelukker imidlertid ikke at en slik utstilling kan ha foregått utendørs. Det er heller ikke usannsynlig at samene har inngått som levende illustrasjoner til foredrag som ble holdt i forbindelse med kongressen, at de med andre ord ikke opptrådte med ”alt sitt utstyr” slik det var karakteristisk for de levende utstillingene.

Oppsummering del 2:

I likhet med utviklinga av de levende utstillingene generelt, blir utstillinger av samer et utbredt fenomen i visse deler av Europa fra og med 1870-tallet. I løpet av dette tiåret arrangeres det utstillinger i regi av minst fire ulike arrangører i henholdsvis Wien, Berlin, Praha, Leipzig, Delft, München, Freiburg, Hamburg, Düsseldorf, Lille, Paris, Hannover, Dresden, Magdeburg, Bremen, Brussel, London og Moskva for å nevne de byene som kan belegges så langt. Utstillingene omfattet et tredvetalls personer, derav minst to familier med barn. Samene ble først og fremst rekruttert fra reindriftsmiljøer i nordlige Norge og Sverige, fra Finnmark (Karasjok/Kautokeino), Norrbotten (Karesuando), Västerbotten (Malå), men også Kola. Videre er det verdt å merke seg at utstillingene i all hovedsak finner sted i en kommersiell sammenheng, og at de bare indirekte innlemmes i verdensutstillingene som sideunderholdning (Wien 1873, Paris 1878). Likevel arrangeres også levende utstillinger i regi av vitenskapelige institusjoner slik tilfellet synes å ha vært på antropologikonferansen i Moskva i 1879.

I denne perioden skjer det også et skifte i utstillingenes fokus. At menneskene nå framstår som de viktigste, og ikke reinsdyrene, har sammenheng med framveksten av en moderne vitenskapelig diskurs hvor mennesket ble gjort til forutsetning for all kunnskap. Med unntak av utstillinga i

²⁰⁸ Ibid. 1879: 232.

Moskva ser ikke rase ut til å ha hatt en framtrødende plass i utstillingene selv om et mer hierarkisk mønster enn det som var tilfellet med Bullocks utstilling avtegrner seg. Som vi har sett begynner riktignok utstillingene å bli innlemmet i en diskurs om rase gjennom antropologiens framvekst og økende involvering. Dette kommer blant annet til uttrykk ved at det ble innledet et samarbeid mellom utstillere og vitenskapsfolk i form av undersøkelser av de utstilte folkene i Tyskland, England, Frankrike og andre steder, men også ved at materialet fra enkelte utstillinger ble innlemmet i museale samlinger. Langt mer betydningsfullt for utstillingene i denne perioden synes det imidlertid å være at begrepet om ekthet, eller *autentisitet*, blir viktig i diskusjonen rundt dem.²⁰⁹ På en måte som ikke var relevant for Bullocks utstilling ble samer på reise i Europa på 1870-tallet hele tiden vurdert i forhold til en forståelse av ”ville” folkeslags ekthet som kulturelt uberørte. Med det lukket man også muligheten for å oppfatte utstillingen som det de var, avtalte opptredener og iscenesettelser, en sammenblanding av ”her” og ”der”, ”oss” og ”dem”, slik det så tydelig kom til uttrykk i Rowlandsons og Cruikshanks bilder. På 1870-tallet blir det umulig for samene fra Malå å opptre i inuittliknende antrekk og samtidig bli oppfattet som ekte. Bevisstheten om at det man så også kunne være noe annet ble nærmest borte. Mellom tingen og det man mente tingen representerte var det et absolutt forhold. Materialitet, og i særlig grad den menneskelige kropp, ble nå i økende grad oppfattet som betydningsbærende for denne ektheten. Dette skulle legge viktige føringer for hvordan virksomheten utviklet seg og for antropologiens legitimering av den.

Selv om bruken av virkemidler i utstillingene varierer synes den kulturelle rekonstruksjonen å stå sentralt i alle utstillingene. Unntaket er utstillinga i Moskva som det ikke foreligger nok opplysninger om til å kunne gjøre en slik vurdering. Langt på på vei det samme uttrykket blir gjenskap i de ulike byene, men med ulik grad av detaljrikdom. Som i Bullocks utstilling femti år tidligere er det først og fremst antatt karakteristiske trekk ved den (reinsdyr)nomadiske levemåten som har blitt iscenesatt. Denne levemåten har selvfølgelig fortonet seg som eksotisk og fremmed for et urbant publikum. Likevel har man også betonet trekk de utstilte samene har hatt til felles med publikum, som at de var kristne, skriftlærde og gode foreldre. Et annet forhold det kan være verdt å merke seg er at salg av samiske gjenstander, klær og håndverk på et tidlig tidspunkt inngikk i de levende utstillingene (1875) selv om dette nødvendigvis ikke har vært tilfelle for alle.

²⁰⁹ Ifølge Walter Benjamin settes dette i sammenheng med at oppfinnelsen av den mekaniske billedgjenskapingen (litografi, fotografi og film) avstedkom en helt ny ”kopi-kultur” som igjen kom til å påvirke definisjonen av autentisitet. Benjamin, W. [1936]1955. *The Work of Art in the Age of Mechanical Reproduction*. I *Illuminations*.

Del 3. Vekst, institusjonalisering og internasjonisering (1884–1894)

I løpet av 1880 og 90-tallet skjedde det en ytterligere vekst og utvikling i praksisen med de levende utstillingene. Utstillingene ble stadig mer spektakulære og framsto etterhvert som en fullt utviklet ”industri” med profesjonaliserte utøvere både på arrangements- og deltakersiden. Dette skjedde samtidig med at den vitenskapelige interessen ble opprettholdt langt på vei. I denne fasen ble også utstillingene innlemmet i kolonialistiske mønstringer. Særlig betydningsfull i den sammenheng var tilkomsten av den såkalte ”innfødtes landsby” (*village indigènes*)-modellen. Modellen fikk sitt definitive gjennombrudd på verdensutstillinga i Paris i 1889 og ble snart ble et forbilde for statlige utstillinger både i USA, Europa, Japan og andre land. Reindriftssamer hadde opptrådt med sitt hverdagsliv allerede i forbindelse med verdensutstillinga i Wien 1873, i Paris i 1878 og skulle gjøre det på nytt i 1889, men det er først på verdensutstillinga i Chicago i 1893 at de inngikk som en del av den offentlige utstillinga gjennom en slik landsby.

Lappfamilien i Alexandra-Palace Park (1885)²¹⁰

I 1884 skal samer ha opptrådt i Danmark, England og Glasgow uten at dette har latt seg bekrefte.²¹¹ Våren og forsommeren 1885 ble imidlertid samer fra Karasjok på nytt utstilt i London. Denne gangen fant utstillinga sted utendørs i parken som omga fornøyles- og rekreasjonsstedet Alexandra Palace. Det populære etablissementet, i sin tid også kalt ”Folkets palass”, ble åpnet i 1873 og lå på Muswell Hill i den nordlige delen av byen som et motstykke til Krystallpalasset som ble bygd til verdensutstillinga i 1851. Anlegget inneholdt utstillingshaller, konserthall, kunstgallerier, museum, forelesningssal, bibliotek, restauranter og spisesteder, bankettrom og teater. I parken utenfor fantes det blant annet veddeløpsbane, svømmebasseng, cricket- og krocketbaner, en innsjø hvor man kunne leie båt, en japansk landsby og et norsk tømmerhus. Her i parken ble samene installert med eiendeler og dyr. To reinsdyr skal ha blitt født i England under oppholdet, trolig de første siden steinalderen som det ble bemerket i en kilde.²¹²

²¹⁰ Utstillingene nevnes så vidt av Broberg (1981-82: 33) og Gjestrum (1995: 99). Sistnevnte har feilaktig oppgitt den til å finne sted i 1886.

²¹¹ Gruppen i London og Glasgow skal ha bestått av jemtlandske samer som hadde blitt engasjert av N.P. Nilsson (også kalt ”Häst-Nilsson” eller ”Skåne-Nilsson”) som slo seg opp som slakter og hestehandler inntil han i 1907 visstnok begynte som produsent av natur- og dyrefilmer. Broberg 1981–82:33. Lappkaravaner på villovägar. Antropologin och synen på samerna fram mot sekelskiftet 1900. I *Lychnos*, Schou 1987–88: 63. Etnografiske karavaner. I *Stoffskifte*. Se også Berg, G. 1947-48. *Det Glada Sverige*. Bind 3: 2276-2278.

²¹² Keane, A. H. 1886: 225. The Lapps: Their Origin, Ethnical Affinities, Physical and Mental Characteristics, Usages, Present Status, and Future Prospects. I *The Journal of the Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*.

Figur 12 Alexandra Palace London
Kilde: Victorianlondon.org

Utstillinga av samene ser ut til å ha hatt sammenheng med den norske deltakelsen på *The International Exhibition of Inventions*, den første større internasjonale utstillinga London var vertskap for på mer enn ti år. Utstillinga ble åpnet i mai og fant sted i Royal Horticultural Gardens i South Kensington fra mai til november. Samene ble engasjert for en tre måneders periode i april samme år på initiativ fra lensmannen i Karasjok og Hans Lien Brækstad (1845–1915) i London.²¹³ Sistenevnte sto for reiseutgifter og lønn. Brækstad var for øvrig født i Trondheim, men bodde størsteparten av sitt liv i verdensbyen hvor han jobbet som forfatter, journalist og etter hvert visekonsul.²¹⁴ Lensmann i Karasjok var på denne tiden Zacharias Øwre. Både *Tromsøposten* og *Tromsø Stiftstidende* skrev om utstillingen og hvordan den var kommet i stand:

Efter at der gennem en i London bosat norsk literat [Lien Brækstad] var pleiet foreløbige underhandlinger med Lensmanden i Karasjok om at formaa en del Karasjoklapper til at reise over til den i Alexandra-Paladset i London i løbet af sommerens afholdenendes Udstilling, er der dernest afsluttet kontrakt med Direktøren for den norske Udstilling, Mr. Levey [?], og 5 lapper som under et 3 Maaneders ophold fra Afreisen at regne at lade sig forevise under Udstillingen samt medbringe samtlige

²¹³ *Tromsø Stiftstidende*. 16. april 1885.

²¹⁴ Tidens tegn ved Brækstads avgang i 1915 sitert i *Norsk biografisk Leksikon* (1999: 31-32)

for Illustrationen af deres Levesæt nødvendige Gjenstande, Rene undtagne, der skulle medføres fra Røraas.²¹⁵

Avisa ga også en beskrivelse hva disse nødvendige gjenstandene omfattet, og alle forberedelsene som hadde blitt gjort før avreisen fra Karasjok:

Saa enkel som lappernes Udrustning i Almindelighet er, naar de tage ud paa Reiser, ligesaa vidløftig var den ved denne leilighed. Vinter og Sommertelt med tilhørende Stængler for Opsætningen, alt Husgeraad fra det største til det mindste, de brugelige og fra de norske saare afvigende Indrætninger til Vævning af Tøier, Tæpper og Baand, alt maatte med, og det var travle Dager, der gikk forud for Afreisen.²¹⁶

Hvem som deltok på utstillinga og lønna de fikk er også brakt videre til leserne. Deltakerne og deres respektive godtgjørelser var: Amund Johansen Anti, kona Elen Johansen og to barn på henholdvis tre og $\frac{3}{4}$ år som tilsammen ble betalt kroner 315 for sin deltakelse. De øvrige deltakerne var ”Pige” Anne Johannesdatter som fikk utbetalt 100 kroner, Johannes Larsen Anti som fikk 110 kroner og Ole Nilsen Ravna som alene mottok 165 kroner for sitt engasjement.²¹⁷ Johannes Larsen Anti omtales for øvrig et annet sted som tjenestedreng. Familien Anti og Anne var videre oppgitt å være fastboende samer ”medens de to sidste ere Fjeldlapper og gode Typer”.²¹⁸ Deltakerne fikk også en andel av inngangspengene mens reise og opphold ble bekostet av arrangørene. En av lensmannens sønner var engasjert som ledsager for samene på reisen til England. Lensmann Øwre hadde bare en sønn som kan ha vært gammel nok til og ta på seg dette oppdraget, nemlig Nils Øwre som da var en ung mann på 24 år. Øwre var for øvrig allerede da en person med internasjonale kontakter. Da Paolo Mantegazza, grunnleggeren av det antropologiske selskap i Italia, reiste rundt på Nordkalotten med Stephen Sommier vinteren 1880, hadde de ansatt Øwre som kjentmann på deler av reisen.²¹⁹

Den irske etnologen Augustus Henry Keane som foretok en undersøkelse av samene i London listet deltakerne som følger:

²¹⁵ *Tromsøposten*. 15. april 1885: 2.

²¹⁶ *Ibid.* 1885: 2.

²¹⁷ *Ibid.* 1885: 2.

²¹⁸ *Ibid.* 1885: 2.

²¹⁹ Sommier, S. 2003[1887]. *Un viaggio d'inverno in Lapponia*.

Ole Nilsen Plavna, a Mountain Lapp, 40 years old
Amund Johannesen Anti, formerly nomad, but since his father's death a River Lapp, 30 years old
Ellen Johannesen Lindi, Amund's wife, 29 years old
Johannes Larsen Anti, Amund's cousin, 20 years old
Anders Amundsen Anti, son of Amund, 3 years old
Johannes Amundsen Anti, son of Amund, 9 months old
Anna Johannes Datter Guttorm, maid-servant, 21 years old.²²⁰

Folketellingene for Karasjok og daværende Kistrand (Porsanger) bekrefter langt på vei opplysningene om familien Anti. Anne Johannesdatter Guttorm har trolig vært identisk med Johannes Josefsens eldste datter. Amund Johansen Anti hadde vokst opp som pleiebarn i Annes familie.²²¹ Annes far livnærte seg som gårdbruker og tømrer og familien hadde status som bofast på Karasjok kirkested med både hest, kyr, sau og rein i sitt hushold. Tjue av reinsdyrene tilhører Amund. Amund selv er oppgitt som "Hustømmermand" mens han ennå bor hos familien Josefsen. Videre var Annes stemor Elen Andersdatter Lindis søster, altså Amunds kone.²²² Annes jobb har trolig vært å bistå tanten i passet av de to barna som var med på reisen. De to andre deltakerne var henholdsvis Amunds nevø Johannes Larsen Anti (f. 1863) og Ole Nilsen Rav(d)na. Da Johannes ble konfirmert noen år i forut for oppholdet i London fikk han følgende skussmål fra presten: "Meget god kristendomskundskab, flid, fasthed og evner".²²³ Den siste deltakeren Ole Nilsen Ravna viser seg ved nærmere undersøkelse å være Bikkan Ovlla som tre år etter oppholdet går på ski over Grønland sammen med Fridjof Nansen. Også denne gangen var Nils Øvre mellommann, men nå konstituert som lensmann i Karasjok. I 1905 vendte Ravna tilbake til Grønland på nok en ekspedisjon sammen med den dansk-grønlandske polarforskeren Knud Rasmussen og hans følge. Nansen skal visstnok ha bemerket at Ravnas norskkunnskaper var begrensede. Derimot gjorde han seg forstått på engelsk.²²⁴ Nansens ekspedisjon til Grønland skulle for øvrig medføre at Hagebeck

²²⁰ Keane 1886. The Lapps: Their Origin, Ethnical Affinities, Physical and Mental Characteristics, Usages, Present Status, and Future Prospects. I *The Journal of the Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*. Se for øvrig også Garson, J. G. 1886. On the Physical Characteristics of the Lapps. I *The Journal of the Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*.

²²¹ FT 1865 Kistrand og FT 1875 Karasjok. I FT 1900 Karasjok er Amund Johannesen Anti (f. 1853) og kona Elen (f. 1855) oppført med midlertidig bosted i Alta hvor han livnærer seg som gårdbruker og postfører. Familien har da tre sønner og to døtre: Anders (f. 1881) og Johannes (f. 1884) som var med til England, men i tillegg er Elen (f. 1887), Anna Marja (f. 1891) og Jon (f. 1895) kommet til.

²²² <http://www.pvv.ntnu.no/~tala/slekt/mor/fam01498.htm>

²²³ *Ministerialbok Kautokeino 1843-1861*.

²²⁴ Aasheim, S. P. 1989: 31. *Vestkysten eller døden*. At Ravna hadde vært i London før han gikk over Grønland på ski med Nansen er for øvrig noe jeg og Åsheim har kommet fram til uavhengig av hverandre. Dette forholdet har ikke vært kjent i Ravnas slekt og er heller ikke nevnt i Samuel Baltos bok (den andre samiske ekspedisjonsdeltakeren). Pers. med.

produserte et panorama med levende dyr. Dette ”Ishavs-panoramaet” ble sendt på turné til både Paris, Milano, Wien, Chicago og St. Louis i tillegg til en rekke tyske byer. Selve panoramaet var seksti meter langt og tjuefem meter bredt og dannet altså bakgrunnen for et stort antall seler, sjøløver, isbjørn og pingviner (som bare finnes i Antarktis) med en innfrosset kopi av baugen på *Fram* tronende over dem.²²⁵

Lappländer- und Dalekarlier Truppe (1888)²²⁶

Når den neste utstillinga av samer fant sted i 1888 var deltakerne igjen rekruttert fra Sverige. I løpet av første halvdel av dette året ble en gruppe samer fra Jemtland vist fram en rekke steder i Tyskland, Østerrike og Ungarn.²²⁷ Initiativet kom fra den tyske bryggerimesteren M. F. Haberman i Falun som hadde tegnet kontrakt med det skandinaviske byrået i Berlin om å skaffe tilveie en gruppe samer som kunne foreta en lengre reise til Berlin og Tysklands øvrige større steder, trolig også Paris ”for att låta sig beskådas derstädes”.²²⁸ ”Karavanen” skulle bestå av to unge jenter, to eller tre eldre kvinner, ett eller to barn, fire eller fem menn av ulik alder, fire eller fem samehunder samt ti til tolv reinsdyr. I tillegg skulle en samling ”lappländska husgeråd och utrustning, så som två å tre originaltält med fullständig innredning och tillbehör, två å tre ackjor med seldon, vapen, lappskidor, lasson, snöskor, sommar-och vinterkläder, vaggor och kokkärl” medbringes.²²⁹

I midten av januar ble en gruppe fra Undersåker engasjert. Klarstillingen av gruppen hadde imidlertid ikke skjedd uten stridigheter. Samene hadde ønsket å ha med seg stedets gjestgiver og vedkommendes sønn som ledsagere på reisen, men fikk ikke gjennomslag for dette. Derimot fulgte en svensk tolk med på reisen som foregikk med tog fra den nyåpnede Undersåker Station via Falun og det tyske konsulatet i Göteborg. Deretter fortsatte turen videre med båt til Stettin i Polen og tog til Berlin. Oppvisninger hadde visstnok også funnet sted på veien nedover i både Falun og

Katri Somby ved Ann Kristin Balto. Se for øvrig Balto, S. J. 1980: 20-23. *Med Nansen over Grønlandsisen i 1888: min reise fra Sameland til Grønland.*

²²⁵ Rothfels 2002:167. *Savages and Beasts. The Birth of the Modern Zoo*, Ames 2008:154-160. *Carl Hagenbeck's Empire of Entertainments.*

²²⁶ Utstillinga er tidligere kjent og danner utgangspunktet for Lars Olsons tidligere nevnte artikkel, *Då förevisades samer som vildar på djurparker i Europa.*

²²⁷ Olsson, L. 1978. Då förevisades samer som vildar på djurparker i Europa. I *Samefolket.*

²²⁸ *Jemtlandstidning.* 11. januar, 1888.

²²⁹ *Ibid.* 1888.

Gøteborg.²³⁰ Impresario for gruppa var friherre Fritz von Schirp som var reklamemann, reporter og seinere redaktør for avisa *Berliner Nachrichten*. Schirp var ikke ny i utstillingsbransjen. To år tidligere hadde han vært ansvarlig for turnéen til en gruppe fra Kamerun sammen med Hagenbecks nevø, John Hagenbeck.²³¹

Haberman hadde heller ikke klart å rekruttere så mange samer som ønsket i henhold til forespørselen fra Tyskland. Kun ni personer hadde inngått kontrakt. Disse var Thomas Olofsson/Olsson (f.1829) og kona Karin Andersdotter (f. 1832), begge fra Anaris Fjäll i sørlige del av det som i dag er Åre kommune. I folketellinga for Undersåker lappforsamling to år etter utstillinga er Thomas oppgitt som ”fattiglapp” og deler sammen med sin kone og voksne døtre hus med stedets kateket. De andre deltakerne var Sigrid Thomasdatter (f. 1846) og fire av hennes barn i alderen 17 år til 3 måneder, nærmere bestemt Brita (f. 1871), Lisbeth Maria (f. 1880), Anna Kristina (f. 1882) og Lars (f. 1887). Thomasdatters’ ektemann, Nils Nilsson Fjellsten, og den eldste sønnen hadde blitt hjemme for å passe reinsflokkene.²³² De siste deltakerne var det unge ekteparet Jonas Jonasson og Stina Johansdotter.²³³ Åtte reinsdyr, to sleder og hundene Carmen og Plum fulgte også med på reisen. I tillegg hadde Haberman tegnet kontrakt med en svensk familie fra Rättvik i Dalarna som også skulle være en del av utstillinga, et ektepar med et barn. I likhet med samene skulle Rättviksfamilien stille i nasjonaldrakt ”samt medfølgande de egendomliga effekter som förekomma i deras hem”.²³⁴

Noe egentlig arbeid var verken samene eller rättvikingene skyldig å underkaste seg, annet enn å belyse skikk og bruk i hjemlandet, skrev *Jemtlands Tidning*. Samenes oppgaver skulle blant annet bestå i å vise hvordan man fanget reinsdyr, gikk på ski, kjørte slede og danset ”nasjonaldanser”. For dette skulle alle utøverne, barn som voksne, ifølge *Jemtlandsposten* få en krone dagen i betaling. I tillegg skulle de få fri reise fram og tilbake, kost og losji, fri legehjelp og medisin i tilfelle sykdom, så mye tobakk, snus og kaffe som de ønsket og *Jemtlandsposten* fritt tilsendt. *Jemtlands Tidning*

²³⁰ *Jemtlands Tidning*. 11. januar 1888.

²³¹ Olsson 1978:6. Då förevisades samer som vildar på djurparker i Europa. I *Samefolket*, Thode-Arora 1989:55. *Für fünfzig Pfennig um die Welt*.

²³² Olsson, L. (1978: 6) og Folkräkningen 1890, Jämtlands län, Undersåker lapp församling. *Jemtlands Tidning* 13. januar 1888.

²³³ Trolig identisk med Jonas Jonsson (f. Kallfjellene 1856) og kona Serianna Johannesdr (f. Kallfjellene 1863). FR 1890 Jämtlands län, Undersåker lapp församling.

²³⁴ *Jemtlands Tidning*. 11. januar 1888.

kunne rapportere om at kontrakten var gransket og godkjent både av politiet i Berlin og det svenske generalkonsulatet samme sted.²³⁵

I Berlin var interessen stor for utstillinga som fant sted i byens zoologiske hage. Åpningstiden var fra klokka elleve til fire på hverdager og ti til fem på søndager.²³⁶ En søndag i begynnelsen av februar tok mer enn 7000 personer turen for å se på de skandinaviske gjestene.²³⁷ En lokal avis ga følgende beskrivelse av utstillinga som det kan være verdt å ta med i sin helhet på grunn av sin sjeldne detaljrikdom;

for første gang i vårt liv har vi hatt den ære og overvære en Lappmatiné i zoologisk hage. Her ser vi et telt på en liten høyde, en av trestammer sammensatt kåte som det stiger blålige røykvirvler opp fra. Innenfor en innhegning står de fint bygde, smalhalsete reinsdyrene og spiser mose. På grunn av det dårlige været har man måttet avstå fra en forestilling i friluft og den lille karavanen har trukket seg tilbake [i kåten]. Der inne finner vi hele lappselskapet bestående av menn, kvinner og barn samlet rundt et stort bord – et eiendommelig skue. De gifte kvinnene og de unge jentene som er kledd i reinskinn, deriblant en gammel, rynkete kvinne, sitter helt stille på stolene sine. En av de gifte kvinnene gynger en slags bærepute i armene som ville vært en prydd i ethvert etnografisk museum. Den består av en uthult trestamme, er omsurret med reinskinn og har noen spente tarmstrenger langs etter hele trestammen slik at det hele ser ut som en gitar. En musikalsk anlagt mor skulle dermed kunne spille på sitt barn [...] Lappbarnet som var skjult i dette merkverdige hylsteret, var så vidt vi kunne konstatere, overraskende trint og velfødt [...] Det mest behagelige inntrykket ga allikevel tre eller fire av småbarna, noen riktig muntre småkryp, som så ut som små levende presanger der de tumlet av sted. I dag og følgende dager får allmennheten se samene ute i zoologisk hage der de skal gå på ski, fange reinsdyr og kjøre slede. I går lærte vi bare det syngende Lappland å kjenne. Men dette bød på sine vanskeligheter. Beskjedne som de lappiske kunstnerne er satt de stumme ved et bord, stirret på hverandre og lot ikke en lyd komme frem på leppene så lenge publikum så på dem. Først da alle sammen hadde snudd seg begynte de å synge bak tilskuernes rygg. Det var en slepende, snøvlende og på alle måter ustemt sang. Noen slags melodi kunne man ikke utlede.²³⁸

²³⁵ Olsson 1978:6. Då förevisades samer som vildar på djurparker i Europa. I *Samefolket. Jemtlands Tidning*, 11. januar 1888.

²³⁶ Se like annonser for "Skandinavische Ausstellung, Lappländer- und Dalecarlier Truppe" i *Berlin Börsen Courier*, 27. januar 1888, *Berliner Lokal-Anzeiger* samme dag, *Berlinische Zeitung von Staats-und Gelehrten sachen*, 2. februar 1888 og *Berliner Fremden Blatt* 4. februar 1888.

²³⁷ Olsson 1978: 7. Då förevisades samer som vildar på djurparker i Europa. I *Samefolket*.

²³⁸ *Berliner Börsen-Courier* 27. januar 1888 gjengitt og oversatt etter Olsson 1978:7.

En annen avis beklaget at disse folkene ”fra Nordpolen og Ishavet” bar drakter som sikkert var passende for det kalde klimaet på deres hjemsted, men som i Berlin bare var i veien for at publikum kunne få en forestilling om deres fysiske bygning.²³⁹

Utstillinga vakte også interesse i vitenskapelige kretser. Dr. A. König og en assistent ved byens universitet foretok en undersøkelse av samenes øyne med ”godt resultat”. Professor Virchow hadde vært så ivrig etter å utføre antropometriske målinger av gruppen at han utsatte en tur til Egypt med Heinrich Schliemann, den kjente tyske arkeologen, skrev avisa *Berlinische Zeitung von Staats- und Gelehrten Sachen*.²⁴⁰ Den samme avisa skrev for øvrig at ledelsen fra flere zoologiske hager og andre etablissementer hadde ankommet Berlin fra en rekke ulike steder for å engasjere gruppen til sine egne utstillinger.

Utenlandsoppholdet til samene fra Jämtland varte i tre måneder. Etter utstillinga i Berlin fortsatte ferden videre til blant annet Magdeburg, Halle og Leipzig hvor de ble vist fram i slutten av mars. Fram til midten av april var gruppen engasjert av Etablissement Drexler i Praterparken i Wien,²⁴¹ der ”i synnerhet barnen mycket omhuldade och fingo mottaga många gåfvor”.²⁴² Et miniatyrsirkus med trenede hunder, apekatter og en karusell trakk samtidig publikum til etablissementet som i utgangspunktet var en ”Singspielhalle” hvor det ble oppført musikkdrama. Etter utstillinga i Wien ble kontrakten forlenget og turnéen utvidet med Budapest hvor de skal ha befunnet seg fram til første mai. Elleve dager senere var gruppa tilbake i Sverige, trolig bekostet av egne midler og dermed ikke i henhold til kontrakten.²⁴³ Reinsdyr og sleder hadde blitt etterlatt i Tyskland. Familien fra Rättvik hadde bedt om å bli løst fra kontrakten og sendt hjem tidligere. Hvordan samene selv hadde opplevd reisen gir lokalsamfunnet ulike oppfatninger av. Ifølge *Sundsvalls Tidning* hadde de ”samlat en liten sparpennning under sin resa och trifvas väl”.²⁴⁴ *Jemtlands Tidning* skrev at gruppen hadde blitt møtt med stor velvilje overalt der de kom, særlig barna. Ifølge en tredje kilde

²³⁹ *Berliner Lokal-Anzeiger* gjengitt og oversatt etter Olsson (1978:7).

²⁴⁰ *Berlinische Zeitung von Staats- und Gelehrten Sachen*. Februar 1888 gjengitt etter Olsson 1978:7.

²⁴¹ *Illustriertes Wiener Extrablatt*. 1. 4. og 5. april. Se også Schwarz 2001, oversikt bak i bok).

²⁴² *Sundsvalls Tidning*. 1. mai 1888.

²⁴³ *Jemtlands Tidning*. 18. mai 1888.

²⁴⁴ *Sundsvalls Tidning*. 1. mai 1888.

var samtlige samer misfornøyd med sin behandling og ”nog skulle det dröja innan lappfolk reste ner til Tyskland igjen”²⁴⁵.

Le Lapons au Jardin d`Acclimatation (1889)²⁴⁶

Til tross for den oppgitte misnøyen tok det ikke lang tid før samer igjen satte kursen for kontinentet i utstillingsøyemed, også disse fra sørsamisk område med tilknytning til grensefjellene mellom Jämtland, Härjedalen og Trøndelag. Allerede året etter, i 1889, for øvrig toppåret for utvandring fra Norge, drar minst to grupper ut. Den ene har Paris som reisemål, den andre legger ut på en ny turné i Tyskland og Sør-Sverige. Minst en av deltakere i gruppa som opptrådte i Tyskland og Sør-Sverige er i nær slekt med undersøkelsesamene som reiste rundt i Tyskland året i forveien. Allerede på dette tidspunkt hadde *Jemtlands Tidning* gjort det kjent at en større sameutstilling var under planlegging i tilknytning til verdensutstillinga i Paris påfølgende år. Hvilke initiativtakere avisa siktet til, eller hvor de hadde sine opplysninger fra, går ikke fram.²⁴⁷ Uansett ble ingen samer vist fram på selve verdensutstillinga. Derimot ble en gruppe på 27 personer engasjert, uvisst av hvem, til å la seg framvise i Jardin d`Acclimatation i månedene før verdensutstillinga, i tidsrommet januar til april 1889.

²⁴⁵ *Sundsvalls Tidning*. 1. mai 1888, *Jemtlands Tidning*. 18. mai 1888, Olsson 1978. Då förevisades samer som vildar på djurparker i Europa. I *Samefolket*. Det framgår ikke hvilken kilde Olsson her baserer seg på.

²⁴⁶ Utstillinga har tidligere vært kjent både lokalt på Røros og i Verdalen, og omtales av Gjestrum men ikke Broberg. I forbindelse med arbeidet med denne avhandlinga ble det jobbet fram en artikkel om utstillinga. Jünge, Å. 2007.

Sørsamar på utstilling i Paris 1889. I *Ottar*.

²⁴⁷ *Jemtlands Tidning*. 11. januar 1888.

Figur 13 "Lapons" 1889
Plakat fra utstillinga i Jardin Zoologique D'Acclimatation
Trykk: Henry Sicard. Kilde: Joconde. Portail des collections de musées de France

På morgenen nyttårsdagen 1889 ankom gruppa byen Le Havre med dampbåten *Louise-Jenny*. En av kvinnene var da høygravid. Med båten fulgte også tjue reinsdyr, en ikke navngitt impresario og muligens også en tolk.²⁴⁸ Fra Le Havre gikk turen videre til Paris med tog. Opplysningene stammer fra skribenten og poeten Jules Tellier (1863-1889) som hadde møtt opp i havna den kalde januarmorgenen for å bivåne begivenheten etter tips fra en journalist. Tellier skriver:

De [samene] er små, men ikke dverger. De har et stort hode, små sammenvokste øyne, en flat nese, et bredt og flatt ansikt, akkurat som månen. De ser ut som heslige kinesere. Deres skikk med å sitte på bakken ligner tyrkernes. Mennene har på seg en tarvelig bukse, en jakke strammet til i midjen, pyntet med rødt, grønt og gult. Over håret som er langt, stritt og glissent har de en spiss lue. Kvinnene har håret delt i to fletter på ryggen. Kvinnenes drakter er svært vakre og svært skitne. Alle lukter olje [...] Straks de er kommet i land blir de dirigert til jernbanestasjonen [...] Framfor seg skyver de, ikke uten å bruke tvang, de tjue reinsdyrene som de har brakt med seg fra Lappland og som er praktfulle.²⁴⁹

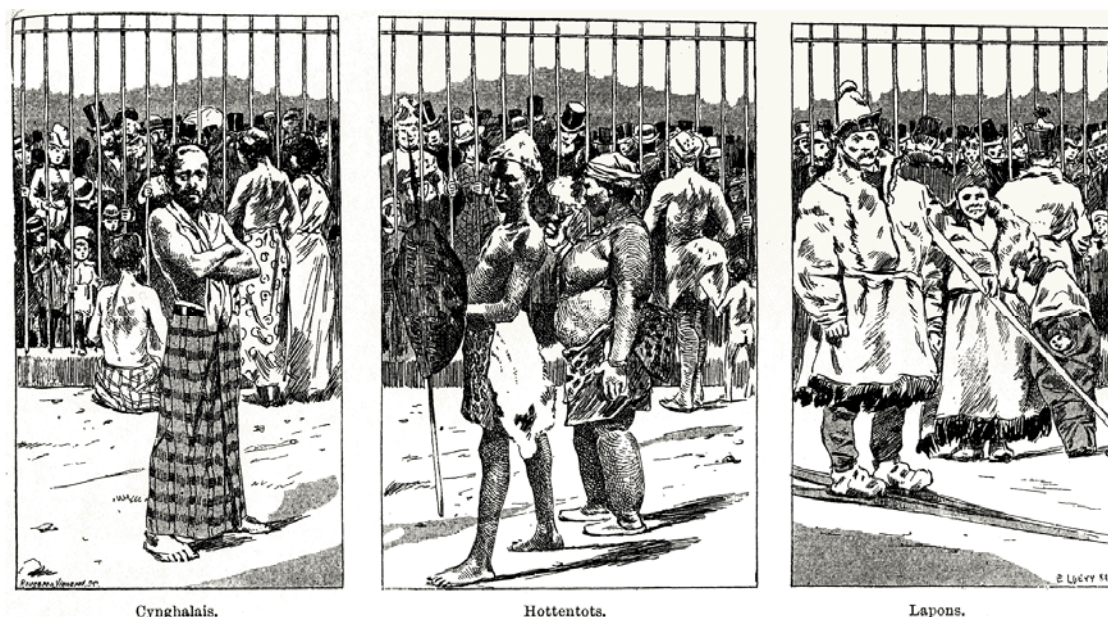
Fra jernbanestasjonen gikk turen gått til Bologneskogen på Paris' vestkant, en stor offentlig park, hvor Jardin d'Acclimatation ennå i dag ligger. I Jardin slo samene leir på et område omgitt av et høyt gittergjerde side om side med en rekke andre "spesielt eksotiske folkeslag" ("les races les plus exotiques") fra Afrika, India og Europa. Dette var sudanesere (nubiere), grønlandere, ashanti, singaleser og khoikoi (hottentotter)²⁵⁰. Utstillingene ble avbildet og omtalt i en guidebok for Paris og verdensutstillinga. Bildet som synes å være basert på et fotografi viser store folkemengder som trykker mot gjerdet, mens de utstilte folka beveger seg innenfor, tilsynelatende upåvirket av livet utenfor. Billedteksten lyder som følger: "den parisiske folkemengden som med stort besvær ble holdt på plass av et beskyttende gitter (grillage protecteur)".²⁵¹ Et av de mannlige medlemmene i den samiske troppen går (står) på ski på bar bakke, mens en kvinne holder fram en komse med et lite barn. En tredje person prater med publikum gjennom gjerdet.

²⁴⁸ Impresarioen kan ha vært Ferdinand Bremer (f. cirka 1839) som blant annet var en av initiativtakerne til Lappeleiren Ltd. utenfor Bergen i 1897. Bremer som var av tysk familie hadde også vært involvert i slike utstillinger tidligere: "Hr. Ferdinand Bremer fra Levanger, som i flere Aar havde været ansat i en Skibsmæglerforretning i Härnösand, Sverige, og som opholdt sig paa Levanger om Vinteren [...] havde som Biforretning drevet paa med at skaffe levende Dyr til Zoologiske Haver og Dyrehandlere i Udlandet, samt engageret Lappefamilier med Rensdyr til Udstillingerne". I Scarlett, D. F. 1922:96. *Turistlandet Norge*.

²⁴⁹ Jules Tellier i *Le Parti National*. 12. januar, 1889 gjengitt i Tailhède, R. d. l. 1923. Jules Tellier. Ses oeuvres publiées.. Bind 2: 59-66.

²⁵⁰ *Paris et L'Exposition de 1889*

²⁵¹ *Paris et L'Exposition de 1889*

Cynghalais.

Hottentots.

Lapons.

Figur 14 "Den parisiske folkemengden"

Fra utstillinga i Jardin d'Acclimatation. Kilde: Paris et L'Exposition de 1889

I likhet med samene fra Karasjok og Kautokeino som ble utstilt i Jardin d'Acclimatation vel ti år i forveien, ble også denne utstillingsgruppa omtalt av en vitenskapelig autoritet i tidsskriftet *La Nature* hvor de også nevnes som norske: "Disse innfødte fra Norge har uten tvil hatt like stor suksess som hottentottene" skrev den kjente geografen, etnografen og oppdageren Charles Rabot, som fulgte opp med en lengre beskrivelse av etnografiske forhold i Skandinavia og på Nordkalotten.²⁵² Ingen av samene ble nevnt ved navn. Derimot oppga Rabot at de hadde opphav i Røros-området. Dette var imidlertid ikke tilfelle for alle.

Fra utstillinga av samene i Paris foreligger det også en norsk beskrivelse. I april 1889 skrev levangermannen Marius Wold reisebrev hjem til avisa *Nordenfjeldsk Tidende* om forberedelsene til verdensutstillinga. Her nevner han et besøk hos "den norske lappekoloni" i Boulogneskogen som snart skal pakke sakene sine sammen og sette kursen hjemover. I brevet går det også fram at ei lita jente, (Margrete Sofie) "Parisienne", var blitt født under oppholdet. Wold skriver:

Boulogneskoven [...] er Parisernes kjæreste og vakreste Sted. Derud fører Dampskibe, Sporvogne, Omnibusser og Droscher, men det sikreste af alt er Apostlenes Heste. Vi kommer ind paa et Sted, der fører op til Ridebanen. Wi følger Mængden og om ikke

²⁵² Rabot, C. 1889. Les Lapons au Jardin d'Acclimatation. I *La Nature*.

længe suser et Kapridt forbi os [...] Saadanne Kapridt er her hver Søndag og de hører altsaa med til de almindelige Fornøielser. Vor vei gaar imidlertid ind gjennem den vakre Skog, hvor Jorden allerede er grøn og fager [...] Wi passerer vanddammene og blandt andet en kunstig Fos, og omsidder ind i Dyrehaven - det er sidste Søndag at Lappekolonien er der, og vi vil nemlig sige dem Farvel. Dog vi heftes adskillig paa Veien; blandt andet hefter Kamelen os og en Ridetur paa den er meget morsomt. Saa er der et Hus med bare Kaniner, alle mulige Sorter [...]. En stor Struds med Brystsæle kommer majestætisk trækkende en lille Kjærre – det ene afløser det andet og Saa er vi ved Lappernes koloni. Snart er vi i Samtale med dem: de er glade for at faa reise hjem. Kolonien, der tæller 28 Personer, er bleven forøget med en liden Jente, der har erholdt det betegnende Navn ”Parisienne”. De mange Franskmænd, som staar omkring, undrer sig meget paa den Samtale, vi fører med dem – og trodde, vi var civiliserede Finner og at vi talte deres Sprog. Imidlertid blev de snart gjort opmærksom paa Forholdet og blev der saa mange Spørsmål om Lappernes Alder, en Rens Værdi og lignende.²⁵³

Snart viser det seg at Wold og en av kvinnene i gruppa har felles kjente. Wold fortsetter:

Men det morsomste blev dog, da en af Lappe-Kvinderne fik høre, at der var en fra Levanger tilstede. Hun kom da til at spørge om mangt og meget, særlig efter Personer, og la hun til:”kjenner De en Retsmester Dorff, Bratsberg, æn Bamberg, end han Lendsman Lynan”. Der gaves selvfølgelig Svar og Oplysninger. Saa var hun inde etter et Fotografi, som hun vilde give til en av de ovenævnte, og som en Kammerat modtog for hende. Endskjønt de havde havt det godt i mange Henseender, udtalte de dog, at en saadan Tvang havde de aldrig oplevet. Den Plads som de havde, var indhegnet med et 2 Meter høyt Gjærde og fik de ikke komme udenom dette.²⁵⁴

Fotografiet kvinnen gikk inn i teltet for å hente var trolig tatt av den kjente fotografen og antropologen prins Roland Bonaparte, nærmere bestemt av hans sekretær Roche, som tok bilder av størsteparten av gruppen under oppholdet, både enkeltvis og sammen. Bildene som delvis har dannet utgangspunkt for trykkene i *La Nature*, ble seinere publisert sammen med en rekke andre bilder Bonaparte og Roche hadde tatt under en ekspedisjon til Sameland i 1884, og på nytt igjen som illustrasjoner i en bok om samisk draktskikk, uten at man på daværende tidspunkt har vært klar over at bildene faktisk ble tatt i Paris.²⁵⁵ I henhold til fotografiene framgår det at gruppen må ha bestått av i minst fem små barn, to større jenter, minst ni menn og åtte kvinner, et påfallende antall av dem godt voksne.

²⁵³ *Nordenfjeldsk Tidende*. 18. april 1889: 1.

²⁵⁴ *Ibid.* 1889.

²⁵⁵ Delaporte, Y. 1988. *Numero spécial : le Prince Roland Bonaparte en Laponie (1884)*, Delaporte, Y. 2004. *Le vêtement lapon*.

Figur 15 Fra utstillinga i Paris 1889
Foto: Roland Bonaparte Kilde: Delaport 2004

Ifølge *Rørosboka* fra 1942 var ekteparet Marit og Morten Kant blant deltakerne. Samme bok oppgir at begge var døde nå, men at de ”gjennom en lang årrekke fristet fattigfinners tilværelse i Bergstaden, fordi fjellene og reinen var blitt tatt fra dem”.²⁵⁶ Andre deltakere man har hatt kunnskap om lokalt var Anders og Margrete Kreutz (Krøis, Krøyts) som hadde fått en datter under oppholdet i verdensbyen, den tidligere omtalte Parisienne. Morten Mortensen Kant var født på begynnelsen av 1850-tallet som et av sju barn i en svensk reindriftssamisk familie som delvis oppholdt seg i Rørosområdet.²⁵⁷ Her giftet han seg etter hvert med Marit Andersdatter, født Holm, ”en av de rikeste finnjenter på Kjølén”, og sammen fikk de flere barn.²⁵⁸ Av disse var i hvert fall Maren Marie (f. 1880), trolig også Martin (f. 1888) med foreldrene til Paris.²⁵⁹ Noen år seinere skulle Maren Marie i en alder av 17 år inngå kontrakt med selskapet Lappeleiren Ltd. om å bebo den nylig

²⁵⁶ Kvikne 1942: 511. *Bergstaden*, Kvikne, O. 1942: 299. *Rørosboka*.

²⁵⁷ Etter FT 1865 bor familien på daværende tidspunkt i en jordgamme i Hådalen, øst for Røros. Her skal de ha oppholdt seg de to siste åra, på samtlige familiemedlemmer er opplysningen ”forstaar norsk” oppført. Faren, Morten Hansen (født ca. 1824), er oppført med 300 reinsdyr.

²⁵⁸ Gjengitt etter Johan Falkberget i *Waren Sardne*. 1. april 1927. Se for øvrig FT 1900 Røros og Løøv, A. 2001:23, 87. *Lappefogd I.B. Herstads Årsberetninger 1894–1904*.

²⁵⁹ Martin (i komse) ser ut til å være avbildet sammen med moren på bilde nr. 105 i Bonapartesamlinga. Det tidligere nevnte bildet i guideboka *Paris et la Exposition* (1889: 119) ser også ut til å være dem.

anlagte ”Lappeleiren” utenfor Bergen turistsesongen 1897 sammen med fem andre.²⁶⁰ Både Morten og Marit var sentrale skikkelser i lokalsamfunnet på Røros. Da Morten døde i 1926 ble det skrevet flere minneord om ham, deriblant av forfatteren Johan Falkberget som omtalte ham som ”kongen av fjellet”.²⁶¹ Noen få år før utstillinga i Paris hadde Falkberget møtt Morten Kant hjemme hos morfaren sin. Møtet gjorde sterkt inntrykk på den kommende forfatteren. Falkberget skriver: ”Han [Kant-Morten] var en mann på noen og tredivet, blåsvart i hår og skjegg, litt ”vinøgd” og med en stor og fyldig munn og sterke snøkvite tenner. En praktfull skikkelse i full finstas (Figur 46)”.²⁶²

Anders Persson Krøyts og kona Margrete Olsdatter Bull var også født i Sverige like innafør riksgrensen i familier som drev reindrift i samme område.²⁶³ Paret fikk etter hvert minst seks barn hvorav Marta Maria (f. 1887), muligens også Kristianna (f. 1885), har vært med til Paris i tillegg til Margrete Sofie Parisienne som altså ble født tre uker etter ankomst.²⁶⁴ Familien Krøyts hadde tilhold i nybygden Strådalen i grensefjella mellom det som i dag er kommunene Verdal og Kall.²⁶⁵ I tillegg til Anders og Margretes barn var også Margretes lillesøster, Anna Lisa på elleve år med til Paris.²⁶⁶ Trolig var det Margrete som kom i snakk med Wold i Bologneskogen.

²⁶⁰ Harris. Se også Lampe 1897. Lappeleiren ved Gravdal. I *Revyen. Illustreret Ugeblad*, Baglo, C. 2007. Utstillinger av samer i tida 1822-1934. I *Ottar*. Den tidligere omtalte Ferdiannd Bremer var initiativtaker til selskapet. Om han også sto bak utstillinga i 1889 kjente han Maren Marie fra før.

²⁶¹ Falberget, J. Nekrolog Morten Mortensen Kant. *Waren Sardne*. Desember 1926.

²⁶² *Waren Sardne*. 1. april 1927.

²⁶³ Anders var født på Skalstufjellet i det som seinere ble Kall sameby i 1853. Foreldre var Kjerstin Andersdr. Krøyts og Pelle Jonsa mens bestefaren var sameskolelæreren Anders Mortensson Krøyts. Margrete var født noen mil lenger sør i Enkroken (Enafors), Undersåker i 1863, i det som i dag utgjør Handølsdalens sameby. Margretes far var Ole Olsen Bull. Ifølge FT 1875 losjerte familien hos en husmann i Meråker. Faren livnærte seg da ved å selge hornskjeer rundt på bygda. Se for øvrig Åke Jünges artikler under.

²⁶⁴ Margrete Sofie Parisienne var født i Paris 21. januar 1889 og døde av kolera i Verdal 1901.

²⁶⁵ Se for øvrig Jünge, Å. 2004. Om Krøyts-namn og Krøyts-folk. I *Årbok for Sparbu Historielag*, Jünge 2007:30. Sørsamar på utstilling i Paris 1889. I *Ottar*.

²⁶⁶ Pers. med. Chris Folde, Sparbu. Se også Folde, B. I. 2007. Hessdalen, barndommens rike. I *Oppunder Fjellbandet*. Takk til Jenny Fjellheim som gjorde meg oppmerksom på Foldes artikkel hvor et av bildene til Bonapartes fotografi av Maren Marie Kant og Anna Lisa Olsdatter Bull er gjengitt.

Figur 16 Margrete Olsdatter Krøyts (1863–1922) med to år gamle Marta Maria Paris 1889. Foto: Roland Bonaparte. Kilde: Delaport 2004

I midten av april 1889, tre uker før den offisielle åpninga av verdensutstillinga, er gruppen, i hvert fall deler av den, tilbake i hjemtraktene sine. Den 24. april skriver avisa *Nordre Trondhjems amtstidende*:

Den norske Lappekoloni, som i vinter har været i Paris, er nu hjemkommen. Den ene av disse Finnefamilier er hjemmehørende i Straadalen i Vuku. De ankom Levanger i

førrige Uge og bestod af Mand og hustru samt 3 Børn, hvorav det yngste var bleven døbt i Paris.²⁶⁷

Utstillinga var imidlertid ikke selv en del av verdensutstillinga slik det gjerne har blitt framstilt i ettertid. En slik offisiell samisk utstillingsdeltakelse skulle for første og siste gang finne sted på verdensutstillinga i Chicago fire år seinere, men med flere av de samme folkene fra Paris som deltakere.

Die Lappländer Karavane aus den nordischen Schneebergen (1889–1897?)

Som nevnt dro også en annen sørsamisk gruppe til Europa i 1889. Denne hadde Tyskland som reisemål og besto av svenske samer fra Jämtland. Reiseledere var Johan(nes) Thomasson (f. 1865) fra Oviksområdet på vestsiden av Storsjøen og faren hans T(h)omas Andersson (f. 1839).²⁶⁸ Andersson drev på denne tiden med reindrift i Oviksfjellet i tillegg til at han eide et småbruk i Svedje i Myssjö sokn. Med mindre han hadde reindrift som hovedsyssel har trolig reinbeiteloven av 1887 medført at han har mistet beiterettighetene i Oviksfjellet.²⁶⁹ Som så mange andre samer på denne tida var det ikke første gangen Andersson flyttet på seg over et større geografisk område. Sine første leveår hadde han tilbrakt i Mosvika ved Trondheimsfjorden hvor familien livnærte seg ved fiske etter å ha mistet reinsdyrene sine i fjellet. Som trettenåring ble han sendt til en skole for samebarn i Laxsjö i Jämtland. Etter skoletiden vendte han tilbake til Mosvika før han flyttet til Sverige for godt, giftet seg og slo seg ned i Oviken.²⁷⁰ Sønnen Johannes hadde et småbruk i Hanabacken i Oviken sokn. På grunn av et ødelagt bein skal han ha vært delvis ufør. I løpet av en tiårsperiode skulle denne, på mange måter bemerkelsesverdige, familien stå bak en rekke kortere og lengre utstillingsturnéer i inn- og utland.²⁷¹

²⁶⁷ *Nordre Trondhjems Amtstidende*. 24. april 1889.

²⁶⁸ Olsson (1987:27) oppgir sønnen Johannes som reiseleder på denne, men faren er den som framheves som initiativtaker i de fleste andre kilder. Se også FR 1890, Jämtlands län, Myssjö församling. På dette tidspunkt var Thomas Andersson gift med Brita Maria Johansdotter fra Oviken som dør rundt 1892.

²⁶⁹ I FR 1890 Jämtlands Län, Myssjö sokn, altså tre år etter den nye reindriftsloven, er Thomas Andersson oppført med yrket "Od. Torpare".

²⁷⁰ Thomasson, N. 1949. En fjällets man. I *Min far: trettioen svenska män och kvinnor om sina fäder*.

²⁷¹ T(h)omas Andersson var også far til Nils Anton Thomasson (1880–1975), den kjente fotografen, mens datteren Lisa Cecilie gjorde karriere som sangerinne. Det foreligger en rekke litteratur om familien Andersson/Thomasson, også gjennom Nils' sønn, Lars Thomasson, som selv er en sentral innafor den svenske samebevegelsen. Se blant annet: Thomasson 1949. En fjällets man. I *Min far: trettioen svenska män och kvinnor om sina fäder*, Utsi, J. E. 1997.

I begynnelsen av mars 1889 ser det ut til at Andersson, Thomasson og resten av gruppa har befunnet seg i Hamburg hvor en ”Lappkaravane fra de nordiske snøfjellene” ble framvist i hagen på restauranten ”Erholung” i bydelen St. Pauli. Ifølge avisa *Hamburger Fremden Blatt* var bakken der følget var tilvist plass dekket av snø, på kunstig eller naturlig vis, slik at de nordiske gjestene skulle føle seg hjemme. Følget besto av ”jegere og fiskere”, ”kvinner og barn”, levende reinsdyr, telt og ei etnografisk samling.²⁷²

Det finnes flere bilder fra turene familien Andersson/Thomasson gjorde. Anderssons sønn, Nils Thomasson, som var ni-ti år første gang familien reiste utenlands, ble etter hvert fotograf og har samlet flere bilder fra utstillingstida. I tillegg har han selv seinere fotografert noen av deltakerne.²⁷³ En av disse var Maria Tomina Thomasson (f. 1873), datter av Thomas og Karin Olofsson/Olsson fra Anaris Fjäll som hadde reist rundt i store deler av Mellom-Europa i 1888.²⁷⁴ Oviksfjellene og Anaris Fjell tilhørte for øvrige samme administrative enhet, Tåssåsen sameby.

Samefotografen Nils Thomasson, Frånberg, P., Sköld, P. og Axelsson, P. 2006. Från Lars Thomassons penna. Biografiska anteckningar 1956–2006.

²⁷² Die Lappländer-Karavane aus den nordischen Schneebergen. *Hamburger Fremden Blatt*. 6. mars 1889 og Dreesbach 2005. *Gezähmte Wilde. Die Zurschaustellung "exotischer" Menschen in Deutschland 1870–1949*. Se også Thode-Arora 1989: 176. *Für fünfzig Pfennig um die Welt*.

²⁷³ Fotosamlinga til Nils Thomasson består av mer enn 30 000 bilder og finnes i Jämtlands Läns Museum.

²⁷⁴ Se blant annet N. Th. 6197, *Jämten* (1981:101) samt øverst på side 40, nest øverst på side 58 og øverst på side 64 i Utsi 1997. *Samefotografen Nils Thomasson*.

Figur 17 Samer fra Hallen-Myssjö i Jämtland på vei til utstilling i Tyskland 1892
Kilde: Jamtli Bildbyrå

Et av fotografiene i Thomassons samling er tatt i Visby på Gotland på vei til Tyskland.²⁷⁵ Fotografiet er fra 1892 og viser Ovedja Fjällstrand og Kerstin Fjällner, begge fra Oviken, Thomas Andersson og hans nye kone Elisabet, sønnen deres Anders, Johannes Thomasson, kona Märta og deres to sønner Jonas og Thomas. Tilstede på bildet er også Nils Thomasson selv som da må ha vært rundt tolv år. Et annet fotografi ser ut til å være samtidig, men kan ikke stedfestes fordi bakgrunnen er retusjert bort slik tilfellet har vært med så mange fotografier fra de levende utstillingene, ofte fordi de skulle brukes som postkort og reklame for utstillinga.²⁷⁶ Andre ganger har man lagt til en passende bakgrunn nærmest som en forlengelse av utstillinga slik tilfellet har vært med et bilde av en gruppe ojibweindianere som padler i kano på Themsen under et utstillingsopphold i 1900. I bakgrunnen dominerer en stor, hvit neoklassisk bygning med søyleganger og en lyslagt, innbygd elvebredd. Ordet "Grill Room" og servitører i hvite forklær vitner om at det dreier seg om et restaurantetablissement, nærmere bestemt Earl's Court hvor de ble

²⁷⁵ Neg 79 x-454/7. NTF JBA

²⁷⁶ Utsi 1997:25. *Samefotografen Nils Thomasson*. På motstående side er det gjengitt en plakate fra utstillinga, *Lappländer-Colonie und Thierpark aus den Nordskandinavischen Fjelden* Plakaten finnes også i Thomasson samlinga, N.Th. 13.215. Her går det fram at inngangen var 10 pfennig.

utstilt. På et postkort produsert på bakgrunn av det samme bildet er bakgrunnen fjernet. I stedet er det lagt til himmel og landskap som om de befant seg midt i villmarken. Postkortet bærer for øvrig tittelen ”Ojibways in a War canoe. Indian Village, Earl’s Court”.²⁷⁷ Det retusjerte fotografiet av samene fra Jämtland viser imidlertid Nils Thomasson i reinskinnskofte og den karakteristiske jemtlandske mannslua med dusk, *snippe-tjohpe*. Over skulderen holder han et par ski mens han poserer foran teltkåta. I døråpningen står stemoren Elisabet med et barn (sønnen) i komse. Faren, Thomas Andersson, står til venstre på bildet med ski på beina. Ved siden av ham står Kerstin Fjällner. Et lite barn sitter i pulk foran dem, bak ligger en stor vedhaug. Til tross for skiene og pulken er bakken bar.

Figur 18 Retusjert fotografi av gruppen 1892
Kilde: Utsi 1997

Samme dag som utstillinga av samene på restaurant Erholung ble det annonsert for foredraget ”Polarländer und Polarvölker” som ”Director Bolau” skulle holde i Hamburgs gymnas Johanneum. Heinrich Bolau var direktør for Hamburgs andre dyrehage, Zoologischer Garten Hamburg som eksisterte fra 1863–1920, hvor det også ble arrangert levende utstillinger. Ved flere anledninger skal dessuten Hagenbeck leid utstillingsarealer når dyreparken i Neuer Pferdemarkt ble for liten.²⁷⁸ På en eller annen måte ser Bolau ut til å ha vært tilknyttet noen av turene og

²⁷⁷ Groeneveld, A. 1992: 97. *Fotografie en de Indiaanse bevolking van de Amerika's*.

²⁷⁸ Reichenbach, H (1996: 52-62). A Tale of Two Zoos: The Hamburg Zoological Garden and Carl Hagenbeck's Tierpark. I *New Worlds, New Animals*.

utstillingsgruppene Thomas Andersson organiserte. I 1898 ga Bolau ut en liten bok i Landskrona i Sverige som hadde tittelen *Lappernes liv, seder och bruk*. Bakgrunnen for skriftet var et foredrag han hadde holdt i anledning ”af lappkoloniens närväro i Hamburgs Zoologiska Trädgård”. Gruppen som omtales virker å være norsk, men personene på studioportrettet på forsida er identisk med et av fotografiene fra 1892 i Thomassons samling. Kanskje var Bolau en samarbeidspartner i Tyskland?

Et par andre bilder Thomasson har tatt vare på er oppgitt å være fra slutten av 1890-tallet, noen kanskje så seint som begynnelsen av 1900. Tre av disse er tatt i Visby på Gotland på tur til eller fra Hamburg, og minst to av dem i forbindelse med en lokal oppvisning på Sødratorget.²⁷⁹ Bildet viser at det ble satt opp lerretsvegger rundt leiren og at en apekatt har vært en del av utstillinga, i hvert fall her. Til stede på bildet er også Nils’ søster, sangerinnen Lisa (gift Bosiö) og et piano med pianist. Lisa, eller Lapp-Lisa som hun skal ha blitt kalt, er ikke kledd i samiske klær. Trolig har hennes sangopptreden vært en del av innenlandske utstillinger. Det er i hvert fall lite som tyder på at hun reiste utenlands sammen med gruppen.

Figur 19 Fra utstillinga i Visby på Gotland 1892
Kilde: Jamtli Bildbyrå

²⁷⁹ N. Th. 2. 855, N. Th. 6. 110, N.Th 2.854, N.Th. 2848. NTF JBA.

Johannes' Thomassons sønn, Jonas Johansson (også kalt Jonas Vilde) som ble født i Dalarna på vei til Tyskland, skulle seinere fortelle om sine opplevelser til avisa *Samefolket*. En yngre bror, Lars Olof, ble født i Schneidemühl i den tyske provinsen Posen i 1897.²⁸⁰ ”Vi for med häst och kärra efter vägarne. Efter kärran hade vi renarna bundna. När vi kom till en störra stad slog vi läger i någon park. Man satte upp ett stängsel av säckväv kring platsen vi körde med ren. Det kostade ungefär en krona att åka. Vi hade en impresario som skötte hela turnén”.²⁸¹ Et av bildene fra Visby er gjengitt i *Samefolket*. Ved siden av bildet har man skrevet ”Circus Lappia” med stor skrift uten at det går fram i artikkelen hvor dette navnet stammer fra. Det er dermed uvisst om dette var et reelt foretak eller en tabloid karakteristikk av virksomheten gitt av Jonas Johansson eller avisa i ettertid.

Samene i Castans Panoptikum (1891)

På forsommeren 1891 ble ”en svært barnerik familie fra det nordlige Sverige” vist fram i Castans Panoptikum i Berlin. Panoptikonet var et stort vokskabinett hvor fremmede folkeslag med jevne mellomrom opptrådte. I 1884 kunne publikum her ta sju ”Austral-Ureinwohner” nærmere i øyesyn. I 1885 ble en gruppe ”Zulu-Kaffern” utstilt, mens en gruppe sioux og ni indianere fra Bella-Coola dalen i Britisk Kolombia som Adrian Jacobsen hadde engasjert for Hagenbeck, var oppført på programmet i 1886.²⁸² Samenes opptreden fant sted mellom to utstillinger av ”Dahomay” (beninere) i henholdsvis 1890 og 1892. Vokskabinettet ble etablert i 1873 av skulptøren Maurice Castan og broren Louis som ved flere anledninger tok avstøpninger av de utstilte folkene til bruk i vitenskapelig sammenheng. Maurice Castan var også impresario for gruppen som besto av Ante, 36 år, kona Neva, 41 år, barna Jonas og Thomas (begge 12), Elsa (9 ½) og Anna (7). Nærmere opplysninger foreligger ikke. Navn og alder på deltakerne stammer fra Berlin Selskap for antropologi, etnologi og urhistorie, nærmere bestemt Rudolf Virchow, som foretok en fysisk antropologisk undersøkelse av gruppen.²⁸³

²⁸⁰ Pers. med. Olof T. Johanson. Se for øvrig Olof T. Johanson Hemsida.

²⁸¹ Andersson, O. 1984. Så här visade vi upp oss. I *Samefolket*. *Samefolket* Nr. 1.

²⁸² Dreesbach 2005: 84–85. *Gezähmte Wilde. Die Zurschaustellung "exotischer" Menschen in Deutschland 1870–1949*. Vedrørende Jacobsen medvirkning til denne utstillingen se blant annet Rothfels 2002:128 samt 108-110. *Savages and Beasts. The Birth of the Modern Zoo*.

²⁸³ Virchow, R. 1891: 478–82. Lappen. I *Verhandlungen der Berliner gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte*. Tidspunktet er basert på opplysningen om at neste ”Sitzung” (undersøkelse) fant sted 20. juni 1891. Utstillinga nevnes også i Thode-Arora 1989:176 og 190. *Für fünfzig Pfennig um die Welt*. Hun oppgir Maurice Castan som impresario for gruppen og viser til et brev fra Arthur Vrancken til Adrian Jacobsen datert til 18. april 1891.

Figur 20 Castans Panoptikum og Passage Theater Berlin
Kilde: castans-panopticum.de

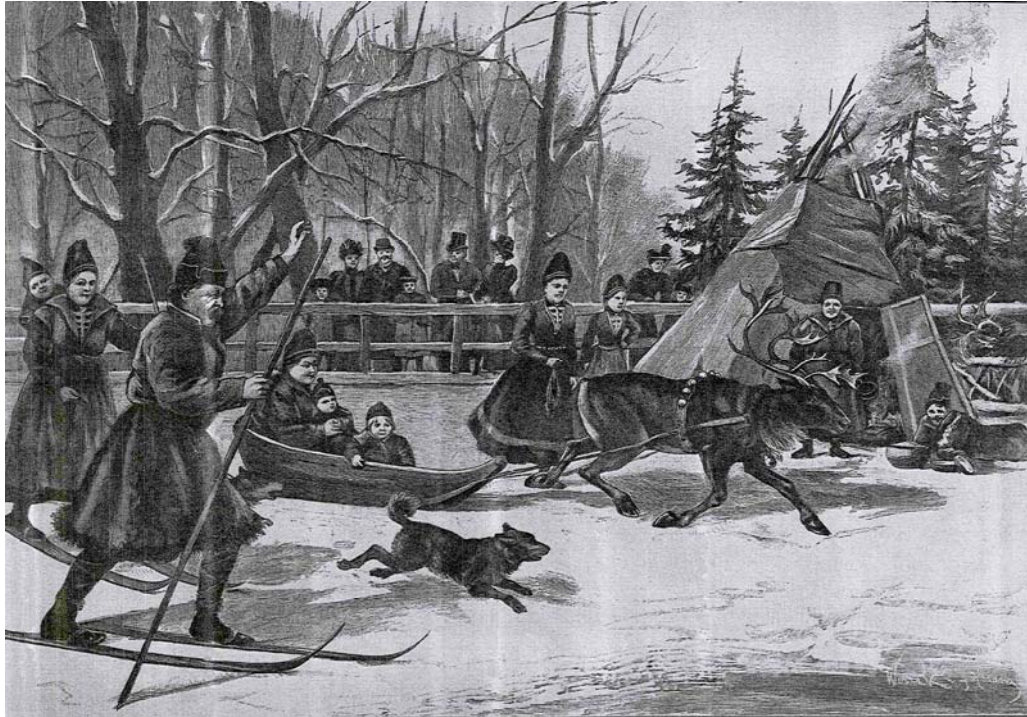
Lappländerkarawane in der Flora zu Charlottenburg (1897)

Det finnes flere spor etter familiene Andersson og Thomasson i tyske kilder. I 1897 opptrer en gruppe svenske samer på fornøyelsesstedet Flora i bydelen Charlottenburg i Berlin.²⁸⁴ Etablissementet, som kunne romme mellom ti og tolv tusen mennesker, sto ferdig i all sin italienske renessanseprakt i 1874, og inneholdt både festsal med operascene og vinterhage i tillegg til utendørsfasiliteter. ”Buffalo Bill’s Indian Show” og Hagenbecks ”Kamerunshow” var bare noen av de etnografiske framstillingene som ble holdt her.²⁸⁵ En illustrasjon i ei tysk avis viser at samenes oppvisning fant sted utendørs i vinterhalvåret.²⁸⁶ På bildet følger berlinerne interessert med bak gjerdet som avgrenser samenes leir. Flere av personene bærer tydelig likhet med fotografier i Nils Thomassons samling.

²⁸⁴ Virchow, R. 1897: 34-35, 115-117. Lappländer im Costum. I *Verhandlungen Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte*

²⁸⁵ Dreesbach 2005:96-97. *Gezähmte Wilde. Die Zurschaustellung "exotischer" Menschen in Deutschland 1870–1949.*

²⁸⁶ Lappländerkarawane in der Flora zu Charlottenburg. *Illustrierte Chronik der Zeit.*1897: 469.

Figur 21 Fra utstillinga i Berlin 1897
Kilde: Illustrirte Chronik der Zeit

Ifølge Berlin selskap for antropologi, etnologi og forhistorie, som omtalte noen av gjenstandene gruppa hadde brakt med seg, ble gruppen framstilt av en mann ved navn Eduard Krause. De oppgir også at en av gruppas mannlige deltakere (Johannes Thomasson) hadde ødelagt beinet gjennom et ”fall fra en klippe”, og derfor hadde et løsbein i reinsdyrhorn. Løsbeinet har vakt stor oppmerksomhet blant selskapets medlemmer og viet en egen illustrasjon. Derimot ser det ikke ut til å ha blitt utført en fysisk antropologisk undersøkelse.²⁸⁷ Dette til tross for at det er Rudolf Virchow som står for undersøkelsen. Som nevnt tidligere foretok Virchow flere fysisk antropologiske undersøkelser av samer på utstilling både 1875, 1879 og 1891. Dette synes altså ikke å være tilfellet i 1897.

²⁸⁷ Virchow, R. 1891. (Vorstellung der zur Zeit in Hrn. Castan's Panopticum ausgestellten) Lappen. I *Verhandlungen der Berliner gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte*.

Figur 22 Johannes og Märta Thomasson
Bryllupsbilde cirka 1892
Kilde: Jamtli Bildarkiv

Det foreligger også opplysninger om at samer fra Frostviken skal ha deltatt på utstillinger i Europa på 1890-tallet, uten at disse nødvendigvis har vært tilknyttet Thomas Andersson og sønnen Johannes sin virksomhet. Blant annet deltok Anders T(h)omasson (f. 1877) på en oppvisningsturné i Tyskland i 1892. Nils Thomasson, som for øvrig ikke var i slekt, har seinere fotografert ham og familien et stykke inn på 1900-tallet, og der opplysninger om nettopp denne turen framgår i billedteksten.²⁸⁸ På dette tidspunkt hadde Anders T(h)omasson bosatt seg i Hotagen i Krokombogen som for øvrig skulle rekruttere flere deltakere til verdensutstillinga i Chicago i 1893. Folketellinga for Frostviken oppgir også at en av bygdens gutter, ”Oden Märten” var født i byen Odense i Danmark i 1890, selv om det selvfølgelig kan finnes andre forklaringer på familiens (eller morens) opphold her enn en utstillingsdeltakelse.²⁸⁹ I april dette året befinner uansett en gruppe samer seg i dyrehagen i

²⁸⁸ N Th. 3.056. NTF JBA.

²⁸⁹ FR 1890 Jämtland, Frostvikens Lapförsamling. Foreldrene var Märten Mårtensson og Lisbet Nilsson.

Münster i nordvestre Tyskland, ikke langt fra grensa til Nederland. Et fotografi fra utstillinga viser et titalls uidentifiserbare personer, halvparten barn, og reinsdyr foran leiren i en nedtråkket innhegning. Det ser kaldt og vått ut. En person i frakk, vest og kalott står midt i bildet, trolig utstilleren.²⁹⁰

Samer på verdensutstillinga i Chicago (1893)²⁹¹

I 1893 inngikk for første gang utstilling av samer som en offisiell del av ei verdensutstilling. Begivenheten fant sted på den såkalte *World's Columbian Exposition* i Chicago i 1893, hvor gjenskapinga av en sameleir eller "The Lapland Village" utgjorde utstilling nr. 39 på Midway Plaisance, ei halvannen kilometer lang gate hvor restaurantene, underholdningsfasilitetene og utstillingene av fremmede folkeslag lå på rad og rekke på hver side. Verdensutstillinga ble arrangert til minne om firehundreårsjubileet for Columbus' landsetting på de Vestindiske øyer, men som blant andre Paul Greenhalgh har påpekt, framsto utstillinga i mye større grad som en feiring av det hvite Amerika i ei tid hvor massiv innvandring og rasekonflikter gjorde seg stadig mer gjeldende.²⁹² Mer en 27 millioner mennesker besøkte utstillinga i løpet av de seks månedene den varte, det vil si fra mai til oktober. Selve utstillingsfeltet ble utformet som et neoklassisistisk eventyrland, en utopisk visjon, i Jackson Park utenfor byen. Iscenesettelsen var total. Alt ble bygget nytt fra grunnen i gammel stil. "Dream City", "White City" og "New Jerusalem" var begreper som ble brukt om utstillingen²⁹³ "De skinnende hvite Bygninger, Paladser, Slotte og Kirker med Kupler, Fløie og Taarne virker aldeles overveldende", skrev en norsk korrespondent.²⁹⁴

Atskilt fra utstillingsfeltet og de hvite, klassiske bygningene, mellom Jackson Park og Washington Park og på sørlige del av Universitetet i Chicago sin campus, lå underholdningsavdelingen, "Midway Plaisance" eller "The Midway" som den gjerne ble kalt. Her lå også utstillingene av fremmede folkeslag som formelt var innordnet etnologiavdelinga (herunder arkeologi, fysisk

²⁹⁰ Von Landois zum Allwetterzoo. 125 Jahre Zoo in Münster (1985: 134).

²⁹¹ Utstillinga i 1893 nevnes ikke av Broberg og bare kort av Olsson. Derimot omtales den i *Rørosboka* og av Gjestrum, men bare enkelte personer var identifisert.

²⁹² Greenhalgh 1991:98. *Ephemeral Vistas. The Expositions Universelles, Great Exhibitions and World's Fairs, 1851–1939*.

²⁹³ For en beskrivelse av verdensutstillingene både i Wien, Paris og Chicago se Brenna 2002. *Verden som ting og forestilling. Verdensutstillinger og den norske deltakelsen 1851–1900*.

²⁹⁴ *Aftenposten*. 11. september 1893.

antropologi, historie og naturhistorie). Som blant annet Robert Rydell har påpekt representerte The Midway en helt ny allianse mellom antropologi og underholdning som skulle bli gjengs på utstillinger i de påfølgende årene.²⁹⁵ Denne alliansen kom ikke minst til uttrykk gjennom de ansvarlige for utstillingene, den polskfødte showmannen Sol Bloom og antropologen Fredric Ward Putnam som for anledningen var hentet inn fra Harvard-universitetets Peabody Museum. Fra Paris i 1889 hadde man lært at utstillinger av fremmede folkeslag var en av de fremste publikumsmagnetene. Utstillingene på The Midway ble organisert etter mønster derfra, det vil si inndelt i ”landsbyer” og andre ”autentiske” gjenskapelser av fremmede steder. I tillegg fantes det fremste og det største innen den nye underholdningsindustrien på The Midway. Særlig populært var verdens største pariserhjul, Ferrishjulet, som hadde plass til mer enn 2000 personer. ”Denne Del af Udstillingen [...] er en hel Verden for sig selv”, skrev en annen norsk korrespondent, og fortsatte beskrivelsen av The Midway som følger:

De fremmede Folkeslag er installerede paa begge Sider af en bred Boulevard, der udgaar fra den egentlige Udstillingsgrunds Sydvestside. Staar man ved Enden af denne lange Boulevard, har man foran sig tvende uoverskuelige Rækker fantastisk udstyrede Templer, Kiosker, Rotunder og pragtfulde Pagoder. Gaar man saa nedover Boulevarden, vedbliver man at gaa og gaa i Timer og jo længer man kommer, jo mere er tilbage. Mest imponerende i den uhyre Vrimmel af Bygninger er en fuldstændig Kopi i naturlig Størrelse af et Kvarter i Wien, en Sommerhave fra Berlin (med 2 Militærorkestre og Siddepladser for 8000 personer), en by fra Algier, en lignende fra Tunis, en Indianerlejr, en Kineserby med Tehus og teater, Dahomeybyen, et hollandsk Settlement, en irsk Landsby, et venetiansk Gadeparti osv. osv. Af andre Seværdigheder, der særlig falder i Øjnene, kan fremdeles nævnes: Hagenbecks berømte Menageri, en *Ballon Captif*, en kunstig Isbane, en stor indisk Bazar, en Udstilling af levende Strudse, et fortrinligt Glasværk, Morenes Palads, et Natatorium, talrige Panoramaer, og en Gade fra Ægypten der er omtrent dobbelt saa lang som den bekjendte Rue de Caire paa Pariserudstillingen.²⁹⁶

”The Lapland Village” var en av de minste utstillingene på The Midway og besto av et tjuetalls mennesker, hvorav fire eller fem var unge svenske kvinner fra Dalarna.²⁹⁷ Landsbyen lå ved den

²⁹⁵ Rydell 1984: 62–69. *All the World's a Fair. Visions of Empire at American International Expositions, 1876–1916.*

²⁹⁶ *Verdens Gang*. 17. juli 1893.

²⁹⁷ *Authentic Daily Programme of the Midway Plaisance* (10 cents), *Official Catalogue of Exhibits on the Midway Plaisance World's Columbian Exposition* (5 cents). Telegramm fra E.C. Culp til H.P. Coney datert 6. mai 1893: ”Amer sailed today from Liverpool Cunarder Aurania eighteen laps nine reindeer five dalecarlian girls”. Når de ankommer New York den 15. mai er det imidlertid med dampskipet Arizona. Endringer kan altså ha inntruffet underveis. Antallet beboere i Lapland Village varierer også noe i de ulike programmene. CC KHS.

vestlige inngangen, mellom ”Gamle Wien” og ”Dahomeybyen”.²⁹⁸ På motsatt side lå den kaliforniske strutsefarmen og ”Sitting Bulls Tømmerhytte” hvor den berømte sioux høvdingen hadde blitt skutt av amerikansk politi i 1890. Ferrishjulet lå tre kvartaler lenger opp, mens Buffalo Bill og hans ”congress of rough riders” holdt sitt show, en iscenesettelse av slaget ved Little Big Horn, to ganger daglig på Monroe Street.²⁹⁹

Bak utstillinga av samene sto foretaket Lapland Exhibit Company under ledelse av P(atrick) H(enry) Coney og kona hans Emma fra Topeka i Kansas. Coney var advokat og høyt dekorert soldat fra borgerkrigen. Viseformann og medinvestor var svensk-amerikanske Emil(e) Amer,³⁰⁰ eller Arner, som han omtaler seg selv som, fra byen Salina i samme stat. Amerikanske kilder framhever ”Professor Emil Amer” som initiativtaker til utstillinga.³⁰¹ Det var også han som inngikk kontrakt med deltakerne i Østersund den 19. april 1893 og reiste sammen med dem til Chicago. Som navnet indikerer er det trolig snakk om en svensk innvandrер til Kansas, eller en person av svensk avstamning. Innen 1890 bodde det mer enn 17000 svenskfødte menn, kvinner og barn i jordbruksstaten Kansas, mange av dem i Salina. I tillegg var en viss Tom J. Anderson en av investorene.³⁰² I forretningskatalogen for Topeka året 1889 er en jernbaneagent med dette navnet listet med kontor tre kvartaler nedenfor Coney’s advokatpraksis.³⁰³ Ifølge svenske kilder var gruppens impresarier to unge menn fra Undersåker, ”av vilka den ena var språkkunnig och ganska berest i Amerika”.³⁰⁴ Som nevnt hadde samer fra Undersåker også blitt utstilt tidligere (1888) og hadde da reist til Tyskland ifølge med en svensk tolk.

²⁹⁸ Dahomey (i dag Benin) hadde blitt fransk koloni året i forveien. For en kritisk og nyansert framstilling av Dahomeybyen og andre afrikanske levende utstillinger se R. Rydell, ”Darkest Africa”. African Shows at America’s World’s Fairs 1893-1940 i Lindfors, B. 1999. *Africans on stage. Studies in Ethnological Show Business*.

²⁹⁹ *World’s Columbian Exposition 1893. Official Catalogue. Part XII. Anthropological Building, Midway Plaisance and Isolated Exhibits*. S. 36. Se også klikkbart kart over Midway Plaisance på nettadressen <http://columbus.iit.edu>. WCE DHC IITC.

³⁰⁰ I FT 1885 for Salene County finnes det en ”Emile Arner”, f. i Sverige 1863, ugift. Mikrofilmrull KS1885_121. CC KHS.

³⁰¹ *Daily Inter Ocean*. 22. mai 1893.

³⁰² Brev fra A.J. Felt, president i Champion Publishing Co. Atchinson til P.H. Coney. 11. mai 1892 og brev til ”Col Ed” på vegne av Coney, 25. mai 1893. CC KHS.

³⁰³ Navnet og initialene framgår blant annet på et av selskapets brevpapir. Trolig er dette sammenfallende med ”Ticket Agent, Anderson, T.J. (Rock Island), 601 Kansas ave”. *Topeka Business Directory* (1889:41). Rock Island var for øvrig et jernbaneselskap, det fulle navnet var var Chicago Rock Island and Pacific Railroad Company. Linja hadde, som navnet tilsier, endestopp i Chicago. *Topeka City Directory 1893-94* nevnes også ”Anderson, Thomas. J. asst. genl. pass. and ticket agt., CRI & PRR Co, office, Rock Island Depot, World’s Fair Comr., 215 Clay street”. KHS.

³⁰⁴ Olsson 1978:7. Då föreisades samer som vildar på djurparker i Europa. I *Samefolket*.

Figur 23 Foran Lapland Village, World's Columbian Exposition Chicago 1893
(Emma og Patrick Henry Coney til venstre på billedet)
Kilde: Chicago History Museum

Samelandsbyen i Chicago ble annonsert som “a miniature reproduction of a Lapland settlement” – a “source of knowledge of people whom few care to visit”. Fotografier fra utstillinga viser at den i likhet med mange av de andre landsbyene på Midway Plaisance var omgitt av en høy, borgmurlignende konstruksjon med flagg og vimpler, slik man gjerne ser på tivoli og i fornøylesparker. Utforminga påkaller forestillingen om et besøk til et eksotisk eventyrrike.³⁰⁵ Et tårn med et stort amerikansk flagg markerte inngangen, mens det på veggene var malt en rekke vinterlige scener, deriblant den klassiske sledescenen som har billedgjort ”samiskhet” i vestlige framstillinger helt siden Schefferus.³⁰⁶ Foran inngangen sto et podium hvor den lokalt ansatte utroperen kledd i reinskinnskofte og skaller holdt til. Inne besto utstillinga av flere torvgammer og i hvert fall ett telt. Rundt gammene var det bygd trebenker, trolig tiltenkt beboerne selv og for at de besøkende skulle kunne slå av en prat med dem uten å måtte sitte på bakken slik en mer autentisk gjenskapelse ville fordret. Mye tyder på at samene verken bodde i teltet eller gammene under utstillinga. Ved ankomst hadde de blitt innkvartert på Hotel Dearborn inne i byen.³⁰⁷ Over inngangen til en av gammene var det hengt opp et skilt med ordene ”King Bull’s Cabin”. På en annen sto det ”Cafè Lapland Hut” (se figur 24). Ifølge et av programmene kunne det beste måltidet og det kaldeste ølet på The Midway kjøpes her.³⁰⁸ En paviljong og en lav bygning med framtrukket tak og innebygd veranda i amerikansk stil var ifølge fotografier også en del av boligmassen. Sistnevnte var muligens et slags museum eller en suvenirbutikk, eventuelt innkvartering for utøverne. I tillegg fantes det et vannklosett i landsbyen som på et tidspunkt ble utvidet for å romme en utstilling av ”hårveving”.³⁰⁹

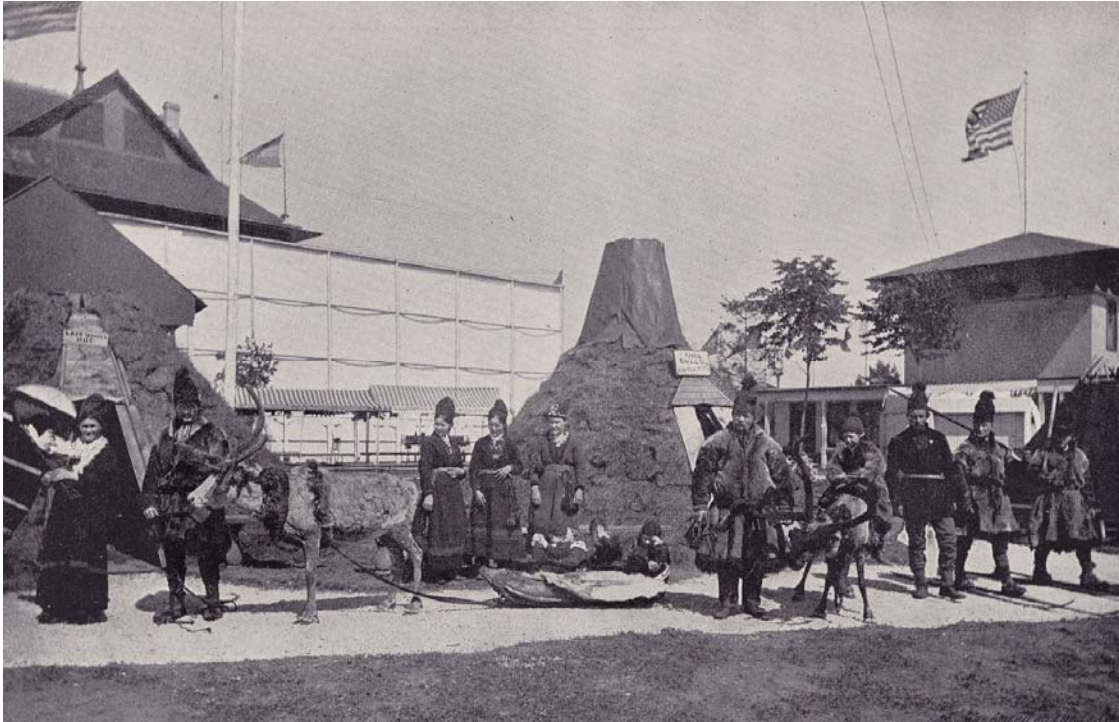
³⁰⁵ The Lapland Village. World’s Columbian Exposition of 1893. WCE DHC IITC.

³⁰⁶ Baglo, C. 2001a. *Vitenskapelige stereotypier. Om konstruksjonen av samene som kulturhistorisk enhet i tida fram mot 1910.*

³⁰⁷ Se blant annet From Away up North. *Daily Inter Ocean*, 22. mai 1893.

³⁰⁸ *Authentic Daily Programme of the Midway Plaisance* (10 cents).

³⁰⁹ Brev fra E.C. Culp til Mrs. P.H. Coney, Topeka 5. april 1893 samt brev fra M. Heery, Carpenter and Builder, Topeka 22. april til Capt. H. Coney. CC KHS.

Figur 24 "Some Arctic Visitors"

Inne i Lapland Village.

Foto: The American Eng. Co. Chicago. Kilde: Chicago History Museum

The Lapland Village åpnet i slutten av mai og tok daglig imot besøkende fra klokka åtte om morgenen til klokka ni om kvelden. Inngang var 25 cent. Ifølge programbeskrivelser og avisomtaler ble det gitt sang-, danse- og musikkopptredener til regelmessige tider, blant annet av et sveitstisk orkester, en svensk kvartett og en kvinne som spilte fiolin.³¹⁰ Trolig ble paviljongen brukt i denne sammenheng. I likhet med utstillinga avholdt i Berlin i 1888 har sannsynligvis joik inngått i programmet. Videre ga mennene i gruppen demonstrasjoner av sledekjøring og skigåing. Sledekjøringen på barmark ble beskrevet som mer komisk enn opplysende; "for while a sled made of a hollow log may answer the purpose admirably on deep snow, it is an insecure vehicle on dry ground, and doubly so when drawn by a jumping reindeer that turns corners so sharply as to send the sled and the occupant rolling over".³¹¹ Både menn og kvinner laget redskaper og prydgjenstander av horn, bein og skinn i leiren. I tillegg har noen av kvinnene demonstrert fletting av ringer og armbånd av hår, en vanlig fritidssysssel i skandinaviske miljøer på 1800-tallet. Eller

³¹⁰ I tillegg til programheftene se også Like a Kaleidoscope. *Chicago Daily Mail*. 29 mai 1893, From Away up North, *The Daily Inter Ocean*, 22 mai. The story of the Midway Plaisance i samme avis 1. November 1893 og Scott, G. M. 1991: 305-313. *Village Performance: Villages at the Chicago World's Columbian Exposition 1893*.

³¹¹ Billedtekst "The Lapland Village". ICHI-51641, CHM.

som det står å lese i en annen billedtekst: "The natives amuse themselves by making and selling various articles and ornaments of human hair, a pursuit which is congenial to the prolonged indoor life of their arctic homes".³¹² Et annet sted går det fram at "religionsutøvelse" og bønn ble foretatt to ganger daglig av landsbyens "fromme" innbyggere.³¹³

Pulken, lassoen, komsen, skiene og ikke minst reinsdyret var sentrale elementer i utstillinga. Til utstillinga og reisen hadde man også brakt 70 kasser mose og 31 "utstoppade renhudar" i tillegg til telt, reinsdyrskinn, klær og "effekter med tilbehör og udstyr".³¹⁴ På "Transportdagen" hvor forskjellige framkomstmidler ble vist fram i suksessiv orden i et opptog som demonstrerte de ulike sivilisasjonenes oppfinnsomhet, representerte to reinsdyr, som i mangelen på snø trakk en sulky, den samiske sivilisasjonen, eller mangel på sådan.³¹⁵ To reinsdyrskalver var blitt født under overfarten til New York, og et tredje hadde blitt født etter ankomst. Pressen spilte opp under hendelsen og kunngjorde at den minste kalven som hadde fått navnet "Columbia" etter verdensutstillingen, var en av hovedattraksjonene i landsbyen.³¹⁶ Som en reporter bemerket, tjente landsbyen som illustrasjon på den gjensidige avhengigheten mellom dyr og menneske. Bare ett av i alt fjorten reinsdyr skal ha klart seg gjennom sommeren. De andre døde av den sterke varmen. I stedet skal et par elger, en hjort og en liten bjørn ha blitt innlemmet i utstillinga.³¹⁷ Reinsdyrene vekket også andre forestillinger hos det angloamerikanske publikummet enn nærhet til naturen. Som det står i billedteksten til en av de mange fotobøkene som ble produsert i forbindelse med Midway Plaisance og verdensutstillinga: "The Lapland Village made one think of Santa Claus. There was the storied reindeer, the jolly old king in furs, the sledge; everything except the Christmas presents".

The Lapland Village var en stor suksess. Etter første utbetaling i september satt investorene igjen med et utbytte på 200 000 dollar. Av disse fikk Coney utbetalt litt over 40 000, mens Arner fikk omtrent halvparten. I november, når utstillinga var avsluttet, ble det foretatt en ny utbetaling på

³¹² *Photographs of the World's Fair* (1894: 309).

³¹³ Invitasjon fra P.H. Coney til det teosofiske samfunn om å overvære religionsutøvelsen. 13. juni 1893. bx. 2 C39. CC KHS.

³¹⁴ (Sjø)forsikringspolise inngått mellom Herr Emil Arner og Münchener Rückversicherungs-gesellschaft, Trondheim 27. april. C38. CC KHS.

³¹⁵ ICHI-51638 .Fotografi. CHM.

³¹⁶ Born at the Fair. *Chicago Daily Tribune*. 22. mai 1893.

³¹⁷ Kvikne 1942: 511. *Rørosboka*.

nesten det samme beløpet til Coney, mens Arner ser ut til å ha fått knappe tohundre.³¹⁸ For øvrig skal en av medeierne, tidligere nevnte T. J. Anderson, på et tidspunkt ha skapt splid om fordelinga av aksjer med det til følge at Coney endte i slagsmål med en tredje aksjeholder, forsikringsagent Culp. De to skværet etter hvert opp, men Anderson måtte trekke seg fra selskapet.³¹⁹ Konflikten om aksjeutbytte fortsatte imidlertid i retten etter at Arner gikk til sak mot Coney.³²⁰

Landsbyens største attraksjon og en av de mest omtalte enkeltpersonene på The Midway overhodet, var "King Bull", eller Nils Thomassen Bull som er navnet han er oppgitt med i kontrakten.³²¹ King Bull var angivelig 112 år. Egentlig var han i slutten av førtiårene, og hans ungdommelige utseende i forhold til alderen bemerkes flere steder. Thomassen Bulls tilsynelatende eventyrlige skikkelse har gitt opphav til mange sensasjonelle overskrifter og ordspill i de amerikanske avisene: "King Bull on the warpath", "The King knows his business", "King Bull will keep sober now", "King Bull sulks" og "King Bull, the patriarch has seen One Hundred Years and Seven Wives". En annen person som har fått mye oppmerksomhet er lille "Bi-Lo". Etter fotografiene å dømme er det snakk om en jente på fire, fem år. Kallenavnet det amerikanske publikummet ga henne viser seg for øvrig å henspille på en porselensdukke som var populær på den tida.

³¹⁸ Dividend No. 1 – Statement. 19 september 1893 og Dividend No. ? 5. November 1893. C40. CC KHS.

³¹⁹ Brev fra E.C. Culp til sekretæren i selskapet, Mr. W.A. Stiles, Chicago 21. juli 1893. Brev fra Director-Generals Office, World's Columbian Exposition til Captein P.H. Coney, Chicago 15. august 1893. Visstnok skulle Anderson, av Culp beskrevet som "a mischief maker, constantly fermenting discord", ha hisset opp Coney som etter hvert begynte å drikke og havnet altså i slagsmål med Culp mens han var full: "Then you commenced to drink freely" skriver Culp til Coney "and when you drink you are not yourself". C38. CC KHS.

³²⁰ Brev fra W.W. Watson (ACME Plaster Co.) til P.H. Coney, Salina 23. oktober 1893. C40, CC KHS.

³²¹ Nils, T. Bull (f. Meråker 1846). Ifølge FT 1900 Ålen oppgitt med midlertidig bosted på Langland under gården Riasten. Livnærer seg ved "Ferskvandsfiskeri". Gift med Margrete M. Bull (f. Riasten 1844), midlertidig bosted Ørkedalen, også hun fisker. For øvrig hørte kortere opphold på enkelte av gårdene langs med flyttvegen til regelen for mange reindriftssamer i dette området fram til ca. 1900.

Figur 25 “Little Bi-Lo”
Lapland Village Midway Plaisance Chicago 1893
Kilde: Pictorial Album & History: World’s Fair & Midway, Chicago 1893

Slik det ble fremstilt i amerikanske aviser og kulørt presse tilhørte størsteparten av utstillingsdeltakerne én stor familie. Noen kilder hevdet at familien besto av ikke mindre enn åtte generasjoner, andre framholdt at den besto av fem. En av utroperens viktigste oppgaver var å trekke til seg tilskuere gjennom nettopp å berette familiens fantastiske stamtavle.³²² I den populære publikasjonen *The Book of the Fair* (1893) ble familien, familieforholdene og utstillinga beskrevet på følgende måte:

The village of the Laps is a miniature reproduction of a Lapland settlement, with huts of skins banked with moss, in which a fire is always burning [...] There are but two dozen inhabitants in all, and the oldest of them is King Bull, whose descendants represent several generations. The king is 112 years of age, and with him is a son aged 90 [“Bals Bull Jr”], a grandson of 73 [“Bals Bygd Bull”], and a great granddaughter of 59, the last the mother of a son of 41, whose own son is 29, this latter having a daughter of 14, who herself has a daughter two years old. The patriarch of the flock is as active as any of the rest, especially in the solicitation of fees, taking whatever is offered him, from a bottle of beer to a piece of money; but he likes beer the best. Most of them [the Laplanders] are very religious, belonging to the Lutheran faith; but some have no religion at all; among others the king, who believes in nothing greater than himself. There is a small herd of reindeer in the enclosure, and these are fed and tended with care [...] The entire

³²² In front of the Lapland Village. *The Dream City*. WCE DHC IIT.

village is different from the rest, and together with the Eskimo colony and several others, forms a most interesting ethnological display.³²³

En tredje kilde kunne avkrefte at gruppa besto av flere generasjoner av en og samme familie. I henhold til Nils Bulls egne opplysninger hadde han kommet til Chicago med kone og ”to opprørske barn”.³²⁴

Bruken av navnet Bull, som altså var reelt, og skiltet med ”King Bull’s Cabin” som hang på den ene gammen, synes å henspille på Sitting Bull og utstillinga av hans tømmerhytte. Bulls fantasifulle alder og alle referanser til kongelige; jentene fra Dalarna ble omtalt som ”prinsesser” mens en samisk kvinne ble avbildet som ”Gunild Blodöxe”, en dronning kjent fra de islandske sagaene, plasserer utstillingsdeltakerne i en eventyrverden, en slags samisk versjon av den orientalske sultanen med sitt harem. Eller som *Chicago Daily Tribune* skrev i anledning guvernøren av New York sitt besøk i leiren:

King Bull showed the Governor about, told him all about the reindeers, the Dalecarlian girls, and other features of the show. He then invited the Governor into his royal sod house and showed him the babies and the general run of Lappish Domestic affairs.³²⁵

Norsk presse besøkte også sameleiren i Chicago. Gjennom besøket ble en journalist i VG snart oppmerksom på at han hadde truffet noen av deltakerne før, nærmere bestemt i Jardin d’Acclimatation i Paris 1889. Da journalisten ble vist rundt i leiren og presentert for kvinner og barn fikk han seg ytterligere en overraskelse for her;

befandt sig den lille Lappejente Marie Sofie Parisienne Kreuss, der blev født i Paris og til hvem blant andre Forfatteren af disse Linjer stod Fadder den 24. Februar 1889. Siden har vi hilst paa hende under en Rejse siste Sommer op til Nordkap og nu møder vi hende her, kniber hende i det buttede Kind og gjør et saa behagelig Indtryk paa hende, at hun strækker sine smaa Arme ud og siger ”Far”.³²⁶

³²³ Bancroft, H. H. 1893:879–880. The Book of the Fair. De innskutte navnene skriver seg fra Laplanders on their way. *Chicago Daily Tribune*. 17. mai 1893.

³²⁴ Eastman sitert i Scott 1991: 310. *Village Performance: Villages at the Chicago World's Columbian Exposition 1893*.

³²⁵ Gov. Flower Visits Lapland. *Chicago Daily Tribune*. 8. juni 1893.

³²⁶ *Verdens Gang*. 17. juli 1893. Journalisten er for øvrig oppgitt som Henrik.

Bare fem år gammel hadde altså Marie (Margrete) Sofie Parisienne opplevd to verdensbyer på to ulike kontinent. Trolig er det også hun som er Bi-Lo (Figur 25). En sammenligning mellom fotografiene fra Paris og Chicago viser at hennes mor Margrete Olsdatter Bull Krøyt, trolig også faren Anders Persson Krøyt og et lite søsken var blant utstillingsdeltakerne. Opplysningen om at flere av samene i Chicago tidligere hadde opptrådt i den franske hovedstaden bekreftes av ei amerikansk avis, som meddelte sine lesere at King Bull på ingen måte var en nykommer i markedet, men at han også hadde deltatt med et "show" på verdensutstillinga i Paris.³²⁷ Men om Parisienne skal ha blitt glad for å se sin fadder igjen var gjensynsgleden ikke gjensidig. "Man vil forstå" fortsetter journalisten videre øyensynlig beklemt over hennes fortrolighet, "at vi derpaa forsvinde i en Fart". Ei amerikansk avis skrev ved en annen anledning at de svenske jentene i gruppa "holdt seg langt unna" samene.³²⁸ Den samme journalisten fant det også tiltrengt å teste "intelligensen" til lederen for gruppen, "en gammel vejrbitd Lap" (trolig Thomassen Bull). Visste han kanskje hvem Bjørnstjerne Bjørnson var? Etter en kort overveielse hadde vedkommende svart: "Næ, Bjørnson er nok en Frejtenkjar, han". Dette var tydeligvis ikke nok til å bestå testen, for konkluderer journalisten: "Saa meget vidste Gamlingen". Men som han legger han til: "Formodentlig havde han hørt det af en Præst, der ikke vidste mere".³²⁹

I likhet med sørsamenes opptreden i Jardin d'Acclimatation i 1889 har historia om samene i Chicago først og fremst overlevd på folkemunne og i samiske miljøer. Ikke minst har det vært kjent at Daniel Mortensson, seinere sentral i framveksten av samebevegelsen, var en av dem som hadde representert "Nordens siste Nomader" i en slik sammenheng.³³⁰ På bakgrunn av lokale opplysninger, kontrakter inngått mellom Emil Arner og utstillingsdeltakerne samt passasjerlistene til dampskipet *Arizona*,³³¹ er det mulig å identifisere størsteparten av deltakerne i gruppa. I kontraktene oppgis også lønna. Samene i Chicago 1893 var:

- 1) Nils Thomassen Bull ("T. Bull").
- 2) (Anne) Margrete (M) Bull f. Kant ("Mrs. Bull").

³²⁷ Like a Kaleidoscope. *Chicago Daily Mail*, 29. mai 1893.

³²⁸ Strange people take a ride. *Chicago Daily Tribune*. 8. juni 1893.

³²⁹ *Verdens Gang*. 17. juli 1893. Episoden omtales også av Brenna 2001: 436–437.

³³⁰ Kvikne 1942: 293–94, 298–300 *Rørosboka*. Her finnes også et bilde av familien Daniel Mortensson som skal være tatt i Chicago

³³¹ M237_608. NYPL. Båten ankom New York fra Liverpoole den 15. mai 1893. Navn oppgitt i passasjerlista er anført i parentes. Merk at navn, alder, til og med kjønn, er svært omtrentlig i denne kilden.

3) Morten ("Master G. Bull") som både i kontrakten og passasjerliste er oppgitt til å være seks år.

I henhold til kontrakten hadde familien opphold i Singsås Herred i daværende Søndre Trondhjems Amt. Et framsatt krav om ei dagslønn på 12 kroner var "under vurdering". Noen år etter utstillingsdeltakelsen skriver lappfogden i daværende søndre lappedistrikt at:

Med lap Nils Bulls økonomiske tilstand er det gaaet svært tilbage i de senere aar, og blev han i forrige aar [1896] nødt til at optage et laan paa kr. 1500 for deraf at klare en del presserende gjæld, hvorefter strax blev afholdt indførselsforretning i hans og kones eiede rensdyr, hvilken forretning blev fuldstændiggjort ved afholdelse af executionsforretning, saa Nils Bull har for tiden ikke mange ren tilbage antagelig 100 stk. som han nu agter at underhandle om aa faa bortleiet [...] Man kan formentlig paa denne maade blive ham kvit fra Hesjedals Statsalmenning.³³²

4) Torkel/T(h)orkild Anderson/Anderssen Kant, Røros som fikk ei kontraktfestet lønn på 28 kroner i uka.

I folketellinga 1875 for Røros er Torkel Anderssen Kant (f. 1856) oppgitt som ugift jernbanearbeider som losjerer på gården Rugeldal Søndre. Når han reiser til Chicago nesten tjué år seinere har han vært gift med bondejenta Kari Arntsdatter fra Ålen halvparten av tiden.³³³ Ekteparet har sønnen Anders som er født på Røros, kanskje på Nyplassen hvor Torkel Kant er oppført som "brugsbonde" på denne tiden i tillegg til at han arbeidet ved Røros Verk³³⁴

Videre deltok altså Margrete Olsdatter Bull Krøyts og hennes familie som gjennom sin ukjente mellommann hadde tatt på seg et engasjement i Jardin d'Acclimatation i 1889:

5) Margrete Olsdatter Bull Krøyts ("Margreta Krintz").

6) Marie Sofie Parisienne Krøyts ("Mary") som er oppgitt til å være fire år.

7) "James Krintz" som i henhold til passasjerlisten skal ha vært to år ved overfarten til USA.

³³² Løøv. 2001: 69. *Lappefogd I.B. Herstads Årsberetninger 1894–1904*.

³³³ Før hun giftet seg med Torkel Kant bodde Arntsd, da oppgitt som skredder, sammen med moren, søsteren og hennes familie i et rom på Fossvollan skole. FT Ålen 1875.

³³⁴ Ministerialbok for Røros, 1883, Løøv. 2001:23. *Lappefogd I.B. Herstads Årsberetninger 1894–1904*. Syv år etter amerikaturen er Kant igjen anleggsarbeider ved jernbanen og familien har vokst med to barn, Adolf født på Røros i 1895, og Inga Sofie født i Rissa i 1898. Familien har nok en gang skiftet bosted og er nå leietakere på gården Risbergbakken på Åsen i Nord-Trøndelag. FT 1900.

Selv om Anders Person Krøyts av ukjente grunner ikke er nevnt verken i passasjerlista eller kontrakten, viser fotografier at også han har vært til stede i Chicago. Fem år etter utstillinga utvandret Anders Persson Krøyts til Amerika for godt, snart etterfulgt av sønnen Ola.³³⁵ Ifølge *Rørosboka* skal et ektepar fra Meråker og deres to døtre deltatt på utstillinga. Trolig er det snakk om nettopp Margrete Olsdatter Bull Krøyts og hennes familie. Margrete hadde delvis vokst opp i Meråker sammen med foreldre og tre søsken som losjerende hos en husmann på plassen Graftaasmo.³³⁶

Fra svensk side deltok videre:

- 8) Daniel Mortenson ("Daniel Mortinson") fra Hotagen.
- 9) Brita Elisabet Andersdotter ("Mrs. Mortinson").
- 10) Mårten/Mateus/Mathias Alexander ("Master W. Mortinson"). Seks år (f. 1887).
- 11) Marta Maria ("Mrs. W. Mortinson"). Fire år (f. 1889).
- 12) "Miss L. Mortinson". To år. Trolig sammenfallende med Lars Danielsen.

Selv om han ikke er oppgitt i passasjerlisten har sønnen, Nils Daniel som etter folketellinga for Hotagens samiske forsamling ble født i februar 1893, sannsynligvis også vært med til Chicago. Et fotografi av familien Mortensson tatt i forbindelse med oppholdet viser Daniel og Brita med fire små barn og en ung jente (se under).³³⁷ Både Lars og Nils vendte for øvrig tilbake til USA i 1922 som oppassere for en større reinsflokk som staten Michigan importerte i et forsøk på å etablere reindsrift ved The Great Lakes i grenseområdet mellom USA og Canada.³³⁸

I tillegg til familiene Thomasson Bull, (Persson) Krøyts og Mortenson, skrev Arner kontrakt med åtte enkeltpersoner, fire av dem samiske:³³⁹

³³⁵ Kvikne 1942: 511. *Rørosboka*, Jünge 2004. Om Krøyts-namn og Krøyts-folk. I *Årbok for Sparbu Historielag*.

³³⁶ FT 1875 Meråker.

³³⁷ Det tidligere nevnte bildet i *Rørosboka* 1942:293.

³³⁸ Ibid: 1942: 511.

³³⁹ De svenske jentene i tropen besto av Christina Olsson (17) og hennes søster Karin (19), begge fra Mora i Dalarna, Margreta Olsson og Agnes Boseaus (24) fra Arboga. De to sistnevnte fikk til sammenlikning henholdsvis 14 kroner og sju dollar i uka. Jentene er oppført etter hverandre i passasjerlista for båten Arizona (ankomst 15 mai 1893). Agnes

- 13) Martin Torkelson, Hotagen.³⁴⁰
- 14) Mårten Mårtensson, Hotagen. Lønn: 21 kroner i uka.
- 15) Kristina Nilsson, Hotagen. Lønn: 14 kroner i uka.
- 16) Kristina Jonsson, trolig også fra Hotagen.³⁴¹ Lønn ukjent.
- 17) Nils M(ortenson) Kant (1860), Reitstøen. Lønn: 21 kroner i uka.

Trolig er det Kristina Nilsson eller Kristina Jonsson som er avbildet sammen med familien Mortenson. Nils Mortenson Kant var for øvrig bror til Morten Kant som deltok på utstillinga i Paris i 1889. Som femtenåring er Nils Mortensen Kant oppført som fostersønn hos familien Henningsen Saxgaard på Røros, men underholdes av fattigvesenet. Familien eier seksti rein, en hest, kyr og sau.³⁴² Seinere bosetter Kant seg i Odda i Ullensvang sammen med kona Marta Olsdatter.³⁴³ I likhet med sin bror, som ei stund gjette for Øye Reinselskap i Valdres, var Nils Mortensen Kant, Margrete Krøyts og en rekke andre sørsamer involvert i tamreindrift i områdene rundt Hardangervidda i tida fram mot 1900.³⁴⁴

På et fotografi er deltakerne i troppen, Coney og noen av medarbeiderne hans avbildet foran utstillinga. (Figur 26) Bildet viser seks kvinner og fire menn i samiske drakter. Personen som sitter i pesk foran pulken til høyre på bildet er et annet sted identifisert som "Garl Erick" tjueen år, et navn som for øvrig heller ikke inngår i kontraktene.³⁴⁵ To barn er så små at de blir holdt på armen, fem barn står eller sitter selv. De svenske jentene er samlet helt til høyre i bildet mens Coney selv troner

Boseus og Karin Olsson har oppgitt kontorist som yrke, Christina Olsson er oppført som fotograf mens Margreta Olsson var frisør. M237_608. NYPL.

³⁴⁰ Trolig identisk med Mårten Torkelsson (f. 1845), "nybyggare" fra Ansettfjell, gift med Lisa Larsdotter (f. 1853), barn Marta (f. 1887) og Lars (1889) som er nevnt i FR 1890 Jämtlands Län, Hotagens Lappska församling.

³⁴¹ Muligens identisk med Kristina Jonsdotter, f. 1866, ugift og oppført som tjenestejente hos Anders Pålsson og Marta Nilsson i Folkräkningen 1890, Jämtlands Län, Hotagens Lappska församling.

³⁴² FT Røros 1875.

³⁴³ *Døypete i Odda 1882–1910, Rørosboka* 1942: 511.

³⁴⁴ Stylegar 2004. Samer sør for Hardangervidda. Om Margrete Krøyts deltakelse i tamreindriften se Jünge 2007.

Sørsamar på utstilling i Paris 1889. I *Ottar*.

³⁴⁵ *Portrait Types of the Midway Plaisance*. ICHI-51629. CHM. Samme sted er den tidligere nevnte "Gunild Blodöxe" avbildet. ICHI-51639. Bildet viser en ung kvinne i sørsamisk drakt. Drakten har rutete brystklede karakteristisk for det sørlige, sydsamiske området. Bryståpningen er pyntet med blonde slik det var vanlig på slutten av 1800-tallet. Over skuldrene hennes henger flettet ullpynt, såkalt "baergelsgierkieh". Luen "rapte" eller "rapte-tjohpe" brukes ikke lenger i dag. (Figur 53) Pers. med. Vanja Torkelsson.

i midten. I hånden har han en tom komse. Et reinsdyr, tre hunder og en lasso holdt av en mann i losjakke, er også tatt med for å gjøre bildet ”fullstendig”.

Figur 26 “Group from Far-Away Lapland”
Kilde: Chicago History Museum

Der Lappländer [...] im Zoologischer Garten (1893–1894)

Også andre sørsamer forberedte et lengre utenlandsopphold i løpet av året 1893. Mens Nils Thomassen Bull og hans ledsagere befant seg på verdensutstillinga i Chicago, reiste en annen gruppe rundt på turné i Tyskland og Østerrike. Turnéen ser ut til å ha strukket seg over et år og omfattet 22 personer; fem menn, seks kvinner og elleve barn, i tillegg til hunder og reinsdyr.³⁴⁶

Mye tyder på at gruppen innledet turnéen med en utstilling i Danmark. Jesper Schou som har skrevet om utstillinger av fremmede folkeslag i København i tida 1878–1903, oppgir at samer for første gang var en av attraksjonene i Sanct Ravensborg Have dette året, uten at nærmere

³⁴⁶ Kvikne 1942: 299. *Rørosboka*, Thode-Arora 1989: 177. *Für fünfzig Pfennig um die Welt*, Schwarz 2001. *Anthropologische Spektakel. Zur Schaustellung "exotischer" Menschen, Wien 1870–1910.*

opplysninger foreligger.³⁴⁷ I midten av september er gruppen å finne i Hamburg hvor de har satt opp fire telt ved dammen i Zoologischer Garten etter invitasjon fra tidligere omtalte direktør Bolau. Dansken Bernhard Jacobsen, kjent som grunnlegger av Tivoli i København, men som også drev Tivoli i Christiania i en tiårsperiode fram mot forrige århundreskiftet, hadde rekruttert samene. Dermed er det sannsynlig at gruppen også opptrådte i Danmark. En mann ved navn Strassburger er oppgitt som gruppas impresario. Antakelig er det snakk om Adolf Strassburger som eide et sirkus som ble solgt til Carl Hagenbecks sønn, Lorenz, i 1916, og som da endret navn på foretaket til Cirkus Hagenbeck.³⁴⁸ Sirkuset skulle også ved en seinere anledning engasjere (sør)samer.

Anlegginga av leiren ble gjentatt daglig. Teltene ble satt opp og revet ned til regelmessige tider. I en bygning ved dyrehagens konsertplass var det satt opp en etnografisk utstilling i tillegg til sameleiren. Arrangørene håpet det gode høstværet brakte like mange folk til dyrehagen som til utstillinga av ”Eskimos und Somalis”. Da hadde nærmere 50 000 mennesker løst billett, meldte en av byens aviser. Samene ble dårlig behandlet i Norge, skrev den samme avisen. Gruppen hadde gitt uttrykk for at de ble sett på med forakt av sine landsmenn. Journalisten framholdt imidlertid at samenes kultur fortsatt hadde livskraft og evne til å tilpasse seg samfunnets omveltninger. Dette kom ikke minst til uttrykk ved at teltene gruppa hadde slått opp var laget av engelsk seglduk. Andre forhold som ble påpekt var samenes kortvoksthet og utstrakte tobakksbruk.³⁴⁹

Etter utstillinga i Hamburg ser det ut til at gruppa har satt kursen sørvestover, med tog eller båt, mot Dresden, ikke langt fra dagens grense til Tsjekkia.³⁵⁰ Trolig ble følget også her innkvartert i byens dyrehage, hvor Adolph Schoepf hadde tatt over direktørstolen etter faren siden samer forrige gang ble utstilt her. Som nevnt tidligere hadde Schoepf samarbeidet med Adrian Jacobsen om turnévirksomheten til den nordsamiske gruppa Hagenbeck engasjerte på slutten av 1870-tallet. Våren 1894 året etter ble den sørsamiske gruppa utstilt i den nyåpnede Tiergarten am Schüttl i

³⁴⁷ Schou 1987–88: 63-64. Etnografiske karavaner. I *Stoffskifte*.

³⁴⁸ Hagenbeck-firmaets virksomhet omfattet til tider sirkus til tross for at Hagenbeck selv ikke skal ha vært særlig begeistret for bransjen. Det første sirkuset, ”Carl Hagenbeck’s International Circus and Singalhesse-Caravan” ble etablert (og avviklet) på 1880-tallet. Som det har framgått tidligere deltok også firmaet på verdensutstillinga i Chicago med dresserte dyr. Det makeløse showet, Hagenbecks Trained Animals, banet veien for firmaet sirkuskarriere i USA. Rothfels 2002: 148, 238. *Savages and Beasts. The Birth of the Modern Zoo*.

³⁴⁹ *Hamburger Fremden-Blatt*. 13. september 1893.

³⁵⁰ Brev fra Josef Menges til Adrian Jacobsen, datert 6. oktober 1893. JA MfV. Etter Thode-Arora (1989:177, 190). Josef Menges var i likhet med Jacobsen en uavhengig samler (tilsynelatende ikke av etnografika) og globetrotter som inimellom jobbet for Hagenbeck.

Praterparken i Wien. Sameleiren var den første av i alt tretten utstillinger av fremmede folkeslag i dyrehagen fram til den ble nedlagt i 1901. Aktivitetene som ble demonstrert i leiren var blant annet oppsetting og neddriving av telt, innfangning av reinsdyr, lessing og lossing av kløvrein, flytting med rajden og skigåing³⁵¹.

Flere av deltakerne i gruppa kan identifiseres. *Hamburger Fremden-Blatt* skrev at størsteparten besto av familien ”Nordfjell”.³⁵² I Røros-traktene var det kjent at Morten Jakobsen Nordfjell (1853), kona Anna/e Sofia/e Andersdatter (1859) og sønnen Anders (1894) hadde vært i Tyskland. I tillegg var trolig tvillingparet Kristian og døvstumme Signe Elisabeth som ble døpt i januar 1893, kanskje også Jakob som var et par-tre år eldre, med på turen. Morten Jakobsen Nordfjell hadde i flere år holdt til med rein i Kviknefjellene, til dels også på Dovrefjell, sammen med brødrene sine og ble seinere nestformann i Essanddistriktet, et distrikt ”som Lapper med Ren nødvendig vil holde til i” i følge Lappefogd Herstad.³⁵³ Rundt århundreskiftet, flere år etter utstillinga, har familien mistet reinflokken og mottar støtte fra fattigvesenet i Tydal hvor ti-barnsfamilien losjerer på en av bygdens gårder.³⁵⁴ Andre man i Røros-området visste hadde deltatt var Jo(h)n Mortenson/en (1865) og kona Louise/Lucie (Løssi) Mathilde Hansdatter (1863), begge født i Sverige.³⁵⁵ Familiene Jakobsen Nordfjell og Mortensen kjente hverandre gjennom reindrift i samme område.³⁵⁶ Sannsynligvis var de også i slekt. Både Anne Sofie Jakobsen Nordfjell og Lucie Mortensen var født Kant.³⁵⁷ Lucie nedkom for øvrig med ei lita jente på turen, Anna Amalia, som ble født i Hannover i 1894 (d. 1996). I tillegg har trolig broren, to-tre år gamle Hans Aksel, fulgt med på reisen. Det finnes også et fotografi av gruppa. Bildet, som trolig er ufullstendig, viser femten, seksten personer samlet rundt kaffebålet, mange av dem barn.³⁵⁸ Ei ung jente ligner påfallende på Maria Tomina T(h)omasson som reiste rundt med Thomas Andersson, Johannes Thomasson og deres familier på 1890-tallet.³⁵⁹

³⁵¹ Se oversikt bak i Schwarz 2001. *Anthropologische Spektakel. Zur Schaustellung "exotischer" Menschen, Wien 1870–1910*. Det har ikke lyktes å skaffe til veie samtidig dokumentasjon av oppholdet i Wien.

³⁵² *Hamburger Fremdenblatt*. 13. september 1893.

³⁵³ Løøv. 2001. *Lappefogd I.B. Herstads Årsberetninger 1894–1904*.

³⁵⁴ *Ibid* 2001: 72, 11, 121 og 228. Reinlykken skulle imidlertid ta seg opp og sønnen Anders ble en stor reieneier i Riastdistriktet i Holtålen i Sør-Trøndelag.

³⁵⁵ Henholdsvis Høgvolen/ Frostviken og Ljusnedal.

³⁵⁶ I en periode voktet blant annet Morten Jakobsen Nordfjells bror Jakob, reinsdyrene til John Mortensen. Se Løøv (2001: 82).

³⁵⁷ An(n)e Sofie var datter av Anders Andreassen Kant (1817) og Ane Martha Christiansdatter (1821), FT Røros 1865, mens faren til Lucie Mathilde var Hans Olafsen Kant, Ministerialbok Røros, 1879–1890.

³⁵⁸ Kvikne 1942: 512. *Rørosboka*.

³⁵⁹ Se også Nils Thomassons portrett av Maria Tomasson, N Th. 6197. NTF JBA.

Den berømte Hamburg-litografen Adolph Friedländer ble engasjert til å lage en reklameplakat for utstillinga av samene. Fokuset i plakaten er på ”familien”, nærmere bestemt en far, en mor og en datter i fargerike drakter og hodeplagg. Foran dem utspiller det reindriftnomadiske livet seg. Et lite bilde i det ene hjørnet av plakaten er tydeligvis ment å illustrere samenes kortvoksthet.³⁶⁰ Ifølge Johannes Rankes bok *Der Mensch*, som utkom første gang i 1887 og som i all hovedsak var basert på undersøkelser foretatt på utstillinger, var gjennomsnittshøyden for de tre mennene i en av de samiske utstillingsgruppene knappe 132 cm.³⁶¹

³⁶⁰ 3995. Sammlung Adolf Friedländer HMfKG. Plakaten er også gjengitt i Broberg 1981-82: 34.

³⁶¹ Ranke, J. 1912. *Der Mensch*. Bind 2: 274.

Figur 27 Plakat fra utstillinga av sørsamer i Tyskland og Østerrike 1893–94.
Copyright: Sammlung Adolph Friedländer, Hamburg Museum für Kunst und Gewerbe

Oppsummering del 3:

Fra midten av 1880-tallet og fram mot 1900 fortsatte utstillingene av samer med økt omfang, størrelse og hyppighet i de samme landene som tidligere, det vil si Storbritannia, Tyskland, Østerrike og Frankrike. I tillegg ble utstillingene eksportert til USA og Ungarn, kanskje også Danmark. Minst sju, åtte samiske utstillingstropper i størrelsen seks til 27 personer reiste rundt i denne perioden, mange familier med barn. Rundt 100 personer var involvert for kortere eller lengre tid, de fleste sørsamer fra Jämtland, Härjedalen og Trøndelag. Ikke alle var reindriftssamer. Blant de som opptrådte fantes også fastboende, verksarbeidere, arbeidsløse og andre uten at dette har hatt noe å bety for forståelsen av utstillingene som kategori så lenge de har blitt oppfattet som samer. Reinsdyr og andre trekk ved den reindriftsamiske måten har allikevel vært en uforanderlig variabel. Samenes underforståtte nærhet til naturen har også latt seg utvide med elementer som elg, hjort og bjørn. Som det framgikk deltok enkelte personer eller familier på flere utstillinger. Ingen utstillinger i denne perioden ser ut til å ha vært tilknyttet Hagenbeck-firmaet. Derimot gjør en rekke andre uavhengige arrangører sin inntreden på scenen, både utenlandske og norske, om samene ikke selv har tatt initiativ til utstillingene. I denne perioden er utstillingene av fremmede folkeslag fortsatt en sosial og kulturelt legitim virksomhet. Dette avspeiles også i utstillernes bakgrunn og vitenskapsfolkens vedvarende interesse og undersøkelse av de utstilte folkene (1888, 1891, 1897), som vel å merke avtar mot slutten av perioden.

Selve utstillingsformen holdt seg mer eller mindre uforandret selv om utstillingene ble enda mer spektakulære og oppbygginga mer kompleks. Særlig spektakulær og showpreget var samelandsbyen på verdensutstillinga i Chicago. Selv om utstillinger av samer også tidligere hadde fulgt faste program og skapt fortellinger rundt de utstilte folkene kulminerer dette. Særlig påfallende i forhold til tidligere utstillinger er tilsløringen av de utstilte folkenes identitet, hvor de kom fra og hvem de var. Også dette kom særlig til uttrykk på verdensutstillinga i Chicago hvor man regelrett opererte med misvisende informasjon slik tilfellet var med Nils Thomassen Bull og "Gunild Blodöxe". Et annet og forskjellig uttrykk for dette var retusjeringa av fotografier. Som nevnt ble den reelle bakgrunnen på fotografiene av de samiske utstillingsdeltakerne fra Jämtland (1892) og ojibwe-indianerene i London (1900) fjernet eller erstattet. Samene framsto i et bokstavlig talt utvisket og historieløst rom, mens tomrommet på bildet av indianerne ble erstattet av et kunstig naturlandskap. Relasjonene og spillet mellom folk og omgivelsene (eller uberørthet og mangel på sådan) blir nå en

viktigere del av identitetsskapingen, og for samer da gjerne vinterlige omgivelser slik disse også kunne bli påkalt gjennom ski og andre objekter. Et tredje uttrykk for dette er at den kulturelle rekonstruksjonen ble enda sterkere betonet. For første gang tok utstillinga av samer sikte på å gjenskape en hel ”landsby”.

Til tross for den felles ytre rammen blir det overalt gjort lokale tilpasninger. I Chicago ble for eksempel bønn framstilt som en del av programmet slik samenes kristne tro også hadde blitt framhevet i mange omtaler av utstillingsdeltakerne tidligere. Et helt nytt element som innføres i denne perioden er imidlertid utstillinga av svensker, nærmere bestemt bønder fra Dalarna, uten at heller ikke dette har truet utstillingenes identitet. Dette var tilfellet både for utstillinga Haberman arrangerte i Tyskland og Østerrike-Ungarn i 1888 så vel som på verdensutstillinga i 1893, og skal igjen plukkes opp av Hagenbeck få år seinere. Svenskenes tilstedeværelse skal kanskje forstås som en dramatisk kontrast, men speiler kanskje i like stor grad den samtidige framveksten av en folkløstisk interesse slik den blant annet kom til uttrykk gjennom Artur Hazelius’ innsamlingsprosjekt og åpningen av det verdensberømte friluftsmuseet Skansen i 1891. Trolig er det relevant for forståelsen av denne utstillingsmessige sammenkoblingen at allmuen – i likhet med primitive folk – ble betraktet som levninger etter tidligere tiders utvikling i denne perioden (se kapittel 7). For det er ikke hvilke som helst svensker som dukker opp i de levende utstillingene. De som opptrådte sammen med samene var nettopp folk fra Dalarna, svenskenes ”urhjem”, som også hadde inspirert Hazelius’ innsamling.³⁶²

Tre utstillinger har vært tilknyttet statlige utstillinger (1885, 1889) kun en offisielt (1893), uten at dette har gjort nevneverdig utslag på annet enn publikumsomfanget som tiltok dramatisk i forhold til tidligere utstillinger. Rase og utviklingsnivå framstår nå som et didaktisk element i forbindelse med flere utstillinger, ikke minst utstillinga i Jardin d’Acclimatation i Paris i 1889. Men om utstillingene har blitt oppfattet som en anskueliggjøring av rase og primitivitet ble det gjort få forsøk på fysisk segregering gjennom å holde tilskuerne strengt adskilt fra de utstilte folkene. Selv i Paris (1889) hvor utstillinga var omgitt av et høyt gjerde var det åpenbart lagt opp til at publikum kunne besøke samene ved å komme inn i leiren. Publikumsopplevelsen var ikke begrenset til å

³⁶² Sandberg 2003:162. *Living Pictures. Missing Persons. Mannequins, Museums, and Modernity.*

observere de utstilte folkene på avstand. Tvert imot har konseptet oppfordret til kommunikasjon, utveksling og nærkontakt.

Del 4. Kommersiell vekst og akademisk skepsis (1901–1913)

Utstillingene av fremmede folkeslag fortsatte å øke i omfang inntil toppen ble nådd rundt 1905–1910.³⁶³ Den aller største utstillinga av fremmede folkeslag noensinne ser ut til å ha funnet sted på The Louisiana Purchase Exposition i Saint Louis i 1904. Her bestod den filippinske avdelinga alene av nærmere 1200 filippinere fra ulike etniske grupper organisert i landsbyer fordelt over et 190 mål stort område.³⁶⁴ I tillegg til den filippinske avdelinga ble innenlandske og utenlandske innfødte utstilt i antropologiavdelinga og i underholdningssonen ”The Pike” som nå ble innlemmet i utstillingas hovedområde. Hagenbecks største utstilling ”Ceylondorf” i 1908 talte mer enn fire hundre utøvere og ble i London sett av til sammen fem millioner mennesker. Utstillinga av samer nådde sitt absolutte høydepunkt få år seinere med Ausstellung Nordland i Berlin i 1911 hvor mer enn femti samer deltok. Ifølge det eneste forsøket på å anslå det totale omfanget av de utstilte folkenes bedrifter, ser det ut til at virksomheten rundt århundreskiftet har sysselsatt mellom 2000 til 3000 individer årlig.³⁶⁵ Fram til utbruddet av første verdenskrig, da infrastrukturen til utstillingene av naturlige grunner kollapset, opptrådte mer enn tre hundre grupper bare i Tyskland alene.³⁶⁶ Samtidig som utstillingene tiltar, brytes de nære båndene til vitenskapen som i økende grad tar

³⁶³ I USA regnes perioden 1900–1917 som Villvest-showenes glanstid, mens årene 1899–1911 var toppår for internasjonale utstillinger med ulike imperialistiske tema i Storbritannia. Moses 1996:168. *Wild West Shows and the Images of American Indians*. Mackenzie, J. 2008. The Imperial Exhibitions of Great Britain. I *Human Zoos*.

³⁶⁴ En av de mest populære utstillingene her var ”The Igorot Village” hvor det blant annet ble spist hund. Ulike bilder av dette har blitt det Elizabeth Edwards omtaler som ”signature images, constantly reproduced and standing for the essential relations between anthropology and photography, to the extent that their own historicity has become seriously obscured”. Edwards, E. 2001: 131. *Raw Histories. Photographs, Anthropology and Museums*. USA hadde for øvrig tatt kontroll over Filippinene i 1898 og ført åpen krig med dem fram til 1901 etter at landet hadde erklært seg uavhengig, men geriljakrigen fortsatte langt inn på 1900-tallet. Se blant annet Rydell 1984:160,163,167,236. *All the World's a Fair. Visions of Empire at American International Expositions, 1876–1916*.

³⁶⁵ Ifølge det samme anslaget foregikk mer enn to tredjedeler av utstillingene i Europa og var i all hovedsak basert i de fire landene: Sveits, Stor Britannia, Frankrike og Tyskland. Utenfor Europa ble det arrangert tilsvarende utstillinger i Japan og USA. En større gruppe land var mer perifert involvert. Blant disse framheves særlig Belgia, Spania og Italia, mens Østerrike- Ungarn, Polen, Russland, Skandinavia, Australia, New Zealand, Argentina, Canada, India, Algeri, Sør-Afrika, Fransk Indokina og Øvre Volta framheves som eksempler på land hvor enkeltvis utstillinger fant sted. Blanchard, Bancel, Boëtsch, Deroo, Lemaire og Forsdick. 2008:14, 28, 29. *Human Zoos. Science and Spectacle in the Age of Colonial Empires*.

³⁶⁶ Ames 2008:65. *Carl Hagenbeck's Empire of Entertainments*. Hagenbeckfirmaet ser ut til å ha stått som arrangør bak, eller vært tilknyttet, om lag en tredjedel av disse. En stor del av av utstillingene som ble arrangert i tiden 1875–1930 er listet i Thode-Arora 1989: 168–72. *Für fünfzig Pfennig um die Welt*. Dreesbach oppgir at nærmere fire hundre utstillinger fant sted i Tyskland i regi av ulike utstillere i tiden mellom 1875–1940. Dreesbach 2005: 11,79, 111. *Gezähmte Wilde. Die Zurschaustellung "exotischer" Menschen in Deutschland 1870–1949*.

avstand fra utstillingene. Ikke bare opphører kontakten til de vitenskapelige selskapene og praksisen med å bruke utstillingene som (fysisk) antropologisk feltlaboratorium. Utstillingene mister også sin framtreddende plass på de store, internasjonale utstillingene (selv om de på ingen måte forsvinner) og blir (igjen) et foretak for private entreprenører.³⁶⁷

Lapper i Zoologisk Have, København (1901)³⁶⁸

I tråd med utviklingen ellers i Europa og især nabolandet Tyskland, bestemte den nye ledelsen ved zoologisk hage i København seg for å utvide virksomheten ved inngangen til 1900-tallet. I tillegg til å vise nåtidens dyreliv slik det utspilte seg rundt om på kloden, skulle en moskus, ”Kæmpedyret fra Fortiden”, representere paleontologien, mens nomadiske kirgiser og samer skulle ”møte som Kapitler av Ethnografien”.³⁶⁹ Allerede i januar 1901 hadde en samisk familie med to barn anlagt leir i dyrehagen. Leiren besto av et par telt og noen åpne forrådshus hvor skinnsaker, ski, sleder og melkespann ble oppbevart. Særlig oppmerksomhet vakte kjøringa med pulk. Både pulken og teknikken imponerte publikum. *Illustrerte Tidende* som dekket begivenheten skrev: ”Slæden eller ”pulken” ligner en stor Træsko af den gode gamle Slags. Den kørende sidder nede i Bunden af den med udstrakte Ben. Hvis den vælter, kan man vanskelig slaa sig, og hvis man ikke har sluppet Tømmerne, kan man snart faa den på ret Kjøel og hoppe ind i den igjen”.³⁷⁰ Dyrehagen eide også tre egne reinsdyr som mannen i gruppen fikk i oppdrag å kjøre inn. Innkjøringa var til stor fornøyelse for publikum: ”Betydelig livligere gaar det til, naar en Vildren skal for Slæden [enn når de kjører et av sine egne dyr] [...] Først blev en fanget med Lasso [...] Dyret stritte imod, medens Lappen sindig haler ind paa Linen for at overvinde dets Motstand”. Kjøringa med rein foregikk på dyrehagens forestillingsplass som for anledningen var ”forvandlet” til en stor slette omkranset av skog ”ved hjelp av den danske hovedstadens nylig brukte juletrær”.³⁷¹

³⁶⁷ For eksempel inngikk ulike afrikanske landsbyer på verdensutstillinger i Amerika (såvel som i Europa) fram til 1940-tallet men da først og fremst som attraksjoner i det tilsluttede underholdningsområdet, etter Chicago kalt the midway, men ikke lenger som ”centerpieces of [...] imperialistic extravaganzas”. Rydell, R. W. 1999. ”Darkest Africa”. *African Shows at America's World's fairs, 1893–1940. I Africans on Stage.*

³⁶⁸ Utstillinga er tidligere nevnt av Schou (1987-88) men ikke nærmere beskrevet.

³⁶⁹ *Illustrert Tidende*. 3. februar 1901.

³⁷⁰ *Illustrert Tidende*. 3. februar 1901. Bildet som er gjengitt her viser for øvrig fem personer, ikke fire.

³⁷¹ *Ibid.* 1901.

Utstillinga var en stor suksess. Det store snøfallet gjorde dessuten sitt til at leiren så ”dobbelte naturlig ud”. I løpet av de to månedene leiren lå der ble besøksantallet til dyrehagen mer enn firedoblet i forhold til samme periode foregående år. Ikke mindre enn 7324 besøkende løste billett.³⁷² En av disse var den unge malerinnen Emilie Demant Hatt som noen år seinere skulle følge Torne- og Karesuando-samene på deres flytninger mellom Norge og Sverige og bistå Johan Turi, ’samenes forfatter’, med å skrive boken *Muittalus Sámiid Birra* (1910).³⁷³ Demant Hatt nevner kort utstillingsbesøket i dagboken sin og limer inn noen avisraderinger fra hendelsen.³⁷⁴

I likhet med så mange omtaler siden Bullocks utstilling navngir heller ikke *Illustreret Tidende* samene. Derimot går det fram at Skansen tidligere hadde engasjert dem i forbindelse med verdensutstillinga på Djurgården i Stockholm i 1897. Avisa skriver: ”Den lille lappelejr, som for tiden bor i Haven, vil iøvrigt være adskillig Danske bekendt fra Udstillingen i Stockholm 1897. De var den Gang engagerede paa ”Skansen” De stammer fra den norske Grænse og taler foruden Lapsk, et temmelig rent Norsk”. Den kjente svenske etnografen og folkelivsgranskeren Artur Hazelius hadde engasjert tre familier til Stockholmsutstillingen, alle fra Jämtland. Den ene var familien Nejlja Makke Åhrén fra Frostviken, som var den første samiske familien som ble ansatt for å bebo sameleiren på Skansen i 1895.³⁷⁵ Den andre var trolig Nils Andersson med kone og fire sønner, også de fra Frostviken.³⁷⁶ Ifølge et brev lappfogden i Jämtland skrev til Hazelius i anledning ansettelsen, hadde familien Andersson reist utenlands tidligere på ”något slags förevisningstur”. På denne turen hadde den eldste sønnen lært seg engelsk.³⁷⁷ Det er uvisst hvilken tur det henvises til. Kanskje er det snakk om utstillingsturnéen på de britiske øyer N.P. Nilsson, også kalt ”Skåne-

³⁷² Pers. med. Peter Nørresø Haase, Udstillingschef, Copenhagen Zoo.

³⁷³ Demant Hatt og Turi møttes tilfeldigvis på et tog i nærheten av Torneträsk hvor de ved hjelp av en tolk skal ha utvekslet ønsker for livene sine: Demant Hatt hadde lyst til å leve et år som nomade. Turi ville skrive bok om samenes liv. ”Vort Møde var som et tilrettelagt Baal”, skriver Demant Hatt, ”der kun skulde tændes, og vi tændte det”. *Emilie Demant Hatt (1873–1958) - Blade til en biografi* (1983:100). Demant Hatts opphold blant torne- og karesuando-samene skulle resultere i boka *Med Lapperne i Højjeldet* (1913).

³⁷⁴ Takk til Barbara Sjøholm som gjorde meg oppmerksom på dette forholdet.

³⁷⁵ Nylund, A.-V. 2008. Sameliv på Skansen. Om natur, kultur, opplevelser och lärande. I *För Sápmi i tiden. Nordiska Museets och Skansens årbok*

³⁷⁶ I FR Jämtlands Län, Frostvikens lapska församling finnes det bare en Nils (Mika) Andersson (f. 1850). Han er gift med Sara Kristine Nilsson og på dette tidspunkt har de tre sønner: Anders (f. 1873), Nils Zakarias (f. 1886) og Oskar Anselm (f. 1889).

³⁷⁷ Brev datert Østersund 14. desember 1896 fra lappfogd Alarik Dalqvist, Jämtlands län, til Doktor A. Hazelius, Stockholm LA NM. Brevet er skrevet i forkant av utstillingen og på initiativ fra Andersson selv, men det er uvisst om hele familien, eller deler av den, faktisk ble ansatt.

Nilsson”, skal ha organisert i siste del av 1800-tallet.³⁷⁸ Kanskje viser lappefogdens kommentar til turnéen som den tidligere nevnte Anders Thomasson fra Frostviken skal ha deltatt på i 1892. Den tredje familien som ansettes til utstillinga i 1897, og som kunne bebodd sameleiren i zoologisk hage i København fire år seinere, er ukjent.

Paa utstilling i Rotterdam (en del aar siden)³⁷⁹

Nesten to tiår etter deltakelsen på verdensutstillinga i Chicago hadde Daniel Mortenson tatt med seg familien og reinsdyrflokken og flyttet til Norge. Først fikk familien anvist beiteland i Færen-distriktet, men på grunn av vanskelige reinbeiteforhold ble det søkt om overflytting til Tolga-distriktet. Her kjøpte Mortenson en fjellgård som familien drev i tillegg til reindrift. I 1910 startet han avisa *Waren Sardne* (Fjellenes tale) utgitt på Røros, hvor det i årene bladet eksisterte jevnlig ble rapportert om utstillinger av samer både utenlands og innenlands. I 1912 brakte bladet historien om ”gamle Lars og hans kone Marie” som for ”endel aar siden” hadde deltatt på ei utstilling i Rotterdam. Ekteparet hadde bodd i den selvbygde teltkåten under hele utstillingstiden. Kåtevirket hadde Lars arbeidet til ved Fundsjødalen ved Femunden.³⁸⁰ Oppgaven hadde ikke blitt tatt lett på. Lars ”høvlet og stelte det meget pent”. Nye ski hadde også blitt laget for anledningen. Skigåing og kjøring med kjerist (pulk) og rein hadde vært en vesentlig del av ekteparets oppgaver på utstillinga som fant sted på sommeren. Eller som Lars selv beskrev den noe besynderlige situasjonen; ” og saa holdt vi der paa med at kjøre med ren og gaa paa ski paa blanke sommerdagen paa den grusbelagte utstillingsplass”.³⁸¹ Når utstillinga var over ble Lars og Marie tatt rundt i byen for å se Rotterdams severdigheter. Men noen idyllisk tilværelse hadde det ifølge avisen allikevel ikke vært ”dernede mellem høie huse og nysgjærrige utstillingsbesøkende” for Lars og Marie som var vant til tilbringe sommeren ”opunder Kjølens tinder”.³⁸²

Det har ikke lyktes å skaffe tilveie nærmere opplysninger om utstillinga i Rotterdam. Alt tyder imidlertid på at det dreier seg om ”Renlap” Lars Mortensen (1855) og kona Maria/e Magdalena

³⁷⁸ Broberg 1981–82:33. Lappkaravaner på villovägar. Antropologin och synen på samerna fram mot sekelskiftet 1900. I *Lychnos*.

³⁷⁹ Paa utstilling. *Waren Sardne* 17. august 1912. Utstillinga har tidligere ikke vært kjent annet enn lokalt.

³⁸⁰ Paa utstilling. *Waren Sardne* 17. august 1912. Skribenten, ”Iv. Aabak.” bodde Lars og Marie i Slågåviken, Kulkjemdalen om somrene.

³⁸¹ Ibid. 1912.

³⁸² Paa utstilling. *Waren Sardne* 17. august 1912.

Tomasdatter (1847) som begge var født i Frostviken i Jämtland.³⁸³ Paret ser ikke ut til å ha hatt barn. Lars var en av ”Mortensønnerne” og eldre bror til John som hadde vært i Tyskland og Østerrike sammen med kona si Lucie i første halvdel av 1890-tallet,³⁸⁴ mens Maria/e er oppført i husholdet til Lars’ far lenge før de ble gift. Lars og John hadde giftet seg på samme dag og med samme forlover, halvbroren Paul Johnsen/Pål Jonsson.³⁸⁵ Innen midten av 1890-tallet hadde brødrene Mortensen alle lidt store tap i reindrifta. I 1894 gir Lappefogd Herstad følgende beskrivelse av situasjonen til Lars og Marie/a:

I Lag med Lap Paul Johnsen [halvbror, min anmerk.] har i de senere Aar holdt til Lap Lars Mortensen og Kone med sine Ren. Efter Flytningen fra Tufsingdalen i Nordre Østerdalen for nogle Aar siden, fulgte denne Lap ikke med Brødrene Morten og John [...] men slog Følge med Paul Johnsen til Riastdistriktet, hvor han har holdt til med sine Ren indtil i sidstafvigte Oktober Maaned, da han grundet trykkende økonomiske Omstændigheder, saa sig nødt til med sin Kone at flytte til Valdres, for der at søge sig et bedre Udkomme. Hans Ren blev imidlertid tilbake til Bevogtning af Paul Johnsen, da de som tidligere udexekverede for Gjæld til en Handelsmand paa Røros senere er bleven bortsolgt ved Tvangsauktion. Lars Mortensen eiede ogsaa, da han fraflyttede Trakterne i Tufsingdalen 250 Ren, som senere er formindskede til et Antal af ca 50 grundet de samme Omstændigheder, som foran er anført for Brødrenes Vedkommende [svenske Lappers Løsren [...] som i store Hobe [...] og [...]saagodtsom vilde [...] fører [...] med [...] sig tamme Renhobe].³⁸⁶

Noen få år seinere befinner ekteparet seg lenger vest, nærmere bestemt på Osestølen inn mot Hardangervidda, sammen med en rekke andre samer fra Østerdalen, Namdalen og Helgeland. Lars Mortenson er oppgitt både som reingjeter og reineier, mens Maria/e i tillegg syr skinnsko.³⁸⁷ Hvorvidt Lars og Maria/e flyttet tilbake til gamle trakter etter denne tid og deretter har blitt engasjert til utstillinga i Rotterdam, eller om utstillinga fant sted forut for flyttingen, det vil si allerede på 1890-tallet, er uvisst. Om utstillinga fant sted så tidlig, kan den hatt sammenheng med Ferdinand Bremer, en av initiativtakerne til Lappeleiren, Ltd. utenfor Bergen i 1897. Bremer var

³⁸³ Ministerialbok Røros 1879–1890.

³⁸⁴ Jonas, Morten, Lars, Ole og John Mortensen. Faren var Morten Hansen, moren var Anna Olsdatter. Alle, inklusive Maria, var født i Sverige. Ifølge FT 1875 for Røros livnærte familien seg av 250 reinsdyr.

³⁸⁵ Parene ble viet 15. mars 1889 etter kort tids forlovelse. På dette tidspunkt er de oppgitt med opphold i ”Fjeldene vid Tufsingdalen”, det vil si Femundstraktene i Nordre Østerdalen. Brudens far er oppgitt som Tomas Tomassen [moren var Sara Zakrisdotter]. Forlovere er Nils O. Krogh og Paul Johnsen ”(fjeldfin)”, sistnevnte også fra Frostviken. Ministerialbok Røros 1879–1890. FR 1890, Frostviken lapska församling. Brødrene omtales også av Yngvar Nielsen i *Lappernes fremrykning mot syd* hvor det også går fram at Paul Johnsen (Pål Jonsson) var deres halvbror.

³⁸⁶ Løøv. 2001: 25–26. *Lappefogd I.B. Herstads Årsberetninger 1894–1904*.

³⁸⁷ FT Hol 1900.

født på Levanger, men hadde tysk bakgrunn. I flere år jobbet han som skipsmegler i Härnosand om sommeren når Bottenvika var isfri. På et eller annet tidspunkt begynte han imidlertid å skaffe levende dyr til zoologiske hager og dyrehandlere i utlandet, men rekrutterte også samiske familier med reinsdyr til utstillinger.³⁸⁸ Bremer hadde som den eneste kjente impresarien kontakter i Nederland. Da Lappeleiren Ltd. gikk konkurs allerede i 1898 året etter, er det nettopp til Rotterdam utstillinga sendes. Hvem, om noen, som eventuelt ble med videre til Nederland er ukjent. Derimot fantes det en Lars Mortensen omtalt som ”Lappeleirens Patriark” blant samene i Bergen.³⁸⁹ Kanskje er det den samme Lars som reiste med kona til Rotterdam?

Hagenbecks vinterutstilling (1910)³⁹⁰

Vel tredivde år etter at Adrian Jacobsen engasjerte samer fra Karasjok og Kautokeino for Hagenbeck i Hamburg, er samer på nytt trekkplaster i dyreparken. For første gang kom utstillingsdeltakerne fra finsk sameland. I mellomtiden hadde dyrehagen blitt flyttet ut av byen til Stellingen og fått en helt ny utforming: ”Hagenbeck calls the entire place his panorama” bemerket en journalist i 1906, året før nyåpningen.³⁹¹ Utstillinga av samene fant sted på ettervinteren og våren 1910. Ifølge avisa *Hufvudstadsbladet* reiste gruppen med tog fra Rovaniemi til havnebyen Hanko sør i Finland den første februar 1910. I slutten av mai samme år er de tilbake i Finland. Gruppen besto av 14 enaresamer og fire samer fra Kittilä. En annen kilde oppgir Utsjok som en del av gruppas hjemsted. Gruppen besto både av fjell- og fiskesamer, skrev avisa videre. I tillegg ble fire hunder, tre kåter, seks sleder og en stor mengde husgeråd og ”lapska varor” sendt med toget sørover. Reinsdyr fantes allerede i dyreparken. Den eldste i følget var en mann i syttiårsalderen, den yngste ble født underveis i Tyskland og var seks uker ved tilbakekomst. I Tyskland hadde de finske samene først oppholdt seg noen måneder i Hagenbecks dyrepark i Hamburg. Deretter reiste de til havnebyen Königsberg ved Østersjøen (nå Kaliningrad).³⁹² Fra selve utstillinga foreligger det kun en plakat.

³⁸⁸ Scarlett 1922: 96. *Turistlandet Norge*.

³⁸⁹ Lampe 1897. Lappeleiren ved Gravdal. I *Revyen. Illustreret Ugeblad*.

³⁹⁰ Utstillinga er tidligere omtalt av Broberg (1981-82: 35) men ikke identifisert.

³⁹¹ Etter Ames 2008:168. *Carl Hagenbeck's Empire of Entertainments*.

³⁹² Lappar på färd söderut. *Hufvudstadsbladet*. 4. februar 1910, Lapparna från Hagenbecks zoologiska trädgård.

Hufvudstadsbladet. 27. mai 1910. En del av gruppa (fem kvinner, fem menn og fire barn), finnes videre avbildet i avisa *Helsingin Kaiku* No. 6 1910. Ifølge billedteksten er bildet er tatt i Hanko før de gikk om bord i dampbåten med kurs for Hamburg.

Plakaten viser en mann som kjører pulk med leiren i bakgrunnen. Innskriften er som følger: ” Carl Hagenbeck’s Tierpark. Winter 1910. Lappländer-Truppe. Rentier-Herde. Lapp-Hunde”.³⁹³

Figur 28 Plakat fra utstillinga av finske samer i Hagenbecks Dyrepark vinteren 1910
Copyright: Museum für Kunst und Gewerbe Hamburg.

³⁹³ Plakat. HMfG.

Kulturgeografen Johan Evert Rosberg som gjorde feltarbeid i finsk lappmark umiddelbart etter hendelsen identifiserte her også deltakerne. Dessuten hadde han selv vært til stede på et arrangement ved geografisk institutt i Helsinki der samene ble invitert på kaffe ved tilbakekomsten fra Tyskland.³⁹⁴ Samenes i Hagenbecks vinterutstilling var: Piera (Pekka) Kuuva ("sjölapp"), Mahte (Matti) Aikio ("sjöl."), unggutten Piera (Pieti) Nikodemus ("renl."), Duomma (Tuomas) Nikodemus ("renl."), Johan Ula Valle ("sjöl."), Piera (Pietari) Nikodemus ("renl."), Elsa Nikodemus ("renl."), Anna Brita Morottaja ("sjölapp"), Anni Saijets ("sjöl."), Elsa Jompan (født Musta, "sjöl."), Marja Jompan ("renl."), Juhan(i) Jompan (Jomppanen) og deres to små barn (Maret og det tidligere nevnte nyfødte spebarnet), sønnen Juhan Jompan d.y. ("renl."), gutten Aslak Jumpan ("renl."), ungjenta Valpar Saijets ("sjöl."), gutten Mahte Jompan ("renl.", trolig Marja og Juhan Jompans cirka ti år gamle sønn).³⁹⁵ Inkeri Valkeapää og Juho Erkki Ketola, eller Ketomalla, fra Kittilä skulle ha ordnet med oppvisninger i Helsingfors.³⁹⁶ Juhan Jompan fra Enare var leder for gruppa. Rosberg som skulle bli forbundet med et særlig rasebiologisk syn på samene, beskrev Jompan som "en pigg och intelligent renlapp som byggt sig gård nära Menesjärvi och håller sina renar på Viibastunturi".³⁹⁷ *Hufvudstadsbladet* gjorde et poeng av at Jompan var den eneste i gruppa som tidligere hadde reist med tog, "dette moderna forskaffningsmedel".

³⁹⁴ Professor Rosberg åpnet arrangementet. Tilstede var også "doc. [Yngvar] Nielssen fra Kristiania [...] mag. Almå m.fl.". *Hufvudstadsbladet*. 27. mai 1910.

³⁹⁵ Etter fotografi tatt av F. Jonasson i 1910. Gjengitt i Rosberg 1910–12: 116. Deler av familien Jompan er også avbildet på s. 58 samme sted. Med begrepet "sjölapp" mener Rosberg enaresamer som først og fremst livnærer seg ved fiske.

³⁹⁶ Hirn, S. 2004:107. *Kaunotar ja Hirviöitä*. Rosberg (1910–12: 45) har også gjengitt et fotografi av Inkeri Valkeapää og Juho Erkki Ketomella i Helsingfors 1910. Fotograf er den samme F. Jonasson som over.

³⁹⁷ Rosberg, J. E. 1910-12: 59. Anteckningar om lapparna i Finland. I *Meddelanden af geografiska föreningen i Finland*. Rosberg beskriver også Jumpan som en nysgjerrig og reiselysten mann. En gang hadde han reist til Kola for å finne ut hvordan skoltesamenes religion skilte seg fra deres egen.

Figur 29 Samer fra Enare og Kittilä på vei til Hamburg 1910
Kilde: Helsingin Kaiku

Siréns menasjeri (1910 – 1911)³⁹⁸

Fra Pasvik foreligger det opplysninger om en annen gruppe samer fra Enare som ble utstilt i Hamburg, trolig også Berlin, på begynnelsen av 1900-tallet. Finlenderen August Sirén (Siiren/Siireen/Siren) var impresario for gruppa. Ifølge muntlige kilder skulle Sirén, som bodde ved Pasvikelva ved den gamle finsk-russiske grensa, ha forlatt samene i Tyskland slik at de måtte ta seg hjem på egen hånd. Flere skal ha lært seg tysk i Hamburg.³⁹⁹

Det foreligger også et fotografi av gruppa. Fotografiet har vært eid av lensmann Bertel A. Bertelsen i Sør-Varanger og må ha blitt tatt i sommerhalvåret, før eller etter reisen til Tyskland. Bildet viser nitten personer, sju menn og åtte kvinner (hvorav en ung jente) oppstilt i to rekker foran en laftet tømmerbygning. Klærne er en blanding av samiske drakter og finske klær slik det ikke var uvanlig blant enaresamene på denne tida, særlig var filthatten utbredt. Enaresamene livnærte seg tradisjonelt

³⁹⁸ Utstillingen har tidligere bare vært kjent lokalt.

³⁹⁹ Pers. med. Steinar Wikan.

gjennom jakt og fiske og bare i mindre grad av reinsdyrhold. I løpet av siste halvdel av 1800-tallet hadde de aller fleste etablert egne gårder slik som Jumpan, men den nye levemåten ble tilpasset den gamle blandingsøkonomien og det årlige flyttmønsteret ble langt på vei opprettholdt.⁴⁰⁰ På en stol til midten for bildet sitter en kraftig mannsperson med hatt, jakke og høye støvler, den høyre armen er elegant stukket inn mellom knappene i jakken, August Sirén. På baksiden av fotografiet har noen skrevet ”Sirén og hans menasjeri”.⁴⁰¹

Figur 30 ”Siréns menasjeri”
Kilde: Privat

Noen avisnotiser fra ulike deler av landet gir ytterligere opplysninger om utstillingstroppen fra Enare. Den fjerde august 1910 melder *Finnmarks Amtstidende* at; ”finlænderen Siren, som i flere aar har opholdt sig i Russland ved den norske grænse” nylig hadde reist fra Kirkenes i følge med 16

⁴⁰⁰ Pennanen, J. og Näkkäläjärvi, K. 2002: 82, 119, 126. *Siiddastallan. From Lapp Communities to Modern Sámi Life.*

⁴⁰¹ Samme foto uten baksidetekst finnes i samlingen etter Harald Figenschou som var gift med Nanna Äärelä. Äärelä (1895-1980) hadde i unge år jobbet som hushjelp hos Sirén. Pers. med. Steinar Wikan.

enaresamer, seks menn, resten kvinner og barn. Reisemålet var Hamburg.⁴⁰² Hva enaresamene skulle gjøre der framgikk ikke. Noen dager seinere meldte imidlertid *Adresseavisen* at:

Med Hurtigruten lørdag fulgte en flok lapper som har mottatt engagement paa en varieté i Hamburg. Det var ca. 20 stykker av dem – fra smaarollinger i 5-aarsalderen og opover, og de førte med sig det fornødne utstyr til at arrangere en lappeleir.⁴⁰³

Hvorvidt reinsdyr var innbefattet i utstyret som skulle til for å gjenskape en sameleir, er uvisst. Trolig var dette innforstått. Alternativt fantes allerede dyrene i Tyskland. Hurtigruta fra Kirkenes ville i hvert fall vært en naturlig reisevei fra Pasvik og Enare. På denne tiden var kontakten mellom folkegruppene i Varanger og Enare langt mer utstrakt enn i dag, både gjennom fiske, handel og utvandring. At fotografiet av gruppa havnet i etterlatenskapene til lensmann Bertelsen tyder på at han var involvert, trolig med å skaffe de nødvendige papirer.

August Sirén skal for øvrig ha vært en fargerik personlighet med mange, ikke alltid like gode, innfall. I tillegg til beskyldninger om falskmynteri hadde han også bygget dampskip til bruk på Enaresjøen og vært involvert i ulike gruveforetak på Kolakysten. Da A/S Sydvaranger startet gruvedriften i 1906 var Sirén en av aktørene.⁴⁰⁴ Som *Finnmarks Amtstidende* uttrykte det: Sirén hadde ”spekulert baade i det mulige og det umulige [...] Kanskje han ved denne spekulasjon blir heldigere enn de tidligere”.⁴⁰⁵ At Sirén var en kontroversiell skikkelse som kan ha hatt flere uoppgjorte forretninger framgikk også i et brev den finske oppsitteren Aarnetti Mörsäri fra Salmijärvi i Russisk Pasvik skrev til godseier Helge Lillienstierna i Sverige i juni 1911. Mörsäri hadde tidligere jobbet som hjelpesmann og dreng for godseieren under hans jegerliv i grenseområdet, og fortsatte å samle fugleegg og holde sin oppdragsgiver oppdatert på gamle kjente, også etter at han flyttet hjem til Sverige. Mörsäri skriver: ”Perkele Siren är reist föråret [altså 1910] härifrån till hanpårgen [Hamburg] Tyskland og till Söres Finland og ikke än [ennå] kåmmet pakka [tilbake]”.⁴⁰⁶

⁴⁰² Med sidste hurtigrute. *Finnmarks Amtstidende* 4. august 1910.

⁴⁰³ Lapper paa varieté. *Trondhjems Adresseavis*. 8. august 1910. Notisen er gjengitt i *Waren Sardne*, 13. august, 1910.

⁴⁰⁴ Pers. med. Steinar Wikan.

⁴⁰⁵ Med sidste hurtigrute. *Finnmarks Amtstidende*. 4. august 1910.

⁴⁰⁶ Pers. med. Steinar Wikan. Brev fra Aarnetti Mörsäri til Helge Lillienstierna. 26. juni 1911 (privat eie).

Opplysningen om at Siren og hans gruppe hadde reist hjemmefra i august 1910 bekreftes av tyske kilder. En gruppe samer opptrer i Passage-Panoptikum (eller Passage Theater Cabaret) i Berlin etterjulsvinteren 1911. Panoptikonet som åpnet sine dører i 1888 var i likhet med Castans Panoptikum en del av et varemagasin, nærmere bestemt Keisergalleriet på boulevarden Unter den Linden i hjertet av Berlin, og var som dette organisert rundt voksutstillinger av kjente skikkelser fra historie og populærkultur. Passage-Panoptikum innholdt i tillegg en stor teatersal med tusen seter hvor både freak show og etnografiske framvisninger fant sted.⁴⁰⁷ I løpet av tiden samene opptrådte her utførte Berlin Phonogram Arkiv et opptak av sang og joik.⁴⁰⁸ Opptakene ble gjort i februar. Ifølge opptaksopplysningene sang Jnkai (Inka) Saijets på 63 år, mens Anna Morottaja på 26 joiket. En mann ved navn Leander sang på finsk. Samme sted framgår det at gruppa hadde vært på reisefot siden august. Dette var imidlertid ikke tilfelle med Anna Morottaja. På det tidspunkt de andre i følget ankom Tyskland, hadde hun allerede vært her i fire måneder.⁴⁰⁹

Blant samene som opptrådte i Hagenbecks dyrepark i Hamburg vinteren 1910, og som finske aviser meldte reiste tilbake i mai samme år, fantes det som nevnt en Anna Brita Morottaja. Mye tyder altså på at Morottaja ikke dro hjem i mellomtiden, men ble i Tyskland over sommeren før hun tok på seg et nytt engasjement for Sirèn samme høst. Det ser også ut til å ha vært andre forbindelser mellom deltakerne på Hagenbecks vinterutstilling og Siréns ”menasjer”. Den eldre kvinnen det ble gjort opptak av ser ut til å være Inka Mattisdatter Kuuva. Hun var født Saijets i Enare rundt 1844.⁴¹⁰ I tillegg til at fødselsåret stemmer noenlunde, peker navnet hennes seg ut fordi hun var gift med Pekka (Pavonpoika) Kuuva som ble oppgitt som en av deltakerne på Hagenbecks vinterutstilling. Mattisdatter Kuuva hadde også en sønn med samme navn som faren. Også på andre måter er forbindelsen mellom disse to gruppene uklar. Finlenderen Ernst Lampén som kjørte gjennom finsk Lappland til Petsamo like etter at området ble avstått fra Russland i 1920, fortalte om et møte

⁴⁰⁷ Om Panoptikum i Berlin, se for eksempel Peter Letkemann, *Das Berliner Panoptikum: Namen, Häuser und Schicksale*, *Mitteilungen des Vereins für die Geschichte Berlins* 69 (1973):317-26

⁴⁰⁸ Ames, E. C. 2003. The sound of evolution. I *Modernism/Modernity*.

⁴⁰⁹ Aufnahmen von Dr. v. Hornbostel auf der Ausstellung Nordland im November 1911, Aufnahmen von Dr. E. Fischer im Passa-Panoptikum im Februar 1911. AL BFA. Se også Dreesbach 2005:86. *Gezähmte Wilde. Die Zurschaustellung "exotischer" Menschen in Deutschland 1870–1949*. I Archiv Lappland foreligger det også postkort av gruppa samt et fotografi som viser den unge sangeren Per Hättä foran fonografen. Trolig er dette en av deltakerne i Passage Panoptikum eller Ausstellung Nordland.

⁴¹⁰ Akujärvi, A. 1998. *Morottajan suku*. Tavle 207.

med den unge enaresamen Sammeli Morottaja som han lot seg imponere av. Ikke bare var Morottaja veltalende og et oppkomme av utenlandske operetter og slagere. Han kunne også tysk. Hvor hadde han alt dette fra? Lampén skriver:

[N]u sattes Sammeli på det hårda: varifrån hadde lapp-pojken denna svindlande höga och djupa lärdom? Sammeli var motvillig att ro ut med förklaringen, men vid korsförhöret framgick det, att pojkstackarn tillbragt några unga år som – utställningsobjekt i en tysk, zoologisk trädgård. Tillsammans med far och mor sin, som bodde där i en lappkåta [...] Hos Hagenbeck kan man lära sig mangt ock mycket som lapp-pojkar annars inte skulle ha aning om.⁴¹¹

Ifølge Anka Akujärvis bok om Morottaja-slekten fantes det en gutt ved navn Sameli Morottaja som var født i Enare i 1899 (d. 1980). Han var en blant ti søsken, og hadde deriblant en fem år eldre søster som het Anna Priita (Brita) som var født i 1884.⁴¹² Anna Priita ville altså vært tjueseks år i 1910. Mye tyder på at Sameli og Anna Priita, som det ble gjort opptak av, var søsken. Moren til den store ungeflokken het selv Anna Mattisdatter Morottaja (1860–1949) og ble enke allerede i 1907. Kanskje var flere av ungene med til Tyskland? Det yngste barnet hennes, en jente, ville i hvert fall vært rundt fem år på denne tiden. Som nevnt fantes det tre, fire barn i følget. Disse var oppgitt å være fra femårsalderen og oppover.

Hagenbecks pinseutstilling (1909 eller 1910) ⁴¹³

Allerede få måneder etter vinterutstillinga i Hagenbecks dyrepark ble finske samer på nytt engasjert av firmaet. Impresario denne gang var den unge finske eventyreren og skribenten Aleko Lilius som tidligere hadde levert reinsdyr til Hagenbecks dyrehage, men som nå hadde blitt forespurt om å skaffe noen finske samefamilier, hunder og annet nødvendig utstyr til en komplett etnografisk utstilling. Ifølge Lilius' memoarer skulle leveransen være fremme i dyrehagen i Stellingen i pinsen rundt 1910.⁴¹⁴

⁴¹¹ Lampén, E. 1921: 79–80. Ishavsvindlar. Sammeli Morottaja er avbildet på side 80 sammen med en av de andre to bærerne. Etter alt å dømme er Morottaja identisk med den lille gutten på bildet med Sirèn.

⁴¹² Akujärvi 1998. *Morottajan suku*. Tavle 157, se også tavle 298.

⁴¹³ Utstillinga er tidligere omtalt av Broberg (1981–82 :35).

⁴¹⁴ Lilius, A. 1957: 189. *Ett Herrans Liv*. Det er uvisst om utstillinga fant sted i 1909 eller 1910. Lilius oppga at utstillinga fant sted i 1909, noe Broberg bygger på. En mer pålitelig kilde er kanskje Thode-Arora (1989: 173) som oppgir at Hagenbeck bare engasjerte samer i 1910 og 1911 basert på Adrian Jacobsens udaterte manuskript. *Anwerben*

Finsk-samiske Matti Harju i Øvre Torneå skaffet folkene til utstillinga. Han skal også ha vært traktens største reineier og Lilius' hovedleverandør. Det går ikke nærmere fram hvor samene ble vervet fra. En av Lilius' medarbeidere, skolekameraten Eero Gadolin, hadde dratt til innlandet for å kjøpe telt av reinskinn ”och sådanna kärl og redskaper som nomaderna använde i lägren under sina vandringar”. Etter anbefaling fra Harju tilsatte Lilius en ung, læstadiansk ikke-samisk predikant og skolelærer som reiseleder for gruppa, og som Lilius hadde kjøpt samedrakt til sånn ”at han inte skulle förstöra det intryck av äkthet som publiken borde få”.⁴¹⁵ Reiseruta gikk med tog til Helsingfors og deretter med båt via Lübeck til Hamburg. Dette taler for øvrig for at enaresamene som ankom Trondheim med Hurtigruta og kurs for Hamburg seinere på sommeren 1910, må ha vært en annen.

I Hamburg arrangerte Lilius, Gadolin og Lilius' tysk-amerikanske kompanjong Maurice Magnus en ”nordisk bakgrunn” til utstillinga.⁴¹⁶ Dette innebar blant annet at det ble strødd knust kritt på bakken for å illudere snø. Selv om Lilius' neppe er en pålitelig kilde gir beskrivelsen hans av hendelsen i Hamburg et inntrykk både av dyrehagen og hvordan man skapte blest om utstillingene. Han skriver: ”Stora färgrika affischer som visade lappar på halsbrytande färder med renar över snöklädda fjäll sattes upp överallt i staden. På en del fanns jägare som dödade vilda björnar med spjut och över hela affischen strålade norrskenet”.⁴¹⁷ Lilius hadde visstnok kommet i kontakt med Hagenbeck under et tilfeldig besøk i dyrehagen, ”världens ryktbareste zoo”, som han omtaler den som. Han fortsetter:

Alla djurvårdare hade gräsgröna uniformer och det fanns en hel armé av dem som överallt vaktade inte bara djuren utan också de besökande [...] Det fanns stånd där man kunde köpa vykort och bröd åt elefanterna. Den väldiga parken ekade av djurlåten. Från en konstgjord klippa kom rytanden från lejon och tigrar. Det var verkligen sant att inga galler skiljde dem från publiken. I stället var det djupa breda vattenfyllda gravar. På ett annat håll råmade sälar och sjölejon och längre bort hördes stridsrop, som kunde

von *Sioux-Indianer*. Det siste årstallet viser trolig til Ausstellung Norrland. Noe som kan tale for ei utstilling i 1909 er at de ellers faller veldig tett, en på senvinteren og en i pinsen.

⁴¹⁵ Lilius 1957: 193, 196. *Ett Herrans Liv*.

⁴¹⁶ Magnus var lenge manager for danseren Isadora Duncan, men livnærte seg også som journalist og reiseskribent. Han begikk selvmord i 1920, øyensynlig som følge av pengeproblemer. På det tidspunkt var han etterlyst av italiensk politi. Den amerikanske forfatter D.H. Lawrence blir kjent med Magnus i Italia og skrev seinere essayet *Memoir of Maurice Magnus* [1922](1987) om møtet.

⁴¹⁷ Lilius 1957: 152. *Ett Herrans Liv*.

komma blodet att stelna i ådrorna, från galopperande rödskind som svängde tomahawker.⁴¹⁸

Det siste utsagnet tyder for øvrig på at Lilius besøkte dyrehagen samtidig med et vill vest-show. Det første showet av denne typen Hagenbeck organiserte fant sted nettopp i 1910 da Adrian Jacobsen og en annen agent, George W. Everette, også kalt Texas Tex, engasjerte ti ”cowboyer” og ei stor gruppe oglala sioux fra Pine Ridge-reservatet i Sør-Dakota. Mer enn en million mennesker besøkte dyreparken i løpet av den tida gruppa opptrådte, det høyeste besøkstallet i parken inntil da.⁴¹⁹ Utstillinga av samene vakte også stor begeistring. Publikum strømmet til på pinsedagen, ifølge Lilius. Den unge skolelæreren hadde vært særlig populær blant damene. Hagenbeck hadde visstnok blitt nødt til å utpostere vakter for å forhindre deler av det kvinnelige publikummet fra å klatre over gjerdet og ta seg inn til gruppen. ”Någon idiotisk Hamburgtidning” hadde brakt dette på bane og anklaget Hagenbeck for å behandle mennesker som dyr gjennom å sette dem i bur.⁴²⁰ For utstillingsjobben skal læreren ha fått 3.000 riksmark i tillegg til en bonus på 150 pund for at han skulle bli med på ei ny utstilling i London (Sheppard Bush). Selv satt Lilius igjen med en fortjeneste på omkring 40.000 riksmark som han ble svindlet for av sin kompanjong Magnus. Dermed ser heller ikke Englandsturen ut til å ha bli gjennomført.⁴²¹

Det foreligger for øvrig et bemerkelsesverdig fotografi fra Hagenbecks dyrepark i 1910 som vitner om mangfoldet av både dyr og mennesker disse utstillingene av og til brakte sammen (Figur 31).⁴²² Bildet er tatt ved den nesten førti meter høye kunstferdig klippen (opprinnelig kalt Høyfjellslandskapet) som dannet midtpunktet i Hagenbecks nye dyrepark og viser oglala-sioux gruppa og tre grupper til som må ha blitt vist fram (delvis) samtidig. Bildet er tatt i sommerhalvåret, og kan godt være fra tida rundt pinse. Øverst, på ulike utspring i klippen er oglala sioux-indianerne oppstilt, noen til hest. Nederst til venstre inhyllt i tepper står en gruppe fra Somalia, og til venstre for dem igjen en gruppe indiere. En av dem sitter på en elefant. Umiddelbart til venstre for elefanten, midt

⁴¹⁸ Ibid. 1957: 152–153.

⁴¹⁹ Thode-Arora 1989: 173. *Für fünfzig Pfennig um die Welt*.

⁴²⁰ Lilius 1957: 198–199. *Ett Herrans Liv*.

⁴²¹ Initiativet kom fra Magnus. Lilius aksepterte mot at deltakerne selv ikke hadde noe imot det. Magnus forhandlet med dem, utstillingskontrakt ble skrevet med en advokat i London og tiltak ble iverksatt for å skaffe til veie nye rein, men hva som skjer etter det er ukjent. Derimot gjør Lilius forretning med Matti Harju, Carl Hagenbecks bror og konkurrent Wilhelm Hagenbeck og dyretemmeren Sandor Krail om å skaffe en flokk reinsdyr som skulle dresseres. Ibid. 1957: 202–208.

⁴²² Bildet er gjengitt i Dittrich, L. og Rieke-Müller, A. 1998. *Carl Hagenbeck. Tierhandel und Schaustellungen im Deutschen Kaiserreich*.

på bildet, finner vi ei gruppe samer. Gruppen ser ut til å bestå av ti til elleve voksne og fire-fem barn, minst to av dem er så små at de sitter på armen. Over samene står noen av arrangørene, deriblant Carl Hagenbeck, hans eldste sønn Heinrich, en etterspurt formgiver i dyrehager over hele verden, og den somaliske impresarien Hersi Egeh Goreh. Goreh deltok selv på utstillinger og samarbeidet med Hagenbeck i mer enn tretti år. I tillegg gjorde han og hans familie senere forretning av å importere symaskiner fra Tyskland til Somalia.⁴²³

Figur 31 Oglala-sioux, somaliere, indiere og samer i Hagenbecks Dyrepark 1910.
Kilde: Dittrich og Rieke-Müller

Samer til Glasgow (1911)⁴²⁴

Mens finske samer ble engasjert til utstillinger i Tyskland, reiste en gruppe norske samer til Skottland. Gruppen besto av i alt tre fastboende familier fra Karasjok-området som i mai 1911 reiste til Glasgow med 20 reinsdyr, telt, pulker, ski ”og alt annet, som tilhører en velordnet

⁴²³ Vedrørende Hersi Egeh Gorseh lenge ukjente virke som underholdningsartist og forretningsmann, se blant annet Ames, *Hagenbeck's Empire of Entertainment*.

⁴²⁴ Utstillingen er ikke tidligere omtalt i forskningsarbeider.

lappeholdning”.⁴²⁵ Turen gikk med dampskip fra Bossekop og Trondheim til Newcastle, deretter med ekstratog til innlandsbyen Glasgow, meldte avisa *Waren Sardne*.⁴²⁶ Ved nærmere undersøkelse går det fram at familiene var blitt engasjert av utstillingskomiteen på den såkalte Scottish Exhibition of National History, Art, and Industry. Utstillinga ble holdt i Kelvingrove Park fra begynnelsen av mai til begynnelsen av november. En av kvinnene i gruppen var gravid og forventet å nedkomme med ”endnu en eller kanskje et par lapper – en begivenhet, som selvfølgelig alle besøkende vil imøtese med stor interesse”, bemerket den samme avisa. Nærmere ni og en halv millioner mennesker besøkte den skotske utstillinga.⁴²⁷

I begynnelsen av oktober samme år ankom følget Stavanger på retur fra Glasgow og Newcastle. Avisa *Vestlandsposten* dekket begivenheten over to fulle spalter. Følget besto av femten personer: Fire menn, fire, kvinner og sju barn. Lederen for følget, Per Forsholmen, oppsummerte oppholdet på følgende vis:

Vi har været i Glasgow omtrent 6 maaneder – godt har vi hat det og betalingen har pr. maaned været 250 kroner – regnet for tre personer – plus kost og fri reise frem og tilbake. Guild by var det, og hyggelig var det på utstillingsplassen. Vi bodde derover paa samme maate, som vi bor hjemme – men det var ikke som hjemme allikevel – der har vi det bedst. Vi længter efter at komme hjem til vore bosteder.⁴²⁸

Etter ankomsten til Hammerfest og turen inn Porsangerfjorden var tilbakelagt ventet hesteskyss femten mil innover i fjellet, fortalte Forsholmen. Der skulle følget oppholde seg ”hos vore fjeldfinner [...] indtil vi kan faa spænde renen foran vore slæder – og saa bærer det hurtig indover fjeldvidderne omtrent 20 mil til Karasjok – ja saa er vi hjemme”.⁴²⁹

På bakgrunn av opplysningene i de norske avisene lar Forsholmen seg identifisere. Trolig er det snakk om Per Povelsen Forsholm som i 1900 er bosatt på gården Dimbarnjunne i Karasjok sammen med kona Kirsten Mortensdatter Sara, sønnen Piera Johannes (f. 1891) og Kirstens to barn fra et

⁴²⁵ Samer til Glasgow. *Waren Sardne*. 13. mai 1911.

⁴²⁶ Ibid. 1911.

⁴²⁷ <http://www.edinphoto.org.uk>

⁴²⁸ Lapper besøker vor by. *Vestlandsposten* 2. oktober 1911.

⁴²⁹ Ibid. 1911. Seinere gjengitt i *Waren Sardne* 21. oktober 1911, Finner besøker Stavanger.

tidligere ekteskap, Marit Aslaksdatter Bær (f. 1883) og Per Aslaksen Bær (f. 1887).⁴³⁰ Nærmere opplysninger om hvordan den skotske utstillingskomiteen hadde kommet i kontakt med familien foreligger ikke. Det er imidlertid ikke usannsynlig at lensmann Øvre igjen hadde en finger med i spillet. Øvre må ha vært godt kjent med Mortensdatter Sara. I hvert fall er han oppført som fadder til sønnen fra det første ekteskapet.⁴³¹ Som nevnt tidligere hadde Øvre vært en av initiativtakerne til utstillinga av samer fra Karasjok i forbindelse med industriutstillinga i London i 1885 (The International Exhibition of Inventions) sammen med Hans Lien Brækstad, og hadde selv fulgt gruppa til verdensbyen.

Ausstellung Nordland (1911)⁴³²

Høsten 1911 ble det avholdt en spektakulær ”polar” utstilling, den såkalte Ausstellung Nordland i Berlin. Bak satsingen sto firmaet Carl Hagenbeck, direktør Wilhelm Lippmann og Heinrich Umlauff, Hagenbecks nevø som både jobbet som scenograf for Hagenbeck og bestyrte den etnografiske avdelinga i hans dyrepark så vel som den etnografiske samlinga i familiefirmaet Umlauuffs Weltmuseum i Hamburg.⁴³³ I motsetning til tidligere utstillinger Hagenbeck støttet økonomisk, besto Nordlandsutstillinga av hele fire forskjellige grupper, nærmere bestemt samer, nenetser, inuitter fra Labrador og svenske folkedansere fra Skansen. Til sammen utgjorde gruppen i alt 125 ”Polarbeboere”. I tillegg hadde arrangørene skaffet til veie 150 ”Polardyr” som ble ansett som typiske for de ulike folkenes tilhørende områder (reinsdyr, polarhunder, isbjørner, islandshester og shetlandspionier). Det er for øvrig verdt å merke seg at dyrene ikke bare kom fra ”naturfolkenes” områder. For Hagenbeck og hans samarbeidspartnere var dyr også en selvskreven ingrediens i gjenskapinga av de svenske folkedansernes ”habitat”. Som det framgår av guideboka var tyskere flest allerede velkjent med svenskenes skikker og levemåte. Når utstillingsledelsen allikevel bestemte seg for å inkludere et antall svenske menn og kvinner i

⁴³⁰ I Ministerialboka Karasjok 1891 går det fram at ”Fjeldfin” Per Paulsen Forsholmen (f. i Næsseby 1866, konfirmert i Polmak 1881) den 31. mars dette året giftet seg med Kirsten Mortensdatter Sara (f. Kautokeino 1848, konfirmert i Kautokeino 1865). Sønnen Pjera Johannes ble født i september samme år. Samme kilde oppgir et annet sted at Kirsten Mortensdatter Saras tidligere ektemann, Aslak Andersen Bær, døde av slag i 1890.

⁴³¹ Ifølge Ministerialbok Karasjok ble Per Aslaksen Bær døpt den 1. januar 1888. Foreldre var Aslak Andersen Bær og Kirsten Mortensdatter Sara. Faddere: Lensmann Øvre, Frøken Margit m.fl. Aslak Andersen Bær døde for øvrig av slag i mars 1890.

⁴³² Utstillinga er tidligere omtalt av Broberg (1981-82: 35 og 82) men ingen deltakere ble identifisert.

⁴³³ *Ausstellung Nordland*. Führer durch die Ausstellung. 1911. Se også Dreesbach (2005: 97).

utstillinga skyldtes dette ønsket om å ”live opp og fullstendiggjøre det helhetlige bildet”.⁴³⁴ Til dette formål ble også en større zoologisk-, og etnografisk samling innbefattet i utstillinga.

Figur 32 “Junge Frau mit Kleinkind in Eine Tragwiege”
Jukkasjärvisamer på Austellung Nordland 1911
Copyright: bpk/Otto Haeckel

Utstillinga foregikk i Halensee. Etter fotografiene å dømme fant den sted på en utendørs plass i tilslutning til en større messelignende bygning, i programmet referert til som utstillingshallen. Samenes del av programmet besto først og fremst av en iscenesettelse av selve flyttinga av leiren mellom sesongboplassene:

Aufsuchen eines Lagerplatzes [leting etter leirplass]
Skifahrer [skigåing]
Eintreffen des Lappenstammes [lappestammens ankomst]
Die Renttierherde [reinsdyrhjorden]
Aufbau einer Hütte [oppføring av teltkåten]

⁴³⁴ Ibid 1911: 30.

Einfangen wilder Renntiere und Fahren derselben [innfanging av ville reinsdyr med påfølgende avreise].⁴³⁵

Etter at alle folkene hadde gjennomført sitt program, ble framvisninga avsluttet med en felles utmarsj.

Figur 33 Nils Nilsson Skum og Helena Kuhmunen Berlin 1911.
Kilde: Museum Europäischer Kulturen, Berlin.

Ifølge den fyldige guiden som ble laget til utstillinga besto den samiske gruppen av i underkant av seksti personer fra Sverige, nærmere bestemt fra Kiruna og Gällivare. Flere av disse er navngitt, blant annet den seinere kjente kunstneren Nils Nilsson Skum (1872-1951) som var leder for gruppa, og kona hans Helena Kuhmunen. Begge er avbildet på et postkort fra utstillinga.⁴³⁶ Postkortet viser et smilende par i landlige og sommerlige omgivelser foran den uferdige leiren. Et annet viser to kvinner som ordner med barna. Den ene sitter med et sovende barn i komse på fanget mens tre pyntede småjenter sitter i gresset foran dem. Både på postkortet og i guiden er det framhevet at

⁴³⁵ 1911. *Ausstellung Nordland*. Führer durch die Ausstellung.

⁴³⁶ VIII Eu 6738. Fotografi. BPK. For diskusjon av bildet se også Baglo, C. 2008. Visualisations of the "Lappish race": On photos and exhibitions of Sámi in Europe in the period 1875–1910. I *Looking North. Representations of Sámi in Visual Arts and Literature*.

Skum var ”ordningsmann” (leder) for sitt reinbeitedistrikt, mens guiden også påpeker hans kvaliteter som bjørnejeger (Figur 33). Skum skal for øvrig ha eid mer enn 2000 rein.⁴³⁷ Om inkluderinga av de svenske folkedanserne var ment som en scenisk motsetning til inuitter, nenets og samer, brytes denne i programmet. I guiden er det ikke gjort noe forsøk på å framstille samene som upåvirket av den kulturelle utviklinga eller holde tilbake informasjon man kunne tenke seg var i konflikt med en etnografisk utstilling, slik det i dette tilfellet også finnes eksempler på.⁴³⁸ Guideboka skriver:

Med unntak av kristendommens aksept har ikke Lappene avstått fra sine egne levemåter og skikker, og de motstår i all hovedsak fristelsene kontakten med det siviliserte samfunn bringer med seg, selv om det ikke kan nektes for at de overalt er utsatt for press om å bli bofaste. Sjø- og kystlappene har lenge bodd i blokk- og steinhus. For eksempel er Marie Papila Winie i vår tropp innehaverske av et permanent blokkhus som hun driver som et slags gjestehus gjennom å leie ut rom til turister.⁴³⁹

Trolig er det den samme Marie (”Frau Maria”) som Dr. E.M. von Hornbostel gjorde opptak av for Berlin Fonogramarkiv i løpet av oppholdet (Figur 34). På opptakene synger Marie/a både på samisk og finsk. På denne tida snakket for øvrig bare et fåtall samer i Kiruna-området svensk, mens de aller fleste snakket finsk. Maria selv kom fra en bedrestilt finsk familie og var i midten av tjuårene da utstillinga i Tyskland fant sted.⁴⁴⁰ Flere av familiemedlemmene ble senere avbildet som eksempler på finske typer i en undersøkelse det rasebiologiske instituttet i Uppsala foretok, mens Pappilas sønn, Ragnar, ble lappefogd i Norrbotten.⁴⁴¹ Nordlandsutstillinga skulle også medføre en etnologisk publikasjon, *Ueber Lappen und Samojuden*, hvor flere av deltagerne er avbildet som eksemper på

⁴³⁷ Pers. med. Johan Albert Kalstad.

⁴³⁸ Eksempelvis går det ikke fram i den samme guideboka at inuittfamilien hadde lang fartstid bak seg som profesjonelle utstillingsdeltakere. I stedet blir gruppen framhevet som et ”kupp” i tilknytning til Canadas forbud mot utføring av inuitter. En av jentene, Columbia eller Nancy Columbia, som figurerte som ”cover girl” for utstillinga, var født på verdensutstillinga i Chicago og i løpet av de neste to tiårene skulle familien opptre på åtte andre verdensutstillinger og en lang rekke andre steder i USA. Impresarioen deres i Berlin var ikke ”Captain” som guideboka fastslo, men innehaver av en Eskimo Village i Luna Park Coney Island. Se for øvrig kapittel 6.

⁴³⁹ 1911. *Ausstellung Nordland*. Führer durch die Ausstellung.

⁴⁴⁰ VII W 1222-1229. AL BFA. Takk til Ola Graff som gjorde meg oppmerksom på dette forholdet. I FR Jukkasjärvi 1890 er det oppført en person med etternavnet Pappila, nærmere bestemt den finske ”jordegare” Zakarias Olson Pappila. Han hadde en datter, Maria Kajsa født i 1886. Arkeologen Gustaf Hallström tar forøvig i 1925 inn på ”Pappilagården” i Jukkasjärvi hvor han ble mottatt av vertinnen ”frøken Maria Pappila”. Hallström nevner at Maria da har en sønn som er länsnotarie i Luleå, men som skulle lappefogd og var ”intresserad av etnografi”. *Gustaf Hallströms dagbok* 23.03. 1925, Håndskrift 7A, D1:13.

⁴⁴¹ C1: Finska typer huvudsakligen från Norrbotten 1916–1922. RIS UU. Lappefogd Pappila omtales blant annet i *Kiruna. 100-årsboken*. Del II: 394.

rasetynologien. I tillegg er tre av enaresamene som tidligere hadde opptrådt på Passage-Panoptikum avbildet. Her er det også oppgitt at Väinö Wuolle (Valle) hadde vært leder for denne gruppen⁴⁴².

I tillegg til Maria Pappila som altså drev et gjestehus hjemme i Jukkasjärvi, ble det fremhevet at et medlem av familien Turi befant seg på Nordlandsutstillinga. På dette tidspunkt var boken *Muitalus sámiiid birra* som Johan Turi hadde skrevet i samarbeid med Emilie Demant Hatt, i ferd med å bli oversatt til tysk. Boka utkom på tysk allerede i 1912, fem år før den ble oversatt til svensk.⁴⁴³ Mye tyder på at arrangørene egentlig hadde ønsket seg forfatteren selv i troppen, noe som for øvrig ikke bare ville ha medført økt publisitet rundt utstillinga, men også boka. Ifølge *Norbottenskuriren* hadde Johan Turi stått reiseklar på perrongen da han i siste øyeblikk ombestemte seg, muligens etter råd fra sin forlegger, industrimagnaten Hjalmar Lundbohm (se kapittel 6). På det tidspunkt var bagasjen alt på vei sørover.⁴⁴⁴

Figur 34 Maria Pappila (f. 1886) som deltok på Ausstellung Nordland i 1911.
Kilde: Uppsala Bibliotek

⁴⁴² Chræmer, W. 1912: 105–116. Ueber Lappen und Samojuden. I *Zeitschrift für Berliner Gesellschaft für Ethnologie*. De samme bildene forekommer oppmontert på en plansje med den håndskrevne tittelen ”Nord-Europa. Lappen”. En avfotografering av plansjen (VIII Eu6683) befinner seg i samlingene til MEK SMB.

⁴⁴³ Sjöholm, B. 2010:332. How the Book *Muitalus Samiid Birra* was Created. I *The Journal of the Society for the Advancement of Scandinavian Study*.

⁴⁴⁴ *Norbottenskuriren*. 19. august 1911. I stedet skal Turi ha guidet engelskmannen Frank Butler rundt på Nordkalotten.

En av dem som dro til Tyskland var derimot Johan Turis eldre bror, Aslak, hans kone Sigrid og to av deres barn.⁴⁴⁵ Noen år i forveien hadde familien vært vertskap for Demant Hatt under hennes et år lange opphold i Jukkasjärvi og Karesuando.⁴⁴⁶ Både familien Turi og Skum hadde sine røtter i Kautokeino, men flyttet til Sverige i forbindelse med at riksgrensen ble stengt for beitende reinsflokker. Forholdene i Berlin hadde vært svært dårlige og mange hadde blitt syke, fortalte Turi til avisa *Waren Sardne* ved hjemkomst. Selv hadde han blitt sendt hjem til Sverige og innlagt på sykehuset i Luleå. Maten hadde vært dårlig og nettene hadde vært kalde fordi man ikke fikk gjøre opp varme i teltene. Særlig hadde barna lidd. Måltidene ble aldri inntatt i leiren, men i et særskilt kjøkken. Utstillingsområdet hadde vært innhegnet og ingen fikk slippe ut til tross for lovnader om å besøke byen utenom utstillingstiden. I tillegg hadde tolken uteblitt slik at ingen kunne tale deres sak. Til slutt hadde den svenske konsulen grepet inn. ”Vi hadde det daarligt”, oppsummerte Turi fra sykesenga til avisa *Waren Sardne* som fortsatte:

Den skildring av utstillingen Tuuri har git os var i all sin talende enkelhet mærkelig om man følger de detaljer, som en herdet skogsmand ikke gjerne lader komme frem som en klage men som det til trods maatte tænkes og anes bak ordene, blir den hjerteskjærende. Bare det at et saadant menneske snakker om kuldefrost er betegnende nok. Utstillingsområdet var vel indhegnet og vaakten såg nok efter at ingen av ”utstillingspersonalet” fik slippe ut. Ved engagementet, var selvfølgelig alt malet i de lyseste farver, hadde bl.a. hed, at lappened skulde faa besøke byen, naar deres nærværelse ikke var behøvelig. Ingen maa betænke dem at et saadant tilbud utgjorde en av reisens store lokkelser og antagelig maatte være tilfældet; man vil saa gjerne se sig om i et fremmed land. Men andet blev det. Indstengt som vilde dyr i en indhegnet park og strengt passet – det var virkeligheten. Hvor disse fjeldets og viddernes børn følte det, indspærret i en kunstgjort natur og berøved alle kommunikationer, al naturlig frihed, det gaar ikke an at forestille sig.⁴⁴⁷

I motsetning til Turi skal Pappila gitt uttrykk for at oppholdet i Tyskland hadde vært en positiv opplevelse. Ifølge avisa *Norrbottnenskuriren* hadde det eneste problemet vært den strenge kulden i losjiet. Videre het det seg at hun var glad for fortjenesten, og at hun med det kunne betale gjelda si

⁴⁴⁵ Aslak Olsson T(hu)uri (1852) og Sigrid Nilsdatter Bær (1852). I FR 1890 for Jukkasjärvi er parett oppført med fem barn: Olof (f. Karesuando 1873), Inger Maria (f. Karesuando 1874), Anna (f. Karesuando 1883), Per (f. Jukkasjärvi 1885), Aslak (f. Jukkasjärvi 1888). Ekteparet driver reindrift og tilhører Talma (fjell)sameby.

⁴⁴⁶ Oppholdet skulle resultere i boka Demant-Hatt, E. 1913. *Med lapperne i høifjeldet*. I boka ble for øvrig familien gitt andre navn. Takk til Barbara Sjøhom som gjorde meg oppmerksom på dette forholdet.

⁴⁴⁷ De svenske lapper paa nordlandsutstillingen. En hjemkommen lap fortæller. *Waren Sardne*. 23. desember 1911.

hos handelsmannen i Kiruna.⁴⁴⁸ Muligens var utstillingen ment å bli vist i Paris og London også, men fordi publikum uteble skal troppen ha blitt sendt hjem i stedet.⁴⁴⁹

Nordlandsutstillingen skapte stor debatt i Sverige.⁴⁵⁰ Lederen i *Riksföreningen för svenskhetens bevarande i utlandet*, Vilhelm Lundström, uttrykte særlig misnøye med sammenblandingen av svensker og primitive folk. Utstillingen var en skandale og en vanheder. Avisa *Social-Demokratens* korrespondent, Wilhelm Janson, tok imidlertid til motmæle. Janson var overrasket over at man bare stilte spørsmålsteget ved svenskenes deltakelse og ikke forholdene samene hadde blitt utstilt under. Grappa på rundt seksti samer, telt og rein ble innlosjert på en flekk som ikke var større en A-salen i Folkets Hus, skrev han. Reinsdyr som døde i varmen og ble drevet over ”gipsberg och sandbestrött asfaltgolv tills tungan hänger ur munnen” var mye verre enn å se noen svensker late seg for penger. Janson protesterte også mot selve ideen som lå til grunn for utstillingen. Samene skulle ikke stilles ut. De skulle treffes der de hørte naturlig hjemme, i de endeløse, avsidesliggende lappmarkene, ellers forsto man ikke dette folkets kamp for tilværelsen, framholdt han videre. I stedet fikk besøkeren inntrykk av at samene var et kulturløst folk som bedrev dyreplageri: ”Så som kulturänniska och kosmopolit protesterer jag mot hela tillställningen så som varande ett oblygt kapitalistisk geschäftmakeri”.⁴⁵¹

Lappar i Budapest zoologiska trädgård (1913)⁴⁵²

Et annet vitnesbyrd om denne mer forstemmende siden ved de levende utstillingene skriver seg fra tiden rett før første verdenskrig. I januar 1913 rapporterte *Svenska Dagbladet* om ei gruppe norske samer i Budapest Zoologiske Hage. Korrespondenten beskrev dem som ”små, magra eländiga karlar med bleka och svaga kvinnor och barn och några renar”.⁴⁵³ Grappa hadde ankommet dyrehagen i byparken i begynnelsen av samme måned. Her hadde de slått opp teltene sine foran dyrehagens restaurant, men på grunn av kulden oppholdt de seg i leiren bare på dagtid. Om nettene

⁴⁴⁸ *Norrbottnenskuriren* 12. februar og 2. november 1911. Utstillinga omtales også av Broberg 1981–82: 35.

⁴⁴⁹ Broberg 1981–82: 35. Ifølge Broberg skal Hjalmar Pellijef, kontorsjef ved malmverket i Kiruna, vært reiseleder for gruppen, men dette rimer ikke med Turis påstand om at de var helt og holdent overlatt til seg selv. Broberg ser for øvrig ut til å basere seg på K.B. Wiklunds presseklippssamling.

⁴⁵⁰ Ifølge Broberg (1981–82: 82) skal det finnes et titalls reaksjoner på utstillinga i K.B. Wiklunds presseklippssamling.

⁴⁵¹ *Socialdemokraten* 19. oktober 1911. Hendelsen ser ikke ut til å ha vakt oppsikt i lokale aviser, som for eksempel *Finnmarks Amtstidende*.

⁴⁵² Broberg omtaler så vidt utstillinga hvor deltakerne seinere er blitt identifisert av Julia Keil (pers. med.)

⁴⁵³ Lappar i Budapest zoologiska Trädgård. *Svenska Dagbladet*, 24. januar 1913.

sov de i en kjeller. Nå hadde imidlertid gruppa gått til streik etter at impresarioen hadde overlatt dem til seg selv og stukket av til Berlin uten å gi dem oppgjør for jobben. En tilsvarende situasjon skulle også ha oppstått i Berlin. Direktøren i dyrehagen hadde fått i stand en avtale med samene om at de skulle bli i Budapest de seks ukene det var skrevet kontrakt på. Når kontraktperioden utløp skulle de få ledsagelse tilbake til Hamburg hvor de opprinnelig hadde kommet fra. *Svenska Dagbladet* meldte videre at den norske konsulen i Budapest, Dr. Gregersen, skulle bistå samene.⁴⁵⁴

I likhet med korrespondenten i avisa *Social-Demokraten* tok *Svenska Dagbladets* korrespondent i Ungarn sterk avstand fra utstillinga av samene i dyrehagen og kalte den motbydelig. Det eneste som kunne ha rettfærdiggjort en slik utstilling var om den ble brukt til vitenskapelige undersøkelser, skrev avisas korrespondent videre, noe som ikke hadde skjedd. Ikke en eneste språkforsker hadde oppsøkt samene i dyrehagen ”hur mycket de än syssla med lappska i sina föreläsningar”.⁴⁵⁵

Hvem impresarioen var og hvordan utstillinga kom i stand er uvisst. Identiteten til de streikende samene er imidlertid kjent. Gruppa besto av Gunhild Hansdatter (f. 1882), ektemannen Josef Johannesen Svineng (f. 1882) og niesen deres Inga Persdatter Østby. De øvrige var Samuel Johnsen Solbakken Outakoski (f. 1881), kona Anna Hansdatter Amundsen (f. 1882), Anders Hansen Nergård, Berit Andersdatter Siri (f. 1890) og Elen Anna Biti (f. 1881). Størsteparten av deltakerne ser ut til å ha vært rekruttert fra fastboende familier.⁴⁵⁶

Oppsummering del 4:

I tida 1901 og fram mot første verdenskrig ble det arrangert minst 8 utstillinger hvor godt og vel 100 samer var involvert. I motsetning til foregående periode da de fleste samene ble rekruttert fra sørsamisk område, består over halvparten nå av nordsamer fra Sverige (Norrbotten) og Norge (Finnmark). I tillegg blir for første gang finske samer rekruttert til utstillinger, mange av dem enaresamer, uten at deres tilpasning med vekt på jakt og fiske ser ut til å ha fått betydning for utforminga av utstillingene. Samtidig opptrådte trolig finlendere (Ausstellung Nordland 1911) uten

⁴⁵⁴ Firmaet G. Gregersen & Söhne, etablert av Gudbrand Gregersen (1824-1910) fra Modum var lenge det største entreprenørfirmaet i Ungarn. Konsulen må ha vært en av hans sønner. P. A. Sveaas. (1993). *Familien Gregersen og Gudbrand Gregersen, ungarsk adelsmann fra Modum*.

⁴⁵⁵ Lappar i Budapest zoologiska Trädgård. *Svenska Dagbladet*. 24. januar 1913.

⁴⁵⁶ Pers. med. Julia Keil. Se også FT Karasjok 1900 og hjemmesida til Thor Arne Landsverk.

at dette heller har hatt betydning. I mange sammenhenger har tegn på kulturell endring (for eksempel bofasthet) blitt framhevet selv om dette bare i mindre grad ser ut til å ha gjort utslag på selve iscenesettelsen av det samiske livet. Fortsatt har man vektlagt utvalgte aspekter ved den reindriftssamiske kulturen. Selv om utstillingene rent formmessig framstår som uforandret, synes samtidig mer romantiserende framstillinger av samene å gjøre seg gjeldende. Postkortene fra Ausstellung Nordland i 1911 ser i særlig grad ut til å speile dette forholdet.

Størsteparten av utstillingene fant sted i Tyskland, men samer opptrådte også i Danmark, Nederland, Storbritannia og Ungarn. Særlig ble det arrangert mange og store utstillinger rundt 1910/1911. Men selv om utstillingene fremdeles når nye høyder er de igjen blitt et foretak for private entreprenører. Den vanligste utstillingsarenaen i denne perioden er dyrehager. Firmaet Carl Hagenbeck framstår som den største entreprenøren. Tre av åtte utstillinger var helt eller delvis arrangert av Hagenbeck, men andre entreprenører gjorde seg også gjeldende, både innenlandske og utenlandske. Samtidig har ikke kontakten med de statlige utstillingene opphørt helt. En kanskje to utstillinger har vært tilknyttet industriutstillinger (Glasgow 1911 eventuelt også Rotterdam). Ingen utstillinger ser ut til å ha blitt brukt til fysisk antropologiske undersøkelser, selv om andre undersøkelser ble foretatt (sangopptakene til Berlin Fonogramarkiv i 1911). Svekkelsen av utstillingenes bånd til statlige institusjoner og vitenskapen synes nå å speiles gjennom pressens tiltakende kritiske omtale av virksomheten.

Del 5. Utstillingene etter 1924

Etter andre verdenskrig blir utstillingene av fremmede folkeslag mindre hyppige.

Kontakten med antropologi hadde opphørt og framvisninga av menneskelige kropper ble i økende grad betydningsløs, om ikke truende for fagets nye identitet som en disiplin befattet med *sosiale* relasjoner. Gjennom etableringa av feltarbeidet der antropologene selv reiste til de fremmede folkene og deres bosteder, mistet utstillingene sin vitenskapelige tiltrekning. De ble i stedet henvist til folkeforlystelsens sfære. For verdensutstillingene og de internasjonale utstillingenes vedkommende innebar dette at utstillingene ble henvist til ”the picturesque zone”, etter Chicago

kalt the Midway i USA, hvor underholdning og eksotika gikk om hverandre.⁴⁵⁷ Praksisen med å stille ut levende mennesker fortsatte altså i ganske uforandret tilstand i dyrehager, sirkus og fornøylesparker men nå nærmest utelukkende som del av en populær kulturindustri som utfoldet seg i opposisjon til høykultur, vitenskap og akademisk interesse. Med noe geografisk variasjon avtar utstillingene markert fra begynnelsen av 1930-tallet, selv om det forekommer utstillinger så seint som på 1940- og 1950-tallet.

Ruhe's Lappenschau (1924–25)⁴⁵⁸

Etter første verdenskrig forekom det fremdeles utstillinger av samer på tysk mark. Høsten 1925 returnerte seksten finske flyttsamer i alderen åtte måneder til åtti år etter et helt år på reise. Mottakelsen i Tyskland hadde vært bra og fortjenesten god, meddelte de avisa *Norrbottenskuriren* ved hjemkomst: ”Alla voro vid gott humör, da de reste med postbilen från Torneå uppåt älvdalen”.⁴⁵⁹ En del reinsdyr hadde dødd under oppholdet, mens gjenlevende dyr hadde blitt solgt til en god pris før avreise. Dessuten hadde noen av hundene blitt stjålet, til stort savn for sine eiere.⁴⁶⁰

I henhold til et postkort som finnes fra utstillingene var samene engasjert av ”L. Ruhe” som deltakere i et ”Lappenschau”.⁴⁶¹ Dyrehandlerfirmaet Ludwig (Louis) Ruhe (d. 1883) var en av Hagenbecks største tyske konkurrenter. Etter 1910 var firmaet mer framgangsrikt enn Hagenbeck. L. Ruhe hadde blitt grunnlagt i New York allerede i 1868, og åpnet snart avdelinger i London og byen Alfeld i Nedre Sachsen hvor en annen av Hagenbecks viktigste konkurrenter hadde sin forretning, brødrene Carl og Heinrich Reiche. Alle tre firmaene organiserte levende utstillinger, noen ganger sammen, slik ”Wildafrika” i 1926 var et samarbeid mellom Ruhes sønn Hermann og firmaet Hagenbeck.⁴⁶² Det er for øvrig ikke usannsynlig at firmaet Hagenbeck samarbeidet om også denne utstillingen. I hvert fall sendte de en rekke henvendelser til samme område i samme periode. Høsten

⁴⁵⁷ Celik, Z. og Kinney, L. 1990: 36. Ethnography and the Exhibitionism at the Expositions Universelles. I *Assemblage. A critical journey of architecture and design*, Rydell 1999. ”Darkest Africa”. African Shows at America's World's fairs, 1893–1940. I *Africans on Stage*.

⁴⁵⁸ Utstillinga er ikke omtalt av Broberg men er sporet på bakgrunn av et postkort Odd Mathis Hætta eier.

⁴⁵⁹ *Norrbottenskuriren*. 8. oktober 1925.

⁴⁶⁰ *Ibid.* 1925.

⁴⁶¹ ”Phot: A & E. Frankl. Berlin W 15. L. Ruhe's Lappenschau, Deutschland 1925”. Privat eie.

⁴⁶² Dreesbach 2002: 53–54. Se også <http://www.alt-alfeld.de>, www.villa-ruhe.de.

1924 hadde Adrian Jacobsen tatt kontakt med lensmannen i Kautokeino angående mulighetene for å engasjere en gruppe samer til en utstilling og fått negativt svar. Det lot seg ikke ordne på så kort varsel. Året etter sendte Jacobsen en tilsvarende forespørsel til landsmannen i finsk Lapland. Fra samme tidspunkt foreligger det en beregning Jacobsen har gjort over hva det eventuelt ville koste å frakte 17 voksne, barn, utstyr og reinsdyr til Hamburg med tog fra Kiruna eller med båt fra Tromsø.⁴⁶³

Postkortet fra Ruhes sameutstilling i 1925 viser en kvinne i hvit pesk, skinnvotter, komager og lue (*skupmot*) typisk for Enontekiö og Kautokeino-området, og er laget av et studio i Berlin (Figur 35). I bakgrunnen skimtes teltet, gjerdet rundt leiren og en bygård. Samme jente er identifisert som ”Otini Mogga aus Ryrö, Finnish Lapland” på et annet, udatert fotografi i en tysk samling.⁴⁶⁴ Trolig er det snakk om Kyrö og ikke Ryrö.⁴⁶⁵ Bildet er tatt på markedsplassen i den østtyske byen Halle an der Saale og viser en politikonstabel som peker ut en av byens severdigheter for den samme jenta og tre peskledde menn. Gruppen er omgitt av en større folkemengde som bivåner det hele på noe jeg ville kalt respektfull avstand. En av mennene ser også ut til å være avbildet på et annet fotografi fra den samme samlingen, uten at det nødvendigvis er snakk om samme utstillingsturné. Fotografiet viser to kofteklede menn foran innhegninga til reinsdyrene, en tredje person skimtes innenfor. Billedteksten lyder som følger ”Nikku Nutti 51 Jahre und [?] Mogga 28 jahre”.⁴⁶⁶ Et tredje bilde, trolig fra samme turné, viser ”Lappe Lars Vietijorvi”, 28 år fra Peltovuoma i Enontekiö.⁴⁶⁷ I tillegg foreligger det opplysninger om at noen av samene skal ha kommet fra Ounasvaara nordøst for Rovaniemi.⁴⁶⁸ Mellommann og reiseleder for utstillinga av de finske samene i 1924–25 var tyskeren Franz Dubbick som var født i Halle.

⁴⁶³ Brev fra lensmann Hj. Grape, Kautokeino til Kaptein Adrian Jacobsen, Hamburg. Datert 3. november 1924. Brev til landsmannen i finsk lapmark på vegne av Firma Carl Hagenbeck. Datert 30. november 1925. ”Etwaige Unkosten dem Holen einer Truppe Lappländer..”. Datert Stellingen 9. november 1925. HAH.

⁴⁶⁴ VIII Eu 7596, ”Lappen auf dem Marketplatz in Halle an der Saale. Lappenmädchen mit weissen Rentierfellkleid. Otini Magga aus Ryrö, Finnish Lapland”. MEK SMB.

⁴⁶⁵ Ifølge Paulaharju (1922:59-60) finnes det tre, fire steder med navnet Kyrö i Lapland: Yli-Kyrö og Ala-Kyrö lå ved Ounasjokis øvre løp, mellom Enontekiö og Kittilä, og Inarin Kyrö ved Ivalos nedre løp.

⁴⁶⁶ VIII Eu 7593. MEK SMB.

⁴⁶⁷ VIII Eu 7592. ”Lappe Lars Vietijorvi von Finnish Lapland aus Peltovuoma”. MEK SMB.

⁴⁶⁸ Hætta. O.M. (2007:33). Samer på utstilling i Tyskland 1930. I *Ottar* nr. 4.

Figur 35 "Otini Magga" fra Kyrö i Tyskland 1925
Kilde: Privat

Samerne i Hagenbecks Cirkus (1926)⁴⁶⁹

I februar 1926 etter flere framstøt til ulike hold reiste Adrian Jacobsen til Røros for å finne samer til utstilling. Oppdragsgiveren var Hagenbecks Cirkus som var drevet av Carl Hagenbecks sønn Lorenz. *Waren Sardne* kunngjorde Jacobsens ankomst og formidlet hans oppdrag for sin lesekrets. "[L]appekspeditionen" skulle bestå av ni "typiske" samer, nærmere bestemt tre menn, tre kvinner og tre barn, åtte til ti kjøreroin og to hunder.⁴⁷⁰ Til tross for at flere skal ha uttrykt skepsis overfor "sirkuslivet" ble jobben besatt fjorten dager seinere av redaktørens egen bror Mathias Mortensen, kona Kristina og fire av deres sju barn: en datter på femten, to sønner på seks og fire og et fire uker gammelt spebarn.⁴⁷¹ Etter at Daniel Mortensson døde i 1924 hadde for øvrig sønnen Lars tatt over redaktørjobben i avisa. I likhet med Lars hadde Mathias selv deltatt på verdensutstillinga i Chicago som barn. Mens familien var på reise døde ni år gamle Anders på Røros sykehus. Dødsannonnsen ble underskrivet av foreldrene og søsknene Aina, Richard, Nils og Kristina Elisabeth – "alle p.t. i Tyskland".⁴⁷² De andre deltakerne i gruppen var Jon M. Nordfjell, også han trolig av samme slekt som Nordfjeld-familien som deltok på utstillinger i Tyskland på 1890-tallet, ungjenta Kari(n) Fjellner (f. 1906) og det eldre ekteparet Nils (f.1867) og Margretha (f. 1868) Ringdal fra Härjedalen (Mittådalen). Nils (Jonassen) Ringdal stammet for øvrig fra en av de mange samefamiliene som ble utestengt fra sommerbeitelandet i Rendalen i forbindelse med utbygginga av Røros Kobberverk, og var i en periode leder for sitt reinbeitedistrikt.⁴⁷³

⁴⁶⁹ Utstillinga er tidligere omtalt av både Broberg (1981-82: 35) og Gjestrum (1995: 101).

⁴⁷⁰ En representant. *Waren Sardne* 15. februar 1926. Ifølge Jacobsens dagbok lød instruksjonen fra Lorenz Hagenbeck som følger: "8-9 Lappländer, einsch. 1 oder 2 Kindern, 8-10 eingefahrene große schöne Renntiere [...], 2-3 Schlitten, 2-3 Zelte, 1-2 Hunde". Gjengitt i Thode-Arora 1989:83.

⁴⁷¹ En kilde opplyser om at spebarnet skal ha dødd på turen og blitt begravd i en mindre by nær den sveitsiske grensen, men dette har ikke latt seg bekrefte. Opplysningen om at flere skal ha uttrykt skepsis overfor sirkuslivet er hentet fra Thode-Arora uten at nærmere henvisning foreligger.

⁴⁷² *Waren Sardne* 1. juli 1926. De øvrige søsknene var Elias og Daniel. Både den 15. juli og den 15. august brakte avisa et minneord om gutten, sistnevnte var skrevet av den indiske professoren Swâmi Sriâhanda Achârya Gaurisankar.

⁴⁷³ Pers. med. Vanja Torkelsson. Rørosmuseet. Se også Løøv. 2001: 21, 31, 44, 59. *Lappefogd I.B. Herstads Årsberetninger 1894-1904*.

Figur 36 Sørsamer i Hagenbecks Dyrepark 1926.
Kilde: Hagenbeck-arkivet i Hamburg

I midten av mars ankom gruppa Hamburg hvor Hagenbecks dyrepark trolig var første utstillingssted.⁴⁷⁴ Første mai avga *Waren Sardne* følgende rapport:

En [sic] av medlemmene i same-ekspedisjonen i Tyskland skriver til en af vore forbindelser, at de alle sammen lever vel og i alle deler har det kjekt. Efter et 8 dagers ophold i Hamburg drog hele ekspedisjonen i slutten av mars ut paa turnè med en av Hagenbecks cirkuser, der i alt rummer 4500 personer. Ekspedisjonen har hittil besøkt følgende byer: Geestemünde, Oldenburg, Münster og opholdt sig 15.-20. april i Hamborn. De skal gjennomreise hele Vest-Tyskland, hvorefter turen går til Holland og senere til Østerrike og Ungarn.⁴⁷⁵

⁴⁷⁴ Fra oppholdet i Hagenbecks Dyrepark foreligger det flere bilder av gruppa: Fotonr. 585, 588, 593, 595, 596, 597, 604, 607. HAH.

⁴⁷⁵ Samerne i Hagenbechs Cirkus. *Waren Sardne*. 1. mai 1926.

I oktober samme år brakte Waren Sardne igjen nytt om gruppa som snart var forventet hjem til Røros: ”Samerne i Tyskland kommer antagelig hjem til Røros i slutten av denne måned, efter å ha tilbragt ca. 8 mdr. i Hagenbechs cirkus”.⁴⁷⁶ I løpet av denne tiden hadde noen av medlemmene i gruppa sendt tyske tidsskrifter hjem som omtalte samene og utstillinga. I ett av disse tidsskriftene hadde Adrian Jacobsen selv skrevet en artikkel som ifølge Waren Sardne var ”meget interessant og nøktern”.⁴⁷⁷ Jacobsens artikkel ser for øvrig ut til å imøtegå mange av forestillingene om samene. Dette kommer blant annet til uttrykk i et fotografi av en sørsamisk familie som feirer jul i gammen. Porselenskoppene er tatt fram, kaffekjelen står på ovnen og juletreet er pyntet med norske flagg.⁴⁷⁸ I midten av november 1926 er deltakerne i ”den meget berømte ekspedisjonen” tilbake på Røros alt i alt ”velfornøyde” med oppholdet.⁴⁷⁹

Carl Gabriel’s und L. Ruhe’s Riesenpolarschau (1930)⁴⁸⁰

På ettervinteren 1930 rekrutterte Franz Dubbick på nytt en gruppe samer, i alt 31 personer, til utstillinger i Tyskland (Figur 61). Samene kom både fra Kautokeino, svensk Karesuando og Enontekiö i Finland. Turen til Tyskland gikk med rein, hestesleder og jernbane gjennom Finland, så med båt fra Helsinki til daværende Königsberg (Kaliningrad). Hele femtito arbeids- og kjørerein, to simler og ti hunder ble befraktet samtidig. I tillegg ble hele 11 vintertelt, flere pulker og sleder, seletøy, skjæker, lassouer og alt som behøves for å iscenesette reindrif og nomadeliv pakket ned til reisen. Det samme ble vinterklær som pesk, dork, kofter, bellinger, skinnbukser og skaller, sennegress for å ha i fottøyet, never og brensel for å gjøre opp varme samt festklær for brud og brudgom.

I Tyskland opptrådte det plasskrevende følget i Königsberg (Kaliningrad), Chemnitz, Dresden, Leipzig og på oktoberfesten i München. Utstillingene fant stort sett sted i eller i tilknytning til dyrehager. Et postkort fra utstillingen i Königsberg dyrehage, et annet av leiren på ukjent sted, viser at firmaet Ruhe igjen sto bak utstillingene som ble omtalt som ”polarschau” trolig fordi de omfattet

⁴⁷⁶ Samerne i Tyskland. *Waren Sardne* 15. oktober 1926.

⁴⁷⁷ Ibid. 1926.

⁴⁷⁸ Jacobsen, A. 1926. Das letzte in Europa lebende Nomadenvolk. I *Carl Hagenbeck’s illustrierte Tier- und Menschenwelt*. Hefte 4 og 5.

⁴⁷⁹ Samerne ved Hagenbecks Cirkus er kommet hjem igjen. *Waren Sardne*. 1. desember 1926.

⁴⁸⁰ Odd Mathis Hætta har tidligere foretatt intervju av noen av deltakerne. Se for øvrig Hætta, O. M. 2003. Samer på utstilling i Tyskland 1930. I *HiF-Rapport*, Hætta 2007. Samer på utstilling i Tyskland i 1930. I *Ottar*.

folk fra ulike deler av nordområdet.⁴⁸¹ I München har Ruhe samarbeidet med den lokale underholdningsaktøren Carl Gabriel om et større ”Riesen Polarschau”.⁴⁸² Gabriel var initiativtaker til flere såkalte ”Riesenvölkerschau” (kjempe-folkeutstillinger) på slutten av 1920-tallet og i begynnelsen av 1930-tallet hvor flere hundre personer var involvert.⁴⁸³ Ifølge en lokal tysk avis omfattet kjempepolarshowet på oktoberfesten over fire hundre mennesker.⁴⁸⁴ Et bilde av sameleiren viser hvordan den var omkranset av en naturtro, kunstig bakgrunn av lerretsteppe slik det finnes andre eksempler på (Figur 37). Fem, seks telt er synlige på bildet som vitner om liv og røre med mange dyr og mennesker.⁴⁸⁵

Figur 37 L. Ruhes ”polarschau” Tyskland 1930.
Kilde: Privat.

⁴⁸¹ L. Ruhe’s ”Polarschau” im Königsberger Tiergarten. Bildet ser ut til å vise Isak Nilsen Hætta og Aini Magga som brudepar. Foto i privat eie.

⁴⁸² Plakat ”Oktoberfest 1930 Carl Gabriel’s und L. Ruhe’s Riesen Polarschau”, Stadtarkiv München, Plakatsamling 12724 1930 401214. Gjengitt etter Dreesbach 2001:54.

⁴⁸³ Ibid:155, Sackett, R. E. (1982:137) Popular entertainment, class, and politics in Munich, 1900–1923 og <http://de.wikipedia.org>.

⁴⁸⁴ *Münchener Neueste Nachrichten*. 25. september 1930.

⁴⁸⁵ Hætta 2007: 39.

Dubbick tok selv flere fotografier av gruppen, blant annet av ”Juka Mogge 52 Jahre” som vever flettebånd og ”Thumas Maga” (Thomas T. Magga) fra Sodankylä.⁴⁸⁶ Drøye tjue år etter utstillinga skulle Dubbick utgi ei lita bok med fotografier og tresnitt han selv hadde laget fra utstillingstida, *Mit Lappen, Rentieren und Hunden* (1952). Her framgår det at Dubbick selv var i Kautokeino i 1924–25 hvor han blant annet overvar et samisk bryllup. Sannsynligvis har Dubbick blitt fascinert av denne feiringen. I hvertfall ble bryllup og brudeprosesjon for første gang en sentral del av programmet under utstillingene. Hver dag fulgte gruppen et fast oppsatt program med brudeprosesjon, lassokasting, joiking, kløving av rein og sledekjøring. I tillegg ble det sydd skaller og laget souvenirs i leiren som de solgte til de besøkende.

Figur 38 Brudeprosesjon 1930

Bildet er trolig tatt i Königsberger dyrehage daværende Tyskland.

Kilde: Privat

Det skal ha kommet mye folk til utstillingene de første månedene. Etter hvert minket interessen noe før den igjen tok seg opp og kulminerte med kjempeutstillinga i München. Da gruppa ankom München var over halvparten av reinsdyrene og flere hunder døde av varmen. Under store deler av oppholdet hadde det vært sterk varme. Først i månedsskiftet november-desember var gruppa tilbake

⁴⁸⁶ VIII Eu 17112, *Juka Mogge 52 Jahre am Webstuhl* og 17110 som er uten tittel. MEK SMB. Samme bilde er gjengitt med navn i Dubbick, F. 1952. *Mit Lappen, Rentieren und Hunden*. Se også Eu 7594, *Im Lappenlager*, i samme samling som nevnt over. Bildet av den vevende kvinnen er fremdeles å få kjøpt som postkort i butikken på Siida-museet i Inari i tillegg til at det inngår i selve museumsutstillinga som illustrasjon på ulike typer duodji.

til hjemtraktene sine etter en åtte måneder lang reise. En ung jente hadde dødd av tuberkolose og blitt begravd i Tyskland, visstnok på samme kirkegård som sønnen til en tidligere finsk utstillingsdeltaker, Duommas-Heaika.⁴⁸⁷ Kanskje var han blant samene Dubbick engasjerte i 1924–25? I tillegg hadde en av de finske samene blitt sendt hjem av disiplinære årsaker.

Enkelte av deltakerne i utstillingstroppen er seinere blitt intervjuet av Odd Mathis Hætta som også har identifisert alle deltakerne⁴⁸⁸. Fra Kautokeino reiste i alt ni personer: Mikkel Nilsen Pulk (1904–1994), kona Helene Isaksdatter Rantalo (1905–1972) og deres to små sønner Isak Mikkel og Nils Johan. De andre deltakerne var Anne Persdatter Pentha (1911–1987), hennes seinere svigerinne Kirsten M. Hætta, Isak Nilsen Hætta, og brødrene Ole og Daniel Mathisen Hætta (Figur 61).⁴⁸⁹ En sammenligning av fotografier fra turnéen Dubbick organiserte i 1924–25 med turnéen i 1930 viser at enkelte deltakere var med begge ganger.

De siste levende utstillingene av samer? (1933–1934 og cirka 1950)

En av de aller siste levende utstillingene av samer ser ut til å finne sted i 1933 da brødrene Petrus og Elias Danielsen med familier, fra henholdsvis Røros og Elgå, og den godt voksne ungkaren Per Andersson, opprinnelig fra Sverige, ble engasjert av den danske showmannen og sirkusdirektøren Povl Neve til å reise rundt og vise hvordan samefolket levde i Norge.⁴⁹⁰ Reisen varte i 18 måneder. I løpet av denne tiden besøkte troppen en rekke byer i Danmark (Tølløse, Maribo, Horsens, Aarhus, Sorø, Vejle, Odense, Esbjerg, Aalborg, Slagelse, Holdbæk, Nestved og Fredericia), Tyskland (Hamburg, Berlin, Leipzig, Dresden, Frankfurt, Hannover, Saarbrücken, Breslau og Beuthen), Sveits (Zürich, Wintherthur, Basel) og Paris. Petrus Danielsen (Figur 55) og kona Elisabet hadde seks barn med seg i alderen ett til tolv år, mens broren Elias og kona Signe hadde fire små gutter med seg (Figur 49) Den yngste ble døpt under oppholdet i København. Petrus og Elias var for øvrig begge sønner av Daniel Mortensson som hadde vært i Chicago i 1893 og halvbror til Mathias som

⁴⁸⁷ Hætta 2007:37. Samer på utstilling i Tyskland i 1930. I *Ottar*.

⁴⁸⁸ Se Hætta 2003. Samer på utstilling i Tyskland 1930. I *HiF-Rapport*, Hætta 2007. Samer på utstilling i Tyskland i 1930. I *Ottar*.

⁴⁸⁹ Hætta, O.M. 2007. Samer på utstilling i Tyskland i 1930. I *Ottar*.

⁴⁹⁰ Nærmere opplysninger om hvem Neve var foreligger ikke, men han omtales i 1948 i det amerikanske magasinet *The Billboard* som "the well-known European showman". På dette tidspunkt er han leder for et jungelshow som opptrer i fornøyelsesparken Dyrehavsbakken utenfor København.

reiste rundt i Tyskland med sin familie i 1926 (Figur 36). Dermed var det tredje gang medlemmer i denne familien deltok på utstilling.

Figur 39 Fra familiene Danielsens opphold i Danmark i 1933 (34)
Mannen i frakk er trolig impresario Povl Neve. Kilde: Privat

Etter oppholdet i Paris reiste Signe og Elias med familie tilbake til Norge og Elgå, mens resten fortsatte til London og Danmark. Etter Danmark ble gruppa ytterligere redusert. De tre eldste barna i familien Danielsen: Dagny, Jorun og Trygve, reiste hjem til Røros for å fortsette skolegangen, mens foreldre og småsøsken dro videre til Belgia. Oppmøtet på utstillingene hadde vært dårlig mange steder, tilskuerne uteble, og Neve hadde håpet at visningene i Belgia ville øke interessen. Når dette ikke skjedde, og konkursen var et faktum, rømte Neve fra alt og etterlot ekteparet Petrus og Elisabet Danielsen og tre små barn uten penger å komme seg tilbake for. Først etter hjelp fra det norske konsulatet kunne hjemturen begynne.

Figur 40 Tolv år gamle Trygve Danielsen fra Røros med kjørereinen
Danmark 1933 (34).
Kilde: Privat

Men historien om de levende utstillingene synes ikke å stoppe med familiene Danielsens hjemkomst høsten 1934. Fra Finland foreligger det ufullstendige opplysninger om minst en utstilling til. På begynnelsen av 1950-tallet skal Armas Niemelä fra Näkkälä, en av de finske samene Dubbick rekrutterte i 1930, ha deltatt på en ny utstillingsturné til Tyskland. Turnéen skal ha blitt organisert av en finlender, men endte i fiasko med avbrudd før tiden, uten at deltakerne fikk utbetalt lønna si.⁴⁹¹

Uforanderlige mobiler? Levende utstillinger i tida 1822 til cirka 1930/1950

I dette kapitlet har jeg forsøkt på en detaljert og inngående måte å presentere den samiske deltakelsen i de levende utstillingene. Årsaken til at jeg har valgt å gå så detaljert til verks er, som tidligere nevnt, delvis den mangelfulle forskningen på dette fenomenet og følgelig viktigheten av å presentere de empiriske funnene på en mest mulig tilfredsstillende måte, også med hensyn til seinere forskning. En annen viktig årsak har vært ønsket om å anonymisere aktørene, vise hvem de var og hvordan de agerte i sine ulike roller og i ulike sammenhenger. Denne synliggjøringen av aktørene, også de ikke-menneskelige, og nettverkene de inngikk i er i samsvar med det teoretiske

⁴⁹¹ Kortelainen, E. 1995: 34–35. Entistä Enontekiötä. Arrangøren av turen skulle visstnok ha hett Kuokkanen, men forfatteren er usikker på om han husker riktig.

grunnlaget for denne avhandlinga. Imperativet ”følg aktørene!”, er på den måten også teoretisk begrunnet.

Som vist framstår de levende utstillingene av samer som en relativt homogen praksis i de godt og vel hundre årene den eksisterte. Påfallende like utstillinger fant sted over et stort geografisk område. Enten man befant seg i Paris, Budapest eller Chicago ble publikum presentert for mer eller mindre det samme uttrykket i form av likartete opptredener og de samme kollektivene av dyr, mennesker og gjenstander. Aktørene, også de ikke-menneskelige, ble løpende byttet ut, men utstillingene som ”compound interactor” og rammen rundt dem framsto som påfallende ens.⁴⁹² Utstillingene hadde med andre ord en tilnærmet identisk mobilitet. Og det er nettopp i kraft av denne bestandigheten i måten de reisende samene opptrådte og ble framstilt på, at det gir mening å omtale utstillingene som ”uforanderlige mobiler”. Utstillingenes effektivitet, deres evne til å påvirke publikums oppfatning av samene og betydningen utstillingene skulle få som inskripsjonsinnretning og kunnskapsprodusent, var i stor grad betinget av denne materielle og romlige bestandigheten. Gjennom en mangfoldiggjøring og spredning av det samme uttrykket samlet utstillingene støtte og naturligjorde seg selv.

Men selv om utstillingene framsto som et relativt ensartet *uttrykk* skjedde det betydelige endringer underveis både i de diskursive sammenhengene og i nettverkene de inngikk i. Et karakteristisk trekk ved Bullocks utstilling var fraværet av en raseteoretisk diskurs. Familien Thomassen Holm ble ikke oppfattet som nevneverdig forskjellig fra publikum med unntak av klesdrakt, redskaper og levemåte. Utstilt og publikum, vill og sivilisert, ble ikke oppfattet som to essensielt forskjellige kategorier, men som et forhold av temporær art som når som helst kunne reverseres og snus. Når utstillingene får en nærmest eksplosjonsartet utbredelse på 1870-tallet er publikums forståelse av de utstilte folkene grunnleggende endret. Utstilt og publikum ble nå i økende grad oppfattet som grunnleggende forskjellig og der villhet og primitivitet lot seg identifisere på grunnlag av bestemte, om enn ikke alltid samsvarende, diagnostiske karakteristika. Et viktig element i denne identifiseringa var begrepet ekthet – de utstilte folkenes autentisitet – og som vi så ble denne identifiseringa i økende grad betrodd den fysiske antropologien. Likevel utgjør ikke rase noe overordnet paradigme for utstillingene og måten de organiseres på. I denne perioden ble dessuten

⁴⁹² Schiffer 1999: 13. *The material life of human beings: Artifacts, behaviour, and communication.*

utstillingene introdusert i en ny kontekst, dyrehagen. Det er nettopp utstillingene i dyrehagene som blir viktige og sjangerskapende for ettertidens formidling av kulturell forskjellighet, spesielt slik de blir iscenesatt av Hagenbeck og hans firma (kapittel 7).

En slik utvidelse av utstillingskonteksten er også et karakteristisk trekk ved utstillingene av samer på 1880- og 90-tallet. Utstillinger av samer innlemmes nå også i de store internasjonale statlige utstillingene, som på The International Exhibition of Inventions i London i 1885, verdensutstillinga i Chicago i 1893, og i tilknytning til verdensutstillinga i Paris i 1889. Her ser vi også at rase og utviklingsnivå på en helt annen måte enn tidligere og i andre utstillingskontekster blir gjort til et didaktisk element. Dette kan for eksempel ta form av at de utstilte aktørene presenteres og oppfattes som representanter for fortidige og forlatte trinn av menneskelig utvikling. Også de ikke-menneskelige aktørene blir betydningsfulle i den sammenheng, for som det ble uttalt i forbindelse med den samiske utstillingen i London i 1885: Dette var de første reinsdyrene født i England siden steinalderen!

Selv om utstillingene av samer fortsetter å utvikle seg et stykke inn på 1900-tallet, så vokser det også fram en kritikk av dem. Utstillingene flyttes etter hvert ut av de statlige utstillingene og mister sin vitenskapelige verdi ved at de ikke lenger oppfattes som pålitelige feltlaboratorier for vitenskapelige undersøkelser. Kritikken kommer da også i økende grad fra vitenskapelig hold og utstillingsrommet snevres nå inn til populærkulturelle og kommersielle kontekster. Her lever imidlertid de levende utstillingene videre og selv om deres ”opphør” kan settes til ca. 1930, fortsatte denne formen for utstillinger også etter det, om enn langt mer tilfeldig og med langt mindre publikumsappell enn tidligere. På grunn av dette er også sporene av disse seine utstillingene langt svakere og mye vanskeligere å følge enn hva tilfellet var med de tidligere utstillingene presentert her.

I kapitlene som følger skal funnene som er gjort i denne empiriske gjennomgangen analyseres og diskuteres innenfor rammen av mer avgrensede tema. I det første av disse (kapittel 4) skal jeg se nærmere på de levende utstillingene som objekt for samtidas vitenskapelige diskurser der bruken av dem som feltlaboratorium for primært fysisk antropologiske undersøkelser står sentralt. Dette etterfølges av analyser av utstillingenes form og mottagelse (kapittel 5), av deltagerens og

utstillernes motiver, møter og forhandlinger (kapittel 6), samt av de levende utstillingens virkningshistoriske effekter i både akademisk og kommersiell formidling av kulturell egenart og forskjellighet (kapittel 7).

Kapittel 4 De levende utstillingene som feltlaboratorium

Som vi så i forrige kapittel var det et karakteristisk trekk ved de levende utstillingene at de en periode kom til å fungere som feltlaboratorium for ulike etnografiske og antropologiske undersøkelser, ofte kombinert med offentlige forelesninger.⁴⁹³ Allerede på 1840- og 1850-tallet ble det foretatt vitenskapelige undersøkelser av utstillingsdeltakere i regi av etnologiske selskap, først og fremst i England, men også i Tyskland og andre steder. Bruken av de levende utstillingene til vitenskapelig formål skulle imidlertid få en annen betydning med framveksten av en moderne vitenskapelig og positivistisk diskurs hvor antropologien, og spesielt den fysiske antropologien, fikk stor innflytelse på forståelsen av kulturell og sosial forskjellighet. Selv om de hadde mange likhetstrekk ble antropologi og etnologi (etnografi) betraktet som ulike fagfelt på 1800-tallet.⁴⁹⁴ Fram til 1880–90 tallet, da forskerne begynte å vektlegge betydningen av geografisk og kulturell kontekst framfor løsrevet observasjon som grunnlag for empirisk kunnskap, var antropologi primært en urban aktivitet som på mange vis var synonym med studiet av folks fysiske framtoning. Metodene ble hentet fra medisin og biologi og med klassifisering som et hovedanliggende. De levende utstillingene som brakte fremmede folk til vestens storbyer og tilhørende akademiske sentre, ble naturlig nok en svært viktig kilde til data. Som den irske etnologen Augustus Henry Keane uttalte det i anledning framvisninga av de sju samene fra Karasjok for Royal Anthropological Society i London i 1885:

To the members of this Institute, devoted as they are to the special study of mankind, an intellectual treat of no ordinary interest is now afforded by the enterprising management of the Alexandra Palace which, without inconvenience to ourselves, offers the rare opportunity of observing on the living subject the physical qualities, social usages, and domestic life of perhaps the most interesting group of aborigines still surviving in Europe.⁴⁹⁵

⁴⁹³ En del av undersøkelsene er tidligere omtalt av Broberg 1981–82. Lappkaravaner på villovägar. Antropologin och synen på samerna fram mot sekelskiftet 1900. I *Lychnos*, Baglo, C. 2006. Samer på ville veger? Om "levende utstillinger", antropologi og vitenskapelige praksiser I *Nordisk Museologi*.

⁴⁹⁴ Begrepene etnologi og etnografi ble gjerne brukt om hverandre i perioden som omtales her (ca 1875-1910), i hvert fall i Tyskland. Begge refererte til beskrivelsen og sammenligninga av kulturer og folk, begge kunne referere til studier av ikke-europeiske eller europeiske folk, og begge anså seg som forskjellige fra (fysisk) antropologi og arkeologi. Ytterligere diskusjon om disse begrepene finnes i Stocking, G. W. 1988. *Bones, Bodies, Behaviour: Essays in Behavioural Anthropology*, Penny 2002. *Objects of Culture. Ethnology and Ethnographic Museums in Imperial Germany*.

⁴⁹⁵ Keane 1886:213. The Lapps: Their Origin, Ethnical Affinities, Physical and Mental Characteristics, Usages, Present Status, and Future Prospects. I *The Journal of the Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*.

I tida fram mot 1900 det ble foretatt en rekke fysisk antropologiske og etnologiske undersøkelser av samer på utstilling.⁴⁹⁶ Undersøkelsene ble først og fremst foretatt i regi av antropologiske selskap, hvor Berlin Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte var sentralt, men tilsvarende undersøkelser ble også gjort av forskere i Storbritannia, Irland og Frankrike. At undersøkelsene også kunne omfatte andre fenomen enn fysisk antropologiske, viser samlingen lydopptak som Berlin Fonogramarkiv gjorde av samisk sang og joik i forbindelse med to utstillinger i 1911.⁴⁹⁷

I dette kapitlet skal vi se nærmere på bruken av utstillingene som antropologisk feltlaboratorium. Begrepet laboratorium brukes gjerne om avgrensede eller skjærmede steder som tjener som arena for kontrollert analyse og granskning. Selv om kontekstene her var betydelig mindre kontrollerte og ”reine”, tilbød de levende utstillingene en avgrenset sammenheng med relativ stabilitet og homogenitet. Begrepet laboratorium er imidlertid også et sentralt begrep innenfor aktør-nettverkteori som ofte brukes i mer overført betydning om steder for kunnskapsproduksjon: ”It is not simply that material phenomenon *depend on* certain material instrumentation” skriver Latour og Woolgar i boka *Laboratory Life*, “rather the phenomenon are *thoroughly constituted by* the material setting of the laboratory”.⁴⁹⁸ I laboratoriet skapes det en “konstruert virkelighet”, det vil si en sammenstilling av den materielle verden som er virkelig, men som ikke må forveksles med en ”naturlig verden” som antas å eksistere forut for og uavhengig av forskerens inngripen. Hypotesen er at antropologien (herunder også etnologi og etnografi) kom til å konstituere både seg selv og sitt forskningsobjekt, i dette tilfelle den lappiske rase, gjennom blant annet antropometriske målinger, fotografi, gipsavstøpninger og lydopptak foretatt i forbindelse med utstillingene. Som det vil framgå var imidlertid antropologiens syn på samene i siste del av 1800-tallet mer variert enn det som vanligvis framkommer i nyere analyser av de levende utstillingene, samtidig som det hersket bred enighet om at samene var grunnleggende forskjellig fra siviliserte folk og at deres tid snart var omme.

⁴⁹⁶ Virchow 1875, 1879, 1891, 1897, Ecker 1877, Bordier 1878, Schaaffenhause 1879, Mazard 1877, Rialle 1879, Keane 1886, Garson 1886. Som det ble oppgitt i forrige kapittel skal Virchow også ha utført antropometriske målinger av den jemtlandske gruppen som ble utstilt i Berlin på nyåret 1888, uten at det har lyktes å dokumentere dette.

⁴⁹⁷ Aufnahmen von Dr. v. Hornbostel auf der Ausstellung Nordland im November 1911. Aufnahmen von Dr. E. Fischer im Passage-Panoptikum im Februar 1911. AL BFA.

⁴⁹⁸ Latour og Woolgar 1986: 64. *Laboratory Life. The Social Construction of Scientific Facts*. Kursiv i original.

Forståelsen av forskjellighet innenfor 1800-tallets vitenskapelige diskurs

For bedre å kunne forstå bruken av de levende utstillingene som feltlaboratorium og det diskursive rommet samtidens forskere virket i, er det viktig å se nærmere på den biologiske vendingen kunnskapen om mennesket tok i løpet av 1800-tallet. Før midten av dette århundret var det en utbredt oppfatning at menneskene var grunnleggende like og med felles opphav, såkalt monogenese. Kontekst så vel som klassifisering var uvesentlig. Det universelle menneskelige subjekt overskred tid og rom. Alle folkeslag stammet fra Adam og Eva, også "de ville". Utvikling, eller mangel på sådan, ble betraktet som en reversibel prosess. Alle folk kunne med tid og stunder nå europeisk nivå. Med oppkomsten av en moderne vitenskapelig og positivistisk diskurs rundt midten av 1800-tallet skulle imidlertid forskernes syn på forholdet mellom menneske, samfunn og natur bli endret. Mens menneskene tidligere ble oppfattet som universelt like ble de nå i stadig større grad oppfattet som fundamentalt forskjellige. Rase kom til å utgjøre et samlebegrep for denne forskjelligheten slik den ble forankret i biologisk opphav og forstått som en fysisk ulikhet "innskrevet" i den menneskelige kropp. Ifølge Poole må denne endringen forstås på bakgrunn av oppkomsten av en typologisk og fysiognomisk diskurs.⁴⁹⁹ Som vi skal se var det likevel en betydelig variasjon og uoverensstemmelser også innenfor denne diskursen.

Helt siden slutten av 1700-tallet hadde naturhistorikerne forsøkt å isolere menneskehetens opprinnelige typer med utgangspunkt i forestillinga om en original form. Særlig innflytelsesrik var Johann Friedrich Blumenbachs inndeling fra 1790-tallet som omfattet fem varianter (den kaukasiske, mongolske, etiopiske, amerikanske og malaysiske) basert på ansiktsvinkler og hodeform.⁵⁰⁰ Den østerrikske anatomen Johan Friedrich Gall hevdet videre at det var et direkte samsvar mellom menneskets mentale og moralske egenskaper og hodets form (fenotype). Frenologi, som ble betegnelsen på dette samsvaret, skulle legge mye av grunnlaget for rasevitenskapene. For selv om frenologien selv falt i unåde fra 1840-årene og utover, fikk forestillinga om cerebral determinisme nærmest allmenn aksept og lå til grunn for arbeidene til blant andre amerikaneren Samuel Morton og den svenske anatomen Anders Retzius, oppfinneren av den såkalte cefal-

⁴⁹⁹ Poole 1997. *Vision, Race and Modernity*.

⁵⁰⁰ Stocking, G. W. 1987: 26. *Victorian Anthropology*, Schiebinger, L. 1993: 119. *Nature's Body. Gender in the Making of Modern Science*.

indeksen og mesterbegrepene doliochocefali (langskaller) og brachycefali (kortskaletter).⁵⁰¹ Samtidig positivistiske vitenskapssyn krevde at forskjeller skulle kunne måles, veies og sammenlignes og anatomi, og særlig det menneskelige kranium, framsto som velegnet til dette formålet. Det var naturen selv som talte gjennom ansiktsvinkler og skalleform.

Med utgangspunkt i anatomenes strengt definerte typer oppsto en teori om at de ulike rasene hadde ulik opprinnelse, såkalt polygenese, og at de følgelig var å betrakte som ulike arter. Et trekk ved polygenesen som skulle vise seg langt mer seiglivet og innflytelsesrik enn forfektelsen av teoriens ekstreme konsekvens, at rasene representerte ulike arter, var føringen den la på synet på raseblanding. Blandinger mellom folk av ulike raser var i henhold til polygenesen unaturlig og ville i likhet med samkvem mellom hest og muldyr føre til sterilt avkom, bastardisering og i siste instans ”undergang”.

I tida fram mot Darwins evolusjonslære kom de nye teoriene basert på sammenlignende anatomi og kranimetri til å styrke det polygenetiske alternativet. Mange betraktet dessuten polygenisme som et moderne og vitenskapelig alternativ til bibelens tradisjonelle lære. De polygenetiske impulsene vokste seg særlig sterke i Frankrike og USA som i tillegg til Tyskland avstedkom en livskraftig fysisk antropologisk tradisjon i løpet av 1800-tallet, selv om polygenesen ikke fikk samme gjennomslag i sistnevnte. I Storbritannia, der etnologien sto sterkere, fikk disse impulsene heller aldri det samme utslaget.⁵⁰² I løpet av 1850- og 1860-tallet vokste den ideologiske kløfta mellom etnologi (den såkalte historiske skolen) og antropologi (den vitenskapelige skole) nettopp på bakgrunn av spørsmålet om menneskehetens enhet.

På 1860- og 1870-tallet kom forhistoriske funn og Darwins evolusjonslære til å slå beina under polygenesen i sin rendyrkede form, uten at dette førte til en svekkelse av rasebegrepet. I motsetning til Darwin som hadde vektlagt tilfeldighetene ved menneskelig utvikling, anså den engelske filosofen, biologen og sosiologen Herbert Spencer og hans tilhengere utvikling som målrettet. Spencer skulle gå inn i historien som den som formulerte begrepet ”survival of the fittest” etter å ha

⁵⁰¹ Se for eksempel Morton, S. G. 1839. *Crania Americana*. Retzius 1847. *Om formen af hufvudets benstomme hos olika folkslag*.

⁵⁰² Stocking 1987: 49. *Victorian Anthropology*.

lest Darwins bok *On the Origin of Species* (1859).⁵⁰³ De ulike rasene var *resultatet* av evolusjonens naturlige utvalg. Kampen for tilværelsen var en renselsesprosess som begünstiget høyststående kulturer, mens naturen selv ville besørge at lavtstående, primitive kulturer ville bukke under. I Tyskland ble en avart av Darwins utviklingslære popularisert gjennom zoologen og filosofen Ernst Haeckels begrep om rekapitulasjon.⁵⁰⁴ Dette innebar en oppfatning om at det fantes skapninger som representerte tidligere nivå av menneskelig utvikling, de var så å si frosset i tid, et forhold som for øvrig skulle drive frem en voldsom interesse for å definere såkalte missing links mellom menneske og andre animalske former i siste del av 1800-tallet, og hvor særlig antropologen og patologen Rudolf Virchow var virksom. Haeckel som var polygenist, hevdet at det enkelte individ i løpet av sin utvikling fra embryo til voksen ville gjenta artens utvikling (ontogenien rekapitulerer fylogenen). I primitive raser eller arter hadde individenes utvikling stoppet opp før de nådde full modenhet og visse raser forble derfor på barnets nivå i utvikling.

Synet på menneskene som fysisk forskjellige gjorde at enhver kulturell (og sosial) analyse måtte underlegges antropometriske kanoner. Dette var utgangspunktet for Pierre Broca og Société d'Anthropologie de Paris som han tok initiativ til å etablere i 1859 som det første av sitt slag i Europa. Broca, som var utdannet lege med anatomi som spesialitet, regnes som grunnleggeren av antropologi i Frankrike. I Storbritannia og Tyskland fulgte man snart etter med opprettelser av The Anthropological Society of London og Deutsche Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte i henholdsvis 1863 og 1869, mens det første antropologiske selskapet i USA, The Anthropological Society of Washington, ble etablert i 1879. Det seine 1800-tallets antropologi i USA var imidlertid dominert av Bureau of American Ethnology inntil The American Association of Anthropology ble grunnlagt i 1902 med Franz Boas som en pådriverne.⁵⁰⁵

⁵⁰³ Spencer, H. 1864. *Principles of Biology*.

⁵⁰⁴ Rothfels, N. 1996. Aztecs, Aborigines, and Ape-People: Science and Freaks in Germany, 1850-1900. I *Freakery. Cultural Spectacle of the Extraordinary Body*.

⁵⁰⁵ <http://www.sapweb.fr>, <http://www.therai.org.uk>, Zimmerman, A. 2001a:5. *Anthropology and Antihumanism in Imperial Germany*, <http://www.aaanet.org>.

Eine pathologische Rasse⁵⁰⁶

Framveksten av fysisk antropologi som vitenskapelig disiplin medførte at utstillingene av samer og andre urfolk ble innlemmet i en vitenskapelig diskusjon om rase. Ingen steder ble dette så framherskende som i Tyskland og Berlin hvor størsteparten av de antropologiske undersøkelsene av utstillingsdeltakere foregikk.⁵⁰⁷ Berlin var på denne tiden et senter for antropologi både i nasjonal og internasjonal sammenheng, ikke minst gjennom politikeren, arkeologen, antropologen og patologen Rudolf Virchows virksomhet. Fram til sin død i 1902 var Virchow Tysklands mest betydningsfulle antropolog og de levende utstillingenes fremste vitenskapelige talsmann. Virchow var særlig interessert i arktiske folk, et forhold som ikke kan sees uavhengig av forskernes voksende interesse for polar-områdene i siste halvdel av 1800-tallet.⁵⁰⁸ I mer enn tretti år foreleste Virchow på bakgrunn av utstillingene, oppfordret sine kolleger til å gå og se dem og forfektet deres vitenskapelige betydning overfor presse og publikum. Sammen med Tysklands ledende etnolog Adolf Bastian (også han legeutdannet) grunnla Virchow Berlin Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte (heretter Berlin antropologiske selskap) på slutten av 1860-tallet som en avdeling underlagt Tysk antropologisk selskap hvor Virchow også var leder.⁵⁰⁹ Berlin antropologiske selskap var uten sidestykke i Europa både når det gjaldt medlemsmasse, aktivitet og kontaktnett. I det hele tatt spilte tyske etnologer og antropologer en formidabel rolle i opprettelsen av et internasjonalt nettverk som forbandt forskere i hele Europa og USA med hverandre. De grunnla en rekke internasjonalt anerkjente tidsskrifter viet antropologi og etnologi og de var aktivt involvert i internasjonale diskusjoner om menneskehetens historie, miljømessige assimilasjon og rase.⁵¹⁰ Grunnlegginga av Berlin etnografiske museum i 1886 understreket ytterligere den sentrale

⁵⁰⁶ Virchow, R. 1875: 37. Die physischen Eigenschaften der Lappen I *Verhandlungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte*.

⁵⁰⁷ Som Zimmerman har påpekt i boka *Anthropology and Antihumanism in Imperial Germany*, selv om antropologi tilkom mer eller mindre samtidig i hele Europa på 1800-tallet, var det først og fremst i Tyskland at den skulle gi opphav til den intellektuelle og institusjonelle bevegelsen han omtaler som "antihumanisme". Antihumanismen karakteriseres av et svært objektiverende menneskesyn og vokste i følge Zimmerman fram som en naturvitenskapelig konkurrent til humanvitenskapen og den såkalte "historiske" skole.

⁵⁰⁸ Baehre, R. 2008. Early anthropological discourse on the Inuit and the influence of Virchow on Boas. I *Études/Inuit/Studies*.

⁵⁰⁹ I årene etter 1869 ble lokale avdelinger av Tysk antropologisk selskap opprettet i en rekke byer selv om flere mistet framdrift etter få år. I motsetning til Berlin antropologiske selskap fokuserte imidlertid landets øvrige avdelinger først og fremst på tysk forhistorie (gjenstander) og generelle anatomiske spørsmål – ikke på fremmede folkeslag.

⁵¹⁰ Flere forskere (Zimmerman 2001, Penny og Bunzl, 2003) har i de seinere år påpekt at forskning på antropologiens historie har oversett Tyskland og den betydningen det tyske fagmiljøet fikk for utforminga av internasjonal antropologi. Selv om den tyske tradisjonen helt fra starten skilte seg fra fransk og anglo-amerikansk antropologi, var det først etter andre verdenskrig at en strengt nasjonalistisk og utilsørt kolonialistisk orientering ble dominerende og kulminerte i fagets frivillige engasjement i nazi-maskineriet. Mens Zimmerman knytter denne utviklinga til framveksten av en fysisk

stillingen antropologi hadde i Berlin. Museet var det største og mest velbeslåtte i hele Tyskland, om ikke i hele verden.⁵¹¹

Helt fra de første samer ble utstilt i Berlin var det antropologiske selskap til stede for å utføre sine undersøkelser. I løpet av året 1875 fikk Virchow og hans kolleger ved tre anledninger mulighet til å studere samer, selv hadde Virchow bare sett samer én gang før, i Bergen. På begynnelsen av året ble samene fra Malå presentert for det antropologiske selskap i to grupper og på to ulike møter, mens Hagenbecks første utstillingstropp fra Karesuando ble brakt inn til undersøkelse samme høst.⁵¹² ”Dieses Jahr war das Jahr der Lappen”, oppsummerte Virchow i selskapets tidsskrift på slutten av året.⁵¹³ Den fysisk-antropologiske delen av undersøkelsen ble utført av Virchow som også foreleste om samenes fysiske egenskaper, mens orientralisten og sinologen Wilhelm Schott, foretok en lingvistisk undersøkelse og foreleste om språklige forhold.⁵¹⁴

Gjennom undersøkelser av hodeskallesamlinger i Lund, Helsingfors og København hadde Virchow tidligere kommet fram til at samene måtte regnes som en egen rase og at de ikke var å forveksle med mongoler, slik mange hevdet. Undersøkelsene i Berlin både på 1870- og 90-tallet syntes å avstedkomme observasjoner som støttet denne oppfatningen.⁵¹⁵ Undersøkelsen av gruppen fra Malå omfattet ulike mål av hodeskalle, ansikt, nese og kjeve, ulike kroppslige mål samt bestemmelser av øye-, hår- og hudfarge. Et geometrisk omriss av hodene til hvert enkelt medlem ble utført på

antropologi basert på naturvitenskapelige forordninger, og som i særlig grad knyttet til Virchow, argumenterer Penny og Bunzl mot forklaringer som plasserer opprinnelsen til nazistisk ideologi i det seine 1800-tallets sammenstillinger.

⁵¹¹ En kurator ved British Museum klaget i 1898 med en viss ergrelse på at tyskere, uansett klasse, var langt mer interessert i etnografi enn britene. Videre anslo han at samlingene i Berlin museum alene var: ”six or seven times as extensive as those in London”. Penny 2002: 1. *Objects of Culture. Ethnology and Ethnographic Museums in Imperial Germany*.

⁵¹² Virchow 1875. (16): Herr A. Böhle und Fräulein Emma Willardt stellen vier lebende Lappen,.. . I *Verhandlungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte*, Virchow, R. 1875. (10): Herr Böhle stellte wiederum vier neu eingetroffene Lappen. I *Verhandlungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte*, Virchow, R. 1875. Lappen. I *Verhandlungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte*.

⁵¹³ Virchow, R. 1875:269. Verwaltungs-Bericht für das verflossene Gesellschafts-Jahr. I *Verhandlungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte*. VBGAEU.

⁵¹⁴ Virchow 1875. Die physischen Eigenschaften der Lappen I *Verhandlungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte*, Virchow 1875. Lappen. I *Verhandlungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte*. Schott, W. 1875. Land und Volk der Lappen. I *Verhandlungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte*.

⁵¹⁵ Virchow 1891. (Vorstellung der zur Zeit in Hr. Castan's Panopticum ausgestellten) Lappen. I *Verhandlungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte*, Virchow 1897. Lappländer im Costum. I *Verhandlungen Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte*

bakgrunn av målene. Selv om Virchow delte mange synspunkter med fransk antropologi og langt på vei bifalt deres metoder basert på sammenlignende anatomi og skallemaalinger, så var han også, som flere har påpekt, toneangivende representant for en liberal humanistisk skole som forfektet menneskehetens enhet og motsatte seg teorier om at kulturell variasjon var et resultat av biologisk utvikling.⁵¹⁶ Endring hos naturfolk var først og fremst et patologisk fenomen. I et foredrag holdt for det antropologiske selskap i Paris i 1881 ble patologiske forhold, eksemplifisert blant annet ved utbredelse av syfilis, spedalskhet og tuberkulose, framholdt som én av de fire viktigste årsakene til degenerasjon.⁵¹⁷ Som mange i sin samtid vektla Virchow betydningen arv og miljø spilte for dannelsen av raser. Samenes ”nedre ekstremiteter” var for eksempel et resultat av årtusener med mangelfull ernæring, et forløp som altså innebar en nedarvet degenerasjon som trolig hadde fjernet samene bort fra den finske stammen. Forskjellen hadde med tiden blitt så stor at man kunne snakke om en egen rase.⁵¹⁸

Når professor Herman Schaaffhausen i Bonn (etter hvert den viktigste darwinisten i Tyskland) i mars 1879 fikk anledning til å foreta en ny undersøkelse av samer, denne gangen av gruppa fra Karasjok og Kautokeino i Düsseldorf zoologiske hage, støttet han langt på vei Virchows konklusjon om samene som en egen rase.⁵¹⁹ Det mongolske slektskapet var like fullt tydelig i ”der kleinen Körpergestalt, der Brachycephalie, dem breiten Geschichte und spitzen Kinn, dem swachen Barte, der Nase mit eingebogenem Rücken” og den ”angewachsene Ohrmuschel”.⁵²⁰ Kort tid etter Schaaffhausens undersøkelse ble Virchow og det antropologiske selskap invitert til det som trolig var en egen visning i Berlin zoologiske hage. Her foretok Virchow i løpet av to timer en ny undersøkelse, detaljert beskrevet i det svenske magasinet *Nutiden* under den betegnende

⁵¹⁶ Bunzl, M. og Penny, H. G. 2003. Introduction: Rethinking German Anthropology, Colonialism, and Race *Wordly Provincialism. German Anthropology in the Age of Empire*, Baehre 2008. Early anthropological discourse on the Inuit and the influence of Virchow on Boas. I *Études/Inuit/Studies*.

⁵¹⁷ Dally, E. 1881. On the Causes of Human Degeneracy. I *Reminiscences of a Frequenter to the 1878-1881 Meetings of the Anthropology Society of Paris*. De andre årsakene var toksikologi (som bruk av alkohol eller opium), sosiologi (deriblant blandede ekteskap) og klimatiske/geografiske forhold.

⁵¹⁸ Virchow 1875:37. Die physischen Eigenschaften der Lappen I *Verhandlungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte*.

⁵¹⁹ Ifølge Zimmerman (2001a:69) tilpasset Schaaffhausen og tyske darwinister sine synspunkter slik at de bedre passet inn i en anti-evolusjonistisk antropologi, ikke minst på grunn av den enorme makt Virchow utøvde innenfor tysk antropologisk selskap. Det naturlige utvalg kunne ikke forklare mange rasemessige trekk, slik som hudfarge, hår, øyefarge, størrelse og kroppsbygning, som ifølge Schaaffhausen skyldtes klimatiske årsaker. Når slike trekk først var blitt ervervet ble de arvelige, slik også de rasemessige typene var permanente.

⁵²⁰ Schaaffhausen, H. 1880. Kleinere Mittheilungen. I *Zeitschrift für Naturgeschichte und Urgeschichte des Menschen*.

overskriften ”Från den moderna vetenskapsverlden”. Resultatene fra undersøkelsen ble seinere publisert i selskapets tidsskrift.⁵²¹ Her ble teorien om at samene var en egen rase opprettholdt.

Figur 41 ”Virchows Körpermessungen im zoologischer Garten zu Berlin”
Fra undersøkelsen av gruppa fra Karasjok og Kautokeino i 1879.
Kilde: Brändle 1995

Til tross for Darwins advarsel om at det ville være en ”endeløs oppgave” å forsøke å kartlegge forskjellene mellom folk,⁵²² ble de antropometriske målingene stadig mer finmasket i undersøkelsen

⁵²¹ Virchow, R. 1879. Lappen. I *Verhandlungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte*.

⁵²² Darwin, C. [1870–71]1989: 174. *The Descent of Man*.

av samene. Hele trettiseks målinger ble gjort av hvert enkelt individ, varierende fra kroppslengde til høyde på ørebrusken. I tillegg ble fargen på hår, øyne og hud bestemt ved hjelp av standardiserte fargekart, såkalte kromatiske tabeller. I likhet med en rekke andre antropologiske undersøkelser utført i samme periode er samenes fargesans tillagt vesentlig plass.⁵²³ Man mente nyansert fargeforståelse indikerte et høyt utviklingsnivå, mens fargeblindhet vitnet om atavisme.⁵²⁴ I motsetning til antropologer som hevdet at samene var en biologisk laverestående rase med atavistiske trekk, konkluderte Virchow med at samene hadde en klart differensiert fargeforståelse. Det fargesterke tekstilarbeidet som hadde utgjort en del av Hagenbecks utstilling ble tatt til inntekt for dette.

Visualisering av rase og primitivitet

I tillegg til de antropometriske målingene var fotografier og gipsavstøpninger betrodde vitenskapelige hjelpemiddel i dokumentasjonen av de utstilte folkene. Fotografier forsynte antropologene med relativt lett tilgjengelige og antatt objektive representasjoner av folkene de studerte. Det seine 1800-tallets antropologer var ofte selv dyktige fotografer og anså kameraet som et redskap som tilførte disse representasjonene en sannferdighet som antropologiske tegninger og trykk manglet.⁵²⁵ De anbefalte også bestemte teknikker for å optimalisere fotografiens vitenskapelige verdi. Fysisk antropologiske fotografier, slik som franskmannen Bertillons snakkende portrett ble utviklet for å demonstrere kroppslige karakteristikk.⁵²⁶ Bildene skulle, så langt det var mulig, gjøre observatøren i stand til å utføre de samme målingene på fotografiet som på det virkelige objektet. Enkeltindividet i seg selv var uinteressant. Det antropologiske perspektivet innebar en abstraksjon der man skulle se bakenfor individuelle trekk og søke kollektive likheter.

⁵²³ Baehre 2008: 21. Early anthropological discourse on the Inuit and the influence of Virchow on Boas. I *Études/Inuit/Studies*.

⁵²⁴ Begrepet atavisme ble lenge brukt som forklaring på gjenopptreden av egenskaper som man antok hadde vært forsvunnet i flere slektsledd.

⁵²⁵ Problemet med fotografi og visuelle representasjoner i fysisk antropologi er behandlet av Zimmerman, A. 2001b. *Looking Beyond History: The Optics of German Anthropology and the Critique of Humanism*. I *Studies in History and Philosophy of Biological and Biomedical Sciences*. Se også Edwards, E. 1992. *Anthropology & Photography*, Maxwell, A. 1999. *Colonial Photography and Exhibitions. Representations of the "Native" and the Making of European Identities*, Baglo 2008. *Visualisations of the "Lappish race": On photos and exhibitions of Sámi in Europe in the period 1875–1910*. I *Looking North. Representations of Sámi in Visual Arts and Literature*.

⁵²⁶ Se for eksempel Poole 1997: 135–136. *Vision, Race and Modernity*.

I Berlin ble gruppa fra Karasjok og Kautokeino (1878–79) både fotografert og tatt avstøpninger av. Gipsavstøpningene av ansiktet og kroppsdelene (vanligvis hender og føtter) ble utført av en av brødrene Castan fra det tidligere omtalte Castans Panoptikum, mens det antropologiske selskapets fotograf, Carl Günther, sto for bildene. Fra sitt studio i Berlin skulle han levere en rekke bilder av ulike folkeslag på utstillinger.⁵²⁷ Flere av Günthers portretter av karasjok- og kautokeinosamene finnes i dag i samlingen til Museum Europäischer Kulturen i Berlin.⁵²⁸ Ved et tilfelle er ni av portrettene (kabinettkort) montert opp på en kartong som bærer påskriften ”Lapland”. Øverst i det venstre hjørnet har noen skrevet med sirlig håndskrift ”Lappen, die 1879 im Deutschland gezeigt wurden”.⁵²⁹ Portretter i samme serie danner utgangspunkt for tre zylografi som alene illustrerer kapitlet om samene i Professor Johannes Rankes trebindsverk *Der Mensch* utgitt i 1887 og på nytt igjen i 1912, mens teksten i all hovedsak er basert på Virchows undersøkelser.⁵³⁰ Portrettene faller først og fremst inn under kategorien etnografiske bilder hvor samenes drakt har vært det vesentlige. Etnografens oppgave var å dokumentere skikker man anså som typisk for den rasen eller samfunnet denne personen tilhørte. Et sentralt trekk ved slike bilder er at de ble arrangert rundt positurer, aktiviteter eller rekvisitter som ble betraktet som talende i så henseende.⁵³¹ Disse var ofte de samme som ble vektlagt i de levende utstillingene. Innholdet i de levende utstillingene skulle selv bli påvirket, og avstedkom selv virkninger på, fotografiske framstillinger av kulturell forskjellighet.

⁵²⁷ Virchow 1879. Lappen. I *Verhandlungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte*, König, E. 2003: 387. *Indianer 1858–1928. Photographische Reisen von Alaska bis Feuerland*. Avstøpningene (som kan være duplikater) befinner seg i Gipsformerei, Staatliche Museen zu Berlin og har inventarnummer 5211 og 5212. Pers. med. Julia Keil. Etter alt å dømme viser ansiktsavstøpningene en mann og en kvinne, alderen er vanskelig å avgjøre.

⁵²⁸ VIII Eu 6700, 6702 (Seitenansicht), 6702 (Vorderansicht), 6681, 6698. MEK SMB.

⁵²⁹ På den samme plansjen (VIII Eu 6681) er det for øvrig montert tre bilder av inuittfamilien Adrian Jacobsen hadde engasjert på Grønland i 1877 og som gjennomgående ble sammenlignet med samene. MEK SMB

⁵³⁰ Ranke 1912. *Der Mensch*. Bind 2: 274–276. Ranke var for øvrig leder av München antropologiske selskap og hadde selv undersøkt en ”større sametropp” her.

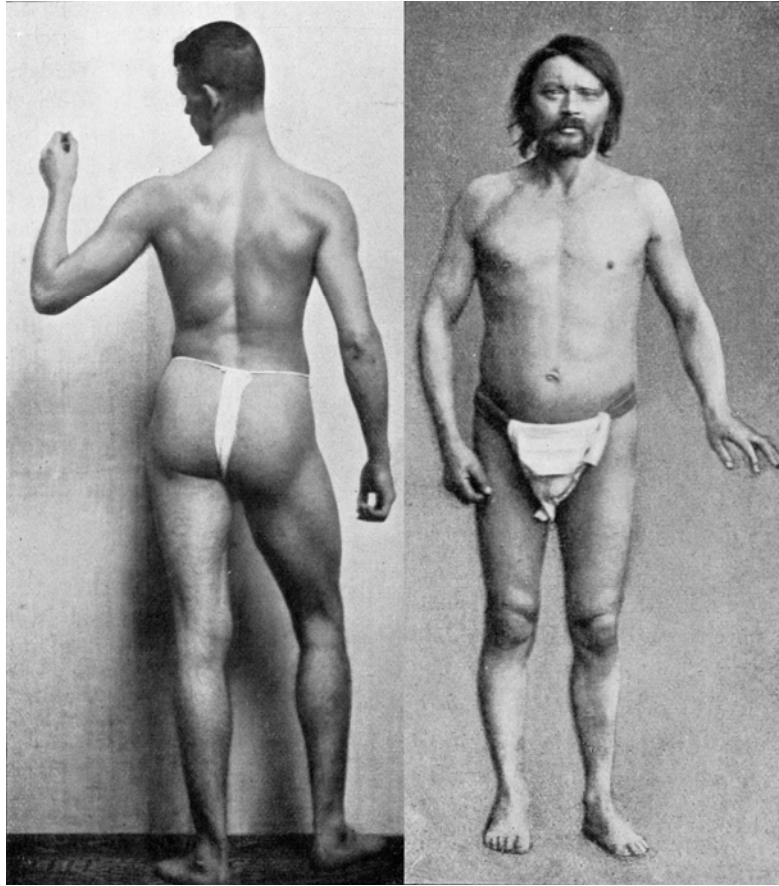
⁵³¹ I boka *Vision, Race and Modernity* (1998) identifiserer Deborah Poole en rekke slike troper for framstillinga av kulturell forskjellighet på det seine 1800-tallets populære *cartes de visite*.

Figur 42 Inger Gaup (f. cirka 1863) og Kirsten Sara (f. 1861) i Berlin 1878–1879
Foto: Carl Günther. Copyright: Bildarkiv Preussische Kulturbesitz, Berlin.

Men Günther tok også andre bilder av denne gruppa som i langt større grad slutter seg til den antropometriske metoden. Minst to av mennene ble fotografert avkledd, den ene naken, naturlig nakenhet var idealet, den andre er iført lendelede som ellers vanligvis var forbeholdt hvite. I tillegg til å gjengis i Rankes *Der Mensch* ble bildene også publisert i boka *Naturgeschichte des Menschen* av Carl Stratz i 1904, altså nesten tre tiår seinere, og som blant andre den svenske etnografen Ernst Manker skulle ta utgangspunkt i sitt populærvitenskapelige verk *De svenske fjällapparna* fra 1947.⁵³² Det ene bildet i Stratz' bok bærer tittelen "Lappländer, blonder", det andre "Lappländer, brünetter" (Jon Josefsen Porsanger) og må etter alt og dømme forstås i forbindelse med diskusjonen om den samiske type var mørk eller ikke, slik Bordier også skulle diskutere med utgangspunkt i den samme gruppen (se nedenfor). Begge mennene er fotografert forfra og i profil slik Broca hadde foreskrevet. At samene framstilles annerledes enn siviliserte folk kommer klart til uttrykk når man sammenligner bildet av Porsanger med bildet "Brünetter Oesterreicher" i samme bok. Begge mennene bærer lendelede, men i motsetning til Porsanger som står rett opp og ned, nærmest passiv og uvirksom, poserer østerrikeren aktivt i henhold til en klassisk skjønnhetstradisjon hvor kroppen er estetisert og satt i kontrapost. Porsanger er derimot ikke satt inn i en slik tradisjon. I stedet framstår han i et bokstavig talt utvisket og kulturløst rom. Dette underbygges ved at gulvet han har stått på og stolen han en gang har hatt hånden sin på er retusjert bort slik at den henger kunstig ut i rommet.

⁵³² I et av de innledende kapitlene "Ras och lynne" skriver Manker: "Innom den moderna antropologin har en teori, som tidigare framställdes av tysken Carl Stratz (1904), mer och mer gjort sig gällande, nämligen att lapparna utgör den sista resten av en egen stam från en vitgul urras". Manker, E. 1947. *De svenska fjällapparna*.

Figur 43 "Brünetter Oesterreicher" og "Lappländer, brünetter"
 (sistnevnte er Jon Josefsen Porsanger)
 Kilde: Stratz 1904

I henhold til samtidas rasediskurser ble samenes fysiognomi ansett for å gi selvforklarende leksjoner i historie og biologi for de som studerte dem. I et foredrag Alexander Ecker, professor i medisin og flere ganger referert til av Darwin i *The Descent of Man* (1871), holdt for antropologiforeninga og naturforskernes selskap ved universitetet i Freiburg i november 1877, hevdet han at Malåsamenes blotte tilstedeværelse levnet liten tvil om deres framtidsutsikter. I kraft av sitt "eiendommelig[e] inntrykk" utgjorde de "en slags folkeruin, en levning" (eine art Völkerruine, ein Ueberbleibsel) av et tidligere tallrikt folk som gjennom tidens løp hadde blitt trent stadig lenger nordover, og som ikke langt fram i tid vil slutte å eksistere".⁵³³ For Ecker framsto samene i Freiburg som gamle og rynkete til tross for sin unge alder. Ansiktet til tjue år gamle Nilla

⁵³³ Ecker 1878. *Lappland und die Lappländer. Oeffentlicher Vortrag auf Veranlassung der Naturforschenden Gesellschaft und des Anthropologischen Vereins.*

ble beskrevet som ”nokså innhult” (eingefallen), tjuefire år gamle Kaisa var ”allerede ganske matroneaktig” (matronenhaft), mens ”lite synes av ungdommens friskhet” i Puctus’ fysiognomi (zeigt in seiner Physiognomie wenig von Jugendfrische). Det karrige livet nordpå hadde forødet samenes natur og uten omsvøp avslutter Ecker foredraget med ordene: ”Sie sind gewesen”. De er forhenværende.⁵³⁴

En av de første fotograferingene av en samisk utstillingstropp i vitenskapelig sammenheng fant sted nettopp i forbindelse med Eckers undersøkelse i 1877 hvor de fire deltakere ble portrettert. Portrettene ble innarbeidet i et lystrykk som fungerte som illustrasjon i Eckers publisering av foredraget.⁵³⁵ Portrettene, som er et utsnitt i oval form fra brystet og opp, er sterkt standardiserte og viser fire unge, til dels alvorlige, ansikter. Hensikten med bildene har først og fremst vært å fange det som Ecker omtalte som samenes særegne fysiognomi og følgelig å avkode deres moralske og psykologiske karakter på grunnlag av fysisk framtoning. Hodeplagget er fjernet hos alle fire, trolig ikke bare for å vise hodeformen. Alle, også guttene, vises med langt, til dels bustete hår. Langt hår hos menn ble betraktet som et kjennetegn på primitivitet. Derfor stilte også mange utstillere som betingelse at folkene de hadde ansatt ikke fikk klippe håret sitt nettopp for å opprettholde et ”naturlig” utseende (se kapittel 5).

⁵³⁴ Ecker 1878: 5. *Lappland und die Lappländer. Oeffentlicher Vortrag auf Veranlassung der Naturforschenden Gesellschaft und des Anthropologischen Vereins.*

⁵³⁵ Ibid. 1878. Atelier Ruf & Cie (Compagnie) er oppgitt som fotograf mens lystrykket ble utført av ”Herr Kraemer” i byen Kehl i nærheten av Freiburg. Ifølge Schaaffenhausen som kommenterer bildene i sin artikkel fra 1879 viste portrettene knapt nok mongolske trekk. For nærmere diskusjon av bildene se Baglo 2008. Visualisations of the "Lappish race": On photos and exhibitions of Sámi in Europe in the period 1875–1910. I *Looking North. Representations of Sámi in Visual Arts and Literature.*

Erklärung der Tafel.

- Fig. I. *Nilla*, junger Mann, 20 Jahre alt, 153 Centimeter gross.
 » II. *Puctus*, junger Mann, 17 Jahre alt, 137 Centimeter gross.
 » III. *Kaisa*, junges Mädchen, 24 Jahre alt, 142 Centimeter gross.
 » IV. u. V. *Ippa*, junges Mädchen, 20 Jahre alt, 144 Centimeter gross.

Figur 44 “Nilla”, “Puctus”. “Kaisa” og “Ippa”
 Lystrykk av den samiske gruppen fra Malå i Tyskland 1877
 Kilde: Ecker 1878

Inoffensive nomads⁵³⁶

Den første antropologiske undersøkelsen av samer på utstilling i England fant sted i 1877 og ble foretatt av franskmannen Mazard i Paris antropologiske selskap av gruppen fra Kautokeino.⁵³⁷ At undersøkelsen ble utført av en franskmann vitner om den tiltakende sirkulasjonen i antropologiske miljøer. Kontakten mellom de ulike selskapene var tett og utvekslingen av informasjon og data stor. Mange hadde medlemskap i selskaper utenfor egen by og land. Samme år som undersøkelsen av samene hadde Mazard sammen med blant annet Bordier, De Rialle, Broca og Topinard blitt utnevnt til å utføre undersøkelser på gruppene fra Sudan og Grønland i Jardin d'Acclimatation.⁵³⁸ Kautokeinosamene i London ble gjennomgående sammenlignet med inuitgruppen i Paris. Rapporten til Mazard inneholdt en inngående beskrivelse av fysiske trekk og generelle etnografiske betraktninger vedrørende drakt, bolig, sleder, erverv, redskaper og alt som inngikk i utstillinga. Videre framgikk det at samene tilhørte den lutherske religion og hadde grunnleggende skolegang. Alt i alt omtales samene i positive vendinger. For eksempel bemerkes det at den promiskuøse skikken med at ugifte menn og kvinner sover i samme telt (for øvrig et velkjent tema i reiseberetningene) ikke har hatt noen effekt på deres moralske egenskaper. Gruppens raserenhet ble også framholdt og forklart med at nordsamene bare ved sjeldne anledninger beveget seg sør for sitt område: "Ces indigènes, ajoute-t-il- présentent surtout cet intérêt pour l'anthropologie que, habitant les parties montagneuses du nord de la Laponie, et descendant rarement au sud de la chaîne du Kiolen, ils ont conservé vraisemblablement assez purs les caractères de leur race".⁵³⁹ Som sitatet røper hadde Mazard feilaktig plassert Kautokeino i Sverige, nærmere bestemt ved bredden av Muonio.

I 1885 foretok det antropologiske institutt i Storbritannia og England en undersøkelse i anledning utstillinga av de sju samene fra Karasjok i Alexandra Palace i London. Augustus Henry Keane sto for den etnologiske biten mens J.G. Garson, lektor i sammenlignende anatomi, foretok en antropometrisk undersøkelse.⁵⁴⁰ Målingene ble foretatt under svært "uheldige omstendigheter"

⁵³⁶ Keane 1886. The Lapps: Their Origin, Ethnical Affinities, Physical and Mental Characteristics, Usages, Present Status, and Future Prospects. I *The Journal of the Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*.

⁵³⁷ Mazard 1877. Sur un groupe de Lapons en ce moment à Londres. I *Bulletins de la Societe d'Anthropologie de Paris*.

⁵³⁸ Boëtsch, G. og Ardagna, Y. 2008. Human Zoos: The 'Savage' and the Anthropologist. I *Human Zoos*.

⁵³⁹ Mazard 1877: 646. Sur un groupe de Lapons en ce moment à Londres. I *Bulletins de la Societe d'Anthropologie de Paris*.

⁵⁴⁰ Garson 1886. On the Physical Characteristics of the Lapps. I *The Journal of the Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, Keane 1886. The Lapps: Their Origin, Ethnical Affinities, Physical and Mental Characteristics, Usages, Present Status, and Future Prospects. I *The Journal of the Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*.

(disadvantageous circumstances), beklaget Garson uten at årsaken framgår; ”indeed many measurements I wished to make could not be obtained at all”.⁵⁴¹ Da Keane presenterte resultatet av undersøkelsen på instituttets påfølgende møte, var samene selv til stede ”in illustration of Professor Keane’s communication” som det het i møterapporten. Deler av den etnografiske utstillinga ble i tillegg vist fram. På det samme møtet viste den franske antropologen prins Roland Bonaparte en større samling bilder han hadde tatt av samer i Finnmark året før. Billedframvisningen som besto av i alt 101 bilder som instituttet fikk kopier av, ble ledsaget av et kort foredrag.⁵⁴² Keanes presentasjon viste sympati og medlidenhet med samenes skjebne. Det skal ikke mye framsyn til for å kunne forutse ”the fate in store for these kindly and inoffensive nomads”, framholdt han. Det var ingen fare for at samene skulle bli utryddet, fortsatte Keane videre, ettersom myndighetene behandlet dem med ”fullkommen rettferdighet”.⁵⁴³ Det var heller ikke sannsynlig at de ville dø ut av innavl. Til det var rasen altfor robust og sterk. Derimot var beitemarkene deres i ferd med å bli okkupert av jordbrukere slik at språk og levemåte holdt på å gå tapt. ”[T]hey are being steadily crowded out, or driven to exchange their nomad habits for a settled life”.⁵⁴⁴ I motsetning til Ecker som forutser en biologisk undergang, forespeiler Keane en kulturell. Ingen ser ut til å tro på noen mulighet for å snu utviklingen.

Som blant andre Zimmerman har påpekt ble primitivitet (savagery) i den britisk tradisjonen sett som et tidlig stadium av en universell utviklingsprosess. Begrepet naturfolk (Naturvölker) slik det ble brukt innenfor tysk antropologi derimot, innebar en oppfatning om at disse sto utenfor historien helt og holdent.⁵⁴⁵ Tyske antropologer postulerte et skarpt skille mellom antropologi og historie, et skille som for øvrig skulle bli utfordret av geografen Friedrich Ratzel gjennom bøkene *Anthropogeographie* (1882, 1891) hvor han oppfordret til å undersøke geografiske områder bosatt

Siden grunnleggingen i 1863 hadde for øvrig det antropologiske selskap i London eksistert side om side med det etnologiske selskap nettopp på grunn av uenighet vedrørende synet på menneskehetens opprinnelse. I 1871 blir selskapene slått sammen til *The Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, senere *Royal Anthropological Institute* (RAI).

⁵⁴¹ Garson 1886: 236. On the Physical Characteristics of the Lapps. I *The Journal of the Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*.

⁵⁴² Bonaparte, R. 1886. Note on the Lapps of Finmark (in Norway), illustrated by photographs. I *The Journal of the Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*. Hendelsen er også omtalt i Edwards 2001. *Raw Histories. Photographs, Anthropology and Museums*.

⁵⁴³ Keane, A.H. 1886: 234.

⁵⁴⁴ Ibid. 1886: 234.

⁵⁴⁵ Zimmerman, A. 2003. Adventures in the Skin Trade: German Anthropology and the Colonial Corporeality. I *Wordly Provincialism*.

av folk med lignende kultur for å kunne forstå hvordan naturmiljøet hadde formet dem.⁵⁴⁶ Tyske antropologer mente at studiet av naturfolk ga et direkte innblikk i en opprinnelig menneskelig natur påvirket av kulturell og historisk utvikling. I kontrast til størsteparten av sine britiske og franske kolleger var tyske antropologer på slutten av 1900-tallet ikke interessert i å organisere menneskelig mangfold i henhold til evolusjonistiske sekvenser, men konsentrerte seg i stedet om å dokumentere ulike kulturers mangfold og historiske særegenhet som et produkt av natur.⁵⁴⁷ Tyske antropologer så på seg selv heller som naturforskere enn humanister ikke bare fordi de studerte naturfolk, men også fordi de fokuserte på fysisk observerbare ting, naturfolkenes kropper og gjenstander, framfor tekst som var utgangspunktet for etnologene i form av språk, sanger etc.⁵⁴⁸ Mens fransk, britisk og ikke minst amerikansk antropologi beveget seg mot et mer pluralistisk rammeverk i løpet av 1900-tallets første tiår, skulle tysk antropologi ta motsatt retning.

Fortement métissée⁵⁴⁹

I Frankrike ble det foretatt minst to undersøkelser av samer i tillegg til Mazards eksaminasjon i London i 1877. Høsten 1878 foretok Girard de Rialle, arkivsjef ved utenriksministeriet i Paris, undersøkelser angående språk og etnografiske forhold hos gruppen fra Karasjok og Kautokeino i Jardin d'Acclimatation. I likhet med tilsvarende undersøkelser ble funnene publisert i det vitenskapelige tidsskriftet *La Nature*. De Rialle konkluderte her med at de kortskallede reindriftsnomadiske samene sto over de langskallede inuittiske fangsfolkene man hadde sett utstilt i Jardin året før.⁵⁵⁰ Dr. Arthur Bordier i Paris antropologiske selskap og en av grunnleggerne av antropologisk kriminologi i Frankrike, benyttet den samme utstillinga til å foreta en fysisk antropologisk undersøkelse.⁵⁵¹ "[A]fter receiving a kind invitation [...] from Monsieur Geoffrey

⁵⁴⁶ Zimmerman 2001a:204. *Anthropology and Antihumanism in Imperial Germany*, Baehre 2008:24. Early anthropological discourse on the Inuit and the influence of Virchow on Boas. I *Études/Inuit/Studies*.

⁵⁴⁷ Bunzl og Penny 2003. Introduction: Rethinking German Anthropology, Colonialism, and Race I *Wordly Provincialism. German Anthropology in the Age of Empire*.

⁵⁴⁸ Zimmerman 2001b:23. Looking Beyond History: The Optics of German Anthropology and the Critique of Humanism. I *Studies in History and Philosophy of Biological and Biomedical Sciences*.

⁵⁴⁹ Bordier, A. 1879: 404. Instructions por la Laponie. I *Bulletins de la Societe d'Anthropologie de Paris*. II Série. Tome 2.

⁵⁵⁰ Rialle 1879. Les Lapons au Jardin D'Acclimatation. I *La Nature*. Virchow skulle seinere hevde at verdens største hodeskalle stammet fra en Labrador-inuitt, ikke fra en europeer. Baehre 2008:22. Early anthropological discourse on the Inuit and the influence of Virchow on Boas. I *Études/Inuit/Studies*.

⁵⁵¹ Renneville, M. 1994:190. L'anthropologie du criminel en France. I *Criminologie*. Som kjent var antropologisk kriminologi basert på en antatt forbindelse mellom en kriminell handling og gjerningsmannens fysiske natur. Bordier

Saint-Hilaire, Director of the Jardin d'Acclimatation" skriver Bordier i selskapets møteberettelse, "I indulged myself by visiting the Jardin so that I could examine the nine individuals newly arrived from Lapland".⁵⁵²

I motsetning til undersøkelsen av ildlendingene i Jardin året før er fraværet av antropometriske målinger påfallende.⁵⁵³ Det kan synes som om Bordier bare fikk tatt en måling "and it was taken by chance".⁵⁵⁴ Innrømmelsen vitner for øvrig om motstanden som også har forekommet i produksjonen av antropologisk kunnskap. Som påpekt av Elizabeth Edwards har denne gjerne blitt oversett i analyser som har sett 1800-tallets vitenskapelige praksiser som et resultat av politiske og ideologiske diskurser.⁵⁵⁵ I likhet med samene i England omtales også samene i Jardin i positive vendinger. Alle er glade og åpenhjertige, ifølge Bordier. Adrian Jacobsen har flere ganger gitt utfyllende informasjon til Bordier, som for eksempel om samenes bemerkelsesverdige høye levealder – et forhold som trolig har passet dårlig inn i bildet av dem som en utdøende rase. Bordiers hovedanliggende har vært å klassifisere samene i henhold til en rasemessig typologi, nærmere bestemt å fastsette deres karakteristiske hår- og hudfarge. Alle samene i Paris var lyshårete med unntak av én. De antropologiske autoritetene på området, Carl Linné og Gustaf von Düben, hadde imidlertid klassifisert samene som henholdsvis svarthårete og brunhårete. Til dette kunne Adrian Jacobsen (Monsieur Jacobs) selv bekrefte at det fantes et (norsk) munnhell som lød: "Dark as a Lapp".⁵⁵⁶ Men Jacobsen kunne også opplyse om at denne populære oppfatninga ikke stemte overens med virkeligheten. De norske samene var i all hovedsak lyshårede, de svenske pleide å være noe mørkere, mens størsteparten av de russiske samene var helt mørke, ifølge Jacobsen. Dette utsagnet har Bordier festet lit til. Ikke bare forklarte det de angjeldende samenes utseende. Det stadfestet også von Dübens konklusjon som var basert på undersøkelser av svenske samer.

anså kriminelle som en anakronisme: "a savage in civilized lands". Bordier, A. 1879. The Skulls of Murderers. I *Reminiscences of a frequenter to the 1878-1881 meetings of The Anthropology Society of Paris*.

⁵⁵² Bordier, A. 1878:32. The lapps of the Jardin d'Acclimatation. I *Reminiscences of a frequenter to the 1878-1881 meetings of The Anthropology Society of Paris*.

⁵⁵³ Manouvrier, L. 1881. The Fuegians of the Jardin d'Acclimatation. I *Reminiscences of a frequenter to the 1878-1881 meetings of The Anthropology Society in Paris*.

⁵⁵⁴ Bordier 1878: 33. The lapps of the Jardin d'Acclimatation. I *Reminiscences of a frequenter to the 1878-1881 meetings of The Anthropology Society of Paris*.

⁵⁵⁵ Edwards 2001: 131. *Raw Histories. Photographs, Anthropology and Museums*.

⁵⁵⁶ Bordier 1878. The lapps of the Jardin d'Acclimatation. I *Reminiscences of a frequenter to the 1878-1881 meetings of The Anthropology Society of Paris*.

Allerede året etter at undersøkelsen fant sted imøtegår imidlertid Bordier sin egen konklusjon om at samene i Paris var representanter for en særegen norsk variant.⁵⁵⁷ De ”såkalte samene” (Les prétendus Lapons) som han nå omtaler dem som, hadde likevel ikke vært velegnet til å avgjøre samenes fysiske karakteristika.⁵⁵⁸ På nytt viser Bordier til fastsettelsen av mørk hårfarge som kjennetegnende for den samiske rase, men i motsetning til året før blir dette nå oppfattet som et absolutt kriterium for samisk autentisitet. Samene i Paris hadde vært ”korte, lyshårete og med gule øyne”. Følgelig kunne de ikke være ekte. Ironisk nok blir også munnhellet Jacobsen nærmest som en spøk nevnte i forbifarten tatt til inntekt for at samene han selv hadde ansatt ikke var ekte. I sin revurdering av gruppen kommer Bordier fram til at de viste mer likhet med finlendere enn med samer. Avviket i utseende ble satt i sammenheng med bastardisering av en opprinnelig mørk rase. Samene i Paris framsto nå som svært raseblandet (fortement métissée).⁵⁵⁹

Det er mulig at beskyldninger om nettopp inautentisitet har vært en medvirkende årsak til at mange utstillingsdeltakere lot seg undersøke av fysiske antropologer. De måtte bevise for fagfolk at de var ekte for ikke å risikere at forestillingene ble avlyst. Når en arrangør nektet antropologene å undersøke ei gruppe etiopiere som var engasjert til å opptre i Castans Panoptikum i Berlin i 1906, vurderte antropologen Felix von Luschan, konservator ved Berlin etnologiske museum, å forby hele forestillingen som en ”ondsinnnet rampestrek” og kunngjøre at folkene ble utstilt ”under falsk flagg” om en vitenskapelig undersøkelse ble forhindret.⁵⁶⁰ Det var imidlertid ofte vanskelig å overtale folk til å utsette seg for de fysiske antropologiske undersøkelsene som var både langtekkelige, Paris antropologiske selskap foreskrev drøyt femti målinger av hver person, og til tider svært ubehagelige.⁵⁶¹ Særlig har det å lage avstøpninger i gips vært plagsomt, og mange har naturlig nok motsatt seg det. Motstand ble i flere tilfeller tolket som åpenbaringer av primitivitet. Da Virchow i 1880 skulle utføre en undersøkelse av en inuittgruppe Hagenbeck hadde engasjert fra Labrador i 1880, samarbeidet familien som hadde konvertert til kristendom (de var tilknyttet den herrnhutiske misjonsstasjonen i Hebron, forsto selv tysk og var vant til å forholde seg til europeere), mens den

⁵⁵⁷ Bordier 1879. Instructions por la Laponie. I *Bulletins de la Societe d'Anthropologie de Paris*. III Série. Tome 2.

⁵⁵⁸ Ibid. 1879 : 404.

⁵⁵⁹ Ibid. 1879 : 404.

⁵⁶⁰ Felix von Luschan til Dr. Erich von Hornbostel. 10. januar 1906, Museum für Völkerkunde, IB 39, vol. 1, 2405/05. Gjengitt etter Zimmerman 2001a: 19-20. *Anthropology and Antihumanism in Imperial Germany*

⁵⁶¹ Hvordan tyske antropologer rent teknisk løste problemet med å omforme de undersøkte subjektene til naturvitenskapelige objekter er for øvrig beskrevet av Zimmerman 2003. *Adventures in the Skin Trade: German Anthropology and the Colonial Corporeality*. I *Wordly Provincialism*.

andre familien, et par som begge var sjamaner og deres femten år gamle datter, gjorde motstand. Moren, omtalt som Paingo, var på det tidspunkt alvorlig syk og nektet Virchow å måle henne. Når han allikevel insisterte skalv hun av raseri og kastet møbler rundt i rommet. Virchow skriver:

It was very difficult to carry out the measurements on her [Paingo], which was so very easy with the others. I started with the simplest and tried to convince her gradually that it was nothing bad; but every new act aroused her anxiety immediately again, and as soon as body measurements were to be done she started trembling and fell into the highest state of agitation. When I wanted to ascertain the span length and extended her arms horizontally, something that apparently had never happened in her whole life before, she suddenly fell into a fit: she dove under my arm and started moving around the room in such excitement and in a way I have never seen, although, as a doctor of a prisoner station of many years, I have never experienced the queerest, feigned as well as real, fits of fury or spasm [...] She jumped around the room with both legs in a slightly bowed position, lashed out at the chairs and tables, and threw them around in all directions.⁵⁶²

I den påfølgende presentasjonen for Berlin antropologiske selskap tolket Virchow raseriet hennes som et uttrykk for en sjamanistisk tilstand, det vil si ikke som individuell motstand, men som et uttrykk for kollektiv primitivitet.⁵⁶³

Bonapartes portretter av sørsamene i Jardin d'Acclimatation

Selv om fotografier som fungerte som illustrasjoner av det rasetypiske eller av det etnografisk typiske var den dominerende formen for representasjon av kulturell forskjellighet i siste del av 1800-tallet, finnes det også eksempler på andre blikk hvor oppmerksomheten og anerkjennelsen av individet foran kamera kom til uttrykk. En annen kjent antropolog som benyttet anledningen til å ta bilder av folk som var brakt til Europa i utstillingssammenheng var Prins Roland Bonaparte som både fotograferte en gruppe fra Surinam som ble utstilt på koloniutstillinga i Amsterdam i 1883, en gruppe omaha-indianere som gjestet Jardin d'Acclimatation i Paris i 1884 og en gruppe australske

⁵⁶² Virchow 1880: 271. I *Verhandlungen der Berliner gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte*. Oversatt fra tysk og gjengitt etter Thode-Arora, H. 2002:6. Abraham's Diary - A European Ethnic Show from an Inuk's participants viewpoint I *Journal of The Society for the Anthropology in Europe*.

⁵⁶³ Gruppens skjebne i Europa er for øvrig beskrevet gjennom dagbøkene til en av deltakerne, Abraham Ulrikab. Dagbøkene er seinere oversatt og utgitt av Hartmut Lutz, *The diary of Abraham Ulrikab* (2005). Her er også rapporten fra undersøkelsen, publisert i *Zeitschrift für Ethnologie* (1880, vol 12), gjengitt.

aboriginer som ble utstilt året etter på fornøylesstedet Folies-Bergère i samme by.⁵⁶⁴ I forbindelse med verdensutstillinga i 1889 fotograferte han den sørsamiske gruppen utstilt i Jardin d'Acclimatation. Som blant andre Maxwell har påpekt tok Bonaparte, nærmere bestemt hans assistent, flere bilder av ikke-vestlige folk som avvek fra den antropometriske stilen.

Dette forholdet gjør seg også gjeldende i Bonapartes bilder av sørsamene hvor sympatien for den avbildede tydelig kommer til uttrykk. Bildene minner i større grad om studioportretter hvor Bonaparte har forsøkt å fange noe av personligheten til vedkommende og gjennom å gjøre det tilskrev han dem også noen av trekkene som vanligvis var antatt å finnes hos utviklede folk. På et bilde av ungjentene Maren Marie Kant og Anna Lisa Olsdatter Bull nevnt i forrige kapittel, holder den ene stolt en bibel og ser selvbevisst på fotografen (Figur 45). Gjennom å blottstille seg selv for den avbildede personens granskende blikk åpner Bonaparte opp et rom for gjensidighet mellom avbilder og avbildet. Slike dialoger bekrefter ikke bare den avbildedes personlighet, det gjør dem også til aktive deltakere i den fotografiske prosessen. På et annet fotografi holder en mannsperson, trolig Morten Mortensen Kant, ei pipe mellom de kraftige nevene, mens kjedet til lommeuret slynger seg over brystet (Figur 46). Med den store reinsdyrskofta, bellingene, den staselige lua og det skarpe, nesten skulende blikket, gir han et mektig inntrykk. Et tredje bilde viser Margrete Olsdatter Krøyts fotografert med den to år gamle datteren Marta Maria på fanget (Figur 16). Margrete hadde i tillegg til utstillinga i Paris også vært i Chicago i 1893. Margretes ene hånd holder godt rundt barnet, mens den andre hviler løst om barnefingrene. Motivet får enda sterkere betydning når man legger til at mange mente det følelsesmessige båndet mellom en mor og hennes barn var et trekk som karakteriserte de siviliserte rasene alene. Valget av familiære, romantiserende motiv, moren med barnet, gjerne i samisk komse, indiansk bærevugge eller andre kulturspesifikke praktiske anordninger, var for øvrig yndet i den fotografiske framstillingen av kulturell forskjellighet, også i de levende utstillingene.

⁵⁶⁴ Maxwell 1999. *Colonial Photography and Exhibitions. Representations of the "Native" and the Making of European Identities.*

Figur 45 Anna Lisa Olsdatter Bull (f. 1878) og Maren Marie Kant (f. 1880) i Paris 1889
Fotograf: Roland Bonaparte. Kilde: Delaport 2004

Figur 46 Utstillingsdeltaker i Paris 1889
(Trolig Morten Mortensen Kant)
Fotograf: Roland Bonaparte. Kilde: Delaport 2004

Som Maxwell videre påpeker kunne det være fristende å tilskrive Bonapartes portretter av samene i Paris til en voksende interesse for kulturrelativisme, et begrep som skulle øke i betydning i løpet av 1900-tallets første del hvor man i større grad begynte vektlegge kulturell kontekst framfor biologiske forskjeller som avgjørende for menneskelig variasjon. Men Bonaparte hadde studert under Broca og var opplært i polygenesens prinsipper og troen på kulturell variasjon som et uttrykk for permanente, biologiske forskjeller. Derimot synes Bonapartes positive syn på samene å reflektere oppfatningen om at de i likhet med de nord-amerikanske indianerne representerte et

høyere evolusjonistisk nivå enn andre urfolk, og at de derfor kunne oppnå assimilasjon i det vestlige samfunnet. Bibelen og pipa var jo allerede tegn på tilpasning. Det er ofte antatt at samene lever i en primitiv tilstand, hadde Bonaparte uttalt i foredraget han holdt i London i 1885, før han deretter selv korrigerer; ”dette er ikke tilfelle”.⁵⁶⁵ Det mest opplagte eksemplet på at Bonaparte sluttet seg til polygenese-teorien kommer til uttrykk i framstillinga av gruppa fra North Queensland, Australia han fotograferte for Paris antropologiske selskap på Folies-Bergère. De er på ingen måte tilgodesett med det samme positive blikket.⁵⁶⁶

Figur 47 “Billy”, “Jenny” og hennes sønn “Toby” i Paris 1885
Foto: Roland Bonaparte. Kilde: Maxwell 1999

⁵⁶⁵ Bonaparte 1886. Note on the Lapps of Finmark (in Norway), illustrated by photographs. I *The Journal of the Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*. Hendelsen er også omtalt i Edwards 2001. *Raw Histories. Photographs, Anthropology and Museums*.

⁵⁶⁶ Maxwell 1999: 48. *Colonial Photography and Exhibitions. Representations of the "Native" and the Making of European Identities*, Poignant 2004: 5. *Professional Savages. Captive Lives and Western Spectacle*.

Fra fysisk framtoning til kulturell kontekst

I Tyskland fortsatte bruken av de levende utstillingene som feltlaboratorium for fysisk antropologiske undersøkelser gjennom hele 1880-tallet, og inn på 1890-tallet. På slutten av 1891 ga Virchow følgende entusiastiske oppsummering i rapporten til Berlin antropologiske selskap:

Ikke noe år tidligere har brakt oss slikt et vell av eksotiske og uvanlige mennesker som dette. Her i selskapet har vi sett dualla fra Kamerun og negre fra Afrikas vestkyst (de kaller seg dahome), melanesere og tageler, lapper og ”aztecere”. De mest fantastiske monstrositeter har stått foran oss [...] – kort sagt, hvert av våre medlemmer har, mens de også har vært her hjemme, vært i stand til å utføre antropologiske observasjoner basert på personlige opplevelser.⁵⁶⁷

Som vi ser er det ikke bare kvaliteten og mangfoldet av det fysisk antropologiske tilfanget som poengteres, også bekvemmeligheten ved denne typen observasjon blir framhevet. Ikke lenge etter opphører imidlertid denne praksisen. På 1900-tallet finnes det bare to korte referanser til folkeutstillinger i tidsskriftet til Berlin antropologiske selskap mens den siste artikkelen basert på ei levende utstilling i et fransk antropologisk tidsskrift skriver seg fra 1909.⁵⁶⁸ Den siste *omtalen* av utstilte samer i et antropologisk tidsskrift synes å være gruppen fra Jämtland som hadde blitt engasjert av fornøylesstedet Flora von Charlottenburg i 1897, og ble ført i pennen av Virchow for Berlin antropologiske selskap.⁵⁶⁹

Årsakene til opphøret er nok flere, men det er tydelig at vi er ved et veiskille. Etnografi og antropologi kunne ikke lenger baseres på isolerte observasjoner av folks fysiske framtoning, den kulturelle og miljømessige konteksten fikk større betydning samtidig med at feltarbeid ble mer vanlig. Trolig var det denne utviklinga Bordier foregrep da han i 1879 endret sin egen oppfatning om autentisiteten til samene fra Karasjok og Kautokeino i Jardin d’Acclimatation. Hans uttalelse om at Paolo Mantegazzas nært forestående undersøkelse av samer ”på stedet” (sur les lieux), det vil si i Sameland, ville kaste nytt lys over deres ”etniske karakter”, kan tyde på det, og er i så måte betegnende for minkende tillit til de levende utstillingene som antropologisk laboratorium. Dette skjer med en viss geografisk variasjon. Mens antropologene og de antropologiske selskapene i

⁵⁶⁷ Virchow, R. 1891: 869. *Verhandlungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte*. Min oversettelse.

⁵⁶⁸ Boëtsch og Ardagna 2008. Human Zoos: The ‘Savage’ and the Anthropologist. I *Human Zoos*.

⁵⁶⁹ Virchow 1897. Lappländer im Costum. I *Verhandlungen Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte*

Frankrike og Storbritannias bruk av de levende utstillingene opphørte i årene 1885-1890, varte dette noe lenger i Tyskland og USA. Både på verdensutstillinga i Chicago i 1893, Saint Louis i 1904 og Seattle i 1905 benyttet antropologene seg av de levende utstillingene til å utføre undersøkelser.⁵⁷⁰ Som Bordiers bruk av begrepet ”på stedet” gir uttrykk for ble det nå etterspurt en ny og opprinnelig kontekst for innsamling som bare kunne skje gjennom feltarbeid der forskeren kom til sitt studieobjekt heller enn motsatt.

Slik Zimmerman har påpekt hadde dette feltarbeidet trolig lite å gjøre med det seinere sosialantropologiske imperativet om deltagende observasjon. Årsaken til at antropologene søkte mot feltarbeidet skyldtes heller at de var misfornøyd med kvaliteten på folkene amatører som Jacobsen og andre hadde skaffet til veie, slik de også skulle stille spørsmålstegn ved den vitenskapelige verdien til de museale samlingene som lekfolk ute i koloniene hadde sendt inn uten tanke på kontekst, autentisitet og representasjon.⁵⁷¹ Denne misnøyen hadde utvilsomt også sammenheng med den voldsomme kommersialiseringa av utstillingene som fant sted på 1880- og 90-tallet hvor stadig nye entreprenører ble involvert. Ifølge Bruckner medførte dette at utstillingene i Tyskland rundt århundreskiftet tapte sin vitenskapelige verdi og respektabilitet, en utvikling Virchow hadde advart mot allerede i 1890:

The introduction of wild natives from various lands has not stopped. This year we have seen Somali, Wakamba, Samoans, and finally ”the Amazons of the Kingdom of Dahomey”. But real faith and confidence in the accounts of the tribal affiliation has been shaken, since the reliable entrepreneurs like Herr Carl Hagenbeck have reduced their ventures. A sense of shrewdness is increasingly necessary in order to distinguish between authenticity and inauthenticity, and even the knowledge of older travelers has proven insufficient in the light of the enigmas produced by the various competing troupe leaders.⁵⁷²

⁵⁷⁰ Blanchard, Bancel, Boëtsch, Deroo, Lemaire og Forsdick. 2008: 18. *Human Zoos. Science and Spectacle in the Age of Colonial Empires*. Wake, S. C. 1894. *Memoirs of the International Congress of Anthropology, Chicago*. Rydell 1984. *All the World's a Fair. Visions of Empire at American International Expositions, 1876–1916*. Det er for øvrig uvisst om undersøkelsene i Chicago også omfattet Lapland Village.

⁵⁷¹ Zimmerman 2001a:217. *Anthropology and Antihumanism in Imperial Germany*

⁵⁷² Virchow, R. 1890: 589-90. I *Verhandlungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte*. Oversatt fra tysk og gjengitt etter Bruckner, S. A. 2003. Spectacles of (Human) Nature: Commercial Ethnography between Leisure, Learning, and Schaulust. I *Wordly Provincialism. German Anthropology in the Age of Empire*.

En som tidlig anerkjente betydningen av feltarbeid og kulturell kontekst var Virchows tidligere elev Franz Boas som utvandret til USA i 1887.⁵⁷³ Som assistent for Adolf Bastian ved det etnografiske museet i Berlin fikk Boas jobben med å ta hånd om gjenstandene Adrian Jacobsen brakte med seg fra den amerikanske nordvestkysten. Ifølge Jacknis samarbeidet Boas med Jacobsen om dette materialet fra midten av 1885 til midten av 1886.⁵⁷⁴ Inspirert blant annet av Ratzel hadde Boas, som selv var utdannet geograf, utført feltarbeid blant inuittene i Canada allerede i 1883. Etter å ha møtt nuxalk- gruppen Jacobsen og broren Filip hadde brakt til Berlin i januar 1886, reiser han selv til Britisk Columbia hvor brødrene Jacobsen hadde etablert sin innsamlingsvirksomhet, for å gjøre feltarbeid blant kwakwaka'wakw-indianerne (kwakiutl). Boas' livslange engasjement i området ser ut til å ha startet med at han overtok brødrene Jacobsens assistent, George Hunt, som ble Boas' viktigste kwakwaka'wakw-informant i mer enn førti år.⁵⁷⁵ Ifølge Boas måtte hver kultur studeres på sine egne premisser og i sitt eget miljø.⁵⁷⁶ Kulturrelativisme, som denne nye tilnæringsmåten skulle bli kjent som, økte i betydning i løpet av 1900-tallets første del hvor man i større grad begynte vektlegge kulturell kontekst framfor biologiske forskjeller som avgjørende for menneskelig variasjon. Dette var også et prinsipp i overensstemmelse med de levende utstillingenes kontinuerlige vektlegging av kontekst og rekonstruksjon. Boas' kanskje første og tydeligste bidrag til at utstillinger måtte forankres i en lokal kontekst var deltakelsen i oppbygginga av de etnografiske utstillingene på verdensutstillinga i Chicago som assistent for Fredric Ward Putnam. Utstillinga skulle som nevnt romme det til da største antallet levende utstillinger. I tillegg til å organisere feltkurset i fysisk antropologi som også ble avholdt her med utgangspunkt i de levende utstillingene, organiserte Boas selv en slik utstilling av en gruppe kwakwaka' wakw i samarbeid med nettopp George Hunt.⁵⁷⁷

⁵⁷³ Om Boas som feltarbeider og "participant observer" se for øvrig Berman, J. 1996. The culture as it appears to the Indian himself. I *Volksgeist as method and ethic*.

⁵⁷⁴ Jacknis, I. 1985. Franz Boas and Exhibits. I *Objects and Others*. Se også Haberland, W. 1989. Remarks on the "Jacobsen Collections" from the Northwest coast. I *Culturas de la Costa Noroeste de América*.

⁵⁷⁵ Jacobsen 1887:43. *Kaptein Jacobsens Reiser til Nordamerikas Nordvestkyst 1881–1883*, Rohner, R. P. 1969:xi. *The Ethnography of Franz Boas*. Røkkum, A. 2005. Nært, vilt og skjønt: Typer og karakterer i etnografiske utstillinger og forestillinger. I *Norsk Antropologisk Tidsskrift*. Se også Raibmon, P. 2005:32. *Authentic Indians*.

⁵⁷⁶ Stocking, G. W. 1974. The Shaping of American Anthropology 1883-1911: A Franz Boas Reader, Baehre 2008. Early anthropological discourse on the Inuit and the influence of Virchow on Boas. I *Études/Inuit/Studies*.

⁵⁷⁷ Se blant andre Raibmon 2005:45. *Authentic Indians*. For øvrig kan det være verdt å merke seg at Boas' engasjement i den populære Kwakwaka' wakw-utstillinga ikke nevnes når Ira Jacknis gjør rede for Boas' oppgaver under verdensutstillinga. Jacknis 1985. Franz Boas and Exhibits. I *Objects and Others*.

Det siste forholdet kan sies å være symptomatisk også for dobbeltheten i de levende utstillingene hvor man samtidig vektla kulturell og biologisk forskjellighet. Parallelt med at kulturell kontekst får stadig større betydning utover 1900-tallet, ble naturfolkenes levemåte i økende grad gjenstand for en kritikk av kulturfolkenes fremmedgjorthet. Samene, nærmere bestemt reindriftsamene, ble av mange ikke lenger oppfattet som døende, som sivilisasjonens nødvendige offer, men som bærere av en livskraftig og forbilledlig kultur. Eller som den svenske kunstneren Albert Engström skrev etter et besøk hos Hjalmar Lundbohm og samene i Kiruna (se neste kapittel):

Min själ längtar efter att få kasta hela denna förbannade kultur och humbug bakom sig, på det att jag måtte lära mig att kasta lasso och ta liftag med en rentjur och slutligen få en graf borta bland fjällen, där ingen präst mumlar besvärelser öfver mitt stoft, och där intet kors står idiotiskt och talar om förintelsen.⁵⁷⁸

Men selv om kulturell kontekst fikk stadig større betydning var fortsatt rase det man tok utgangspunkt i. Både i USA og Vest-Europa ble det fra begynnelsen av 1900-tallet og utover iverksatt storstilte fysisk antropologiske undersøkelser som tok sikte på å kartlegge de ulike landenes rasemessige befolkningsfordeling samtidig som et mer globalt fokus ble opprettholdt med forskjeller i rasenes fysiske og psykiske egenskaper som hovedanliggende.⁵⁷⁹ På dette tidspunkt hadde Tyskland bygget seg opp en betydelig fysisk antropologisk kompetanse med utgangspunkt i de levende utstillingene og deres raseforskning dannet nå modell for andre lands kartleggingsarbeid.

Utviklingas dissonans

Til tross for at den fysisk antropologiske forskninga etter hvert oppga bruken av de levende utstillingene som feltlaboratorium, skulle samer på utstilling igjen tiltrekke seg tyske vitenskapsfolks interesse, nærmere bestemt forskere som bedrev det de kalte sammenlignende musikologi. I 1911 utførte Berlin Fonogramarkiv lydopptak av samisk sang og joik av to ulike omreisende utstillingstropper. I februar utførte Dr. E. Fischer opptak av to enaresamiske kvinner som optrådte på Passage-Panoptikum. Inka Saijets joiket mens Anna Morottaja sang. I tillegg sang en mann på finsk. Seinere på året gjorde som nevnt Dr. E.M. von Hornbostel opptak av "Frau

⁵⁷⁸ Engström i Strix 1903:27. Gjengitt etter Broberg 1981-82: 74.

⁵⁷⁹ For en gjennomgang av den antropologiske raseforskninga se Audhild Schanche. (2000: 35-50). *Graver i ur og berg*.

Maria” (trolig Maria Papila) som var engasjert til Nordlandutstillinga⁵⁸⁰. Maria sang også på samisk og finsk.

Berlin Fonogramarkiv ble grunnlagt av Carl Stumpf som det første i sitt slag i Tyskland i 1900 og hadde som formål å samle inn ”eksotiske melodier”.⁵⁸¹ Arkivet var til å begynne med en del av institutt for psykologi ved Berlin Universitet hvor Stumpf også var styrer. Stumpfs kvalifikasjoner som musikolog skyldtes hans ekspertise i psyko-akustikk. Hornbostel på sin side var kjemiker. I motsetning til det nylig etablerte fonogramarkivet i Wien som hadde sammenligninga av europeiske språk, europeisk musikk og stemmene til berømte personligheter som sitt fagfelt, valgte arkivet i Berlin å konsentrere seg om den ”kollektive” lyden av ikke-europeisk musikk eller ”musikkens første opprinnelse” (die Uranfänge der Musik) som von Hornbostel uttalte det.⁵⁸² I *The Descent of Man* hadde Darwin uttalt at musikkens opprinnelse var en av evolusjonismens største gåter. Også under antropologikongressen på verdensutstillinga i Chicago i 1893 hadde temaet vakt betydelig interesse. Den amerikanske etnologen Alice Cunningham Fletcher hadde i et foredrag tilbakebevist Herbert Spencers påstand om at kjærlighetssanger ikke forekom blant primitive folk, mens John Fillmore hadde kommet til at ingen av de utstilte folkene på Midway hadde så komplisert rytme som orkesteret i den afrikanske dahomeyerlandsbyen.⁵⁸³ Hornbostel, Stumpf og deres kolleger mente at kulturell utvikling kom til uttrykk i oppbygginga av sangene til folk. Gjennom å avdekke den anatomiske strukturen og sammenligne den med andre kunne man utlede verdens musikkutvikling og kronologiske orden. Utstyrt med fonograf gjorde Hornbostel, Stumpf og deres kolleger opptak av en rekke omreisende utstillingstropper som gjestet Berlin.⁵⁸⁴ Som Ames påpeker tilbød fonografen en ny teknikk for å høre, undersøke og representere primitivitet. Gjennom sin evne til å innskrive lyd i en permanent og reproducerbar form, en vokssylinder eller fonogram, fikk man tilgang til en akustisk ”virkelighet” som tidligere hadde motsatt seg oppfattelse. Innen 1918 var samlingen i Berlin verdens største og besto av mer enn ti tusen opptak.

⁵⁸⁰ Opptak VII W 1222-1229. AL BFA. Takk til Ola Graff som gjorde meg oppmerksom på disse opptakene.

⁵⁸¹ Ames 2003. The sound of evolution. I *Modernism/Modernity*.

⁵⁸² Ibid. 2003: 77.

⁵⁸³ Fillmore, J. C. 1894. Primitive scales and rhythms. I *Memoirs of the International congress of anthropology*, Fletcher, A. C. 1894. Love songs among the Omaha Indians. I *Memoirs of the International congress of anthropology, Chicago*.

⁵⁸⁴ Thailand (1900), Japan (1901, 1909), India (1902), Togo (1904), Tunis (1904), Hopi (1906), Sri Lanka (1907) Kamerun (1909) Sudan (1909) Samoa (1910) Senegambia (1910) Somalia (1910) og Skandinavia (1911). Etter Ames 2003: 23. The sound of evolution. I *Modernism/Modernity*.

De levende utstillingene og forstyrret uforanderlighet

Som vi har sett skulle de antropologiske selskapene og den fremvoksende antropologien i Tyskland, Storbritannia og Frankrike fores av de levende utstillingene. Paris, London og ikke minst Berlin, skulle i særlig grad bli ” kalkulerings- eller oversettelsessentre”, steder hvor materielle inskripsjoner ble samlet, oversatt og kombinert til ny kunnskap som andre kunne benytte seg av og bygge videre på. Her ble samer og andre fremstilt, fotografert, gjort avstøpninger og opptak av, studert og målt. På den måten ble samene, til dels også Sameland, gjort tilstedeværende i storbyene uten at antropologene selv trengte å reise dit. Etableringa av antropologi kan følgelig forstås som akkumuleringa av kunnskap som inskripsjonsinnretningene og de uforanderlige mobilene bidro til å muliggjøre. Gjennom teknologiene og inskripsjonene de avstedkom, framsto den antropologiske kunnskapen som robust og stabil. De ga forestillinga om den lappiske rase materiell substans.⁵⁸⁵ Inskripsjonenes etter hvert massive omfang ble et bevis på at en slik rase fantes. Når det etter hvert ble sådd tvil om de levende utstillingenes verdi som uforanderlige mobiler eller som grunnlag for konstruksjonen av nye slike, har dette sammenheng med at kunnskapen de skulle bevege uforanderlig selv var forandret og ikke lenger lot seg komprimere på denne måten. Ikke bare hadde det vitenskapelige klassifikasjonssystemet endret seg med nye krav om rasemessig autentisitet, man etterspurte også en ny og opprinnelig kontekst for innsamlinga av datamateriale som utstillingene ikke lenger oppfylte. Som inskripsjoner kunne ikke lenger utstillingene ”dra hvor som helst”.⁵⁸⁶ Deres reise slik den hadde foregått i en vitenskapelig sammenheng var blitt forstyrret. I en folkelig og populærkulturell sammenheng fortsatte imidlertid utstillingene sin suksessrike reise mer eller mindre uavhengig av de vitenskapelige ordskiftene slik de også hadde gjort før de ble objekt for forskernes blikk. Vitenskapen trekker seg altså tilbake slik også feltlaboratoriet ble ”et annet sted”, men diskursene og inskripsjonene dette mellomspillet hadde avstedkommet var fremdeles virksomme.

⁵⁸⁵ Latour 2005: 90-91. *Reassembling the Social*.

⁵⁸⁶ Latour 1987: 250. *Science in Action*.

Kapittel 5 Iscenesettelse og mottakelse

Mange av de tropene som sto sentralt i de vitenskapelige diskursene kan også identifiseres i iscenesettelsen av utstillingene og i publikums forventninger til dem. Ikke minst skulle forestillinga om primitive kulturers nært forestående undergang gi en særlig dramatisk dimensjon til utstillingene og bidra til deres økte popularitet i siste del av 1800-tallet. På samme måte som det gjaldt for forskerne å dokumentere deres eksistens før det var for seint, gjaldt det for allmennheten å utnytte muligheten til å ta ”en siste titt”. Det er derfor liten grunn til å tvile på at utstillerne etter hvert forholdt seg til, og i ulik grad spilte på, en antropologisk forståelse av kulturenes utviklingspotensial og forskjellighet. I løpet av hele 1800-tallet hadde utstillinga av mennesker i økende grad blitt forstått i henhold til ulike vitenskapelig diskurser. Spørsmålet som likevel må reises er hvor betydelig denne innflytelsen var på utstillingenes form og innhold? Hadde utstillingene sin egen dynamikk som var relatert til andre forståelser av kultur og natur og til andre, og til dels konkurrerende syn, på hvordan kulturell forskjellighet skulle iscenesettes?

Som tidligere nevnt har den dominerende tropen i analysene av de levende utstillingene vært forståelsen av dem som en disiplinær teknologi som direkte reflekterte, og visualiserte, vitenskapelige forståelser av begreper som rase, primitivitet og evolusjon. Særlig har utstillinger i dyrehager blitt oppfattet som diagnostisk i iscenesettelsen av underlegenhet og primitivitet. Denne utstillingskonteksten har nærmest blitt selvforklarende på utstillingenes motivasjon og gitt moralsk legitimitet til deres fordømmelse. Det er derfor neppe tilfeldig at Blanchard og hans medforfattere har valgt begrepet ”human zoo” som fellesbetegnelse på alle utstillingene, også de som ikke fant sted i dyrehager:

[T]o place a man, with the intention that he should be seen, in specific reconstructed space, not because of what he ”does” (an artisan, for example) but because of what he ”is” (seen through the prism of real or imagined difference) is in our view the most precise definition of the human zoos.⁵⁸⁷

⁵⁸⁷ Blanchard, Bancel, Boëtsch, Deroo, Lemaire og Forsdick. 2008. *Human Zoos. Science and Spectacle in the Age of Colonial Empires*. Samme begrep står også sentralt i Báez, C. og Mason, P. 2006. *Zoológicos humanos. Fotografías de fueginos y mapuche en el Jardín d'Acclimatation de París, siglo XIX*. Mindre kontroversielt men like fullt problematisk er Greenhalghs begrep ”human showcases”. Greenhalgh 1991. *Ephemeral Vistas. The Expositions Universelles, Great Exhibitions and World's Fairs, 1851–1939*

Kanskje er det dette antatt utvetydig avslørende ved dyrehagen som utstillingskontekst en av årsakene til at de ikke har påkalt seg nærmere analyse? I sin vulgære naivitet framsto de som *for* tydelige. Det er i hvert fall et noe paradoksalt faktum at analyser av de levende utstillingene først og fremst er basert på studer av de statlig regisserte verdensutstillingene med Exposition Universelle i Paris 1889 framholdt som den viktigste. Utstillinger i dyrehager og den mer kommersielle delen av de levende utstillingene er bare i mindre grad blitt undersøkt med det til følge at forhold og diskurser som angår de statlige utstillingene også har blitt ansett som gyldige for kommersielle utstillinger. Bare at dette har skjedd i en mer vulgær og rasistisk avslørende form, uten de politiske og ideologiske føringene som gjorde de statlige utstillingene mer akademisk attraktive – og legitime. Av samme grunn er de kommersielle utstillingenes innflytelse på de store statlige utstillingene blitt oversett, og med det også viktige materielle, romlige og organisasjonsmessige trekk ved dem.

Når jeg i første del av dette kapitlet skal se nærmere på hvordan utstillerne iscenesatte utstillingene og i undersøke i hvilken grad dette var relatert til vitenskapens betraktninger, er det derfor nødvendig å skille mellom de store statlige utstillingsprosjektene og mer kommersielle utstillinger, selv om overlappingene mellom dem også var betydelige.⁵⁸⁸ Mens de statlige utstillingene i større grad speilet det tette båndet til antropologi, særlig i USA og Frankrike hvor arrangørene av de levende utstillingene i denne sammenhengen selv gjerne var antropologer, var situasjonen annerledes for de ikke-statlige, kommersielle utstillingene hvor *opplevelsen* sto i høysetet. Et sentralt element i begge sammenhenger var imidlertid gjenskapinga av det virkelighetstro habitatet. Carl Hagenbeck var her en av de mest nyskapende aktørene. Foruten å utlegge hvordan hans utstillingskonsept var bygd opp, og delvis vektla andre aspekt enn de foreskrevet av samtidens dominerende ideologier, vil jeg vise hvordan hans konsept også fikk stor betydning på verdensutstillingene. Gjennom å sette fokus på mer organisasjonsmessige og tekniske trekk ved utstillingene ønsker jeg videre å utfordre forståelsen av dem, ikke minst i forhold til utstillingsrommets fysiske avgrensing. Et annet sentralt anliggende vil være å vise hvilke visuelle og materielle ”virkelighetseffekter” utover habitatet som ble benyttet for å skape en mest mulig troverdig framstilling. I kapitlets siste del vil jeg belyse mottakelsen de levende utstillingene fikk hos publikum. Hva var årsaken til deres langvarige popularitet og i hvilken grad så publikum

⁵⁸⁸ De store utstillingene i Amerika var strengt tatt ikke statlige men finansiert av private aktører. Rollen de fylte som samfunnsoppdrager og samhörighetsbygger var like fullt den samme.

utstillingene med fortolkningsrammene ettertiden har villet tillegge dem? Ble utstillingene oppfattet som et utstillingsrom for samtidas rasistiske og sosialdarwinistiske diskurser eller kan også det identifiseres andre syn i forståelsen av dem?

Hagenbecks antropologisk-zoologiske utstillinger

Som Ames har påpekt gjorde Hagenbeck langt mer enn å skaffe til veie og formidle ekte innfødte for et tysk og europeisk publikum.⁵⁸⁹ På tross av sin kommersielle og ikke-akademiske bakgrunn skapte han et utstillingskonsept som fikk overraskende stor innflytelse selv på verdensutstillingene, om enn på en indirekte og derfor ofte oversett måte. Hagenbeck utviklet et bredt repertoar av teknikker for å essensialisere og representere fremmede kulturer som det er av interesse å se nærmere på. Særlig i forhold til representasjon av samer er en gjennomgang av Hagenbecks utstillingsteknikker av betydning fordi så mange av utstillingene fant sted i Tyskland hvor han hadde særlig stor innflytelse.

Et karakteristisk trekk ved Hagenbecks utstillinger var gjenskapinga av bestemte geografiske områder eller kulturelle grupper ved bruk av både mennesker, dyr, boliger, planter og gjenstander, med andre ord en slags habitatutstilling slik Bullock hadde tatt til orde for vel femti år i forveien. Til forskjell fra flesteparten av de foregående utstillingene fant imidlertid Hagenbecks utstillinger sted utendørs. Resultatet av Hagenbecks særegne vri på denne sjangeren var et spektakulært skue han selv kalte ”anthropologisch-zoologische Ausstellung” som for øvrig danner utgangspunktet for begrepet ”human zoo” i nyere tids analyser.⁵⁹⁰ Dette akademiske begrepet må utvilsomt forstås på bakgrunn av en hierarkiserende antropologisk diskurs og forretningsstrategen Hagenbecks evne til å utnytte vitenskapens anseelse til eget formål. Det var likevel neppe noe forsøk på å konkretisere eller antyde et biologisk kontinuum mellom dyr og primitive mennesker slik Blanchard med flere synes å ha antatt. I stedet betegnet begrepet en særlig form for representasjon basert på sammenstillinga av fremmede folkeslag og eksotiske dyr innenfor ett og samme utstillingsareal, fortrinnsvis dyrehagen som var Hagenbecks utgangspunkt. Ifølge Ames var dyrehagens særegne kombinasjon av hageanlegg, fremmedartet arkitektur og levende dyr en av grunnene til at de ble

⁵⁸⁹ Ames 2008: 63. *Carl Hagenbeck's Empire of Entertainments*.

⁵⁹⁰ Blanchard, Bancel, Boëtsch, Deroo, Lemaire og Forsdick. 2008:31. *Human Zoos. Science and Spectacle in the Age of Colonial Empires*.

foretrukket som arena for de levende utstillingene. Dyrehagene fremkalte umiddelbart noe av den samme eksotiske totalopplevelsen Hagenbeck og mange andre utstillere ønsket å formidle.⁵⁹¹ Når dyrehagen framsto som en særlig tilforlatelig arena for disse utstillingene i Tyskland har det utvilsomt også, som Bruckner har påpekt, sammenheng med den tyske naturfilosofiske tradisjonens syn på natur og kultur som helhetlig integrert.⁵⁹²

Dette forholdet kom også til uttrykk i Hagenbecks utstillinger. Ifølge Heinrich Leutemann, Hagenbecks journalistvenn som i starten også fungerte som reklameagent og selvutnevnt rådgiver, representerte utstillingene et definitivt brudd med andre levende utstillinger (som Böhle og Willardts) som ”hadde to store svakheter”: For det første viste de bare folk og ikke deres karakteristiske omgivelser, nærmere bestemt deres ”boliger, redskaper, våpen, husdyr og så videre [...] i deres samhörighet”.⁵⁹³ For det andre medførte mangelen på rekonstruerte omgivelser at utføringa av karakteristiske aktiviteter ble meningsløs. Som kontrast tilbød Hagenbecks utstillinger et usedvanlig bredt spekter av produksjonselementer som ble satt sammen på stedet. I tillegg til dyr og mennesker var etnografiske gjenstander helt avgjørende, og en stor del av mellommannens arbeid gikk med til å skaffe dette. Adrian Jacobsen ble Hagenbecks betrodde ekspert på området. I forbindelse med utstillinga av samer fra Karasjok og Kautokeino i 1878-79 kjøpte Adrian Jacobsen en del gjenstander fra samene selv, mens andre ble anskaffet hos kjøpmann Ebeltoft i Tromsø.⁵⁹⁴ Ofte omfattet Hagenbecks utstillinger en egen utstilling av etnografiske gjenstander i tillegg til det gjenskapte miljøet. Boligstrukturer og annet materiell som lett kunne demonteres og transporteres var et annet vesentlig element i Hagenbecks gjenskapelse av de utstilte folkenes karakteristiske omgivelser som også omfattet trær og planter. Da Hagenbeck åpnet sin nye dyrehage i Stellingen i 1907 var hele hagen bygd som et mikrohabitat bestående av ulike ”panorama” som Hagenbeck selv kalte dem – som nevnt tidligere gikk selve dyrehagen også under navnet *Das Panorama*. På sitt mest storslagne besto Hagenbecks miljøgjenskapninger i dyrehagen av flere titalls boliger,

⁵⁹¹ Ames 2008. *Carl Hagenbeck's Empire of Entertainments*. Når dyrehagen ble en så viktig arena for utstillinga av mennesker i Europa har det utvilsomt sammenheng med Carl Hagenbecks virksomhet. I USA spilte etter alt å dømme verdensutstillingene en viktigere rolle i denne sammenheng, selv om mennesker også her ble utstilt i dyrehager. Dette var for eksempel tilfellet med Ota Benga, ungutten fra Belgisk Kongo som ble utstilt i Bronx Zoo i New York i 1906. Verner Bradford, P. og Blume, H. 1992. *Ota Benga. The Pygme in the Zoo*.

⁵⁹² Bruckner, S. 1999: 357. *The Tingle-Tangle of Modernity: Popular Anthropology and the Cultural Policy of Identity in Imperial Germany*.

⁵⁹³ Leutemann, H. 1878. Die Eskimos in Deutschland. I *Daheim (Beilage)*. Nr. 28. Kursiv i original. Se også Ames *Hagenbecks Empire of Entertainments* (2008: 63).

⁵⁹⁴ Regning fra C. Ebeltoft, Tromsø til C. Hagenbeck. Hamburg. 11. oktober 1878. HAH.

helligdommer, templer og andre strukturer spredd utover et kunstig landskap. At Hagenbecks utstillinger av dyr og mennesker fant sted utendørs, ble ansett å øke livaktigheten og med det også ektheten til utstillingene. ”What helped”, skriver Leutemann etter den første utstillinga av samer i 1875, ”was the fact that everything appeared in the open air, and not in a circus or in a fairground booth, which had the effect of adding authenticity”.⁵⁹⁵

Figur 48 Hagenbecks nye dyrepark i Stellingen slik den sto ferdig i 1907
Kilde: Ames 2008

Iscenesettelser av autentisitet, tiltrekkende fremmedhet og hjemlighet

Hagenbeck skapte seg en karriere gjennom å stille ut det han kalte ”det autentiske” (das Echte).⁵⁹⁶ Som uttalelsene hans vitner om posisjonerte han seg bevisst mot utstillinger og entreprenører som ikke hadde dette som siktemål. Til grunn for Hagenbecks autentisitetsforståelse lå utvilsomt

⁵⁹⁵ Leutemann, H. 1887:49. *Lebensbeschreibung des Thierhändlers Carl Hagenbeck*. Oversatt fra tysk og gjengitt etter Ames, *Hagenbecks Empire of Entertainments* 2002: 71. Som Ames har påpekt kan flyttingen fra utstillingsboden (som hadde vært Willardt og Böhles utgangspunkt) til utendørs utstillinger delvis sees som en del av en større strategi for frigjøre utstillingspraksisen fra sine konnotasjoner til markeds plasser, kremmeri og simpel underholdning. Samtidig var utstillingen utendørs i seg selv en del av en større kulturell praksis som omfattet verdensutstillingene, dyrehagene, friluftsmuseene og mange andre utstillingsinstitusjoner. Dyrehagen ble ansett å være en ideell arena for de levende utstillingene, ikke bare på grunn av sin status som kulturell institusjon, men også på grunn av romsligheten, som det ble påpekt i kapittel 3.

⁵⁹⁶ Ames 2008: 71. *Carl Hagenbeck's Empire of Entertainments*.

essensialistiske forestillinger om kulturfolk og naturfolk. Naturfolkene var forventet å illustrere avhengigheten til naturen som kulturfolkene hadde frigjort seg fra. Rase hadde imidlertid ikke noen fremtredende plass i Hagenbecks utstillinger. Derimot var begrepet type eller det typiske underforstått. Helt fra den første utstillinga av samer i 1875 spekulerte Hagenbeck i det typiske og det karakteristiske. Som Sierra Bruckner har påpekt var imidlertid den kommersielle bruken av antropologiske typologier og vitenskapelige klassifiseringer så løselig at den nærmest var tilfeldig.⁵⁹⁷ Hagenbeck og andre utstillere brukte begrepene ekte og typisk om sine utstillingstropper fordi de fant umiddelbart gjenklang hos publikum.

Innholdet i utstillingene var først og fremst diktert av det som ble oppfattet som publikums forventninger, men man forsøkte også, så lenge det var aktuelt, å tilfredsstille det vitenskapelige publikum. For utstillinger av samer innebar forventningene et ensidig fokus på nomadisme og reindrift. Flertallet av samene, som var bofaste eller livnærte seg på en kombinasjon av leveveier (som for eksempel fiske, småfe og storfehold), ble følgelig ikke ansett tilstrekkelig autentisk for denne typen utstillinger. Det vil si, de kunne rekrutteres til utstillingene slik vi så eksempler på i forrige kapittel, men det var like fullt i det reindriftnomadiske livet at de fikk opptre. I likhet med den rasebiologiske forståelsen av kulturell renhet, men ikke nødvendigvis som et resultat av den, ble bofaste samer, sjøsamere, enaresamer og andre sett på som degenereringer eller hybridiseringer. De hadde mistet nærheten til naturen og til sine ”naturlige” dyr. Som Bullock oppgir i guiden til utstillinga si allerede i 1822: ”The proper Laplanders [...] are constantly wanderers”.⁵⁹⁸

Tilsvarende ble det stilt krav om autentisk utseende. Mange utstillere stilte som nevnt krav om at folkene de hadde ansatt ikke fikk klippe håret sitt nettopp for å opprettholde et ”naturlig” utseende. Flere utstillingskontrakter inneholdt derfor forbud mot hårklipping.⁵⁹⁹ Ifølge Adrian Jacobsen hadde en av mennene Hagenbeck engasjerte fra Karasjok og Kautokeino i 1878-79 ytret ønske om å klippe sitt skulderlange hår ved ankomst til Tyskland, men ble frarådet dette.⁶⁰⁰ På samme måte

⁵⁹⁷ Bruckner 1999: 342- 343, 347 -348. *The Tingle-Tangle of Modernity: Popular Anthropology and the Cultural Policy of Identity in Imperial Germany*.

⁵⁹⁸ Son 1822: 7. *Lapland Sketches, or Delineations of the Costume, Habits, and Peculiarities of Jens Holm and his Wife Karina Christian, with accurate Representations of the Deer, Sledges, Huts, &c. as exhibited at Bullock's Museum*. Bullock siterer her en ikke navngitt ”modern writer”.

⁵⁹⁹ Bruckner 1999:350. *The Tingle-Tangle of Modernity: Popular Anthropology and the Cultural Policy of Identity in Imperial Germany*.

⁶⁰⁰ Jacobsen, A. 1931. *Die Weisse Grenze*.

som kravet til levemåte kunne tillempes, var imidlertid heller ikke forventningene til det riktige rasetylogiske utseende absolutt. I forbindelse med rekrutteringa av folk til utstillinga i 1926 uttrykte Adrian Jacobsen frustrasjon overfor sin arbeidsgiver, Lorenz Hagenbeck, om sine vanskeligheter med å finne ”ekte samer”. Samene hadde blitt så annerledes siden sist han var i hjemlandet. De så rett og slett ikke samiske ut. Hva skulle han gjøre? Hagenbeck-firmaets pragmatiske svar var at det var ikke så nøye om samene hadde rett utseende så lenge de var iført nordsamiske drakter:

Wenn die Typen nicht ganz so sind, wie die alten Typen des nördlichsten Skandinaviens, so macht das wirklich nicht aus. Wohl aber lege ich Wert darauf, dass die Leute die Mützen und Trachten der nördlichsten Lappländer tragen. Falls diese dort nicht zu haben sind, müssen wir sie von dem nördlichen Skandinavien kommen lassen, oder aber die Leute müssen sich die Sachen selbst anfertigen.⁶⁰¹

Dette påbudet kan likevel ikke ha blitt overholdt. Et bilde tatt av Mathias Mortensson og den resterende gruppen foran den kunstige klippen i Hagenbecks dyrehage viser at de har sørsamiske drakter, vel og merke innenfor koftene av reinskinn som alle bærer (Figur 36). I andre tilfeller var ekte ensbetydende med historisk, eller som formuleringa i kontrakten til en annen av deltakerne i 1926- gruppa lød: ”[Vedkommende] forpligter sig at bære den drakt og de ting som Hagenbecks fuldmægtig paalegger henne at bære, og som skal gjengive Samernes dragt i tidligere tider og steder”.⁶⁰² Ofte ble det sydd nye klær for anledningen: ”Det er ikke så få penger den danske sirkusdirektør har lagt igjen her oppe for å få denne ekspedisjon av sted”, skrev ei Rørosavis om forberedelsene som ble gjort før familien Danielsen reiste ut i 1933, og fortsatte; ”alle medlemmer av de to engagererte samefamilier har fått flunkende nye klær fra topp til tå”.⁶⁰³

En annen årsak til at Lorenz Hagenbeck ville at sørsamene skulle bære nettopp nordsamiske kofter har trolig sammenheng med firmaets og andre utstilleres spekulasjon i visuelt attråverdige folkeslag og kulturer. Som Thode-Arora har påpekt var pittoreskhet minst like viktig som autentisitet i

⁶⁰¹ Brev fra Lorenz Hagenbeck til Adrian Jacobsen den 21. januar 1926. Gjengitt i Thode-Arora 1989: 82-83. *Für fünfzig Pfennig um die Welt*.

⁶⁰² Kontrakt inngått mellom Adrian Jacobsen og Anna Fjellner på vegne av Karin Fjellner. Røros 20. februar 1926 (HAH).

⁶⁰³ Faksimile av ukjent avis. Gjengitt i Danielsen, T. 1996. Ei Europareise 1933-34. I *Jul i Fjellheimen*.

Hagenbecks utstillinger.⁶⁰⁴ Gruppene som ble utstilt måtte ha fargerike drakter, tiltalende skikker og utseende og alt i alt fremstå som tiltrekkende fremmedartede innenfor rammen av det man kjente til. De utstilte folkenes framtoning måtte rett og slett egne seg for formidling av annerledeshet, de måtte være ”riktigt presentable” som Artur Hazelius skrev i et brev angående ansettelsen av samer til sameleiren på friluftsmuseet Skansen.⁶⁰⁵ Nordamerikanske indianere, singalesere, somaliere og samoaner viste seg å være publikumsmagneter. Motsatt var gruppen fra Bella Coola (nuxalk) fra nordvestkysten av Amerika som Adrian Jacobsens yngre bror Phillip engasjerte i 1885, en fiasko og ble aldri engasjert av Hagenbeck igjen. Gruppen ble rett og slett beskyldt for å være falsk fordi deltakerne ikke innfridde forventningen om hvordan indianere skulle se ut.⁶⁰⁶ Så og si alle de indianske utstillingsdeltakerne var nomadiske prairieindianere, i første rekke sioux.⁶⁰⁷ Men om publikum ikke likte utstillinga av kystindianerne så interesserte den vitenskapsfolkene desto mer. Franz Boas skrev hele tre artikler basert på sine observasjoner av gruppen.⁶⁰⁸ Kanskje ser vi her noe av den latente konflikten eller spenningen som lå i betraktningen av utstillingene som *både* underholdning og vitenskapelig laboratorium, og som seinere skulle bidra til at forskernes tok avstand fra dem?

I likhet med rase hadde evolusjon liten plass i Hagenbecks utstillinger, et forhold som kan synes å speile den marginale rollen Darwins teorier i første omgang fikk i Tyskland. Dette forhindret imidlertid ikke at enkelte utstillinger ble annonsert som framvisninger av representanter for steinalderen. Ifølge Rothfels skal det finnes eksempler på at inuitter/grønlendere og indianere ble annonsert som steinaldermennesker, men tilsvarende ser ikke ut til å ha vært tilfelle for utstillinga

⁶⁰⁴ Thode-Arora 2008. Hagenbeck's European Tours: the Development of the Human Zoo. I *Human Zoo*. Thode-Arora skriver samme sted at kalmukker heller aldri ble engasjert igjen, men ifølge Ames (2008:83) var Kalmukk-karavanen i 1883 den mest vellykkede utstillinga til da med 93 000 løste billetter på åpningsdagen.

⁶⁰⁵ Nylund 2008. Sameliv på Skansen. Om natur, kultur, opplevelser och lärande. I *För Sápmi i tiden. Nordiska Museets och Skansens årbok*

⁶⁰⁶ Ames 2008: 45-46, 167-168. *Carl Hagenbeck's Empire of Entertainments*. Egentlig hadde Phillip Jacobsen engasjert en gruppe Kwakwaka'wakw (Kwakiutl), men de trakk seg. Kwakwaka'wakw var gjengangere i utstillingsammenheng, mye på grunn av deres rykte som kannibaler slik man mente dette kom til uttrykk i den såkalte Hamatsa-dansen. Om beskyldninger om falskneri se Raibmon 2005:8. *Authentic Indians*.

⁶⁰⁷ Moses 1996: xiii. *Wild West Shows and the Images of American Indians*.

⁶⁰⁸ Etter Rothfels 2002. *Savages and Beasts. The Birth of the Modern Zoo*. Disse var: Boas, F. 1886: 202-206. Sprache der Bella-Coola Indianer. I *Verhandlungen der Berliner gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte*, Boas, F. 1886 1. ser.7: 218. The Language of the Bilhoola in British Columbia. I *Science*, Boas, F. 1886(1): 177-182. Mittheilungen über die Lilxula-Indianer. I *Original-Mittheilungen aus der Ethnologischen Abtheilung der Königlichen Museen*.

av samer.⁶⁰⁹ Ved minst én anledning ser en slik forståelse ut til å ha påvirket selve iscenesettelsen, nemlig utstillinga av elleve kawésqar fra Tierra del Fuego i Jardin d'Acclimatation i 1881, som for øvrig tilhører et av de mest opprørende kapitlene i de levende utstillingenes historie. Til tross for at gruppa ble vaksinert døde 6 personer. Manouvrier som undersøkte gruppa i Jardin oppgir at de ved første undersøkelse ble nødt til å redusere antall målinger siden folkene "were unable to stand upright or even lean against a wall for an instant without their legs melting under them".⁶¹⁰ Karakteristisk for denne utstillinga var nettopp fraværet av dyr og etnografiske gjenstander. Det fantes heller ingen tolk sånn at de utstilte folkene så å si var forstummet. Man hørte dem bare snakke uforståelig seg imellom "in a half-voice" som Manouvrier skrev.⁶¹¹ Vektlegginga var ene og alene på folkene som for anledningen hadde blitt utstyrt med korte bukser siden det ikke passet seg å vise dem fram kun iført pelskappene de hadde ankommet Europa i. De eneste kulissene var et skjul av busker, hyppig gjengitt i fotografier av gruppen og påfallende likt illustrasjoner i en rekke kjente reisebeskrivelser fra dette området.⁶¹² Til tross for det "minimalistiske" uttrykket ble utstillinga voldsomt populær både i Paris og Tyskland. Ifølge Leutemann skyldtes dette gruppens "abundance of naturalness": "[O]ne could still see the human as he had been imagined, pushed back into the incalculable past, at the very beginning of his existence as human after he had, that is, completely left the ape behind".⁶¹³

Mens utstillingsbrosjyrer ved flere anledninger instruerte publikum hvordan de skulle oppfatte utstillinga riktig, var kontrakten med utøverne et sentralt redskap for å sikre deres "riktige" gjennomføring. Kontrakten regulerte og spesifiserte de utstilte folkenes opptreden og utseende. I den nevnte kontrakten inngått mellom Karin Fjellner og Adrian Jacobsen for firmaet Hagenbeck, het det videre at førstnevnte;

⁶⁰⁹ Rothfels 2002: 114. *Savages and Beasts. The Birth of the Modern Zoo.*

⁶¹⁰ Manouvrier 1881: 29. The Fuegians of the Jardin d'Acclimatation. I *Reminiscences of a frequenter to the 1878-1881 meetings of The Anthropology Society in Paris.* Manouvrier skriver videre: "Once they found themselves sufficiently well, we were able to take on each person about fifty measurements, nearly all those recommended [...] There was only one thing that we were not able to maintain: this was to examine and measure the genital organs". Når fire personer til dør bestemmer Hagenbeck seg for å sende de gjenlevende tilbake men da kan det ikke ha vært mange igjen. Gruppa skal ha bestått av bare 11 personer. Utstillinga omtales for øvrig i en rekke sammenhenger deriblant i Báez og Mason 2006: 38-47. *Zoológicos humanos. Fotografías de fueginos y mapuche en el Jardin d'Acclimatation de Paris, siglo XIX.* Ifølge Báez og Mason ble gruppa regelrett bortført av en tysk sjømann og at dette antageligvis skjedde på oppdrag fra Hagenbeck, uten at sistnevnte har latt seg bekrefte.

⁶¹¹ Ibid. 1881: 26.

⁶¹² Se for eksempel avbildningene av gruppen i Sokolowsky, A. 1901. *Menschenkunde.*

⁶¹³ Leutemann 1887: 62. *Lebensbeschreibung des Thierhändlers Carl Hagenbeck.* Etter Rothfels sin oversettelse.

erklærer sig til enhver rimelig tid at utføre saadant arbeid som maatte kræves av hende, saasom være behjælpelig at føre og fodre de hende anviste rensdyr, nedrive og atter oppbygge telte, fange ren med snare, og kjøre med rensdyr samt alt andet der maatte forlanges av hende, og som forefalder i et "Schow".⁶¹⁴

Som sitatet viser gjorde Hagenbeck helt åpenlyst bruk av bestemte typer iscenesettelser i sine utstillinger. En viss grad av instruksjon og øvelse var helt avgjørende for utstillingas suksess. I et brev skrevet i 1880 til impresario Willy Möller beklaget direktøren i zoologisk hage i Basel at selv om medlemmene i hans "nubiske karavane" var "utsøkte" med hensyn til fysisk karakter, så manglet de "grunnleggende opplæring og forståelse" for hvordan de skulle framstille sin levemåte og skikker for et utenforstående publikum.⁶¹⁵ Direktøren håpet derfor at troppens leder ville ta seg bryet med "å gi nubierne litt bakgrunn [for engasjementet] og forklare dem deres oppgave her i Europa".⁶¹⁶ Som Ames har bemerket så kunne nubierne paradoksalt nok bare forventes å framstå som "uforfalskede naturmennesker" gjennom å bli instruert i reglene for etnografisk oppvisning. Hva som ble iscenesatt og hvor langt iscenesettelsen av autentisitet kunne strekke seg, var imidlertid også gjenstand for forhandlinger. I Dresden Zoo ba for eksempel Abraham Ulrikab og de utstilte labrador-inuittene om å få drepe og spise en av selene i fangenskap mot at de framstilte det som en harpunjakt publikum fikk se på. Selv om direktør Schoepf sa ja (sønnen hans var også gruppens impresario), satte Hagenbeck en stopper for planen, øyensynlig av hensyn til dyret, men trolig også fordi det kunne støte publikum: "I have just recieved a letter from Mr. Schoepf in which he writes that the seal is to be hunted, skinned and consumed by the Eskimos on Sunday", skrev Hagenbeck til Adrian Jacobsen. "I urgently ask you to skip the first part of the program, for I do not want the animal to be harpooned in the pond, the seal is just to be slaughtered".⁶¹⁷

I tillegg til en spesifisering av aktiviteter og antrekk inneholdt de fleste kontrakter påbud om edruelighet og anstendig oppførsel. Til tross for en utbredt forestilling om at primitive folk var drikkfeldige, gjerne også promiskuøse, var det altså respektable personer publikum ble presentert for. I en kontrakt inngått mellom den tidlige nevnte ungjenta Maren Marie Kant (Paris 1889) og

⁶¹⁴ Kontrakt inngått mellom Adrian Jacobsen, Stellingen, som representant for firmaet Carl Hagenbeck i Hamburg og "Samen" Karin Fjellner, Røros 20. februar 1926 .HAH.

⁶¹⁵ Oversatt fra tysk og gjengitt Staehelin 1993: 70. *Völkerschauen im Zoologischen Garten Basel 1879–1935*. Episoden nevnes også av Ames 2008: 74.

⁶¹⁶ Ibid. 1993: 70.

⁶¹⁷ Brev fra Carl Hagenbeck til Johan Adrian Jacobsen, 9. November 1880. (JA MfV). Gjengitt etter Thode-Arora. Lutz. 2005:52. *The Diary of Abraham Ulrikab*.

Lappeleiren Ltd. i Bergen som hun tok på seg et kortere engasjement for i 1897, var gruppens oppgaver beskrevet som følger:

lapperne har kun at leve sit sædvanlige Liv, føre en anstændig Vandel, vise Høflighed mod de Besøgende, passe de Lappeleiren tilhørende Rensdyr og for øvrig rette sig efter Bestyrerens Forskrifter. Drukkenskab faar ikke forekomme.⁶¹⁸

Abraham Ulrikab og Nils Thomassen Bull ("King Bull") sine historier fra Chicagoutstillinga i 1893 vitner om at de utstilte folkene snart ble oppmerksom på publikums og vitenskapsfolks forventninger, og bevisst spilt på de samme kulturelle forestillingene. Særlig ironisk er Eric Ames' avsløring av et opptak Berlin Fonogramarkiv gjorde av en "dødssang" framført av gruppe hopi indianere i Cirkus Schumann i Berlin i 1906, hvor blant andre Keiser Wilhelm II og store deler av Berlin antropologiske selskap hadde vært publikum. Selv om sangen i seg selv var autentisk, handlet den ikke om død og det var heller ikke vanlig å synge for de døde blant hopiene. Tittelen ble uttenkt for å tilfredsstille publikum. I forkant av opptreden hadde Keiseren uttrykt ønske om å gjøre opptak av krigssanger til sin private samling. Gruppen ble derfor trolig anbefalt å tilby keiseren den type sanger han forventet. I hvert fall oppga den indianske informanten følgende anmerkning på tysk til opptaket og som det seinere ble arkivert under: "Dødssang, svært gammel".⁶¹⁹

Selv om iscenesettelsen av autentisitet og kollektiv kulturell annerledeshet var et hovedanliggende i utstillingene av fremmede folkeslag, innebar interessen for det ekte, grunnleggende og opprinnelige i en verden som var i rask endring også elementer av likhet. Dette knytter an til andre, og ikke alltid like forenelige aspekt ved de levende utstillingene. Som sagt er det lite kontroversielt å hevde at disse utstillingene bar preg av rasistiske forestillinger. Det var selvsagt i henhold til dette hierarkiet at noen mennesker i det hele tatt kunne gjøres til utstillings- og underholdningsobjekt. Det er heller ingen tvil om at utstillere, agenter og publikum i stor grad så på de utstilte folkene som annerledes og til dels mindreverdige. Likevel var forsøket på å gjøre det som var annerledes gjenkjennelig og hjemlig, og integrere det i en urban massekultur, også et iøynefallende trekk ved denne virksomheten. Ved å gå nærmere inn på noen av formene og konfigurasjonene Carl Hagenbeck

⁶¹⁸ Kontrakt mellom Lappeleiren Ltd. og Maren Marie Kant den 1. mai 1897. Statsarkivet Bergen. Gjengitt etter Harris 1998.

⁶¹⁹ Ames, E. 2000:142-145. *Where the Wild Things Are: Locating the Exotic in German Modernity*.

organiserte sine habitatutstillinger etter vil jeg i det følgende vise hvordan de spilte på gjenkjennelse og allmennmenneskelighet på måter som kunne være relatert til andre forståelser av kultur og natur enn den vitenskapelige.

Familien

Som det framgikk av forrige kapittel var familiekonstellasjonen, nærmere bestemt kjernefamilien, et gjennomgående trekk i utstillinger av samer gjennom hele utstillingenes historie. Dette var også et karakteristisk trekk ved de levende utstillingene som helhet. Selv om tendensen var at utstillingsgruppene etter hvert ble større forble familien den sentrale utstillingsenheten både for Hagenbeck og andre utstillere.

Flere forskere har hevdet at dette først og fremst hadde sammenheng med utstillernes behov for sosial kontroll, at de ville sikre seg mot opprør og desertering.⁶²⁰ Dette synes lite trolig. Selv om situasjonen og kontrollnivået har vært ulikt for ulike grupper og ulike utstillere er det langt mer sannsynlig at organiseringa av utstillingene rundt familieenheter var grunnet i formidlingsmessige årsaker, ikke minst for å øke deres appell. Familien utgjorde et inviterende og kjent element som kunne bli forstått av alle potensielle besøkere, den utgjorde det kjente i det ukjente.⁶²¹ I den sammenheng finnes det flere eksempler på at utstillingsdeltakere som ikke var i slekt med hverandre allikevel ble framstilt som en familie. Dette var som nevnt tilfelle med den sørsamiske gruppen i Chicago. Visstnok var mange i slekt, men de var ikke en eneste stor familie.⁶²²

På samme vis som vektlegginga av familieenheten skulle bidra til å redusere opplevelsen av fremmedhet skulle utstillernes til dels utbredte bruk av egennavn (folk med svært fremmedartede navn ble ofte gitt vestlige navn) bidra til å undergrave en eventuell forståelse av de utstilte folkene som eksempler på rasemessige typer. Det synes også å ha vært en bevisst strategi å skape en interesse for de utstilte folkene gjennom å gi det tiltenkte publikum bakgrunnsinformasjon om de

⁶²⁰ Se for eksempel Blanchard, Bancel, Boëtsch, Deroo, Lemaire og Forsdick. 2008: 14. *Human Zoos. Science and Spectacle in the Age of Colonial Empires*.

⁶²¹ Benedict 1983. *The Anthropology of World's Fairs*, Ames 2008:65. *Carl Hagenbeck's Empire of Entertainments*.

⁶²² Et annet eksempel er gruppen fra Tierra del Fuego som opptrådte for Hagenbeck i 1879. Gruppen ble framstilt som en familie bestående av "faren" Pichocho, "moren" Baasinka og "sønnen" Luis". I virkeligheten skal ikke de to førstnevnte vært et par mens Luis var sistnevntes sønn. Eissenberger, G. 1996:121-122. *Entführt, verspottet und gestorben. Latinamerikanische Völkerschauen in deutschen Zoos*.

utstilte folkene. De som for eksempel leste Leutemann sin artikkel i *Die Gartenlaube* fikk vite at samene som ble utstilt i Hamburg, Berlin og Leipzig i 1875 var folk og ikke bare etnografiske objekter. De hadde navn, bakgrunn, personligheter, humoristisk sans, kristen tro, litt skolegang og kjennskap til tysk. Eller som Leutemann beskrev Lars Nielson, den eldste i gruppen:

Nielson den eldre er en åpenhjertig person, og han lærer allerede tysk. En av de første kveldene her tok han sjansen på å bli med oss på en vogntur gjennom Hamburgs gater, men han nektet å bli med en gang til, for det hele fortonte seg mer som en kjøretur til helvete. Men Lars har også sans for humor. I Berlin hadde han det moro med å kaste lassoen rundt en taktløs publikummer som sto på scenen, men den frekke berlineren fanget den i hånden.⁶²³

Artikkelen inneholder i det hele tatt en rekke detaljer som kompliserer antagelsene man har gjort seg både av utstillere og deltakere, og som har blitt oversett eller forbigått i seinere framstillinger av Hagenbecks virksomhet, bemerkelsesverdig nok også i Leutemanns egen biografi om ham.⁶²⁴

Sammensetninga av familien innad i habitatgruppen var ikke tilfeldig. Hagenbeck ønsket å vise et bredt spekter av folk. Eller som noen har skrevet på svensk til en finsk kontakt da Hagenbeck-firmaet forsøkte å skaffe folk til en planlagt utstilling sommeren 1926:

Hagenbeck har förut haft typar av lappar både från norskt såväl som finskt Lappland, och önskade gärna, att under kommande sommar arrangera 15 till 20 personer, bestående av 3 till 5 par gifta lappar med 2 till tre barn, helst i ålder av 1 till 12 år, dessutom några ogifta män och kvinnor.⁶²⁵

⁶²³ Leutemann 1875. Nordische Gäste. I *Die Gartenlaube*. Min oversettelse.

⁶²⁴ Eric Ames innleder sin bok *Hagenbecks Empire of Entertainments* (2008: 18-21) med å sammenstille det som har blitt stående som offisielle versjonen av Hagenbecks første levende utstilling, Leutemanns biografi fra 1887 (*Lebensbeschreibung des Thierhändlers Carl Hagenbeck*) og som Hagenbecks selvbiografi fra 1909 (*Von Tieren und Menschen*, oversatt til norsk i 1911) i stor grad bygger på, med Leutemanns egen samtidige beskrivelse fra 1875, artikkelen Nordische Gäste i *Die Gartenlaube*. Sammenstillingen viser hvordan de utstilte folkenes personligheter, bakgrunn og aktive medvirkning er underkommunisert i Hagenbecks biografi. I biografien framstår karesuandosamene som passivt innlemmet i virksomheten uten evne til deltakelse, opplevelse og dialog. Ames' forklaring på dette er at artikkelen var skrevet for å promotere gruppen, mens biografien skulle promotere showmannen Hagenbeck og hans virke som utstiller av "ekte innfødte".

⁶²⁵ Ikke-signert brev fra "Resande och fullmaktsinnehavare för Firma Carl Hagenbeck i Stellingen pr Hamburg" til "Landsmannen" i finsk lappmark datert 30. november 1925. HAH.

Personer av ulik alder og kjønn økte publikums mulighet for å kjenne seg igjen i utstillinga og var hele tiden en bevisst markedsstrategi fra Hagenbeck-firmaets side. Særlig var barn populære, slik vi så tilfellet var med lille ”Bi-Lo” i Chicago (Figur 25). En amerikansk salongbordbok som gjenga et bilde av Bi-Lo forklarte populariteten hennes på følgende vis: ”Babies of strange people have a fascination for us greater even than have the customs which often excite our amazement”.⁶²⁶ Interessen for barna i utstillingene fikk ulike utslag. Blant de mange henvendelsene Patrick Coney, arrangøren av samelandsbyen i Chicago mottok, var et brev fra redaktøren for forlaget til kvinnes avholdsforbund. Hun lurte på om det fantes barn i hans landsby og om hun i så tilfelle kunne lage en egen sak på dem i anledning en artikkel hun forberedte om ”Child-life at the World’s Fair”. Coney lot henne gladelig gjøre det vel vitende om publisiteten det medførte.⁶²⁷

Figur 49 ”Babies of strange people have a fascination for us greater even than have the customs”
Et lite medlem av familien Danielsen på reise i Danmark og Europa 1933-34. Kilde: Privat

⁶²⁶ Little Bi-Lo of the Lapland Village. Billedtekst til fotografi. *The Wonders of the World's fair and Midway Plaisance* (1894).

⁶²⁷ Brev fra Alice Guernsey, Womans Temperance Publishing Association til Coney, mai 1893. C38. CC KHS.

Karavanen

Om familieenheten var sentral i Hagenbecks tidlige og mindre spektakulære utstillinger ble karavanen et samlebegrep for utstillingsgrupper uansett størrelse, også hos Hagenbecks konkurrenter fra 1890-tallet og utover. Karavanebegrepet ble også brukt som betegnelse på ulike defileringer og oppvisninger i programmet slik tilfellet var med flyttscenen omtalt som ”sommer karavanen” i forbindelse med utstillinga av gruppen fra Karesuando i 1875 (Figur 6).⁶²⁸ Som del av en utstillingstittel viste vanligvis begrepet til en habitatgruppe som besto av nomadiske folk. Innafor dyrehandelen derimot, var dyrekaravane ensbetydende med en konvoi vogner, guider, jegere, forhandlere og bevæpnede innfødte vakter som sakte men sikkert toget seg gjennom jungelen til fangststasjonen og etter hvert båthavna før ferden over havet begynte. Hagenbeck iscenesatte karavaner i begge betydninger av ordet.

Uansett utgangspunkt definerte karavanebegrepet en gruppe som per definisjon var i bevegelse. På denne måten ble en rekke forskjellige folk, også fra områder som hadde uklar geografisk avgrensing, innordnet en relativt homogen utstillingsform. Hagenbeck dramatiserte og *romantiserte* det omvandrende livet til nomadefolk. Eller som Leutemann selv beskrev flyttscenen til karesuandogruppa:

Fullstendig ny for meg var oppvisningen av reinsdyrene som ble pakket for sommervandringen. Som bildet viser – scenen var som hentet fra Lapland – ble telstengene lastet på en bukk, mens teltet, pakket som en eske, ble lastet på et annet dyr som var innfanget og lå klart og ventet. Pakkeanordningen er like så klassisk som den er enkel og praktisk. Ved et lett trykk legges et reinsdyrskinn (eller en vinterjakke av pels) over dyret mens to bøyde bjørkestenger [...] festes i hverandre og låses under magen [...]. Alt henges fra den øverste tverrliggende bøylene [...]. Pakkdyrene står bak hverandre knyttet sammen i rekker og ledes av det forreste [dyret]. I spissen går dyrene i deres vandrelystne flokk – som er en nødvendighet for alle nomader. Avhengig av årstiden søker de nytt beiteland og dette er hovedårsaken til vandringen.⁶²⁹

På Nordlandsutstillinga (1911) ble nomadelivets drama gradvis oppbygd gjennom elementene: ”leting etter leirplass”, ”lappestammens ankomst”, ”reinsdyrhjorden”, ”oppføring av teltkåten” og ”innfangning av ville reinsdyr med påfølgende avreise” mens skigåinga ser ut til å ha

⁶²⁸ Ames 2008: 80. *Carl Hagenbeck's Empire of Entertainments*.

⁶²⁹ Leutemann 1875. Nordische Gäste. I *Die Gartenlaube*. Min oversettelse.

blitt passet inn i dramatiseringas første fase. Det omhyggelige forsøket på å gjenskape samenes nomadiske liv sier for øvrig noe om ironien i de utstilte folkenes egne flyttinger mellom utstillingsstedene og framstillinga av dem som fremmedgjorte og på ”ville veier” i urbane omgivelser.

Dramatisering av arbeid, håndverk og dagligliv

En av de mest langvarige og fleksible konfigurasjonene i Hagenbecks habitatgrupper var dramatiseringer av arbeid, håndverk og dagligliv. Dette er hva Ames kaller ”work display”, som igjen er beslektet med utstillingsteknikken Burton omtaler som ”people as craftsmen” i sin analyse av verdensutstillingene og det Kirshenblatt-Gimblett refererer til som ”the drama of the quotidian” i utstillinger generelt.⁶³⁰ Dramatiseringer av arbeid, håndverk og dagligliv skulle etter hvert bli en selvfølgelig del både på verdensutstillinger og folke-etnografiske utstillinger i museer. Allerede i forbindelse med verdensutstillinga i Paris i 1867 hadde man lagt merke til at ”visitors to the site were more fascinated by foreign workmen finishing off incomplete pavilions than they were by the pavilions themselves”.⁶³¹ En tilsvarende erfaring skal Hagenbeck ha gjort seg i sin aller første utstilling av gruppen fra Karesuando, ifølge Ames. Ved ankomsten til Hamburg hadde gruppen fra Karesuando naturlig nok gjort leirplassen i stand. De enkle og dagligdagse aktivitetene dette innebar, innsamling av ved, oppsettingen av telt, innfangning og melking av dyr, skal ha hatt en så stor tiltrekningskraft på publikum at de strømmet til før den egentlige utstillinga hadde åpnet. Som med dagens ”reality show” var altså utstillingspotensialet ikke bare begrenset til oppvisninger fastsatt i programmets kjøreplan.

Livet i leiren slik det også utspilte seg utenfor programmet framkalte en særlig slående virkelighetseffekt som langt på vei bidrar til å forklare utstillingenes umåtelige popularitet. Eller som Kirshenblatt-Gimblett uttrykker det; ”one man’s life is another man’s spectacle”. Iscenesettelsen av andre folks dagligliv får en særlig tiltrekningskraft fordi det de tar for gitt, ikke er det samme som tilskueren tar for gitt. Utstillingsteknikken drar dermed veksler på det til tider banalt dagligdagse, noe også samtiden var innforstått med, eller som uttrykt på vitsetegning fra

⁶³⁰ Benedict 1983:44. *The Anthropology of World's Fairs*, Kirshenblatt-Gimblett 1998:45. *Destination Culture. Tourism, Museums, and Heritage*, Ames 2008: 83. *Carl Hagenbeck's Empire of Entertainments*.

⁶³¹ Greenhalgh 1991:85. *Ephemeral Vistas. The Expositions Universelles, Great Exhibitions and World's Fairs, 1851–1939*

verdensutstillinga i Chicago hvor ivrige publikummere henger over gjerdet for å få med seg ”dramaet” som utspilte seg foran dem: ”Great Excitement – Indian Lady Throwing out Dishwater”.⁶³² Legemliggjøringa av den innfødte håndverkeren dro utvilsomt veksler på idealiserte, tidvis direkte feilaktige forestillinger om de ulike kulturene man søkte å framstille slik det for eksempel ble påpekt at folkene i samelandsbyen i Chicago i 1893 ”amuse themselves by making and selling various articles and ornaments of human hair, a pursuit which is congenial to the prolonged indoor life of their artic homes”.⁶³³

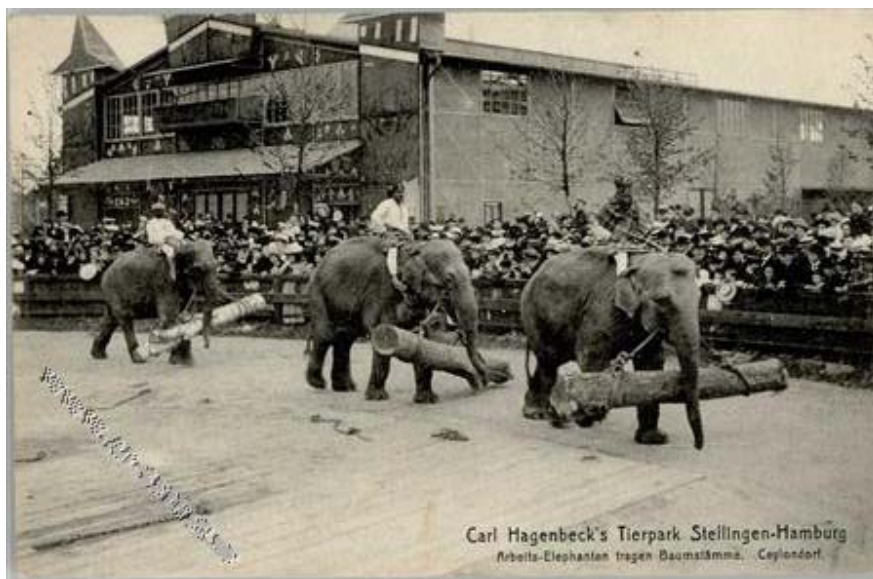
Figur 50 Veving av bånd Ausstellung Nordland 1911.
Kilde: Hagenbeck-arkivet i Hamburg

En annen sentral virkelighetseffekt i de levende utstillingene var de utstilte folkenes egenhendige oppbygging av leiren. Overalt hvor de kom var det forventet at utøverne selv skulle forferdige sine egne hytter og boliger. Som en dansk avis skrev vedrørende utstillinga av den sørsamiske gruppa i København i 1933; ”paa Slaget kl. 12, naar deres Lejr [...] aabnes for Københavnerne, gaar de i

⁶³² Kirshenblatt-Gimblett 1998:47-48. *Destination Culture. Tourism, Museums, and Heritage.*

⁶³³ 1894: 309. *Photographs of the World's Fair.*

Gang med at bygge Vinterhytter af Stænger og Birkebark og Græstorv”⁶³⁴. Riktignok nok kunne oppbygginga sees som ikke-iscenesatte hendelser, men enda mer betydningsfullt var det å overvære de utstilte folkene selv forferdige sine egne omgivelser. De utstilte folkenes doble funksjon som ”kulissearbeidere” bidro til å bekrefte ektheten til tingene som inngikk i utstillinga. Utstillingas kunstige karakter avtok til fordel for en ”autentisk” materialitet. På tilsvarende måte spilte dyrene en vesentlig rolle i Hagenbecks dramatisering av de innfødtes ”naturlige” liv. Den massive tilstedeværelsen av elefanter i de suksessrike ”Ceylon-utstillingene” han arrangerte på 1880-tallet (som for øvrig besto av en blanding av profesjonelle og ikke-profesjonelle artister), var helt uten sidestykke i så måte. Som Ames har påpekt hentet Hagenbecks utstillinger også elementer fra sirkuset som på denne tiden var på høyden av sin popularitet, samtidig som han bevisst valgte en annen vri. I stedet for å gjøre kunster utførte til og med elefantene praktisk arbeid av etnografisk betydning.⁶³⁵

Figur 51 I Hagenbecks utstillinger utførte til og med elefantene arbeid av etnografisk betydning
Fra en av Ceylondorf-utstillingene på 1880-tallet
Kilde: Ames 2008

⁶³⁴ Lapperne og Renerne i København. *Politiken*. 21. januar 1933.

⁶³⁵ Ames 2008: 84-85. *Carl Hagenbeck's Empire of Entertainments*.

Den levende landsbyen

Hagenbecks utstillingskonsept ble ytterligere utviklet gjennom nettopp rekken av Ceylonutstillinger han arrangerte på 1880-tallet hvor de ulike grupperingene – familien, karavanen, dramatiseringer av arbeid, håndverk og hverdagsliv – ble satt sammen og arrangert i idealiserte landsbyer, en helhetlig miljøgjenskaping publikum kunne bevege seg gjennom. Leutemann omtalte denne utviklinga som ”en økning i mengde” (eine Steigerung des Massenhaften) i forhold til de mange strukturene, dyrene og menneskene som nå var regelmessig involvert i utstillingene.⁶³⁶ Konstruksjonen av landsbyer oppfordret tilskuerne til å betrakte utstillingsdeltakerne som medlemmer av et levende samfunn (og ikke bare en tropp) og dermed øke inntrykket av utstillingen som en direkte gjengivelse av ”Naturlivet”. I tillegg til å være en utdyping av den provisoriske leiren framkalte landsbyen en følelse av permanens. Ifølge Ames utfylte landsbymodellen de nomadiske utstillingene og utvidet samtidig deres forestilte geografi til å representere bosted i tillegg til forflytning og bevegelse.

I et utstillingshistorisk perspektiv var det imidlertid mer enn størrelsen og sammenstillinga av utstillingselementer som kjennetegnet den levende landsbyen. Minst like betegnende var den utvidete bruken av selve utstillingsrommet. Eller som en journalist beskrev den populære Ceylonutstillinga i 1884:

In the middle of a wide open space there is a large water basin, around which the Sinhalese huts, made of bamboo poles and a roof of dried palm leaves, have been grouped. The spaces between and behind the huts are decorated with palm trees and other large-leafed plants in such a way that the whole indeed strikingly resembles a small, Ceylonese settlement.⁶³⁷

Som Ames har påpekt var det nettopp iscenesettelsen av ”rommene mellom og bak” som gjorde utstillinga spesiell. Det som skilte Hagenbecks habitatutstillinger fra andre former for etnografisk utstilling var omarbeidingen av utstillingsrommet og den tilhørende gestaltingen av menneskelig og animalsk liv i konkret kroppslig form. En slik omarbeiding av utstillingsrommet appellerer til publikums totalopplevelse, den inviterer tilskueren rent fysisk *inn* i utstillinga. En konsekvens av

⁶³⁶ Ames 2000: 79. *Where the Wild Things Are: Locating the Exotic in German Modernity*.

⁶³⁷ Beckmann, L. 1884. Die Hagenbeck'schen Singhalesen. I *Die Gartenlaube*. Oversatt fra tysk og gjengitt etter Ames 2008: 85-86. *Carl Hagenbeck's Empire of Entertainments*.

dette var at man skapte en situasjon der den samtidige tilstedeværelsen av beskuer og beskuet frambrakte en følelse av felleskap som konkurrerte med forventningen om radikal forskjellighet. Det tradisjonelle skillet mellom det utstilte og tilskueren ble visket ut. I møte med levende personer man på ulike måter kunne kommunisere med (gjennom språk, fakter, tolk, tegning, skrift, berøring) skulle tilskuerne, så vel som utstillingsdeltakerne, ofte bli nødt til å revurdere sin oppfatning av den andre.

Eksporten av landsbymodellen til verdensutstillingene

Landsbymodellen, eller "the native village" som den gjerne ble kalt i denne sammenhengen, ble også den viktigste utstillingsformen for framstillinga av fremmede folkeslag på de store statlige utstillingene. Til tross for at Hagenbecks utstillinger av dyr og mennesker aldri ble vist på verdensutstillinger eller andre internasjonale utstillinger, er det mye som tyder på at hans virksomhet fikk stor innflytelse. Utstillingshistorikere har ofte framhevet verdensutstillinga i Paris i 1889 som en milepæl i utviklinga av de levende utstillingene. Mens eksotiske mennesker hadde blitt engasjert for å kaste glans over eksotiske produkter i gjenskapte miljøer helt siden verdensutstillinga i Paris i 1867, var det Pariserutstillinga i 1889: "which inaugurated the practice [of exhibiting colonial peoples] in a more specific sense", skriver Greenhalgh.⁶³⁸ På verdensutstillinga i Paris ble over fire hundre personer, de fleste fra land under fransk herredømme, installert i landsbyer og vist fram i all sin iscenesatte autentisitet som en motpol til det siviliserte vestlige samfunnet. Eller som en besøkende til utstillinga skrev:

A popular feature of the show is the street [...] of aboriginal savages. In the back settlements behind all the gorgeous finery [...] the ingenious French have established colonies of savages whom they are attempting to civilize. They are the genuine article and make no mistake, living and working and amusing themselves as they and their kinfolk do in their country [...] Each village is built in its own grounds, enclosed by a fence, and inhabited by its own natives [...] They have brought with them the materials

⁶³⁸ Greenhalgh 1991: 86–87. *Ephemeral Vistas. The Expositions Universelles, Great Exhibitions and World's Fairs, 1851–1939*. Greenhalgh avgrensar for øvrig perioden 1889–1914 som tida da utstillinger av fremmede folkeslag hadde en sentral plass på de store utstillingene, mens Robert Rydell som har skrevet om de amerikanske verdensutstillingene behandler perioden 1876–1916 under ett basert på utstillingenes imperialistiske (og nasjonalistiske) karakter i denne tida. Forut for 1880-tallet framsto verdensutstillingene først og fremst som industrielle mønstringer. Rydell 1984. *All the World's a Fair. Visions of Empire at American International Expositions, 1876–1916*.

for their huts, their tools, and everything necessary for them to produce in the capital of the civilised world the everyday life of Africa, the Pacific, and the Further East.⁶³⁹

Greenhalgh tilskriver denne utviklinga antropologiens framvekst og besøkene antropologene hadde begynt å foreta til Jardin d'Acclimatation og andre steder hvor fremmede folkeslag ble utstilt, et fenomen de så brakte inn i og utvidet ”i stor skala” på verdensutstillinga i Paris. *Antropologene* hadde “oppfunnet en sjanger” med utgangspunkt i Jardin, konkluderer Greenhalgh, uten å gå nærmere inn på disse utstillingene eller arrangøren bak, som var Hagenbeck.⁶⁴⁰ Innen verdensutstillinga i Paris i 1889 hadde Hagenbeck organisert hele ni utstillinger i Jardin d'Acclimatation. En av disse, den tidligere omtalte Ceylon-utstillinga i 1886, var utformet nettopp som en levende landsby. Utstillinga ble besøkt av nesten en million mennesker i løpet av de seks ukene den varte, og sto for mer enn to tredjedeler av den totale billettinntjeningen dyrehagen hadde det året⁶⁴¹. Om det var noe verdensutstillingsarrangørene merket seg, var det sannsynligvis den enestående populariteten til Hagenbecks utstillinger.

Hagenbecks allerede kjente utstillingskonsept skulle imidlertid gjennomgå en omforming ved innlemminga i verdensutstillingene og andre statlige utstillinger. Selv om innholdet i den levende landsbyen fortsatte å være organisert rundt familien og dramatiseringen av arbeid, håndverk og hverdagsliv, ble en del av utstillingene nå skrevet inn i en sammenheng hvor de ideologiske forutsetningene var vesentlig forskjellig.

Verdensutstillingene: Iscenesettelser av rase, evolusjon og primitivitet

I motsetning til de kommersielle utstillingene hvor formålet primært var underholdning (selv om den informative og vitenskapelige verdien hele tiden ble understreket) var verdensutstillingene først og fremst en feiring av framskrittet: ”Expositions are the timekeepers of progress. They record the world's advancement”, uttalte den amerikanske presidenten William Mc Kinley i forbindelse med den panamerikanske utstillinga i Buffalo i 1901.⁶⁴² Manifestasjoner av utviklinga i de ulike landene,

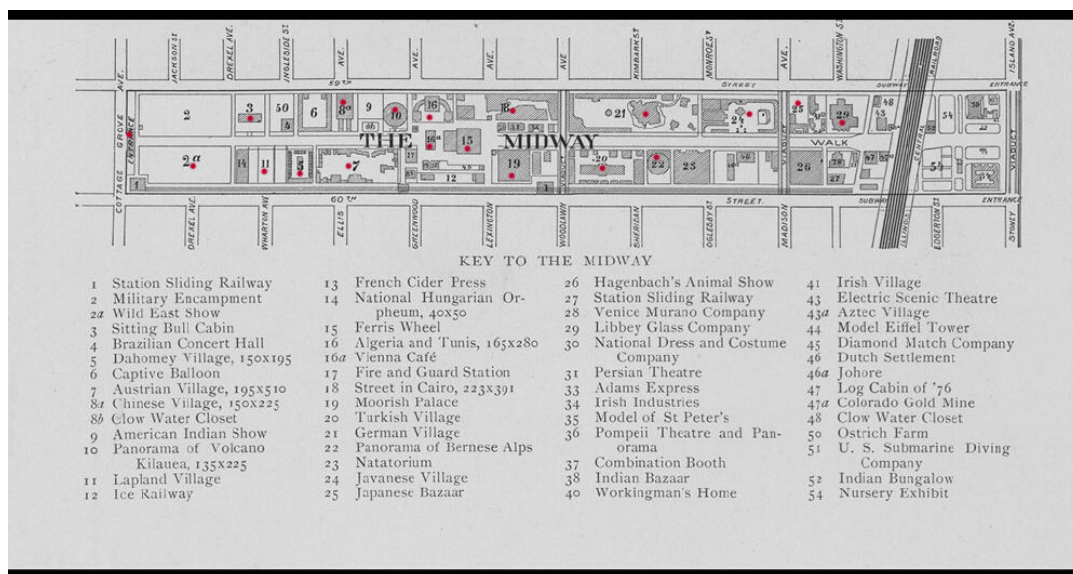
⁶³⁹ Paris and its Exhibition. *Pall Mall Gazette Extra*, No. 49, 26 juli 1889.

⁶⁴⁰ Greenhalgh 1991: 86-87. *Ephemeral Vistas. The Expositions Universelles, Great Exhibitions and World's Fairs, 1851-1939*. Min oversettelse.

⁶⁴¹ Ames 2008: 67. *Carl Hagenbeck's Empire of Entertainments*.

⁶⁴² Rydell 1984: 4. *All the World's a Fair. Visions of Empire at American International Expositions, 1876-1916*.

eller mangelen på sådan, ble samlet og utstilt for sammenligning.⁶⁴³ Utstillinga av fremmede folkeslag i enhetlige avdelinger som pariserutstillingens Exposition Coloniale i 1889 la til rette for nettopp en slik sammenligning og rangering både mellom den utstilte kulturen og tilskuerne, men også de utstilte kulturene seg imellom. I denne særegne konteksten speilet utstillingene i langt større grad den sosialdarwinistiske, sammenlignende metode som dominerte ordskiftet i siste del av 1800-tallet hvor man antok at de ulike folkene reflekterte en gitt utvikling og derfor kunne ordnes i typologiske og kronologiske rekker. Denne formen for iscenesatt sammenligning var fraværende i Hagenbecks omreisende utstillinger (trolig også i utstillingene i dyrehagen) som i all hovedsak iscenesatte ett folk eller én kultur. Eller som det het om Midway Plaisance som ble bygd etter forbilde av den franske koloniutstillinga – den var ”en hel Verden for sig”. De utstilte folkene på pariserutstilling i 1889 var ikke bare ment å skulle eksemplifisere det franske territoriets storhet og utstrekning. De skulle også formidle en evolusjonistisk forståelse av menneskerasens utvikling.

Figur 52 Kart over utstillingene på The Midway Plaisance Lapland Village som nr. 11. Kilde: Paul V. Galvin Library

Rasetypologi og evolusjonistiske prinsipper dannet utgangspunktet for den romlige organiseringa av utstillingene av fremmede folkeslag og deres ting på verdensutstillingene og de internasjonale utstillingene, et forhold som gjorde seg særlig gjeldende på franske og amerikanske

⁶⁴³ Den offisielle katalogen fra verdensutstillinga i Saint Louis i 1904 bar for eksempel tittelen: *Louisiana and the Fair. An exposition of the world. It's people and their Achievements.* J. W. Buel (red.).

verdensutstillinger.⁶⁴⁴ I Storbritannia hvor ønsket om å sivilisere koloniboerne ikke ble vektlagt på samme måte, var dette forholdet mindre uttalt. I stedet utviklet de en særegen versjon av landsbymodellen under ledelse av showmannen Imre Karalfy, den fremste utstillingsarrangøren i Storbritannia.⁶⁴⁵ Det uttalte formålet med antropologiutstillinga på verdensutstillinga i Saint Louis i 1904 var i følge arrangementssjef og antropolog William John McGee; ”to represent human progress from the dark prime to the highest enlightenment, from savagery to civic organization, from egoism to altruism”. ”The method”, tilføyde han; ”will be to use living peoples in their accustomed avocations as our great object lesson”.⁶⁴⁶

Begrepet objektleksjonen var for øvrig et begrep som ofte ble brukt i siste halvdel av 1800-tallet.⁶⁴⁷ Man mente tingene hadde instruktiv verdi men alltid som representanter for noe annet enn seg selv, for eksempel rasen, kulturen eller utviklingstrinnet.⁶⁴⁸ De ulike folkegruppene på verdensutstillinga i Saint Louis ble arrangert etter hverandre for pedagogisk å illustrere menneskets utvikling fra det laveste til det høyeste nivået som i dette bestemte tilfellet var representert ved misjonsskolen for amerikanske indianere. Lengst unna, på motsatt ende av den evolusjonistiske skalaen, ble filippinerne og de tidligere hodejegende igorottene plassert. I USA hvor den sosiale, økonomiske og politiske situasjonen var annerledes enn i Europa ble sosialdarwinistisk teori særlig artikulert. Mest ekstrem var The Pan-American Exposition i Buffalo i 1901 hvor selv fargen på bygningene, som varierte fra ”primary colors” til ”more refined”, skulle vekke assosiasjoner om ”the triumph of man’s achievement”.⁶⁴⁹

⁶⁴⁴ Forskjellen i konteksten de inngikk i har ledet Sierra Bruckner til å omtale ”the choreographed colonial village” som en egen sjanger innafor de tyske utstillingene selv om den hadde mange likheter med ”the panoramic ethnographic landscape” som er betegnelsen hun gir på sjangeren Hagenbeck inspirerte og representerte. Tyskland arrangerte aldri en verdensutstilling, men sto til gjengjeld som arrangør for en rekke koloniutstillinger hvor først og fremst afrikanske utstillingsgrupper inngikk. Bruckner 1999. *The Tingle-Tangle of Modernity: Popular Anthropology and the Cultural Policy of Identity in Imperial Germany*.

⁶⁴⁵ Greenhalgh 1991: 92–95. *Ephemeral Vistas. The Expositions Universelles, Great Exhibitions and World's Fairs, 1851–1939*

⁶⁴⁶ Rydell 1984:162. *All the World's a Fair. Visions of Empire at American International Expositions, 1876–1916*. Se også W.J. McGee, *American Anthropologist*, New Series, Vol. 14, No. 4, 1912: 638–687.

⁶⁴⁷ Jenkins, D. 1994. Object Lessons and Ethnographic Displays: Museum Exhibitions and the Making of American Anthropology. I *Comparative Studies in Society and History*. Vol. 36, no. 2: 242–270.

⁶⁴⁸ Som den svenske arkeologen Hans Hildebrand uttalte vedrørende oldsaker: De åpenbarer et virkelig liv, men dette är icke deras, uten folkens, till hvilkas kultur de höra, af hvilka de äro alster, om hvilken karakter de bär vitna”. Hildebrand, H. O. H. 1880: 27. *De Förhistoriska Folken i Europa*.

⁶⁴⁹ Rydell 1984: 134. *All the World's a Fair. Visions of Empire at American International Expositions, 1876–1916*.

Vektlegginga av rase og evolusjon kom også til uttrykk i de ulike forskningslaboratoriene som fantes på flere av de store utstillingene, og hvor publikum selv kunne se eller delta i frenologiske og fysiognomiske bestemmelser av ulike rasemessige, sosiologiske og kriminologiske typer.⁶⁵⁰ På verdensutstillinga i Chicago var det Franz Boas som også sto for denne biten. Utstillinga rommet blant annet demonstrasjoner av: ”The application of statistics to anthropology”, ”Instruments for taking measurements of the body”, ”Anthropological nomenclature and classification”, ”Results of anthropological investigations”, ”Drawing instruments”, ”Composite photographs and statues”, ”Capacity of the skull”, ”Development of the skull” og ”Skulls of races”.⁶⁵¹ Teorier vedrørende rase og kulturell utvikling var dessuten utgangspunktet for de internasjonale kongressene som ble arrangert i tilknytning til verdensutstillingene med framveksten av antropologi på slutten av 1870-tallet, og som antropologiutstillinga i Moskva 1879 hadde vært et uttrykk for (se kapittel 3). Også på verdensutstillinga i Chicago i 1893 hadde det blitt arrangert en internasjonal kongress hvor Johan Adrian Jacobsen var en av deltakerne.⁶⁵² I tillegg ble en rasemessig forståelse av kulturell forskjellighet formidlet gjennom de mange bøkene, postkortene og guidebøkene som ble utgitt og produsert i tilknytning til utstillingene. Verdensutstillinga i Chicago alene skulle avstedkomme mer enn 600 fotografialbum og populærvitenskapelige ”coffee table books”.⁶⁵³ I disse bøkene ble scener fra The Midway brukt som dekorative innslag uten at de nødvendigvis sto i forhold til teksten, eller som en løsrevet illustrasjon helt uten billedtekst. Som nevnt tidligere ble en av deltakerne i Chicago avbildet som ”Gunild Blodöxe” i boka *Portrait Types of the Midway Plaisance*. Her lyder billedteksten som følger:

The mountain and forest Lapps are [...] the true representatives of the race. This Lady [Gunild Blodöxe], who is not devoid of beauty according to our ideas, is also beautiful from her national standpoint, where a plump figure is considered the highest type of female beauty.⁶⁵⁴

⁶⁵⁰ Om forskningslaboratorier på de store utstillingene se blant andre Corbey 1995. *Ethnographic Showcases, 1870–1930*. I *The Decolonization of Imagination. Culture, Knowledge and Power*, Griffiths, A. 2002. *Wondrous Difference. Cinema, Anthropology and the Turn of the Century Visual Culture*.

⁶⁵¹ *World's Columbian Exposition 1893. Official Catalogue. Part XII. Anthropological Building, Midway Plaisance and Isolated Exhibits*. 1893: 43-46.

⁶⁵² Wake 1894. *Memoirs of the International Congress of Anthropology, Chicago*. Registered Members, xiii.

⁶⁵³ Hinsley, C. M. 1991. *The World as a Marketplace. Commodification of the Exotic at the World's Columbian Exposition, Chicago, 1893*. I *The Poetics and Politics of Museum Display*. Se også Rydell, R. W. 1998. *Souvenirs of Imperialism. I Delivering Views. Distant Cultures in Early Postcards*.

⁶⁵⁴ *The Portrait Types of The Midway Plaisance*. ICHI-51630 (Fotografi). CHM.

GUNILD BLODÖXE. (Laplander.)

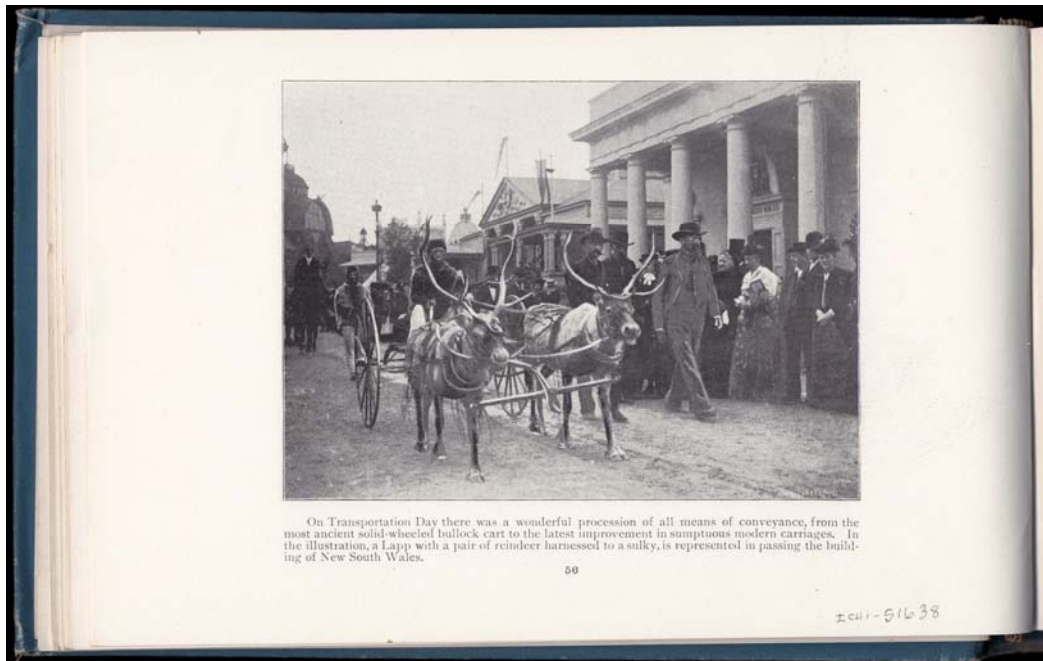
The most probable etymology for the term Lapps, by which name the people of Lapland are known, is the Finnish "lappu" which means "land's-end folks." Their country is in the north-west portion of Europe on the North Atlantic, the Arctic and the White Seas, and the people are divided into fisher, mountain and forest Lapps. When first definitely described by Laestadius (1827-32) their condition was very miserable, but since that time matters have very much improved. The principal colony has its quarters on the Stuvor-Lule Lake and possesses good boats and nets, and besides catching and drying fish makes money by shooting wild fowl and gathering eggs. The mountain and forest Lapps are, however, the true representatives of the race. This lady, who is not devoid of beauty according to our ideas, is also beautiful from her national standpoint, where a plump figure is considered the highest type of female beauty. The Laplanders brought with them to Chicago a herd of reindeer and a quantity of the moss upon which these animals feed. A number of the deer died, but at the close of the Fair there were still a half dozen or more of them remaining, a never failing source of interest to children and adults alike.

zc#1-57630

Figur 53 "Gunild Blodöxe"
Kilde: Chicago History Museum

Forbindelsen til den mytologiske skikkelsen Dronning Gunhild ble for øvrig også gjort i sammenheng med Nordlandsutstillinga i Berlin 1911. Ifølge Greenhalgh gjorde underholdningselementet seg særlig gjeldende på Chicagoutstillinga i form av karikeringer og overdrivelser, et forhold vi også så komme til uttrykk i forhold til pressens dekning av

samelandsbyen.⁶⁵⁵ Underholdningselementet var i tillegg sterkt tilstedeværende i de daglige paradene opp og ned The Midway som de ulike landsbyene var pålagt å delta på. En av disse paradene hadde som nevnt ”transport” som tema hvor de ulike folkenes framkomstmidler ble vist fram ”from the most ancient solid-wheeled bullock cart to the latest improvement in sumptuous modern carriages”. Et annet tema for paradene var ”etnologiske typer”.⁶⁵⁶

Figur 54 ”Transportation Day” World’s Columbian Exposition Chicago 1893
Kilde: CHM

Kontrasten mellom det ”moderne” (Amerika) og de ”primitive” (særlig indianerne) var et annet trekk som ble framhevet på verdensutstillinga i Chicago. Utstillinga hadde som uttalt formål ”to formulate the Modern”. Et arrangement som vakte særlig oppsikt var gratisturen jernbaneselskapet *The Intramural Company* tilbød alle beboerne på The Midway med den nyåpnede elektriske banen, for øvrig den første i sitt slag i Amerika og bygd spesielt for verdensutstillinga. Her skulle utstillingsdeltakerne bli feiret, fotografert og underholdt på alle vis. *Chicago Daily Tribune* skriver:

⁶⁵⁵ Greenhalgh 1991. *Ephemeral Vistas. The Expositions Universelles, Great Exhibitions and World's Fairs, 1851–1939*

⁶⁵⁶ Two reindeer pulling a cart lead the Transportation Day Procession on the Midway Plaisance. ICHI-51638 (Fotografi). CHM. Rydell 1984. *All the World's a Fair. Visions of Empire at American International Expositions, 1876–1916.*

The Intramural company will give an excursion this morning for all the dwellers on the Midway. A special train will be devoted to the strange people, who will be feasted and photographed and given an opportunity to enjoy themselves in every way. The excursion will start at 9 o'clock to give the people time to begin their regular duties in the villages and the attractions with which they are connected. Each distinct tribe or colony will be provided a special chair. Hagenbeck's arena will send forty persons and the Iowa State Band, which is filling a temporary engagement in the animalshow. Col. Sling will bring out his strangest musicians and Dahomey its most industrious tom-tom beaters while King Bull, representing Lapland, will do the musical honors for his kingdom by singing. Another baby reindeer made its appearance in the village yesterday and it will be taken along on the excursion.⁶⁵⁷

Intensjonene hos utstillingsorganisatorer og utstillere om å anskueliggjøre forståelser av primitivitet og rase, til dels også kjønn, har vært et hovedanliggende i kulturhistoriske analyser av de levende utstillingene som i første rekke har tatt utgangspunkt i verdensutstillingene som arena for disse. På mange måter kan det se ut til at de kommersielle utstillingene ikke har blitt ansett som velegnet for analyse nettopp på grunn av sin kommersielle og "ureine" karakter. Men som antydnet gjennom eksemplene fra Chicago var den faktiske praksisen også på verdensutstillingene langt mer urein og kompleks enn både samtiden og ettertiden har likt å framstille den som. Et talende eksempel på dette er den romlige organiseringa av nettopp Midway Plaisance på verdensutstillinga i Chicago i 1893.

Ifølge den amerikanske utstillingsforskeren Robert Rydell ble utstillinga organisert etter, og forstått i henhold til, rasemessige, evolusjonistiske prinsipper.⁶⁵⁸ Utstillinga indikerte en "sliding scale of humanity" som en samtidig kritiker uttalte det.⁶⁵⁹ Ifølge den samme kritikeren var det ikke tilfeldig at den irske og den tyske landsbyen hadde blitt plassert nærmest The White City siden disse representerte henholdsvis den teutonske og den keltiske rase, mens utstillingene som representerte den muhammedanske verden og Asia lå midt på The Midway. Lengst bort derimot var representantene for de primitive rasene, dahomeyerbyen og de nordamerikanske indianerne, plassert. Rydell undersøker imidlertid ikke selv saken nærmere ved å gå inn på den konkrete

⁶⁵⁷ Twill be a Strange Train Load. Odd people from the Plaisance Ride Today on the Intramural. *Chicago Daily Tribune*. 7. juni 1893: 3. Som det framgår var Hagenbeck-firmaet også representert på verdensutstillinga i Chicago, men bare i forbindelse med utstillinga av dresserte dyr som de gjorde stor suksess med. For en nærmere beskrivelse se Rothfels 2002: 149–155. *Savages and Beasts. The Birth of the Modern Zoo*.

⁶⁵⁸ Rydell 1984: 64–65. *All the World's a Fair. Visions of Empire at American International Expositions, 1876–1916*. Rydell tar riktignok visse forbehold: "A strong possibility exists that such a racial compartmentalization reflected the intended organization of the Midway Plaisance".

⁶⁵⁹ Snyder, D. J. 1895: 237. *World's Fair Studies*.

utstillingssituasjonen, men gjentar i stedet en rekke samtidige medieomtaler og skriftlige kilder som synes enstemmig i slik forståelse. Et nærmere studium av et kart over alle utstillingene på The Midway gir allikevel ikke inntrykk av en slik organisering (Figur 52).⁶⁶⁰ Tvert imot bærer kartet vitnesbyrd om en nærmest tilfeldig plassering av utstillingene. Ikke minst går det fram at en rekke vestlige utstillinger (German Village, Irish Village, Vienna Café m.fl.) lå spredt mellom utstillingene av ikke-vestlige folkeslag. Viljen til å forstå utstillingene på en bestemt måte synes med andre ord sterkere enn hva de materielt sett ga grunnlag for. Selv om utstillingene var selve utgangspunktet for Rydells analyse har deres egen (og kartets) væren paradoksalt nok blitt oversett.

Utstillingas fysiske avgrensning

Et fellestrekk for en stor del av utstillingene var en eller annen form for fysisk avgrensning, vanligvis et gjerde, rekkverk eller innhegning. Utstillingene var naturlig nok betinget av en inndeling i et utstillingsrom, og i forlengelsen av det, et sted for tilskuerne og verden utenfor. De fleste kontrakter inneholdt bestemmelser vedrørende de utstilte folkenes bevegelser og adferd i og utenfor utstillingsrommet. Karin Fjellner forpliktet seg således til å ”holde sig til det rum eller areal som bliver anvist, og ikke forlate Dyreparken eller ved det cirkuset anviste terreng uden tilladelse”.⁶⁶¹ Samene i Chicago skrev under på at de forpliktet seg til ”att under vissa timmar enligt fördelning [...] uppträda i sin national drakt och gifva på bästa sätt åskådarna så godt som möjligt en trogen framställning af Lappland”.⁶⁶² Utenom åpningstid fikk de ikke lov til å vise seg utenfor landsbyen i samedrakt, men måtte skifte til amerikanske klær:

Vidare förbinda de sig att ej uppträda i sina national drägter utenom sin egen lokal (The Lapland Village) [...] och hva som [...] behöfvas i klädeväg enligt amerikansk mode skall [...] af principalerna fritt förskaffas.⁶⁶³

Formidlinga av samiskhet var på denne måten betinget av en lokalisering i foreskrevet rom. Det var først i utstillinga, i de riktige klærne, med de riktige gjenstandene og gjennom å utføre de riktige

⁶⁶⁰ Key to the Midway. Paul. V. Galvian Library, Chicago.

⁶⁶¹ Kontrakt inngått mellom Emil Arner, Mårten Torkelson, Mårten Mårtenson, David Mårtenson (?), Kristina Nilsson og Kristina Jonsson, Østersund 19. april 1893. CC KHS.

⁶⁶² Ibid. 1893.

⁶⁶³ Kontrakt inngått mellom Emil Arner, Mårten Torkelson, Mårten Mårtenson, David Mårtenson (?), Kristina Nilsson og Kristina Jonsson, Østersund 19. april 1893. CC KHS.

aktivitetene at folkene kunne bli oppfattet som ekte samer. Dette følger Kirshenblatt-Gimblett's argument om at etnografiske framstillinger gjerne karakteriseres av en undertrykking av representative markører til fordel for presentative.⁶⁶⁴ De levende utstillingene var en demonstrasjon av den såkalte etnografiske presens, det vil si tida før kolonialismen og kontakten med det vestlige samfunn. Utstillingsfolkene ble følgelig avkrevet en standard om kulturell renhet som det var umulig å leve opp til uten at man gikk inn og redigerte uttrykket.

I likhet med utstillingenes romlige organisering må imidlertid framstillingen av deres romlige rigiditet revurderes og nyanseres. Utstillingshistorikere og andre har ofte antatt at utstillingsdeltakerne ble holdt strengt adskilt fra publikum og har i sine analyser nærmest forholdt seg til disse som i utgangspunktet to ulike kategorier. Eller som Blanchard og hans medforfattere definerer begrepet human zoo:

We understand this concept to express a separation, a relationship of induced distance and exteriority, materialized through a physical spatial device (bars, fence, screen), which leads us to construct an invisible but tangible boundary between "them and us".⁶⁶⁵

Riktignok kunne de besøkende snakke med de utstilte folkene, slik de utstilte folkene for eksempel kunne besøke byen de befant seg i, skriver de videre. Men dette bidro ikke til å bryte ned skillet mellom beskuer og beskuet. Det reduserte bare avstanden.

⁶⁶⁴ Kirshenblatt-Gimblett 1998: 74. *Destination Culture. Tourism, Museums, and Heritage*.

⁶⁶⁵ Blanchard, Bancel, Boëtsch, Deroo, Lemaire og Forsdick. 2008:23. *Human Zoos. Science and Spectacle in the Age of Colonial Empires*.

Figur 55 “An invisible but tangible boundary between them and us”
Petrus Danielsen i passiar med ukjent danske cirka 1933

Ifølge Maxwell ble utstillingsdeltakerne i Jardin d'Acclimatation i Paris først plassert "behind bars and wire fences" i siste del av 1880-tallet, øyensynlig som en følge av vulgariseringen som skal ha skjedd av virksomheten på denne tiden.⁶⁶⁶ Men selv om utstillingenes inngjerding utvilsomt kan sees, og til dels var tenkt som, et fysisk uttrykk for en dikotomisering og rangering mellom besker og beskuet, er det viktig å påpeke at inngjerdingen hadde mange ulike og til dels motsetningsfylte funksjoner. Ikke minst hadde inngjerdingene en praktisk funksjon, særlig der det var snakk om å holde et større antall dyr under kontroll. Videre må det på et eller annet tidspunkt, kanskje nettopp på slutten av 1880-årene, oppstått et behov for å beskytte utøverne mot et nysgjerrig publikum som en følge av utstillingenes voldsomme popularitet. Hvor innpåsletne publikum kunne være kommer til uttrykk i dagboka til labradorinuitten Abraham Ulrikab. Høsten 1880 ble han, kona Ulrike, fire år gamle Sara og baby Maria innlosjert i Berlin zoologiske hage sammen med resten av gruppen, det tidligere omtalte sjamanparet og deres tenåringsdatter. Abraham skriver:

[A]t 6. a.m we arrived in Berlin at our house that we built ourselves; a beautiful house although only of boards. To wipe the floor of our house was nearly impossible because of all the people. Although they were thrown out by our masters, others quickly took their place [...]. A lot of people wish to see our house, but it is impossible to be seen by all of them. Only a few have seen it, our masters even did not know whether we should ask someone in [...]. Our enclosure was often broken by the throng. One day a great gentleman from Berlin [Virchow, min merk.] came to see us and he had many gentlemen with him. They all came into our enclosure to see the kayak but immediately everything was filled with people and it was impossible to move anymore. Both our masters Schoepf and Jacobsen shouted with big voices and some higher-ranking soldiers left but most of them had no ears. Since our two masters did not achieve anything, they came to me and sent me to drive them out. So I did what I could. Taking my whip and the Greenland seal harpoon, I made myself terrible. One of the gentlemen was like a crier. Others quickly shook hands with me when I chased them out. Several thanked me [...] and our masters also thanked me very much. Ulrike had also locked our house from the inside and plugged up the entrance so that nobody would go in, and those who wanted to look through the window were pushed away with a piece of wood.⁶⁶⁷

⁶⁶⁶ Maxwell 1999:17–19. *Colonial Photography and Exhibitions. Representations of the "Native" and the Making of European Identities*. Sitat fra s. 19. Maxwell baserer seg her på Schneider 1977: 147–8. Race and Empire: The Rise of popular Ethnography in the Late Nineteenth Century. I *Journal of Popular Culture*. I en tidligere artikkel uttrykker imidlertid Schneider et mer funksjonelt (og mindre ideologisk) syn på utstillingas fysiske avgrensing: "The subjects were physically separated from visitors by a fence, or later, when performance became important, a railing". Ibid. 1977: 107.

⁶⁶⁷ Lutz. 2005: 39–42. *The Diary of Abraham Ulrikab*. Berlin, oktober 1880.

Den fysiske avgrensninga av utstillingene var altså på ingen måte så absolutt som man har likt å tro, heller ikke på verdensutstillingene. I anmeldelsen av Koloniutstillinga i Paris i 1931, den siste i sitt slag i Frankrike, bemerket en reporter i *The Times* tilsynelatende forbauset at: ”No attempt is made to prevent them [colonial peoples] from getting to know their European visitors”.⁶⁶⁸ Tvert i mot oppfordret ofte utstillingene til dialog med publikum, særlig der publikum selv kunne vandre rundt i det gjenskapte miljøet og kjøpe suvenirer og bilder av de utstilte folkene. Adrian Jacobsen skriver at en av de grønlandske utstillingsdeltakerne, en mann ved navn Okabak, pleide å skrive hilsener på kalaallisut bak på kortene som Jacobsen måtte oversette for nysgjerrige tilskuere. For at hilsenene skulle bli forstått måtte de tilpasses Jacobsens begrensede ordforråd, for som Jacobsen skriver: ”[H]an vilde aldri skrive noe som ikke jeg i det minste kunde forstå”.⁶⁶⁹ Abraham Ulrikab på sin side, forteller om et evig mas fra publikum (som han for øvrig konsekvent omtaler som ”katolikkene”) om å skrive navnet sitt: ”to please them all was impossible, there were too many”.⁶⁷⁰ De levende utstillingene hevdet å framstille en etnografisk virkelighet men avstedkom på sitt helt særegne vis en kontaktzone for folk med ulik kulturell bakgrunn.

Kontakten mellom de utstilte folkene og tilskuerne er også det mest i øyefallende i Paul Meyerheims tresnitt fra 1878, *Eskimos in the Zoological Garden, Berlin*, basert på nettopp gruppen Jacobsen engasjerte for Hagenbeck på Grønland.⁶⁷¹ Som Ames har påpekt ble tilskuere og andre tegn på regissert utstilling ofte utelatt i illustrasjoner og plakater av estetiske grunner ved at det brøt med framstillinga av habitatet som en gjengivelse av naturlivet, men også av hensyn til markedsføringa. Til forskjell fra disse viser tresnittet en habitatgruppe som blir utstilt og observert i Berlin zoologiske hage. Selv om noen av grønlenderne er arrangert in situ (Kokkik padler en kajakk på dammen og hundene er arrangert rundt sleden i forgrunnen) er andre klart plassert vis-à-vis publikum (slik som Kojange som står i midten med en hånd i lomma og den andre rundt harpunen) med blikket mot høyre hjørne av bilde hvor den viktigste handlingen utspiller seg. Der mottar ei ung jente (Ane ledsaget av sine foreldre Maggak og Okabak) en gave fra en kvinnelig tilskuer blant publikum. Alles øyne er rettet mot overrekkelsen. Gavene, en tysk saltkringle og en orientalsk vifte, kan leses som symbolske uttrykk for Hagenbecks og de levende utstillingenes formidlingsaktiva:

⁶⁶⁸ Benedict 1983: 46. *The Anthropology of World's Fairs*.

⁶⁶⁹ Jacobsen 1931:41. *Die Weisse Grenze*.

⁶⁷⁰ Lutz. 2005: 31. *The Diary of Abraham Ulrikab*. Selv var Abraham protestant og tilhørte den herrnhutiske menigheten i Hebron på kysten av det nordlige Labrador, hvor han også spilte fiolin i kirka.

⁶⁷¹ Tresnittet er avbildet og omtalt i Ames 2008: 78–79. *Carl Hagenbeck's Empire of Entertainments*.

Hjemlighet og fremmedhet. I det følgende skal vi se nærmere på hvordan publikum opplevde sitt opphold i denne kontaktsonen, og hva som motiverte dem til å oppsøke den.

Publikums mottakelse

Selv om gjennomsnittstilskuerne til de levende utstillingene ikke etterlot seg andre vitnesbyrd enn at de møtte opp i stort antall og følgelig må ha likt det de så (voted with their feet), er det mulig å skape seg et bilde av publikums mottakelse gjennom journalistenes dekning i dagsaviser og populære magasiner. I tillegg foreligger det altså illustrasjoner og fotografier som kan kaste lys over møtet mellom publikum og de utstilte folkene. Det er selvsagt ikke uproblematisk å anta at oppfatningene som ble uttrykt i disse sammenhengene sammenfaller med publikums. Men å få et representativt direkte uttrykk for deres oppfatning er nærmest umulig. Aviser, magasiner og billedmedier hadde trolig en langt mer umiddelbar påvirkningskraft enn den vitenskapelige litteraturen som heller ikke var særlig relevant før i siste del av 1800-tallet.

Når utstillingene fikk så god mottakelse i de mer enn hundre årene praksisen varte, viser det trolig til beveggrunnen for de levende utstillingene helt fra starten av, nemlig ønsket om selv å ”oppleve” fremmede folkeslag og steder. I en periode da reisen i seg selv skulle bli betraktet som kilde til kunnskap, opplevelse og personlig selvutvikling, fikk de levende utstillingene gjennom å bringe det fremmede hjem, tilsvarende betydning for det brede lag av folket uten at de av den grunn kan reduseres til et rent substitutt. Utstillingene hadde utvilsomt også verdi i seg selv.⁶⁷² Særlig har vektleggingen av fremmede folks familie- og hverdagsliv bidratt til å opprettholde populariteten på tvers av vitenskapelige diskurser og historiske perioder. I stedet for å opphøre ble de levende utstillingene hele tiden skrevet inn i nye sammenhenger som tidvis bidro til å svekke eller forsterke populariteten. Til tross for at det fantes kritiske røster ble utstillingene i all overveiende grad mottatt positivt og sett på som en kilde til både forlystelse og opplysning, selv etter at de falt i vitenskapens unåde. Også skriftlige kilder vitner om en slik positiv forståelse av de levende utstillingene. Eller som 1893-utgaven av *Meyers Konversations-Lexikon* utgitt i Tyskland definerte dem

⁶⁷² Til sammenligning uttalte en kritiker i 1964 at institusjoner som Skansen i Stockholm ville bli overflødig etter at forbedrede transportmuligheter gjorde det enklere for vanlig folk selv å besøke landsbygda. Men det motsatte skjedde. Friluftsmuseer opplevde et voldsomt oppsving fra 1970-tallet og utover. Alexander, E. P. 1995: 269. *Museum Masters. Their Museums and Their Influence.*

som: ”Performances of representative foreign peoples for the satisfaction of visual pleasure and the dissemination of anthropological knowledge”⁶⁷³.

Figur 56 Sørsamer og publikum i Tyskland (trolig Berlin) 1926

Ifølge Thode-Arora som systematisk har gjennomgått trettifem tyske aviser fra 1870-tallet og så lenge utstillingene varte var det svært få – ingen påstår hun faktisk – som satte spørsmålstegn ved praksisen i Tyskland.⁶⁷⁴ Bare kirken og en del misjonsbevegelser tok avstand, deriblant den herrnhutiske misjonen i Hebron som Abraham Ulrikab og hans familie var tilknyttet. Det synes for øvrig symptomatisk for denne positive forståelsen av utstillingene at det å være vertskap for en ble oppfattet som viktig for en bys status. Så seint som i 1922 skrev en avis i Basel at byen ikke lenger var å betrakte som en småby (Kleinstadt), men hadde tatt steget opp til å bli en storby (Grosstadt) med kosmopolitiske ambisjoner nettopp fordi en levende utstilling hadde besøkt byen.⁶⁷⁵

⁶⁷³ Gjengitt etter Ames 2008. Seeing the Imaginary: On the Popular Reception of Wild West Shows in Germany, 1885–1910. I *Human Zoos*.

⁶⁷⁴ Thode-Arora, H. 2008: 172. Hagenbeck's European Tours: the Development of the Human Zoo. I *Human Zoo*

⁶⁷⁵ National-Zeitung, 3. september, 1922. Gjengitt etter Staehelin 1993: 136–137. *Völkerschauen im Zoologischen Garten Basel 1879–1935*.

Når de levende utstillingene fikk så god mottakelse i sin samtid har det også sammenheng med at de, i kombinasjon med den folkeopplysende og etter hvert gjentatt erklærte vitenskapelige verdien, tilbød publikum en mulighet til å på nært hold oppleve levende, til dels også avkledd, fremmede folkeslag. Utstillingene framsto utvilsomt også som en legitim arena for å se og eventuelt ta på de utstilte folkene. Likevel synes altså kontakten mellom dem og publikum å ha vært langt mindre asymmetrisk enn det som hittil har kommet fram. Leutemanns artikkel om utstillinga av karesuandosamene i 1875 ga som nevnt eksempel på dette.⁶⁷⁶

Ifølge Thode-Arora oppsto det etter hvert et behov for publikum å komme i kontakt med de utstilte folkene slik de mange fortellingene om tilskuere som ikke ville gi slipp på utstillingsdeltakere, utvekslinga av større og mindre gaver, invitasjoner, flørter og kjærlighetsforhold som ble inngått, vitner om. Ifølge Aleko Lilius ble den læstadianske skolelæreren som fungerte som reiseleder for de finske samene i Hagenbecks dyrepark rundt 1910, gjenstand for så mye oppmerksomhet fra det kvinnelige tyske publikummet at Lilius måtte be arrangøren beskytte læreren mot ”dessa rovgiriga kvinnor”. Hagenbecks sønn Lorentz hadde da forklart Lilius at dette var et vanlig ”patologisk fenomen” som arrangørene måtte kjempe mot ved alle etnografiske utstillinger, og at det hadde vært mye verre da somalierne og indianerne hadde vært der.⁶⁷⁷ En tilsvarende ”elskovssyke” (Liebeskranckheit) omtales av Adrian Jacobsen. Særlig var dette et fenomen som gjorde seg gjeldende i utstillinga av sørlige folkeslag. Første gang man hadde støtt på det var i forbindelse med utstillinga av nubierne i 1877–78: ”Daglig kunne man se forelskede unge kvinner i en halv time stryke eller beføle hånden eller armen til en brun Adonis”, skriver Jacobsen i sine memoarer.⁶⁷⁸ Utsagnene som for øvrig ikke er uproblematiske poengterer imidlertid også (som i så mange andre henseender) nødvendigheten av ikke å skjære mottakelsen av de ulike utstillingsgruppene over én kam. Hvilke tanker publikum gjorde seg og hvordan de forholdt seg til det de så, var også avhengig av hvem som ble utstilt. Å besøke en somalierutstilling var ikke det samme som å se inuitter fra Labrador slik heller ikke motivasjonen for å se dem nødvendigvis var identisk. Som nevnt tidligere må for eksempel fascinasjonen for samer, inuitter og grønlandere også sees i forbindelse med samtidas arktiske interesse slik andre diskurser gjorde seg gjeldende i utstillinga av andre folk.

⁶⁷⁶ Jamfør episoden med Lars Nilson som kastet lassoen rundt en frekk publikummer. Leutemann 1875. *Nordische Gäste*. I *Die Gartenlaube*.

⁶⁷⁷ Lilius 1957:198. *Ett Herrans Liv*.

⁶⁷⁸ Adrian Jacobsens upubliserte dagbøker. Oversatt til norsk og gjengitt etter Thode-Arora 1989: 117-118. *Für fünfzig Pfennig um die Welt*. Sitatet er også gjengitt på engelsk i Ames 2008:97. *Carl Hagenbeck's Empire of Entertainments*.

Ifølge historiker Vanessa R. Schwartz fungerte panoramaene i fin-de-siècle Paris som ”visuelle korollarer” til den populære presse ved at de gjenga bestemte hendelser omtalt i avisene. Tilsvarende omtalte Bernhard Olsen utstillingene i voksmuseet Skandinavisk Panoptikon i København som et ”plastisk tidende” og supplement til avisen *Illustreret Tidende*.⁶⁷⁹ Fjerntliggende steder, nylig inntrufne hendelser og berømte personligheter man ellers fant omtalt i avisene ble visualisert og gjengitt ved hjelp av disse teknologiene slik at enda flere enn det lesende publikum fikk ta del i det som hadde skjedd.⁶⁸⁰ I en del tilfeller gir det også mening å se de levende utstillingene som del av et slikt nyhetsbilde.

Men selv om det var forskjeller i måten ulike folk ble mottatt på var det også mange likheter. Sånn sett er det ingen tvil om at forståelsen av utstillingene etter hvert ble farget av raseteoretiske og evolusjonistiske oppfatninger av primitivitet slik dette begrepet ble brukt fra og med siste del av 1800-tallet. For noen folkeslag syntes imidlertid denne koblingen mer nærliggende. Eller som skribenten og juristen Heinrich Steinitz skrev i *Die Gartenlaube* med utgangspunkt i utstillinga av kawésqar i Jardin d’Acclimatation i Paris i 1881: ”These poor wretched creatures were stunted in their growth; they had smeared their ugly faces with white paint, their skin was dirty and greasy, their hair tangled, their voices dissonant”. Og, konkluderer han med Darwins ord; ”viewing such men, one can hardly make oneself believe that they are fellow creatures and inhabitants of the same world”.⁶⁸¹

Som sitatet antyder hadde de levende utstillingenes popularitet utvilsomt også sammenheng med en grunnleggende nysgjerrighet for folk som så annerledes ut. Igjen må vi ty til avisene for å få eksplisitte uttrykk for denne. I løpet av hele den lange perioden utstillingene eksisterte ble de utstilte folkenes utseende hele tiden påpekt og kommentert i henhold til en populær (proto-) antropologisk estetikk. Eller som avisa *Die Reform* skrev om samene fra Karasjok og Kautokeino som ble utstilt i Hamburg i 1878: ”Pene var de ikke” (Hübsch sind sie nicht). Ifølge Bruckner var det i tillegg andre skjønnhetsforståelser som gjorde seg gjeldende i mottakelsen av de levende utstillingene. Det seine 1800-tallets Tyskland skulle også i særlig grad avstedkomme en ”utviklingsestetikk” som de utstilte folkene ble vurdert og rangert i forhold til. Denne estetikken

⁶⁷⁹ Floris, L. og Vasström, A. 1999: 38. På museum - mellom opplevelse og opplysning.

⁶⁸⁰ Schwartz 1998: 164. *Spectacular Realities. Early Mass Culture in Fin-de-Siècle Paris*.

⁶⁸¹ Steinitz, H. 1881. Die Feuerländer. *Die Gartenlaube*, 81:732–35. Gjengitt etter Rothfels, 119.

var nær forbundet med populære forfattere som Ernst Haeckel og Wilhelm Bölsch som begge oppfattet skjønnheten i naturen som en motsetning til industrisamfunnets ukontrollerte vekst.⁶⁸² Den ”naturlige” levemåten og kroppsligheten til de utstilte folkene ble ansett å reflektere en verden hvor naturen var i harmoni, og som representerte et motbilde til konsekvensene det moderne, industrielle samfunnet hadde ført med seg. Noen kulturer og levemåter passet imidlertid bedre inn i dette bildet enn andre. Trolig er dette en av årsakene til at utstillingene av nomadiske folkeslag, i tillegg til at deres mobile levesett var særlig velegnet til å kunne inngå i en slik virksomhet, ble så populære. Karavanen og nomadenes særegne naturtilpasning og forflytning i henhold til årstidene ved hjelp av dyr visualiserte i særlig grad denne forestillingen. Det samme gjorde skigåing, pelsklær og andre vektlagte trekk i bekledning og atferd i utstillinga av samer. I disse sammenhengene ble dyrene og gjenskapingen av de fysiske omgivelsene spesielt vesentlig, slik også dyrehagen tilbød en ramme rundt utstillingene som ble ansett som særlig velegnet. På den måten ble de levende utstillingene også et estetisk alternativ til urbanitet, ifølge Bruckner.⁶⁸³ De ble noe man gjerne oppsøkte for å komme bort fra byens ståk og støy.

Men selv om publikum på ulike steder og til ulike tider har oppfattet utstillingene på ulikt og ofte motsetningsfylt vis var det hele tiden forventet at de innfridde bestemte forestillinger om utseende og kulturell adferd. Dette var forestillinger som hadde bredt om seg gjennom en rekke andre populærkulturelle medier og teknologier. Samtidig avstedkom de levende utstillingene selv over tid essensialistiske forestillinger om hvordan utstillingsdeltakerne skulle være. Ertertiden har gjerne villet tillegge den vitenskapelige fortolkningsrammen altoverskyggende betydning i publikums forståelse av utstillingene, men som Bruckner har vist skapte publikum sine egne kategorier for å bestemme autentisiteten til folkene, dyrene og tingene som ble utstilt.⁶⁸⁴ For publikum var det ikke avgjørende at de utstilte folkene var ekte fysisk-antropologiske typer, selv om de i noen grad var klar over vitenskapsfolkens diskusjoner. Berlin antropologiske selskap annonserte for eksempel regelmessig sine ”ekspert” uttalelser om utstillingsdeltakernes ekthet i pressemeldinger. For publikum har forventningene om naturlighet og kulturell uberørthet vært langt viktigere. Til tross

⁶⁸² Bruckner 1999:357-358. *The Tingle-Tangle of Modernity: Popular Anthropology and the Cultural Policy of Identity in Imperial Germany*. Begrepet “evolutionary aesthetics” stammer for øvrig fra Kurt Bayertz, *Evolution and Beauty: Science and Aesthetics in Fin-de-Siècle Germany*. I M. Teich og R. Porter (red.). *Fin de Siècle and its Legacy*, 1990.

⁶⁸³ Bruckner 1999. *The Tingle-Tangle of Modernity: Popular Anthropology and the Cultural Policy of Identity in Imperial Germany*.

⁶⁸⁴ Bruckner 1999:342. *The Tingle-Tangle of Modernity: Popular Anthropology and the Cultural Policy of Identity in Imperial Germany*.

for at antropologene etter hvert nedtonte skillene mellom kulturfolk og naturfolk forventet stadig vekke publikum at de utstilte folkene og deres ting skulle anskueliggjøre en ren, opprinnelig tilstand.⁶⁸⁵ I hvert fall var dette en forventning som ofte ble artikulert av journalister. En amerikansk reporter anså for eksempel samelandsbyen i Chicago som en skuffelse. Ikke bare var den skitten og snuskete, reinsdyrene var òg lurvete selv om de riktignok var ekte. Det verste var likevel at innbyggerne ikke oppførte seg som forventet: "There is a painful incongruity", skrev vedkommende, "in discovering that one whom you are entitled to take for a native of Lapland speaks English with an accent blended of Stockholm and Chicago".⁶⁸⁶

I forbindelse med utstillinga av sørsamer i København i 1933 ga en journalist i avisa *Politiken* uttrykk for at: "Man var i nogen Grad skuffet over, at Lapperne er saa temmelig civiliserede af Ydre, og at Kvinderne med deres Børn i Gaar opholdt sig i en Flyttevogn fra Brødrene Rosendahl og ikke på Pladsen".⁶⁸⁷ Årsaken til dette var imidlertid at jordhytten ennå ikke var ferdig men så snart denne var reist "rykker de to Mødre med deres Børn ind i den og koger deres Mad her".⁶⁸⁸ Samme avis bemerket få dager i forveien at kvinnene i gruppen ankom København iført "moderne, billige Kaaber", mens enkelte av barna hadde "Galochestøvler med Lynlaas". Som nærmest for å forsikre leseren om at antrekkene kun var forbigående (om man da ikke skal lese utsagnet som en ironisk kommentar) påpeker journalisten at når utstillinga åpnes for københavnerne "paa Slaget kl. 12" vil de utstilte folkene igjen "trække [...] i Læder og Skind".⁶⁸⁹

Ofte har utstillingene bekreftet forventede forestillinger, men i mange henseender har den også bidratt til å utfordre disse. Hamburgavisa *Die Reform* skrev for eksempel at samene ble betraktet som en laverestående rase (niedrigere Menschenrace) blant sine norske landsmenn. Utstillinga av

⁶⁸⁵ I en tale til den Tyske Kolonikongressen i 1902 forkastet Felix von Luschan begrepet "Wilde": "With great certainty, I must point out that it won't due to continue so speak of "primitive people" (Wilden) or "Naturvölker". All attempts to find criteria distuingishing the Kulturvölker and "primitive people" must be seen as having completely failed [...] the better we learn about these "primitive people" or these "Naturvölker", the more we can accept that there simply is no border that clearly and certainly separates them from the "Kulturvölker". I stedet innførte man begrepet, "Halbkulturvölker", naturfolk som hadde mistet sin "naturlighet" gjennom kontakt med europeere. Verhandlungen des deutschen Kolonialkongresses, 1902: 169. Gjengitt etter Bruckner (1999: 368–369).

⁶⁸⁶ Wonderful Place for Fun. *New York Times*, 19. juni 1893. Den samme reporteren klaget over at reinsdyrene i landsbyen ble vasket med en hageslange.

⁶⁸⁷ Lille Rensdyr paa Eventyr i København. *Politiken*. 23. januar 1933.

⁶⁸⁸ Ibid. 1933.

⁶⁸⁹ Lapperne og Renerne i København. *Politiken* 21. januar 1933.

samene fra Karasjok og Kautokeino viste imidlertid at de manglet verken intelligens eller evner.⁶⁹⁰ Ved en senere anledning tok en tysk journalist til orde mot forestillingen om samene som en utdøende rase. Ifølge vedkommende som hadde besøkt den sørsamiske gruppen som ble utstilt i Hamburg og Tyskland i 1893, hadde samenes kultur åpenbart både livskraft og evne til å tilpasse seg samfunnets omveltninger. Dette kom blant annet til uttrykk ved at teltene gruppa hadde slått opp i Hamburg var laget av engelsk seglduk.⁶⁹¹

Utstillingene som ”human zoo” og naturaliseringa av kulturell fremmedhet

Som nevnt innledningsvis har de levende utstillingene gjerne blitt forstått som en scene for samtidas rasistiske og sosialdarwinistiske forståelser. Selv om de levende utstillingene i perioder har bidratt til en slik forståelse synes imidlertid graden av dette betydelig overdrevet. Som vist i dette kapitlet hadde de levende utstillingene sin egen dynamikk som i stor grad var relatert til andre – og til dels konkurrerende – forståelser av kultur og natur enn de som vitenskapen forfektet. Særlig ble Carl Hagenbecks virksomhet betydningsfull for hvordan man mente kulturell forskjellighet skulle iscenesettes. Derimot skulle de levende utstillingene i større grad enn kanskje noe annet medium bidra til at fremmede folkeslag ble oppfattet som fundamentalt forskjellige fra vestlige. Gjennom sin iscenesettelse av bestemte atferder, levemåter, dyr og gjenstander skulle de levende utstillingene normalisere, essensialisere og naturalisere kulturell fremmedhet. Og det er nettopp i en slik sammenheng at utstillingene i dyrehagen fikk sin fremste betydning. Fordi natur ble ansett å betinge kultur ble naturfolkens egenskaper og levesett forstått som uløselig knyttet til sine fysiske omgivelser. Dyrehagen iscenesatte i langt større grad enn noen andre utstillingsrom en slik forståelse. Det å være primitiv, naturfolk, var per definisjon å være underlagt, eller leve i pakt med, naturen, mens sivilisasjon og framskritt var sett på som synonymt med løsrivelse fra denne. Det sterke fokuset på natur og miljørekonstruksjon i utstillinga ga med andre ord både autentisitet og identitet til de utstilte folkene. Denne identiteten knyttet samtidig an til publikums kontrære identitet. Eller som det sto å lese i en tysk avis fra 1903: ”With wonder, the *Kultur Mensch* observes a Botokude family with wooden pieces in their earlobes and lower lips or a caravan of Wittu

⁶⁹⁰ *Die Reform* 9. september 1878: 2.

⁶⁹¹ Der Lappänder Leben und Wandern, *Hamburger Fremden-Blatt*, 13. september 1893. Originalsitatet lyder: ”Die Lappen, von den echten Norwegern als nicht ebenbürtig verachtet, sind ein Volksstamm, an dem die Cultur nicht ganz spurlos vorüber gegangen ist. Das beweisen ihre Telte, zu deren Bedeckung sie sich das Segeltuch aus England kommen lassen, davon Zeugen die bunten Gewänder, in die sie sich zur Sommerzeit zu kleiden pflegen”.

Negroes with their *pelele* their exposed lower jaws. These are all rare pleasures for the *Kulturmensch* who is becoming ever more distanced from nature”.⁶⁹²

Det er også viktig å påpeke at utstillingene ble gjenstand for kritikk i sin samtid. Til tross for det ensidig positive bildet som blant andre Thode-Arora har bidratt til å tegne av mottakelsen i Tyskland (ingen andre tilsvarende undersøkelser foreligger) fantes også her kritiske røster. Særlig har dyrehagen framstått som en problematisk utstillingskontekst. En journalist i en tysk avis, som både kritiserte Hagenbecks virksomhet og den fysiske antropologiens bruk av dem som feltlaboratorium, gikk så langt som til å trekke paralleller til slavehandel.⁶⁹³ Også Jules Tellier som var til stede da den sørsamiske gruppa ankom Le Havre i 1889 uttalte seg kritisk til å stille ut mennesker på den ”darwinistiske” måten Jardin d’Acclimatation på dette tidspunkt hadde gjort seg til eksponent for i mer enn ti år. Han skriver:

Jeg trodde at disse utstillingenes frastøtende [choquant] karakter hadde framstått som åpenbar allerede for et halvt århundre siden. Da hadde man en annen filosofi, en annen forståelse av menneskelig verdighet. Man tok det for gitt at det fantes en avgrunn mellom mennesker og dyr. Vi har endret på alt dette. Vi er alle gjennomsyret [pénétrés] av darwinistiske forestillinger, og derav kommer det at vi overhodet ikke undres over å se våre likesinnede gjennom gitter, og gir dem brød for moro skyld, akkurat som til elefantene.⁶⁹⁴

Samme resonnement gjorde seg som nevnt gjeldende i *Svenska Dagbladets* kritikk av utstillinga av samer fra Karasjok-området i Budapest zoologiske hage i 1913. Utstillinga i seg selv var ikke problemet, men stedet den foregikk: ”En utställning av en hederlig folkstam [...] bland apor och björnar i en zoologisk trädgård till förlustelse för en nyfiken publik kan endast verka motbjudande”.⁶⁹⁵

Som jeg har forsøkt å vise er det imidlertid mye som tyder på at utstillingene i mange henseender verken ble tenkt eller erfart som ”human zoos”. Derimot kan det synes som om samtidas og

⁶⁹² Anthropologische Ausstellungen und deren Schauwert, *Der Komet*, 17 januar 1903. Gjengitt etter Bruckner 2003. Spectacles of (Human) Nature: Commercial Ethnography between Leisure, Learning, and Schaulust. I *Wordly Provincialism. German Anthropology in the Age of Empire*.

⁶⁹³ The Eskimos in the Zoological Gardens of Berlin, *Magdeburgische Zeitung*, morgenutgaven 21. oktober 1880.

⁶⁹⁴ Jules Tellier i *Le Parti national*. 12. januar. 1889. Gjengitt etter Tailhède 1923. *Jules Tellier. Ses oeuvres publiées*. Bind 2: 59-66. Oversatt til norsk av meg.

⁶⁹⁵ Lappar i Budapest zoologiska Trädgård. *Svenska Dagbladet*. 24. januar 1913.

ettertidas kritikere har forutsatt en slik forestilling med det til følge at dyrehagen som kontekst nærmest har blitt gjort selvforklarende på utstillingenes nedverdiggende karakter og dermed gitt legitimitet til deres fordømmelse på et utelukkende moralsk grunnlag. Som en journalist i en tysk avis innrømmet var det vanskelig å kvitte seg med forestillinga om at dette var slavehandel selv om: "Surely, this may not be the case at all".⁶⁹⁶ Men, som han fortsatte: "to bring these human children, these images of God, if we may say so, to bring them right into the middle of the zoological garden as exhibition pieces seems to be absolutely incompatible with science and our knowledge about humans and the essential being of humanity".⁶⁹⁷ Selv om Thode-Aroras undersøkelse utvilsomt sier noe om særstillingen de levende utstillingene hadde i Tyskland, bærer hennes undersøkelse av mottakelsen kanskje preg av en tilsvarende forutforståelse.

⁶⁹⁶ The Eskimos in the Zoological Gardens of Berlin. *Magdeburgische Zeitung*, morgenutgaven 21. oktober 1880. Gjengitt etter Lutz. H. (2005). *The Diary of Abraham Ulrikab*, som også har oversatt fra tysk.

⁶⁹⁷ *Ibid.* 1880.

Kapittel 6 Opplevelse, forhandling og motivasjon

Som nevnt har de levende utstillingene gjerne blitt betegnet som utbytende og fornedrende, og som et ekstremt uttrykk for vestlige rasediskurser og maktteknologier. Slike karakteristikk av utstillingene kan umiddelbart synes moralsk og politisk korrekte, men er sjelden basert på nærmere kunnskap om hvordan både de utstilte folkene, arrangørene og publikum selv virkelig oppfattet dem. Særlig har deltakernes egne opplevelser av utstillingene og motivene for å delta på dem blitt underkjent, avskrevet som uheldig eller helt og holdent utelatt i analyser av denne virksomheten. Som den amerikanske historikeren L.G. Moses bemerket i 1996 vedrørende de amerikanske indianernes deltakelse i Buffalo Bills villvest- show:

Because Wild West shows created stereotypes about Indians that have persisted for much of the twentieth century, the Show Indians have been treated as artless victims, dismissed as irrelevant, or worse, simply ignored. With only a few conspicuous exceptions, nothing is known about their experiences. They have remained merely caricatures, as wooden and artificial as supposedly were the images they created.⁶⁹⁸

Oppfatninga man har hatt om utstillingene av samer og hva slags mennesker som deltok på dem, har vært like karikert. Man har med få unntak antatt at det dreide seg om sosialt og kulturelt marginaliserte individer – fordervede sjeler – som gjennom å la seg utstille kommersielt kun har bidratt til å opprettholde myter og stereotypiske forestillinger om sin egen kultur. Tilsvarende har utstillere og mellommenn ofte blitt framstilt eller forstått som rene utbyttere av kulturene de angivelig bidro til å utrydde.⁶⁹⁹ Utstillingsdeltakernes egne miljøer har ikke nødvendigvis vært mer imøtekommende. Eller som samenes talsmann og folkeopplyser Torkel Tomasson skrev i *Uppsala Tidning* i 1911 i anledning sameleiren på Skansen: ”Det ligger något rent förnedrande i framställingen”. Og fortsetter han: ”En ordentlig lappfamilj lånar sig ej håller åt en förevisning af denne art, hvarför Skansen fått nöja sig med ikce-renägande lappar som ofta ej äro i besittning af fjälllapparnas framträdande dygder, renlighet och huslighet”.⁷⁰⁰ I USA tok sioux-indianeren Chauncey Yellow Robe, politisk aktivist, reformist og talsmann for kulturell assimilering av

⁶⁹⁸ Moses 1996. *Wild West Shows and the Images of American Indians*.

⁶⁹⁹ Som påpekt av Kasson ble for eksempel William Cody framstilt som en kynisk og drikkfeldig utbytter i Arthur Kopits skuespill *Indians* (1969) og seinere i Robert Altman's film *Buffalo Bill and the Indians, or Sitting Bull's History Lesson* (1976).

⁷⁰⁰ Torkel Tomasson i *Uppsala Nya Tidning* 18. august 1911

indianerne, til orde for en tilsvarende kritikk av villvest-showene i 1913, og som siden sjelden har blitt motsagt: ”What benefit has the Indian derived from these [...] shows?”. Og hans eget svar: ”None but what are degrading, demoralizing and degenerating”.⁷⁰¹

I dette kapitlet ønsker jeg å utfordre dette ensidig negative synet på de levende utstillingene og folkene som var involvert i dem. Særlig tiltrengt er det å etterprøve oppfatninga av deltakerne som troskyldige eller motvillige offer uten egen vilje og evne til deltagelse, opplevelse og dialog. Like nødvendig er det å uteske den forenklete forståelsen av de medvirkendes motiver som redusert til økonomisk vinning alene – alt var ikke showbusiness selv om kommersialisme utvilsomt var kjernepunktet i virksomheten. Eller som det står å lese i John Utsis bok om fotografen Nils Thomasson og hans fars deltakelse på de levende utstillingene: ”För en billig penning visade Nils’ far, Thomas Andersson [...] upp samiskt liv för svenskar och europeér”.⁷⁰² Selv om økonomisk utbytte trolig var den viktigste enkeltårsaken til at både utstillere og deltakere ble involvert i denne virksomheten, var det også andre motiver som gjorde seg gjeldende. En del av disse sammenfalt faktisk med hverandre, eller var i hvert fall forenlig, til tross for tilsynelatende motstridende interesser mellom utstillere og utstilt. Det ikke er min hensikt her å rensvaske de levende utstillingene, eller forsvare de uretter som faktisk skjedde. Derimot vil jeg hevde at en forutinntatt negativ forståelse av denne praksisen har hindret oss i å se det potensielt frigjørende og skapende som *også* finnes i dette materialet. Kan ikke utstillingene, bare for å nevne ett forhold, også ha representert en mulighet og en ressurs i ei tid der statlige programmer på ulike måter forsøkte å utradere (eller isolere) andre levemåter enn den ”vestlige”? Ved å sette fokus på utstillingene som opplevelse, forhandling og samhandling ønsker jeg å gi en mer symmetrisk redegjørelse for dynamikken bak de levende utstillingene enn det som hittil er framkommet i avhandlinga. I den sammenheng er Adrian Jacobsens dokumentasjon av sitt eget arbeid som mellommann for Hagenbeck vesentlig.

Siden vitnesbyrd om de samiske deltakernes kritiske refleksjoner og aktive medvirkning bare unntaksvis har havnet i de historiske arkivene, vil jeg i dette kapitlet også benytte meg av litteratur som omhandler andre utstillingsdeltakere. Særlig relevant synes det å bringe inn

⁷⁰¹ Robe, C. Y. 1914. The menace of the Wild West Show. I *Quarterly Journal of the Society of the American Indian*. Se også Moses 1996: 6. *Wild West Shows and the Images of American Indians*.

⁷⁰² Utsi 1997: 98. *Samefotografen Nils Thomasson*.

(sioux)indianernes, til dels også inuittenes deltakelse fordi den ser ut til å ha hatt mange likhetstrekk med samenes. Det er ikke uten betydning her at Jacobsen inngikk samarbeid med representanter for begge.⁷⁰³ I likhet med både inuittene og indianerne kan det virke som om de samiske deltakerne hadde større kontroll over egen deltakelse og var mer forberedt på de situasjoner de ble stilt ovenfor for enn mange andre folkeslag som ble rekruttert til de levende utstillingene. Hva var årsaken til dette?

Kolonialisering, kriser og kulturell assimilasjon

For å kunne forstå bakgrunnen for samenes utstillingsdeltakelse er det viktig å se nærmere på de strukturelle forutsetningene som bidro til å betinge deres situasjon både på nasjonalt og lokalt plan. Disse forutsetningene endret seg selvfølgelig enormt fra Bullocks utstilling i 1822–23 til Poul Neves turnésatsing på 1930-tallet. De første utstillingsdeltakerne hadde mindre føling med disse endringene selv om jordbruk og andre næringer lenge hadde fått utvikle seg på bekostning av reindrift, jakt og fiske og følgelig bidratt til økt fattigdom blant samene, særlig i sør. Jens og Karen Thomassen Holms tilknytning til de mange forsøkene på tamreindrift i fjellområdene i Sør-Norge – som går tilbake til midten av 1700-tallet – må trolig forstås i en slik sammenheng og ser simpelthen ut til å ha sammenfalt med Bullocks ønske om å gjøre lignende forsøk i England.

Fra midten av 1800-tallet var imidlertid de samiske miljøene under konstant press. Koloniseringspolitikk, økende statskontroll og tvungen assimilering grep om seg på alle hold, særlig i Norge, men også i Sverige, mens situasjonen var annerledes i Finland. I Finland var det først og fremst skoltesamene som fikk merke myndighetenes motvilje, mye på grunn av sin språklige, religiøse og kulturelle annerledeshet, mens andre samer som finlenderne også hadde et

⁷⁰³ Adrian Jacobsen engasjerte to inuittgrupper for Hagenbeck, en gruppe fra Grønland i 1877 og en fra Labrador i 1880. I tillegg rekrutterte han en stor gruppe oglala-sioux fra Pine Ridge-reservatet for samme arbeidsgiver i 1910. Det var for øvrig fra dette reservatet Buffalo Bill skulle rekruttere størsteparten av sine utøvere. Rekrutteringa av alle disse gruppene er grundig dokumentert og seinere gjengitt i blant annet Jacobsen 1946. *Gjennom ishav og villmarker*. (Grønland 1877). Lutz. 2005. *The Diary of Abraham Ulrikab*. (Labrador 1880). Ames 2008. *Carl Hagenbeck's Empire of Entertainments*. I sistnevnte omtales Jacobsens samarbeid med oglala-sioux (1910).

noe nærmere språklig slektskap med, ble ansett som mer likeverdige og søkt integrert i det finske samfunnet.⁷⁰⁴ Først på 1920-1930-tallet trådte en finsk assimilasjonspolitik i kraft.⁷⁰⁵

Ved inngangen til 1900-tallet var samenes posisjon radikalt svekket i Norge og Sverige. Samisk var mer eller mindre forbudt i skolene, retten til å eie jord var begrenset og den enkeltes handlingsmuligheter og bevegelsesfrihet var også i mange henseender underlagt restriksjoner. Samtidig ble samenes land delt opp på tvers av bruksområder og mange reindriftssamer måtte tåle store innskrenkninger i beiteområdene etter hvert som nasjonalgrensene ble stengt for flytting av rein. Den såkalte Lappekodisillen av 1751 hadde tidligere anerkjent samene som et eget folk med næringsfrihet på begge sider av Kjølén, et forhold som ble opprettholdt også etter at Finland ble utskilt fra Sverige til Russland. I 1852 ble grensa mellom Finland og Norge stengt med det til følge at de allerede hardt prøvede kautokeinosamene ble særlig rammet. Myndighetenes reaksjon på Kautokeino-opprøret samme år hadde vært nådeløs: To personer ble henrettet ved halshugging, elleve personer fikk livsvarig straffearbeid, mens femten andre fikk inntil tolv års straffearbeid. Som følge av disse forholdene valgte mange kautokeinosamer å skifte statsborgerskap og flytte til Karesuando for å kunne bruke vinterbeite på svensk side, mens andre flyttet til Enontekiö og Sompio i Finland.⁷⁰⁶ Kanskje er det derfor ikke tilfeldig at noen av de første utstillingene av samer, nærmere bestemt Farinis utstilling i 1877 og Hagenbecks utstilling i 1878–79, besto av personer fra nettopp Kautokeino-området. Med grensestenginga mistet også svenske og finske samer tilgangen til sommerbeite, jakt og fiske i Finnmark slik at trykket på områder i innlandet, deriblant Enare, økte. Reindriftssamene her måtte nå tilpasse sin levemåte til en ren innlandseksistens.⁷⁰⁷ Samtidig innså samene som helt eller delvis levde av jakt og fiske på Enaresjøen at de selv måtte eie jorda for å opprettholde rettighetene når sedvane ikke lenger ble anerkjent. Nesten 90 % av alle gårdsbruk etablert i Enare-området i perioden 1852–1892 var samiske gårder.⁷⁰⁸ En av disse gårdeierne var som nevnt Juhan Jompan, lederen for gruppa Hagenbeck engasjerte i 1910.

⁷⁰⁴ Integrasjonspolitikken var imidlertid tidvis preget av paternalisme, resignasjon og en vektlegging av mer ”finske” kulturelementer. Nyssönen, J. 2009. De finska samernas etnopolitiska mobilisering inom statliga ramar. I *Fredens konsekvenser*.

⁷⁰⁵ Lehtola, V.-P. 2002. The Saami siida and the Nordic states from the Middle Ages to the beginning of the 1900s. I *Conflict and Cooperation in the North*.

⁷⁰⁶ I tida fram mot 1880-tallet flyttet omkring sytti familier fra Kautokeino til Karesuando. Steinar Pedersen, *Grenseoverskridende reindrift før og etter 1905*. Foredrag holdt i Tromsø 24-25. november 2005.

⁷⁰⁷ Lehtola, V.-P. 2004: 37. *The Sámi People - Traditions in Transition*.

⁷⁰⁸ Lehtola 2002. The Saami siida and the Nordic states from the Middle Ages to the beginning of the 1900s. I *Conflict and Cooperation in the North*.

Situasjonen ble enda vanskeligere da grensa mellom Finland og Sverige ble stengt i 1889. En del karesuandosamer flyttet tilbake til Norge mens andre ble tvangsflyttet innad i Norrbotten med hjemmel i den såkalte Felleslappeloven som Norge og Sverige hadde vedtatt i 1883. Samer som nektet å la seg flytte fikk høye bøter. Gjennom Felleslappeloven fikk jordbruket lovfestet fortrinnsrett framfor reindrifta. Samene skulle fortsatt ha rett til områder som de hadde brukt etter gammel sedvane, men reindrifta ble nå inndelt i felles administrative enheter ("lappbyer" på svensk side og "reinbeitedistrikter" på norsk side) som var underlagt lappevesenet. Flytting fra et distrikt til et annet kunne bare skje i samsvar med lappevesenet som lenge framsto som en kontrollør med relativt vidtgående fullmakter.⁷⁰⁹ Som vist var det gjerne hit utstillere og mellommenn henvendte seg når de skulle skaffe folk til utstillingene. Felleslappeloven ga adgang til å frata samer beiterettigheter i områder hvor reindrifta var til hinder for jordbruket og andre næringsinteresser mot at de ble tilbudt nytt område på statens grunn. Bestemmelsene fikk særlig konsekvenser for reindriftsutøvere på sørsamisk område (Jämtland, Härjedalen og Trøndelag) hvor motsetningene toppet seg i slutten av 1880-årene.⁷¹⁰ På samme tid ble et stort antall sørsamer involvert i utstillingsvirksomheten. Men loven rammet også reindriftsutøvere i Norrbotten hardt. Økt industrialisering, befolkningsvekst og tvangsflytninger førte til overbeskatning og konflikter utover på 1900-tallet, også samer i mellom.⁷¹¹

Situasjonen grensesperringene forårsaket avstedkom nye, mer eller mindre samtidige, reindriftslover både i Norge (1897), Sverige (1898) og Finland (1898). Et særlig problematisk utfall av reindriftslovene slik de ble vedtatt i Sverige, var skillet som ble skapt mellom reindriftssamer og andre samer. Den svenske reindriftsloven tok utgangspunkt i reindrift som den eneste naturlige næringen for samer. At det fantes betydelige grupper som ikke drev med reindrift ble forbigått. Samer som ikke drev reindrift, eller som måtte forlate denne, mistet sine rettigheter i sedvanelandet

⁷⁰⁹ I lappevesenet var samene selv nesten utelukkende representert på det laveste nivået, i Sverige "ordningsmann". Nils Nilsson Skum som deltok på Nordlandsutstillinga i Berlin i 1911 var som nevnt ordningsmann. Så seint som i 1930 het det seg at samer ikke hadde "sinnen" for en høyere posisjon i lappevesenet, en type argument som også ble brukt da Torkel Thomasson som ble sitert i innledinga til dette kapitlet, søkte jobb som lappfogd på slutten av 1920-tallet. Lantto, P. 2000: 55–56. *Tiden börjar på nytt*. Se også Lorenz, E. 1991: 83. Samefolket i historien.

⁷¹⁰ Thomasson, L. 1984/85–86 :102. "Kulturkampen" i Härjedalen. I *Årjel-samieh*, Aasheim 1989. *Vestkysten eller døden*.

⁷¹¹ Lantto 2000 :131, 134. *Tiden börjar på nytt*. Ifølge Lantto var forskjeller i reindriftsutøvinga mellom de tvangsinnflyttede nordsamene og samene lokalt (Arjeplog og Jokkmokk) en vesentlig del av konflikten. Se også Brantenberg, O. T. og Kalstad, J. A. 1987. *Reindrift, samisk samfunn og kultur på Saltfjellet*.

som de gjerne også måtte flytte fra, og ble heller ikke lenger ansett som samiske i statens øyne. Lovverket bidro til å splitte samene i Sverige gjennom å skape en stor ”underklasse” av samer uten rein, et forhold som ennå i dag preger unge samer.⁷¹² Den uholdbare situasjonen medførte at samerettsforkjemperen Elsa Laula skrev boken *Inför lif eller död?* i 1904. Her argumenterte hun blant annet for nødvendigheten av å kunne kombinere næringer.

Den svenske samepolitikken var i denne perioden tuftet på en segregasjonistisk modell med opphav i en forestilling om kulturell renhet. Reindriftssamene skulle isoleres mest mulig fra det fremvoksende industrielle samfunnet og bevares som nomader, den såkalte ”lapp skal være lapp-politikken”, mens samer som sto utenfor reindrifta, vel og merke slik den var drevet av fjellsamene, skulle assimileres i det svenske folk. Den skogsamiske reindrifta ble ansett å være en forringet variant av den fjellsamiske, fordi den var kombinert med jordbruk og innebar en større grad av bofasthet. Tilsvarende het det seg at bofaste som holdt rein (såkalte sytingsrein som blir passet av reindriftssamer) ikke var bønder, men ”lappfördärfvare”.⁷¹³ I 1918 ble det forbudt for bofaste å holde sytingsrein med det til følge at det langvarige samarbeidet mellom reindriftssamer og nybyggere flere steder opphørte. Ti år seinere fulgte myndigheten opp med et forbud for reindriftssamer mot å holde mer enn fem geiter.⁷¹⁴ Et annet utfall av lapp skal være lapp-politikken som ble aktivt støttet av Hjalmar Lundbohm, direktøren for gruvene i Kiruna og den største arbeidsplassen i Norrbotten, var at samer ikke ble ansatt i gruvene selv om Lundbohm ellers forsvarte deres rettigheter, fordi han mente arbeidet kunne ødelegge samenes kultur⁷¹⁵. Som nevnt tidligere var det Lundbohm som hadde finansiert Johan Turis bok *Muittalus Samid Birra* med den hensikt å bidra til en mer positiv oppfatning av samene. Når han skal ha frarådet Turi fra å delta på Nordlandsutstillinga i Berlin i 1911 var det trolig fordi han mente utstillingsdeltakelsen ville sette Turi og boka i et dårlig lys. I tillegg til å være utestengt fra gruvene fikk samene i Norrbotten heller ikke jobbe på jernbanen fordi lappefogden var i mot det.⁷¹⁶ Konjunktorene i arbeidsmarkedet påvirket dessuten mange av de

⁷¹² Se for eksempel Åhren, C. 2006. *Är jag en riktig same? En etnologisk studie av unga samers identitesarbete*.

⁷¹³ Lantto 2000:46. *Tiden börjar på nytt*. Jämtlandsposten 10. april 1891 sitert i Thomasson 1984/85–86:111.

”Kulturkampen” i Härjedalen. I *Åarjel-samieh*.

⁷¹⁴ Blind, A.-C. og Kuoljok, K. 2008. Getskötsel bland renskötande samer. I *Småskrift. Åtte musei vänner*.

⁷¹⁵ Kuutma, K. 2006. *Collaborative Representations*. Gruvne ble åpnet for drift i 1890. Lundbohm var også delaktig i reinbeitekommissjonens beslutning om å forby såkalte sytingsrein. Persson, C. 2000. Hjalmar Lundbohm - blottade bärgets skatter och grundade staden. I *Kiruna. 100-årsboken*.

⁷¹⁶ Stenberg, M. 2000. Sameforeningen - de svåra åren skapade behovet av en organisation. I *Kiruna. 100-årsboken*. Først i 1941 blir de første samene ansatt.

samiske samfunnene. Deler av perioden utstillingene strakk seg over var i stor grad preget av økonomisk nedgang og utvandring. For eksempel medførte en langvarig og mislykket generalstreik i 1909 til en allmenn misnøye blant gruvearbeiderne i Kiruna og en motivasjon til å søke jobb utenlands, deriblant i Brasil. I løpet av de to påfølgende årene utvandret mer enn fem hundre personer fra Kiruna til Brasil.⁷¹⁷ Hvorvidt dette kan sees i sammenheng med rekrutteringa av utstillingsdeltakere fra dette området er uvisst, men i hvert fall er det herfra den største samiske utstillingsgruppen som noensinne opptrådte i Europa og Amerika kom.

I motsetning til i Norge og Sverige anså ikke Finland reindrifta som en særegen samisk næringsvei, fordi den også ble drevet av finske jordbrukere. Beiteområder for rein ble derfor ikke utskilt fra jordbruksland, noe som førte til store konflikter mellom reindriftsutøvere og bønder.⁷¹⁸ Konflikt preget også situasjonen andre steder til tross for at man forsøkte å holde områdene atskilt. I Norge ble reindrift utenfor de norske reinbeitedistriktene forbudt uten grunneiers tillatelse gjennom Tilleggslappeloven av 1897. Det ble også mulig for myndighetene å innføre generelle forbud mot reindrift uten at reieierne ble tilvist nye områder som erstatning. Igjen rammet bestemmelsene samene i sør hardt. I praksis medførte den at reindrift i områder utenfor Trøndelag og deler av Hedmark ble forbudt. Morten Kant (Paris), Nils Mortensen Kant (Chicago), Lars Mortensen (Rotterdam?) og Maria Tomasdatter (Rotterdam?), som alle hadde vært involvert i reindrift i områder rundt Hardangerfjellene, måtte nå selge dyrene de hadde opparbeidet seg eller ta jobb som gjetere for de lokale bøndenes tamreinflokker slik Margrete Krøyts (Paris, Chicago) gjorde rundt 1910. Situasjonen forverret seg utover 1900-tallet.⁷¹⁹

⁷¹⁷ Anderzén, S. 2000. Brasilienuvandringen. I *Kiruna. 100-årsboken*. De aller fleste vendte snart tilbake.

⁷¹⁸ Lehtola 2002. The Saami siida and the Nordic states from the Middle Ages to the beginning of the 1900s. I *Conflict and Cooperation in the North*.

⁷¹⁹ Lorenz 1991:71. *Samefolket i historien*.

Figur 57 Margrete Olsdatter Krøyts hjemme i Verdal 1908 to år før hun blir reingjeter på Hardangervidda
Henholdsvis 19 og 24 år er gått siden oppholdene i Paris og Chicago
Kilde: Jünge 2007

Samtidig økte arbeidsledigheten dramatisk fra 1920-tallet og utover. Ifølge lensmannen i Kautokeino var arbeidsledigheten her på midten av 1920-tallet like høy som under de ”slemmeste krigsårene”.⁷²⁰ Toppen ble nådd i 1933 da en tredjedel av Norges befolkning sto uten arbeid. Samme år ble familiene Danielsen på Røros og i Elgå engasjert av dansken Povl Neve til å reise rundt på utstillinger i Europa. Selv om det er vanskelig å påvise direkte, kausale sammenhenger tyder gjennomgangen på at nedgangstider og krise i reindrifta gjorde utstillingsdeltakelsen til et økonomisk alternativ for mange samer. De samiske samfunnene var heller på ingen måte ukjent med å omstille seg. Endringer i de strukturelle rammebetingelsene gjennom 1800-tallet og første del

⁷²⁰ Brev fra Hjalmar Grape, lensmann i Kautokeino til Adrian Jacobsen, Hamburg, 3. november 1924. HAH.

av 1900-tallet, gjorde nettopp evnen til å tilpasse seg endrede livsvilkår og sikre seg utkomme på alternativt vis i vanskelige situasjoner, til en nødvendighet for mange samer.⁷²¹

Adrian Jacobsen: Samler av mennesker og ting

Økonomisk vinning var også et uttalt motiv hos mellommennene: ”Det er bare to ting jeg angrer på her i livet” skrev (Johan) Adrian Jacobsen i dagboka si: “[F]or det første; at jeg ikke helt fra begynnelsen skaffet dyr for Hagenbeck, for da hadde jeg gjort lykke”, og ”for det annet, at jeg i min ungdom ikke ble dyretammer for da ville jeg også ha tjent gode penger. Å skaffe til veie folk alene, det er så få anledninger til å gjøre det, og så få [folk] som lar seg skaffe”.⁷²² I likhet med en stor del av mellommennene var Adrian Jacobsen reisende verdensborger med utstrakt kontaktnett. Jacobsen hadde flere års fartstid som sjømann bak seg da han som tjuetreåring kontaktet Hagenbeck i Hamburg på 1870-tallet. På dette tidspunkt hadde han lært litt tysk etter å ha tilbrakt en vinter hos den eldre broren Jacob Martin som hadde flyttet hit. Få år i forveien hadde Adrian Jacobsen avlagt eksamen ved Tromsø Navigasjonsskole seksten år gammel. Like etter førte han sin første skute til Spitsbergen og Ishavet. Gjennom hele livet skulle han omtale seg selv, og ble omtalt av andre, som ”kaptein” Jacobsen. I mange tilfeller var det nettopp bakgrunnen som sjømann som kvalifiserte ham for oppgaven som mellommann og samler. Faren, Jacob Carl Gregoriussen, som var væreier på Risøya utenfor Tromsø (etter hvert også Sandøya), drev selv med selfangst ved Spitsbergen i tillegg til annen virksomhet. Mens Adrian Jacobsen bodde hos broren i Hamburg hadde han blitt ansatt som annenstyrmann på et norsk skip som skulle til Chile, men fordi han mistrivdes i jobben mønstret han snart av og tok i stedet jobb på land – som bakeribestyrer, fiskeriforretningsmann og vedlikeholdsarbeider på båter. Våren 1877 vendte han tilbake til Hamburg. Her ble han involvert i Hagenbecks nylig etablerte virksomhet gjennom rekrutteringa av Okabak, hans familie og to andre grønlandske menn.

⁷²¹ Samiske næringstilpasninger og yrkeskombinasjoner er blitt beskrevet fra flere hold, ikke minst i forhold til retten til land og vann. Se blant annet Bjørklund, I. og Brantenberg, O. T. 1981. *Samisk reindrift - norske inngrep*, Westerdahl, C. 1986. *Samer nolaskogs*, Jåma, M. og Ljungdal, E. 2001. *Samiska nybyggare i Jänsmässholmen*, Lehtola 2002. The Saami siida and the Nordic states from the Middle Ages to the beginning of the 1900s. I *Conflict and Cooperation in the North*, Lehtola 2004. *The Sámi People - Traditions in Transition*, Nilsen, R. 2006. Næringstilpasning og ressursbruk i samiske fjordstrøk. I *Norsk ressursforvaltning og samiske rettighetsforhold*, Bjørklund, I. og Eythórsson, E. 2010. *Fiske, fangst og tradisjonell kunnskap i Indre Varanger/Innsamlet av Johan Albert Kalstad*.

⁷²² Jacobsens ”zwei Dinge bereut” er sitert i Thode Arora Thode-Arora 1989: 54. *Für fünfzig Pfennig um die Welt*.

Figur 58 Adrian Jacobsen (1853–1957)
Kilde: Hagenbeck-arkivet i Hamburg

Av alle agentene forbundet med Hagenbeckfirmaet sto Adrian Jacobsen i en særstilling på flere måter. Jacobsen var ikke bare den eneste som ikke var tilknyttet dyrehandelen. Han skulle også utvikle en annen tilnærming til virksomheten. For Adrian Jacobsen ble rekruttering av fremmede folkeslag og innsamling av etnografisk materiale en profesjon i seg selv. I motsetning til andre agenter spesialiserte Jacobsen seg på dette. Unntaket ser ut til å være anskaffelse av reinsdyr til de samiske utstillingene. I noen tilfeller hadde også Jacobsen dobbel funksjon som impresario. Fram til 1926 organiserte han minst seks levende utstillinger for Hagenbeckfirmaet: Inuitter i 1877 og 1880, samer i 1878–79, nuxalk sammen med lillebroren (Bernhard) Filip i 1885–86, oglala-sioux i 1910 og på nytt samer i 1926. Jacobsens eldste bror Jacob Martin på sin side, var i en kort periode involvert i utstillingene som innehaver av et fotostudio. Et av bildene som ble tatt her viser en gruppe aonikenk (tehuelche)

fra Patagonia.⁷²³ Det er mulig at Adrian Jacobsen også kan ha bidratt til å bringe denne til Tyskland i 1879 på oppdrag fra Hagenbeck og Berlin selskap for antropologi, etnologi og forhistorie.⁷²⁴ I hvert fall fungerte han som leder for gruppen.

Figur 59 Adrian Jacobsen og en utstillingsgruppe i Flensburg 1921
Det er for øvrig uvisst hvilken rolle han spilte i denne sammenhengen
Kilde: Hagenbeck-arkivet i Hamburg

Som etnografisk samler ble Adrian Jacobsen enda mer betydningsfull. I løpet av årene 1881–1891 skaffet han til veie tusenvis av gjenstander til museer verden over. Hans største oppdragsgiver var Det kongelige etnografiske museum i Berlin som han utførte tre store innsamlingsreiser for.⁷²⁵ I

⁷²³ Groeneveld, A. 1992. *Odagot: Indianen gefotografeerd (1860-1920)*. Bildet er gjengitt på s. 98 mens Jacob Martin Jacobsen som fotograf er omtalt på s. 101

⁷²⁴ Det er uvisst hvilken rolle Jacobsen spilte for tilkomsten av denne gruppen som kun oppholdt seg kort tid i Tyskland. Eissenberger (1996) antyder at Jacobsen kan ha brukt kontakter han opprettet i Punta Arenas hvor gruppen kom fra, på vei fra Chile i 1876/77. Thode Arora oppgir Kaptein Schweers og Adrian Jacobsen som henholdsvis mellommann og impresario for gruppen. I *Berliner illustrirte Nachtausgabe*, 29. januar 1930 tar Jacobsen selv æren for at han i 1879 hadde brakt de første "Feuerländer" til Tyskland. I etterordet til *Gjennom ishav og villmarker* nevnes det også at Jacobsen hadde vært i Patagonia uten at Jacobsen selv skriver om det i samme bok. Báez og Mason (2006) antyder for øvrig at utstillinga ikke tilkom på rettmessig vis, og at personene ble bortført. Like før, i februar 1878, hadde guvernøren i Punta Arenas nedlagt forbud mot utføringa av en gruppe kawésqar i regi av Berlin selskap for antropologi nettopp med den begrunnelse at de hadde blitt "hentet ut av sine hus" uten at de var innforstått med hensikten med reisen, eller hvor lenge den ville vare. For øvrig var det den samme Schweers som brakte en ny kawésqar-gruppe til Jardin d'Acclimatation i 1881, og hvor seks personer døde. Eissenberger 1996:120-144. *Entführt, verspottet und gestorben. Latinamerikanische Völkerschauen in deutschen Zoos*, Báez og Mason 2006:35-37. *Zoológicos humanos. Fotografías de fueginos y mapuche en el Jardin d'Acclimatation de Paris, siglo XIX*. Forholdet er også omtalt i Thode-Arora 1989:169. *Für fünfzig Pfennig um die Welt*.

⁷²⁵ Nærmere bestemt til Nordvestkysten av Canada og Alaska i 1881–83, til Russland, Korea og Japan i 1884-85 og til Indonesia i 1888. Reisene resulterte i mer enn 14 000 etnografiske gjenstander. I tillegg samlet Phillip Jacobsen, delvis også Adrian, en større samling gjenstander fra den amerikanske nordvestkysten på oppdrag fra Hagenbeck. En del av

løpet av denne perioden bygget Jacobsen opp en virksomhet basert på innsamling sammen med broren Phillip på den nordamerikanske vestkysten hvor sistnevnte til slutt bosatte seg. I forhold til de levende utstillingene er det imidlertid den massive dokumentasjonen han foretok av sitt eget og andres arbeid gjennom fotografier, tusenvis av brev, dagboknotater og publikasjoner som gjør ham så betydningsfull. Adrian Jacobsens dokumentasjon gir et sjeldent innblikk i hvordan prosessen rundt rekrutteringa av folk til utstillingene foregikk fra den reisende mellommannens synspunkt. Ikke minst gir den et fascinerende innsyn i forhandlingene som har funnet sted mellom de ulike partene. I denne konteksten framstår den faktiske relasjonen mellom utstillere og utstilt langt tydeligere enn hva som ellers kommer til uttrykk i framstillinger av denne virksomheten, mens dokumentasjonen også kaster lys over motivene til både utstillere og utstilt.

Rekruttering, forhandling og profesjonalisering

I likhet med utstillingsdeltakelsen stilte jobben som mellommann krav til fleksibilitet og tilpasning. Som mellommann måtte man være dyktig til å hankses med både byråkrati og lokalbefolkning. Man måtte vite hvor man skulle henvende seg i forvaltningssystemet og ute i felt, men mest av alt handlet det om å ha de riktige kontaktene. Den første utfordringa var å sikre seg myndighetenes tillatelse i landet det gjaldt. For en eventuell utføring av inuitter fra Grønland var for eksempel København den rette inngangsporten, noe Jacobsen var vel kjent med. Da han i 1877 for første gang tok på seg oppdraget med å skaffe grønlandske utstillingsdeltakerne for Hagenbeck, oppgir han to forklaringer på hvordan det gikk til. I sin egen bok *Kaptein Jacobsens Reiser til Nordamerikas Nordvestkyst* (1887) framgår det at han først henvendte seg til direktøren for kryolittselskapet som frarådet ham på det sterkeste å utføre planen. Deretter henvendte han seg til direktøren for Den Kongelige Grønlandske Handel, den danske geografen, geologen og grønlandskjenneren Hinrich Rink: ”Hr. Rink havde ikke noget imod, at jeg samlede ethnografiske sager”, skriver

samlingen ble solgt til ulike museer (deriblant Leipzig og Oslo) i løpet av 1880-tallet, mens en annen del ble solgt (mot hans vilje og til en dårlig pris) til Boas og Putnam under verdensutstillinga i Chicago der Jacobsen opptrådte som salgsdirektør for Hagenbeck og Umlauff. Samlinga gikk deretter inn i det nyetablerte Field Columbian Museum. Ennå i 2007 fylte maskene Adrian Jacobsen i sin tid samlet fra nordvestkysten flere vegger med glassmontre. Etter å ha forsøkt å selge en tredje del (hovedsakelig duplikater) av gjenstandene til museet i Bergen hvor Jacobsen håpet å få jobb som kurator, ender størsteparten i ulike tyske museer. Museum für Völkerkunde i Hamburg mottok i tillegg cirka 5000 fotografier som han hadde tatt vare på, eller tatt selv, gjennom et langt liv som samler og agent i utlandet. Se blant annet Haberland 1989. Remarks on the "Jacobsen Collections" from the Northwest coast. I *Culturas de la Costa Noroeste de América*, König, E. 2003. Johan Adrian Jacobsen. Impresario und Sammler (1853-1947). I *Indianer. Fotografische reisen von Alaska bis Feuerland*.

Jacobsen, ”derimod lod det til, at han ikke syntes om, at jeg vilde ha en Grønlanderfamilie med tilbage”.⁷²⁶ Hagenbeck skal da selv ha skrevet til den danske regjering. Tre uker etter fikk de den nødvendige tillatelsen.⁷²⁷ Det hører med til historien at Rink bidro til Jacobsens bok med en sammenligning av inuittiske språk som takk for at Jacobsen hadde skaffet ham viktige opplysninger om inuittene i Alaska.

Den seinere utgitte biografien *Gjennom ishav og villmarker* (1944) kaster nytt lys over hva som egentlig hendte i ukene fram til tillatelsen forelå. Etter gjentatte ganger å ha lagt fram sin sak for innenriksministeriet uten at noe skjedde, kontaktet Jacobsen Rink. Rink som var en sentral forkjemper for grønlandernes rettigheter og levemåte mente at de ikke ville tåle klimaforandringene et slikt opphold ville medføre. Utstillingsdeltakerne ville dessuten kunne bli så ”forvent” i Tyskland at de ikke ville finne seg til rette på Grønland etterpå, argumenterte Rink videre. Nær ved å gi opp ba Hagenbeck Jacobsen kontakte direktøren for zoologisk hage i København om råd. Til alt hell viste direktøren seg å være innenriksministerens svoger, og allerede neste dag ble det avtalt et møte. Som Rink uttrykte også innenriksministeren skepsis overfor utstillingsprosjektet, men Jacobsen fikk til slutt sin tillatelse mot at han betalte en garanti for lønninger og tilbakereise og sørget for at utstillingsdeltakerne ble utstyrt med alt de trengte til turen. Direktøren for dyrehagen fikk på sin side Hagenbecks ”mest praktfulle løver” som takk for hjelpen.⁷²⁸

Hvordan rekrutteringa foregikk lokalt gir Jacobsens nedtegnelser også et godt bilde av. Fra København seilte han med ei hvalfangsskute til handelsstasjonen Umanak på vestkysten av Grønland hvor han ble innlosjert hos en dansk kolonibestyrer og kjøpmann. Der Hagenbeck fulgte sitt nettverk, dyrehandelen, utviklet Jacobsen sitt eget med utgangspunkt i skandinaviske og tyske handelsmenn og andre med forretninger i utlandet. ”Jeg begyndte straks at samle ethnografiske Ting hos eskimoerne”, skriver Jacobsen, ”men det var umulig derfra at faa nogen Familie med til Europa”. Overalt møtte Jacobsen motstand, ikke i forhold til innsamlinga av gjenstander, men å skaffe folk. Heller ikke de lokale myndighetene var til hjelp:

⁷²⁶ Jacobsen 1887:xxiii. *Kaptein Jacobsens Reiser til Nordamerikas Nordvestkyst 1881–1883*.

⁷²⁷ Ibid. 1887: xxiii.

⁷²⁸ Jacobsen 1946:35. *Gjennom ishav og villmarker*.

Den 12te Juli traf jeg Guvernøren eller Inspektøren, som han kaldtes der oppe [...] og bad ham om at støtte mit Forehavende; med det lod ikke til, at han havde nogen videre Lyst til det, især da jeg skulde have Folkene med mig til Tyskland.⁷²⁹

Fem dager senere, etter en rekke fånyttets besøk til flere hytter i området, sikkert også til pakkhusene hvor mange arbeidet, reiste Jacobsen sørover til handelsbyen Jakobshavn. Her søkte han støtte hos distriktslegen som han ble kjent med på båtreisen, en dansk misjonær og familien til avdøde handels- og kolonibestyrer Fleischer som opprinnelig var fra Bergen.⁷³⁰ Selv om Jacobsen ble godt mottatt måtte han også her jobbe for å overbevise lokale styresmakter. Gjennom forhandlingen med misjonæren som hadde solgt Jacobsen flere etnografiske gjenstander, får vi et innblikk i hvordan han argumenterte for å vinne støtte for prosjektet Etter flere diskusjoner skal misjonæren ha latt seg overbevise av Jacobsens ord om at utstillinga ”i hovedsak ville vise at Eskimoer som levde under dansk styre var på ingen måte villmenn”.⁷³¹ Dette argumentet skulle for øvrig finne gjenklang hos mange av de utstilte folkene så vel som hos myndighetene.

Kolonibestyrer Fleischers sønn, Karl, skulle vise seg å bli den viktigste støtten lokalt på Grønland. I likhet med Jacobsens seinere assistent George Hunt var Karl Fleischer av blandet herkomst og like fortrolig blant europeere som blant de innfødte. Denne flerkulturelle ballasten skulle vise seg uvurderlig i forhandlingene, og i likhet med Hunt kom Fleischer til å fungere som lokal døråpner for Jacobsen. Hunt, som selv ble en sentral aktør innenfor den etnografiske utstillingsvirksomheten, var sønn av en engelsk bestyrer ved Hudson-Bay selskapets handelsstasjon i Fort Rupert. Moren var tlingit fra Alaska. Selv om ingen av foreldrene var kwakwaka’wakw og begge var kristne, deltok de i offerfester og det tradisjonelle livet på Vancouver-øya. Som Raibmon skriver: ”Among the Kwakwaka’wakw the Hunt family had long been a prominent example of the possibilities for simultaneously embracing old and new ways”.⁷³²

Familien Fleischer ser ut til å ha hatt en tilsvarende mellomstilling. Karl Fleischer var født på Grønland, men fordi moren var grønlander snakket han hennes språk like godt som dansk og norsk.

⁷²⁹ Jacobsen 1887: xxiii-xxiv. *Kaptein Jacobsens Reiser til Nordamerikas Nordvestkyst 1881–1883*.

⁷³⁰ Jacobsen 1946: 50. *Gjennom ishav og villmarker*. Misjonæren var høyst sannsynlig Christian Rasmussen, far til den seinere polarforskeren Knud Rasmussen som ble født i Jakobshavn (Ilulissaat) i 1879. Moren var født Fleischer og var i slekt med Karl Fleischer som hjalp Jacobsen med å skaffe folk til utstillingene.

⁷³¹ Leutemann 1878. *Die Eskimos in Deutschland*. I *Daheim (Beilage)*.

⁷³² Raibmon 2005: 32. *Authentic Indians*.

Som en av deres egne nøt Fleischer stor tillit blant grønlenderne: ”Når han forsikret at de vilde få det godt under oppholdet i Europa, at de vilde tjene en god slump penger og at de ganske sikkert vilde være tilbake i sin heim på Grønland neste sommer, så var de så godt som halvveges vunnet for saken”, skriver Jacobsen.⁷³³ Med Karl Fleischers hjelp lyktes Jacobsen tilslutt å ansette den tidligere nevnte Kaspar Mikkel Okabak, kona Juliane Maggak og deres to døtre på henholdsvis ett og to år, og de to ungene Hans Kokkik og Henrik Kujange.⁷³⁴ Hvorvidt Jacobsen virkelig hadde bestemte utvalgsriterier i bakhodet på dette tidspunkt er tvilsomt. Slik den utfoldet seg i felt var rekrutteringsprosessen like mye ad hoc og intuitiv som planlagt. Mest avgjørende var trolig hvem som sa seg villig til å dra, i hvert fall i begynnelsen før Hagenbeck og andre eventuelt hadde opparbeidet seg et rykte som pålitelige arbeidsgivere. Sommeren året etterpå vendte gruppen trygt tilbake til Grønland som lovet, og ifølge Jacobsen selv, svært mye rikere. Okabaks familie skal angivelig reist hjem med mer enn fire tusen danske kroner, en enorm inntjening Jacobsen seinere skulle friste med i rekrutteringa av andre utstillingsdeltakere. Vel tilbake på Grønland skrev Okabak om reisen i lokalavisa. I tillegg holdt han en fest for alle kjente. Jacobsen skriver: ”Han hadde da kjøpt inn så meget kaffe, te, sukker, mel og skonrokker at han kunde holde gjestebud for dem i dagesvis, og stående oppe på en stor stein holdt han det ene foredrag etter det andre om sin Europareise”.⁷³⁵ Og, fortsetter han med en viss skadefro åpenbart myntet på overbeskyttende danske myndigheter; ”[d]et var derfor ikke noe rart i at ikke eneste sjel bekymret seg om å gå på jakt lenger, men bare la seg på latsiden og begynte å drømme om reiser til Europa”.⁷³⁶

Få år etter forbød for øvrig Danmark utførselen av grønlendere til utlandet, ifølge Jacobsen selv av frykt for at de skulle bli fordervet gjennom kontakten med sivilisasjonen og den europeiske levemåten. Flere andre land fulgte etter. I 1901 ble det forbudt å rekruttere og eksportere innfødte fra Tysk Østafrika til utstillingsformål, et forhold utstillerne i nesten ti år greide å unngå ved å unnlate å inngå kontrakter med utstillingsgruppene, mens Newfoundland (med Labrador) innførte et

⁷³³ Jacobsen 1946:50. *Gjennom ishav og villmarker*.

⁷³⁴ Jacobsen 1946. *Gjennom ishav og villmarker*. Deltakerne er oppgitt med fulle navn av Virchow som også undersøkte dem under utstillinga i Tyskland. Virchow, R. 1878. Über Eskimos. I *Verhandlungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte*. Se også Rothfels, *Savages and Beasts* (2002: 92–93) og Ames, *Carl Hagenbecks Empire of Entertainments* (2008: 33–35).

⁷³⁵ Jacobsen 1946: 57. *Gjennom ishav og villmarker*.

⁷³⁶ Jacobsen 1946: 57. *Gjennom ishav og villmarker*.

slikt forbud i 1911.⁷³⁷ ”Det er en skam at man tyranniserer eskimoene på denne måten”, klaget Jacobsen i dagboka si over danske styresmakter. Når det i 1880 igjen ble aktuelt å skaffe inuittske utstillingsdeltakere for Hagenbeck (et oppdrag som blant annet skulle resultere i ansettelsen av Abraham Ulrikab og hans familie) satte Jacobsen i stedet kursen for Alaska. Denne gangen i et skip som han hadde kjøpt sammen med Hagenbeck i Norge, eller som han skriver: ”Erfaringen lærte oss [...] at vi måtte ha et eget, lett manøvrerbart skip til disposisjon”.⁷³⁸

Rekrutteringa av samer var naturligvis enklere på mange måter for Jacobsen fordi han da var på hjemlige trakter. Som nevnt organiserte Jacobsen to samiske utstillingsgrupper for Hagenbeckfirmaet: en fra Karasjøk og Kautokeino i 1878-79 og en fra Røros-området i 1926. Like fullt bød prosessen på utfordringer. I juni 1878 reiste Jacobsen fra Hamburg til Tromsø for ”at hente Rensdyr og Laplændere samt indsamle ethnografiske Merkværdigheter”. Etter å ha reist rundt i Tromsø-området i to dager og inngått kontrakt med reineiere om leveringa av førti reinsdyr som skulle hentes på hjemveien, setter han kursen for Porsanger. Her skaffet han seg en tolk og gjorde noen småturer i området før de dro innover i landet.⁷³⁹ På turen hadde de med seg minimalt med proviant og utstyr: ”Hele vår utrustning besto av en kaffekjel, fiskesaker, brød, kaffe og sukker”. De visste heller ikke hvor de skulle finne samenes leirsted. I tillegg var myggen svært plagsom. Etter å ha lett etter folk på Finnmarksvidda i to dager traff omsider Jacobsen og tolken hans noen reingjetere som tok dem med til leiren sin. I leiren fikk de god mottakelse og ble bedt inn på mat. Jacobsen suger til seg inntykk og beskriver seinere interiøret i teltet ned til minste detalj. Om han skulle kunne rettlede oppbygginga av utstillinga måtte han selv vite hvordan samene bodde. Etter en overnatting, et nytt måltid og med nye etnografiske gjenstander i sekken fortsatte Jacobsen og tolken på sin ferd. I slutten av juli, fjorten dager etter at han ankom området inngikk han til slutt en avtale med ni personer som skulle følge med til Tyskland.⁷⁴⁰

⁷³⁷ Bruckner 1999: 378. *The Tingle-Tangle of Modernity: Popular Anthropology and the Cultural Policy of Identity in Imperial Germany*, Zwick, J. 2006: 95. *Inuit Entertainers in the United States*.

⁷³⁸ Lappländer an der Grünen Woche. *Berliner Illustrierte Nachtausgabe*. 29. januar. 1930. Dagboksitatet er gjengitt etter Lutz, xvii, Jacobsen 1946: 81. *Gjennom ishav og villmarker*. Ifølge Thode-Arora hadde Hagenbeck tilbydt seg å bære en tredjedel av kostnadene mot at Jacobsen arrangerte en utstilling for ham.

⁷³⁹ Beskrivelsen av hvordan rekrutteringa og innsamlinga av gjenstander fant sted spriker noe i de to bøkene hans. Siden han hele tiden må ha bygd på sine egne dagboksnotater ser jeg ingen grunn til at boka utgitt i 1946 skulle være mindre pålitelig enn boka utgitt i 1887.

⁷⁴⁰ Utrykket Jacobsen bruker for å beskrive ansettelsesforholdet er at han ”kom [...] overens” med samene om å reise til Tyskland (1887: xxv). Selv om det finnes en hel del dokumenter i Hagenbecks arkiv fra nettopp utstillingen av denne gruppen, blant annet en regning fra Ced. Ebeltoft i Tromsø, utstyrsliste og regnskap, foreligger det ingen kontrakt.

Etter hvert som utstillingene bredte om seg og fikk sterkere tilslutning vokste det fram et omfattende kontaktnett i områdene utstillingsdeltakerne ble rekruttert fra. Dette kontaktnettet besto av mellommenn, tolker og lokale myndigheter som inngikk i forhandlinger med lokalbefolkningen og ledere om deltakelse, kjøp av etnografiske gjenstander, utstyr og reinsdyr, frakt av disse og andre praktikaliteter knyttet til reisen. Innad i de samiske miljøene spilte slektskap og tilknytning til beiteland der dette var aktuelt, en avgjørende rolle for rekrutteringa og hvem som reiste sammen. At utstillerne gjerne ønsket familier til sine utstillinger har sånn sett ikke gjort tilbudet mindre attraktivt. Fordi det var snakk om relativt små samiske miljøer med stor kontaktflate, også på tvers av landegrensene, fikk mange ganske snart en oversikt over virksomheten. anbefalinger fra andre om hvilke fordeler utstillingsdeltakelsen kunne medføre har virket til at det ble enklere å rekruttere folk. Den økte globale mobiliteten på slutten av 1800-tallet og utover, ikke minst utvandringen til Amerika, skapte dessuten nye nettverk og muligheter.

Et eksempel på globaliseringa og profesjonaliseringa av de levende utstillingene er etableringa av aksjeselskapet Lapland Exhibit Company, arrangøren av samelandsbyen på verdensutstillinga i Chicago i 1893. Foretaket så dagens lys i staten Kansas i den amerikanske Midtvesten og var resultatet av et samarbeid mellom en gruppe lokale forretningsfolk og to svenske innvandrere. Formann i selskapet var Kaptein Patrick Henry Coney fra Topeka, advokat, skribent, forelegger og høyt dekorert soldat fra borgerkrigen. Ifølge en kilde var han ”the best known, respected and loved comrade of the West” (Figur 23 og Figur 26).⁷⁴¹ En annen kilde har beskrevet ham som en bereist og belest mann som eide det mest velutstyrte biblioteket i hele Topeka. Blant de mange og sjeldne bøkene som var å finne i Coneys hyller var flere bøker om ”other races”.⁷⁴² Emil Arner, født i Sverige, men bosatt i Salinas, Kansas, var viseformann i selskapet. Som nevnt framhevet amerikanske kilder ”Professor Emil Amer” som initiativtaker til utstillinga.⁷⁴³ Selskapet besto også av en lege, Dr. P.I. Mulvane, som hadde som hovedoppgave å sørge for utstillingsdeltakernes helse og situasjonen i landsbyen. Med sin enorme sammenstimling av folk var verdensutstillingene potensielle smittekilder både for publikum, arrangører og deltakere. Syke deltakere, i verste fall død, var selvfølgelig dårlig forretning for utstillerne, men ordninga med lege og rutinemessig legesjekk

⁷⁴¹ Connelley, W. E. 1918. *A Standard History of Kansas and Kansans*.

⁷⁴² King, J. L. 1905. Capt. Patrick H. Coney. I *History of Shawnee County, Kansas and Representative Citizens*. Utdrag fra *History of Shawnee County, Kansas and Representative Citizens*.

⁷⁴³ *Daily Inter Ocean*. 22. mai 1893. Arner var født i 1863.

kom også utstillingsdeltakerne til gode som bare unntaksvis hadde tilgang til slike ressurser i hjemlandet.

Bruken av kontrakter er et annet uttrykk for profesjonaliseringa av virksomheten. Kontrakten vitner om en forståelse av felles interesser og en relativ utjevning i forholdet mellom utstillere, mellommenn og deltaker, selv om den i utgangspunktet også var et forsøk fra myndighetenes side på å regulere virksomheten. Bureau of Indian Affairs begynte for eksempel å stille krav om kontraktfestede arbeidsavtaler for deltakere på villvest-showene i 1886, mens guvernøren på Grønland hadde satt opp en kontrakt allerede for den først inuittgruppen Adrian Jacobsen rekrutterte for Hagenbeck i 1877. Til tross for at kontraktene hele tiden har vært tilgjengelig som kilde er det som nevnt først i seinere år at søkelyset er blitt rettet mot dem.⁷⁴⁴ I kontraktene finnes det flere eksempler på hvordan utstillingsdeltakerne har forhandlet, tidvis også diktert, betingelsene for sin utstillingsdeltakelse ved for eksempel å kreve lønninger utbetalt til gjeterne i perioden de var borte, at de ble ledsaget til kirke når de måtte ønske det, hvem som skulle følge dem på reisen eller at de bare skulle bo på førsteklasses hotell. Grønlanderne Jacobsen rekrutterte protesterte først på kontrakten han og guvernøren hadde satt opp i samarbeid fordi det ikke var avsatt lønn for reisedagene til og fra Grønland (som kunne strekke opp til flere uker).⁷⁴⁵ Ifølge Jacobsen var ikke samene de enkleste å forhandle med i pengespørsmål. Eller som han litt oppgitt skriver i dagboka si: ”Lapperne er de rareste Folk jeg ennu har trofet for [jo] mere man ackorderar dess mer læger man paa Priser”.⁷⁴⁶

Ved siden av å nekte å la seg engasjere var streik deltakernes ultimate sanksjonsmiddel. Som nevnt tidligere så samene som ble utstilt i dyrehagen i Budapest i 1913 ingen annen utvei da impresarioen hadde overlatt dem til seg selv uten å gi dem oppgjør for jobben.⁷⁴⁷ Tilsvarende forlot en gruppe labradorinuitter utstillingsområdet sitt noen uker før åpninga av verdensutstillinga i Chicago, i protest mot at deltakere som nektet å ha på seg skinnklær i det varme været ble holdt innestengt. På

⁷⁴⁴ Det foreligger foreløpig bare to kontrakter fra utstillinger av samer, utstillinga i Chicago i 1893 (CC KHS) og gruppen som opptrådte for Hagenbecks sirkus i 1926 (HAH), men da har som nevnt ikke Jacobsen-arkivet ved etnografisk museum i Hamburg blitt undersøkt med dette for øye. Kontrakten fra Chicago-utstillinga er håndskrevet og tidvis vanskelig å tolke.

⁷⁴⁵ Thode-Arora 1989: 70. *Für fünfzig Pfennig um die Welt*. Se også Ames 2008: 35. *Carl Hagenbeck's Empire of Entertainments*.

⁷⁴⁶ Jacobsens dagbok sitert i Broberg 1981–82: 33.

⁷⁴⁷ Lappar i Budapest zoologiska Trädgård. *Svenska Dagbladet*. 24. januar 1913.

dette tidspunkt hadde gruppen, som av praktiske årsaker ble brakt til Chicago allerede høsten i forveien, måttet utholde store prøvelser i løpet av vinteren og våren på grunn av kulde, dårlige boligforhold og mangelfull ernæring. To babyer døde trolig som en følge av dette.⁷⁴⁸ En amerikansk politimann hjalp til slutt gruppen å anlegge sak mot utstillerne. Inuittene vant saken og skulle med det bidra til å sette fokus på velferden og rettighetene til alle de andre utstillingsdeltakere som snart ankom The Midway, deriblant også den sørsamiske gruppen.⁷⁴⁹ Selv vendte størsteparten av inuittene aldri tilbake til sin opprinnelige utstilling, men organiserte i stedet en uavhengig utstilling utenfor området med politimannen som største aksjonær. I forståelsen av relasjonen mellom utstillere, mellommenn og utstilte må det påpekes at sistnevnte faktisk hadde et ikke uvesentlig maktgrunnlag gjennom den kapitalen de besatt i kraft av seg selv. Det var utstillerne som var avhengige av utstillingsdeltakerne; ikke omvendt.

Deltakernes forhandlinger om betingelser for sin egen ansettelse kan eksemplifiseres nettopp ved hjelp av utstillinga i Chicago i 1893. Som nevnt tidligere var mange av deltakerne erfarne reisende og utøvere. Dette var også tilfellet med Nils Thomassen Bull, en av de mest omtalte personene på The Midway. Bull hadde tidligere vært en av deltakerne på utstillinga i Jardin D'Acclimatation under verdensutstillinga i Paris i 1889, et forhold som ble påpekt i amerikansk presse. Ifølge *Chicago Daily Mail* var Bull en person "who knows his business well".⁷⁵⁰ At Bull var en av de mest erfarne og kanskje "stjerna" i troppen ser ut til å reflekteres i kontrakten. Mens alle de andre deltakerne fikk betalt per uke, var han og kona i forhandlinger om en utbetaling på tolv kroner dagen.⁷⁵¹ Til sammenligning – og selvfølgelig bare en skygge av inntjeninga til Coney og de andre investorene i *The Lapland Exhibit Company* – ser den nest høyeste lønna i troppen ut til å ha vært tjueåtte kroner per uke. Utbetalingen fra fattigkassen på Røros, som kanskje ville ha vært

⁷⁴⁸ Dødsfallene ble omtalt i avisene. Columbia Susan Manak. f. 31. oktober 1892 døde en uke etter ankomst av "sore throat", mens en liten gutt født i Labrador før avreise døde 18. april 1893 av "the ravages of a bad cold and the climate". Begravelser ble avholdt og barna ble gravlagt på en lokal kirkegård.

⁷⁴⁹ Zwick 2006: 18-21. *Inuit Entertainers in the United States*. Den tredje april 1893 vitnet Thomas Palliser og John Lucy om forholdene i eskimolandsbyen for domstolen i Chicago: "They did not treat us right", uttalte Lucy. "When they coaxed us from Labrador they told us we would be fed well and only have to wear the skin clothes half the day; but when they got us here they made us wear them from 9 in the morning until 6 in the evening. No man can stand that". He says they are compelled to stay, og Are against Furs in Hot Weather. *Chicago Tribune*. 31 mars og 1 april 1893. Til sammenligning hadde samene i Chicago forpliktet seg til å bære samedrakt (i mange tilfeller har dette tydeligvis også vært ensbetydende med skinnkofter) "under vissa timmar enligt fördeling".

⁷⁵⁰ The Laps Open Their Village. *Chicago Daily Mail*. 29. mai 1893.

⁷⁵¹ I kontrakten inngått mellom Emil Arner og Nils Bull, kona Margrete og deres seks år gamle sønn Morten, Østersund den 17. mai 1893 er det oppgitt at familien (the party) er "in consideration of 12 kroner per day". C38. CC KHS.

alternativet for en del, var på dette tidspunktet fem kroner i måneden til en enke uten forsørgeransvar.⁷⁵² En annen person som var fullt innforstått med sin markedsverdi var Sitting Bull, den mest framtrepende indianske lederskikkelsen som noensinne opptrådte i Buffalo Bills forestillinger. Sitting Bull hadde vært den siste sioux høvdingen som overga seg til amerikanske myndigheter i 1881 etter å ha ledet motstandskampen for sin stamme. Da Sitting Bull etter eget ønske begynte å arbeide for Cody i 1885 krevde han ikke bare en betaling på femti dollar i uka med to ukers forskudd for seg selv samt alle inntekter fra folks fotografering av ham. Ledsagerne hans, i alt ni personer inklusive selvvalgt tolk, skulle i tillegg inkluderes på lønnslista.⁷⁵³

I en del sammenhenger kan man nesten snakke om folk som gjorde utstillingene til en levevei, eller hvor utstillingsdeltakelsen i hvertfall har vært sentral i tillegg til andre næringsveier. Dette gjelder i særlig grad en del sørsamiske familier på begge sider av grensen og personer som Nils Bull, Margrete Bull, Margrete Krøys (Figur 16), Morten Kant, Marit Kant, Maren Marie Kant (Figur 45), Maria Tomina Thomasson, Thomas Andersson (Figur 17) Johannes Thomasson (Figur 22), Daniel Mortensson og andre som deltok gjentatte ganger på utstillinger både i inn- og utland. Enkelte deltok over flere generasjoner slik tilfellet var med Daniel Mortensson (1893) (Figur 62) og sønnene hans, Mathias (1893 og 1926) (Figur 36), Elias og Petrus (1933–34) (Figur 55). I noen tilfeller ser det også ut til at man har kvittet seg med mellommannen og organisert sine egne utstillingsreiser. Dette virker for eksempel å ha vært tilfellet for Thomas Andersson og sønnen Johannes Thomasson fra Oviksområdet i Jämtland som gjennom 1800-tallets siste tiår sto bak en rekke kortere og lengre utstillingsturnéer til Tyskland og andre steder.

Utstillernes motiver

I likhet med utstillingsdeltakerne ville det imidlertid være en grov forenkling å betrakte utstillernes og mellommennes motiver som drevet av økonomisk interesse alene. Mange verdsatte levemåten og kulturen til folkene de utstilte og ønsket å formidle kunnskapen om dem til et bredere publikum uten dermed nødvendigvis å sette spørsmålsteget ved det vestlige samfunnets overlegenhet. At utstillingene også kan sees som en form for kulturformidling kommer til uttrykk i hvem som

⁷⁵² Løøv. 2001. *Lappefogd I.B. Herstads Årsberetninger 1894–1904*.

⁷⁵³ Kontrakten finnes i *Middle Border Bulletin*, vol II. No. 2 (høst) 1943 men er her gjengitt etter Kasson, J. S. 2000: 174. *Buffalo Bill's Wild West. Celebrity, memory and popular history*. Se også Deloria, V. 1982. *Buffalo Bill and the Wild West*.

engasjerte seg i dem, spesielt i siste del av 1900-tallet mens utstillingene av fremmede folkeslag ennå var en legitim aktivitet. Virksomheten tiltrakk seg et mangfold av personligheter, deriblant flere med tung vitenskapelig eller kulturell bakgrunn. Hans Lien Brækstad (1845–1915), en av arrangørene bak utstillinga av samer i London i 1885, er på mange måter en representant for denne mangfoldigheten. Skribenten og litteraten Brækstad som lenge var uoffisielt tilknyttet den norske utenrikstjenestens kulturattache i London før han selv ble visekonsul, berømmes nettopp for å ha gjort norsk kulturliv kjent i den angelsaksiske verden.⁷⁵⁴ Selv om man har vært ukjent med, eller har valgt å overse, hans innsats som samisk kulturformidler samme sted, var altså ikke denne ubetydelig. En annen som bryter med bildet av utstillingsarrangøren som en simpel spekulant er naturvitenskapsmannen og oppdagelsesreisende Carl Alfred Bock (1849–1932) som medvirket til utstillinga av samene i Royal Aquarium i London i 1877. I likhet med Brækstad skulle Bock seinere gjøre karriere som utenrikstjenestemann, først som visekonsul i Shanghai deretter som generalkonsul samme sted.⁷⁵⁵

Figur 60 Carl Bock (1849–1932)
Kilde: Omang 1959

⁷⁵⁴ Omang, R. 1959: 46. *Norsk Utenrikstjeneste*.

⁷⁵⁵ *Ibid.* 1959: 117.

At utstillere og mellommenns nokså unisone negative rykte nok er overdrevet av ettertiden, vitner også det faktum at mange utstillingsdeltakere fortalte med entusiasme om sine arbeidsgivere. En av de som skal ha vært godt likt av de samiske utstillingsdeltakerne var tyskeren Franz Dubbick (1887–1986) som jobbet som impresario for Ludwig Ruhe og Carl Gabriel på 1920- og 30-tallet.⁷⁵⁶ Dubbick var egentlig utdannet kunstner og hadde studert ved akademiet i München før han ble innkalt til militærtjeneste ved utbruddet av første verdenskrig. Etter krigen var den økonomiske situasjonen i Tyskland svært vanskelig. For å tjene til opphold for seg og sin familie ble Dubbick, som selv var fascinert av samenes kultur og det nordskandinaviske landskapet, involvert i utstillingene. Arbeidet hans som mellommann resulterte i flere malerier, fotografier og tresnitt, både fra utstillingene og oppholdene på Nordkalotten, deriblant fra Lyngen hvor han i en periode bodde sammen med familien sin. Navnet ekteparet Signe og Elias Danielsen valgte til sin yngste sønn ser ut til å speile en tilsvarende positiv relasjon til så vel utstilleren som til selve utstillingsoppholdet i Danmark på 1930-tallet. Da gutten ble døpt under familiens opphold i København fikk han navnet Samuel etter profeten, Poul etter arbeidsgiveren (Poul Neve) og Christian etter danskekongen.⁷⁵⁷

⁷⁵⁶ Hætta, O.M. 2007: 33-40. Samer på utstilling i Tyskland. I *Ottar*. Hættas egen far og onkel var blant utstillingsdeltakerne. Pers. med. Kristian Dubbick, Franz Dubbicks barnebarn.

⁷⁵⁷ Da den lille Lap blev døbt. *Politiken*. Januar 1933. Danielsen 1996. Ei Europareise 1933-34. I *Jul i Fjellheimen*.

Figur 61 Franz Dubbick, Daniel M. Hætta, Anne P. Pentha og Ole M. Hætta Tyskland 1930
Foto: Privat

Slik Jacobsen framhevet betydningen av å vise verden at grønlandere under dansk styre ikke var villmenn, har mange utstillere og mellommenn vektlagt betydningen av å introdusere utstillingsdeltakerne for en moderne og ”sivilisert” levemåte. Eller som en bekjent av Patrick Coney som hadde gitt ham billett til sameutstillinga i Chicago skrev i takkebrevet: ”I hope your enterprise will be a success financial as well as in giving the Laplanders an opportunity to studying American institutions at the fountain-head”.⁷⁵⁸ Hagenbeck selv framstilte ubeskjedent de grønlandske inuittenes opphold som en ”Kunstrejse gennem de europæiske Hovedstæder”.⁷⁵⁹ Ikke overraskende var dette i konflikt med myndigheter, fagpersoner og andre som har ønsket å ”bevare” de utstilte folkenes levemåte, og som fryktet at det skulle tilflytte dem opplevelser, verdier og ressurser man helst så de var foruten. Eller som Hjalmar Lundbohm skrev i et brev til Karl Bernhard Wiklund, professor i finsk-ugriske språk ved universitetet i Uppsala og arkitekten bak lapp skal være lapp-

⁷⁵⁸ Brev fra en mann i Atchinson, Topeka and Santa Fe Railroad System, Collection Coney, bx 2 C39, KHS.

⁷⁵⁹ Hagenbeck 1911:51. *Dyr og mennesker*.

politikken: ”Det var viktig att samernas barn inte fick lära sig för mycket om världen utanför renskötselen, det kunde fresta dem at lämna fjällen”.⁷⁶⁰ Tilsvarende understreket amerikanske motstandere av villvest-showene betydningen av å holde indianerne hjemme på reservatene for at levemåten deres ikke skulle gi tapt for en ”moderne” levemåte. Showindianere som vendte tilbake fra den store verden representerte en særlig trussel fordi de kunne ”forderve” sitt folk med sin nyvunne økonomiske frihet og nymotens idéer.

Deltakernes opplevelser

Som blant andre den indianske forfatteren, teologen og rettighetsforkjemperen Vine Deloria Jr. og de amerikanske historikerne L.G. Moses og Joy Kasson har vist, fantes det mange gode grunner i tillegg til de rent økonomiske til at indianerne valgte å delta i villvest-showene: Frihet fra myndighetenes forordninger, mulighet til å vise fram ferdigheter som satte deres kultur og levemåte i et mer positivt lys, støtte opp under tradisjoner som var i ferd med å forsvinne, sikre status og lederskap, komme seg bort fra reservatet til dels også myndighetenes forfølgelse, oppleve verden, se andre steder og møte nye mennesker.⁷⁶¹ For noen, slik som Sitting Bull, var deltakelsen bokstavelig talt et alternativ til fengsel. Sitting Bull ble for øvrig skutt av indianerpolitiet på Standing Rock reservatet i 1890 i forsøket på å forhindre ham i delta i ”Ghost Dance” bevegelsen. Paradoksalt nok ser utstillingsdeltakelsen ut til å ha betydd større personlig frihet, anerkjennelse og opplevelse av likeverd enn hva som har vært den faktiske situasjonen for mange i hjemlandet. Da en av Buffalo Bills indianske utøvere ble spurt hvorfor han ville bosette seg i Tyskland hvor de hadde vært på turné svarte han: “when I walk through the streets in Germany in full regalia I spark people’s interest. When I am in civilian clothes I am one of you Germans. No one gives me trouble. Over in the States I’m just a damn Indian”.⁷⁶²

Noen av disse grunnene var selvfølgelig spesifikke for indianerne, andre synes overførbar til en samisk kontekst. I USA hadde kolonialisering, assimilasjon og tvangsflytninger blant annet resultert i åpen konflikt med siouxstammene samme år som William Cody (1846-1917) innledet sin

⁷⁶⁰ Persson 2000. Hjalmar Lundbohm - blottade bärgets skatter och grundade staden. I *Kiruna. 100-årsboken*. S. 53.

⁷⁶¹ Deloria 1982. *Buffalo Bill and the Wild West*, Moses 1996. *Wild West Shows and the Images of American Indians*, Kasson 2000. *Buffalo Bill's Wild West. Celebrity, memory and popular history*.

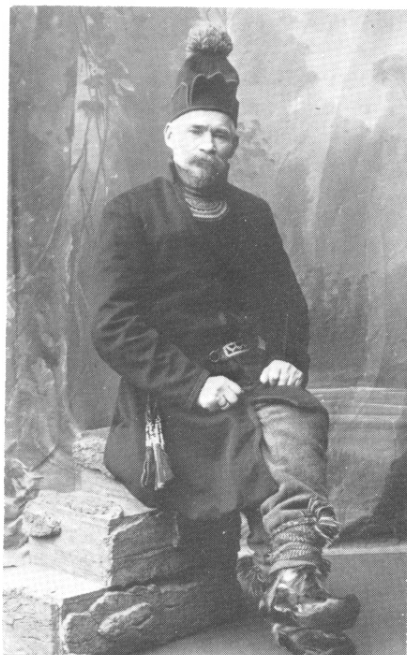
⁷⁶² Gjengitt etter Penny, G. H. 2006. *"Playing Indian" in Germany: Native Performers and the "Long Durée"*. Upublisert foredrag.

virksomhet og langvarige samarbeid med dem.⁷⁶³ Daniel Mortensson, en av deltakerne på utstillinga i Chicago satte i 1910 ord på samenes vanskelige situasjon og det å føle seg som en fremmed i eget land. I diktet *Lappeslegten* skriver han:

Du Norge, mit hjemland, hvor skjøn du dog er,
O kunde jeg blot ha dig kjær!
Med fjorde og dale og fjelde og skjær,
et Eden for øye du er.

Du er jo min mor og jeg hører deg til.
Men sig mig da, hvorfor ei mig
ogsaa elske og favne og værne, ak sig
Kanskje jeg er de andre ei lik? [..]

O, kunde jeg faa elske dig førend
Mine dage av smerte er endt.
O, fik jeg blot eie den del – som bekjendt –
Av landet, som mig jo var tænkt [..].⁷⁶⁴

Figur 62 Daniel Mortensson (1860–1924)
Kilde: Privat

⁷⁶³ Den såkalte store sioux-krigen betegner en rekke kamper og slag som fant sted mellom lakota og nordlige cheyenne og USA i 1876-77. Særlig berømt er slaget ved Little Big Horn hvor Sitting Bull spilte en sentral rolle for amerikanernes blodige nederlag,

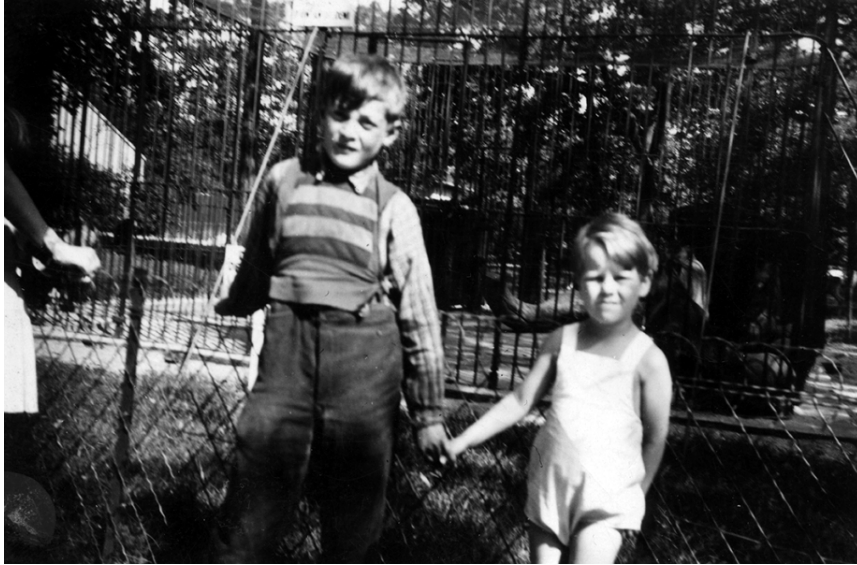
⁷⁶⁴ *Lappeslegten*, D. M. *Waren Sardne*. 29. januar 1910.

Trolig er det også betegnende for anerkjennelsen mange opplevde i utlandet at Nils Thomassen Bull, Mortenssons reisefølge i Chicago, ble omtalt nedsettende av norske aviser mens amerikanerne nærmest hyllet ham som en helt. Familiens positive opplevelse i Amerika og Chicago (om han ikke selv var der) må ha bidratt til at Anders Persson Krøyts, etter hvert også sønnen Ola, bestemte seg for å bosette seg der fem år etter utstillinga.⁷⁶⁵

Selv om det heller ikke skal glemmes at flere samer opplevde utstillingsdeltakelsen sin som negativ, slik tilfellet var for Aslak Olsson T(hu)ri i Berlin i 1911, er det slående hvor mange som faktisk reiste hjem med gode minner. Særlig bryter Trygve Danielsens fortelling om livet på reise i Europa på 1930-tallet med de fleste forestillinger man eventuelt måtte ha om utstillingene som utbytende og fornedrende. Ikke minst gir den et helt annet inntrykk av livet i dyrehagen enn det man har hatt for vane å anta. Trygve Danielsen deltok på en av de siste levende utstillingene sammen med sin familie som elleveåring. Med et barns blick på reisen forteller han om et liv som fortonet seg som ”rene julestemningen”. Publikum ga ungene penger, gaver og godterier hvor de enn kom. I dyrehagen i Zürich forelsket han seg i datteren til restaurantbestyreren, samme sted vakte det oppstandelse da ”Løven Felix” en natt rømte og angrep ett av reinsdyrene, mens han i dyrehagen i Paris lurte seg ut av leiren og ble satt til å selge billetter som straff.⁷⁶⁶

⁷⁶⁵ Kvikne 1942:511. *Rørosboka*, Jünge 2004. Om Krøyts-namn og Krøyts-folk. I *Årbok for Sparbu Historielag*.

⁷⁶⁶ Danielsen, T. Utenlandsreisen 1933-34. Upublisert manus. Se også Danielsen, B. W. 2007. Min far har råkjørt med reinsdyr og pulk - i Paris! I *Ottar*.

Figur 63 Et litt annerledes bilde fra Jardin d'Acclimatation
”Minde fra Paris zoologiske have 29 august 1933.
Trygve [til høyre] med den norske sendemannens sønn”
Kilde: Privat

Danielsens historie kan stå som en betimelig påminnelse om hvor ensidig forestillinga om utstillingsdeltakerne som passive offer er. Danielsen, som seinere utdannet seg til bygningsingeniør, besøkte for øvrig Zürich for en av sine arbeidsgivere i 1980. Han oppsøkte da dyrehagen hvor han hadde blitt utstilt som barn. Ifølge Danielsen var det en fordel at utstillingene fant sted i dyrehager fordi det fantes veterinær og fagkyndige folk der som sørget for at reinsdyrene fikk ordenlig stell. I Paris hadde gruppen blitt tilbudt husvære ut mot en bråkete gate, men foretrakk heller å bo i teltleiren i den langt mer idylliske Bologneskogen hvor dyrehagen lå. I utstillinga *Gellielaaketje. Sørsamisk mangfold i dag* som museet på Røros arrangerte for noen år siden, oppsummerte Danielsen sine opplevelser fra reisen på følgende vis:

Overalt ble vi godt mottatt [...] Jeg hadde det moro hele tida [...] Jeg kom i kontakt med jevnaldrende og fikk kamerater overalt, og jeg lærte meg mange språk. Det var litt annerledes for foreldrene mine. De fikk ikke den samme kontakten med folk som vi barna. De hadde det ikke like lett med språket. Det var nok bekymringer selv om vi barna ikke forsto det.⁷⁶⁷

⁷⁶⁷ *Utenlandsreisen 1933-34*. Håndskrift etter Trygve Elias Danielsen (1922-2005). *Gellielaaketje – Sørsamisk mangfold i dag*. Utstillingskatalog, Rørosmuseet 2001. Utdrag av håndskriftet er seinere publisert i *Jul i Fjellheimen*, 1996 og Bente Waage Danielsen, 2007, *Min far har råkjørt med reinsdyr og pulk – i Paris! I Ottar* nr. 4.

Reisen ble på mange måter et vendepunkt for Danielsen som nok hadde kjent omkostningene ved å være annerledes selv om det kanskje først og fremst var arbeidsledigheten som satte sitt største preg på hverdagen på Røros på 1930-tallet. Til tross for at opplevelsen også rommet negative hendelser, arrangøren stakk som nevnt av uten å gi deltakerne oppgjør da foretaket gikk konkurs, tilegnet Danielsen seg kunnskaper og erfaringer som kom til nytte seinere i livet. Særlig skulle han utmerke seg i tysk. Noen år etter utenlandsreisen bygde foreldrene til Trygve hus på Røros slik alle samiske familier i området skulle gjøre i løpet av mellomkrigstida. I forbindelse med omlegginga av reindriften fra en kombinert kjøtt- og melkeproduksjon til en ren kjøttproduksjon var det ikke lenger nødvendig at hele familien fulgte reinen på beite.⁷⁶⁸ Andre begynte med gårdsdrift som tilleggsnæring til reindrift eller slo inn på alternative leveveier. Selv om han var født som eldste sønn av ”reingjæter Petrus Danielsen og hustru Elisabeth” vokste Trygve opp uten at omverdenen nødvendigvis kjente til hans samiske bakgrunn. Eller som han selv uttalte det: ”Kofte har jeg kun brukt som barn i utlandet”.⁷⁶⁹ Som for mange andre utstillingsdeltakere som opplevde at deres tradisjonelle levevis var i ferd med å forsvinne, ble utstillingene også en arena for å gjenoppleve aspekter ved dette.

I likhet med Trygve Danielsen har mange av deltakerne hatt eksepsjonelle opplevelser. Særlig må kontrastene ha vært store for mange av deltakerne på verdensutstillinga i Chicago i 1893. Selv i dag er det vanskelig å forestille seg hvordan det må ha vært å komme fra en relativt enkel tilværelse i det lille tømmerhuset i fjellbygda Strådalen i grensetraktene mellom Nord-Trøndelag og Jämtland, slik tilfellet var for Margrete Olsdatter Krøyts og hennes familie, til verdensutstillinga og den pulserende storbyen Chicago. På 1890-tallet framsto Chicago allerede som en moderne by. En brann hadde ødelagt store deler av bebyggelsen og i gjenoppbyggingsfasen ble verdens første skyskrapere reist i silhuett mot Michigansjøen. Hotel Dearborn hvor deltakerne ble innlosjert ved ankomst var et slikt høyhus. Ennå i dag kan bygningen oppleves midt i Chicago med den karakteristiske opphøyde jernbanen rett utenfor, også den fantes. Verdensutstillinga på sin side introduserte for første gang et større publikum for nyskapinger som neonlys, hamburgere og Juicy Fruit.

⁷⁶⁸ Falkenberg, J. 1984/85-86. Fra nomadisme til fast bosetning blandt samene i Rørostraktene. I *Åarjel - saemieh*.

⁷⁶⁹ Gellielaaketje. Sørsamisk mangfold i dag. Utstillingskatalog, Rørosmuseet 2001

Livet på utstilling etter at publikum har gått hjem er ofte blitt oversett eller underkommunisert i framstillinger av de levende utstillingene, selv om mulighetene som da bød seg utvilsomt har vært en sterkt medvirkende årsak til deltakelsen. Dette er imidlertid ikke like fremtredende i samtidige kilder. Ifølge ei amerikansk avis fra 1893 ”rev” Nils Thomassen Bull en dag av seg selskinnssele og skinnvest ”and went for a holiday, taking a couple of his wives and dozens of his children to Hagenbeck’s animal show”.⁷⁷⁰ Tilsvarende har mangel på mulighet til å oppleve landet man kom til ”naar deres nærværelse ikke var behøvelig”, blitt framhevet som et brudd på avtalen slik tilfellet var med Aslak T(h)uri og hans gruppe.⁷⁷¹ Da gruppa som reiste rundt for Hagenbecks Sirkus i 1926 vendte tilbake til Røros, uttrykte de uforbeholden begeistring for oppholdet sitt til *Waren Sardne*. Trolig var det også ment som et spark til nettopp kritiske røster når avisa, redaktøren var som nevnt den ene utstillingsdeltakerens bror og hadde selv vært i Chicago som barn, avsluttet omtalen av rørossamenes reise med å konkludere: ”[Hvem kan vel betenke dem deres begeistring] når man hører at de har besøkt ikke mindre end 37 tyske storbyer – og sett all den skjønnet og prakt og all verdens forunderlige, rare ting som neppe nogen trangskoltet ødemarksbeboer kan ha drømt om”.⁷⁷² Ifølge *Tromsøposten* var samtlige samer som opptrådte på Alexsandrapalasset i London i 1885: ”Folk, der sidde i forholdsvis gode Kaar og som derfor, ligemeget drevne af Reiselyst som af den pecuniære Fordel, have ladet sig engagere”.⁷⁷³ Ole Nilsen Ravna (1841–1906) som seinere deltok på Fridtjof Nansen ekspedisjon over Grønlandsisen i 1888 og på ekspedisjonen til Knud Rasmussen i 1905, var som nevnt en av samene som ble utstilt her. Den samme avisa vitner for øvrig om at utstillingsdeltakelsen også var en hendelse av betydning for lokalsamfunnet. Korrespondenten i Karasjok skriver:

Saa let som Lapperne, der jo ere vante til stadigen at flakke omkring, i regelen tager [?], naar de forlade sine egne, ligesaa betydningsfuld syntes denne Afreise at være. Paa den forbi Kirkestedet løbende Elv hadde alle de, der kunde gaa, samlet sig til Affsked. En ganske broget Forsamling.⁷⁷⁴

Utsagnet motsier med andre ord antakelsen om at deltakerne var marginaliserte individer. Dette var i all overveiende grad ikke tilfelle. Deltakerne på de levende utstillingene var først og fremst

⁷⁷⁰ Plaisance is filled. *The Chicago Daily*. 5. juni 1893:2.

⁷⁷¹ De svenske lapper paa nordlandsutstillingen. *Waren Sardne*. 23. desember 1911.

⁷⁷² Samerne ved Hagenbecks Sirkus er kommet hjem igjen. *Waren Sardne*, 1. desember 1926.

⁷⁷³ *Tromsøposten* 15. april. 1885: 2.

⁷⁷⁴ Fra Karasjok. *Tromsøposten*, 15. april 1885: 2.

vanlige familiefolk. Av rundt fire hundre samiske deltakere var minst en fjerdedel barn. Tvert i mot har opplevelsene og erfaringene man har gjort seg i enkelte tilfeller resultert i at utstillingsdeltakerne har økt sin anseelse i lokalsamfunnet, slik også Trygve Danielsen gjorde det i kameratflokken sin. Mer enn femti år etter at Jens Thomasson Holm (1794–1834) døde ble han fremdeles husket av folk på Røros som ”Engelsk Jens”.⁷⁷⁵

Figur 64 ”De fleste deltakerne var vanlige familiefolk”
Elisabet Danielsen med barna Peder og Daniel (på fanget)
under reisen til Danmark og Europa 1933-34
Kilde: Privat

⁷⁷⁵ *Ministerialbok for Røros 1829-1844*. Thomassen-Holm døde "paa en Reise til Strinden og Trondhjem". Løøv, A. 1991. *Lappekommisjonen av 1889, Del 1. Erklæringer som private personer har avgitt for Lappekommisjonen om forholdene i nordre del av Hedmark, i Sør-Trøndelag og i Nord-Trøndelag sør for Stjørdalselva - Tevla.*

Et innblikk i deltakernes opplevelser får vi også gjennom Adrian Jacobsens tekster. Selv om hans skildringer er preget av samtidas paternalistiske syn på ikke-vestlige folkeslag sympatiserte han også med folkene han rekrutterte. Særlig om de hadde humoristisk sans og var sjøsterke som han selv slik som Jon Josefsen Porsanger, lederen for gruppa fra Karasjok og Kautokeino ”som alltid var oplagt til Spøg”, og Kaspar Mikkel Okabak, lederen for gruppen av grønlendere som Jacobsen engasjerte for Hagenbeck i 1877. Okabak interesserte seg for alt han så og opplevde på reisen, skriver Jacobsen fra overfarten til København: ”Når seilene ble satt eller revet, var han alltid til stede uten å sjeneres av at skumsprøyten gang på gang slo over hans splinter nye selskinnsjakke”. Den samme Okabak ble for øvrig beskrevet av Hagenbeck som ”en ualmindeligt dygtig Kajakroer og i det hele taget et højtstaaende, karakteristisk Eksemplar af sit Folk”.⁷⁷⁶

I København skal særlig turen med hestedrosje, overnattingen på hotell med gassbelysning, og ikke minst reisen med toget til Hamburg, gjort inntrykk på Okabak, mens en av de andre utstillingsdeltakerne skal ha fått panikk da toget kjørte inn i en tunnel. Mens man i hjemlandet var uønsket i, og gjerne heller ikke fikk tilgang til offentlige sammenhenger, møtte man på utstillingene ofte kongelige og andre betydningsfulle personer. Under oppholdet i Berlin ble gruppen fra Grønland besøkt både av kronprinsessen og hennes to døtre så vel som keiseren selv.⁷⁷⁷ Mens samene fra Karasjok og Kautokeino oppholdt seg i Paris utstyrte Jacobsen dem med franske klær og tok dem med til det fasjonable varemagasinet Grand Magasin de Louvre: ”De lot til at interessere sig meget for Juveler og Piber”, skriver han. I Bergen gikk gruppen på sirkus og ”morede sig meget, især over Clownerne”. I likhet med grønlenderne ble også de samiske utstillingsdeltakerne invitert i selskap under oppholdet. Ved en anledning ble Jacobsen og to samer invitert på middag til en sveitsisk baron og hans ungarske kone. Tilstede var også gjester fra en hel rekke land slik at konversasjonen foregikk både på engelsk, tysk, fransk, italiensk, ungarsk, arabisk, norsk og samisk: ”Det var et sant Babel. Alle var forbausede over, at Lapperne opførte sig saa anstændigt”, skriver Jacobsen.⁷⁷⁸

⁷⁷⁶ Hagenbeck 1911: 52. *Dyr og mennesker*.

⁷⁷⁷ Jacobsen 1946: 52–53. *Gjennom ishav og villmarker*.

⁷⁷⁸ Jacobsen 1887: xxviii, xxvii. *Kaptein Jacobsens Reiser til Nordamerikas Nordvestkyst 1881–1883*. Jacobsen 1946: 54. *Gjennom ishav og villmarker*. Som avslutning på kvelden hadde Okabak og to av de andre deltakerne gitt en oppvisning av en spesiell tremannsdans som var populær på Grønland.

På samme måte som mange av utstillingene, for eksempel utstillinga i Chicago dro veksler på underholdningsverdien som lå i de villes møte med sivilisasjonen utgjør dette også et viktig plot i Jacobsens beskrivelser. Selv om han i de fleste sammenhenger bidrar til å gi et mer nyansert bilde av de levende utstillingene og folkene som var involvert i dem, blir Jacobsens egen agenda tydeliggjort ved at enkelte dagbøker ser ut til å ha vært tiltenkt utgivelse helt fra starten.⁷⁷⁹ I en del sammenhenger har det ligget en bevisst markedsføringsstrategi bak utstillingsdeltakernes offentlige opptredener, slik dåpen i Markuskirken i København var ment å skape blest om samene som da befant seg i byen. Både utstillere og utstilt var tjent med at det kom mest mulig folk til utstillingene.

Selvsagt var ikke alt fryd og gammen. I løpet av turnéen til gruppen fra Karasjok og Kautokeino brøt det ut konflikt mellom Adrian Jacobsen og Jon Gaup fordi sistnevnte skal ha nektet å flå to døde rein. I krangelen som oppsto slo Jacobsen Gaup som også fikk kniven sin konfiskert.⁷⁸⁰ En annen som fikk føle Jacobsens vrede, var tjueårige Tobias, nevøen til Abraham Ulrikab. Tilsynelatende var forholdet mellom Jacobsen og Tobias anspent helt fra starten. ”[H]e nearly had not been taken along”, skriver Ulrikab. Etter gjentatte sammenstøt i Tyskland får Tobias til slutt en omgang med hundepisken. Jacobsen selv nevner ikke episoden i dagboken sin, men skriver heller om foredraget som Virchow holdt, det gode været og de nærmere 16 000 folkene som hadde besøkt utstillinga den dagen. Abraham Ulrikab derimot skriver:

If Mr. J. does this two times, I will write to England as I have been ordered to do [...] Later, he was very friendly to me so I do not write this. Our two women even got silk ribbons immediately. If Tobias is unruly more often, he won't have any payment, but if he is nice, he will have a great payment.⁷⁸¹

Ved en annen anledning organiserte Jacobsen etter bestilling fra Hagenbeck en julemiddag for Abraham Ulrikab og resten av gruppen. Jacobsen skriver i et brev fra Krefeld, nær den hollandske grense:

⁷⁷⁹ Det var for eksempel tilfellet for dagboka fra Labrador i 1880. Ifølge Thode-Arora inneholder manuskriptet flere steder tilføyelser og overstrykninger. Thode-Arora 2002. Abraham's Diary - A European Ethnic Show from an Inuk's participants viewpoint I *Journal of The Society for the Anthropology in Europe*. Side 2.

⁷⁸⁰ Jacobsen 1931. *Die Weisse Grenze*.

⁷⁸¹ Thode-Arora 2002: 6. Abraham's Diary - A European Ethnic Show from an Inuk's participants viewpoint I *Journal of The Society for the Anthropology in Europe*.

Herr Hagenbeck hadde bedt meg om å kjøpe flere julepresanger til eskimoene. Spisesalen sto til vår disposisjon og der var det satt opp et meget pent juletre som vi pyntet. Når alt var klart lot vi eskimoene komme inn. De hadde det svært hyggelig og frydet seg like mye over treet som over presangene. Presangene besto av undertøy, en fele til Abraham og en gitar til Tiggianiak. Hver familie mottok også et stort fotografi som hadde blitt tatt av dem i Praha. Vi drakk vin og var samlet til nærmere elleve på kvelden, intetanende om hvilket grusomt pek skjebnen hadde i bakhånd for oss.⁷⁸²

Det grusomme peket Jacobsen nevner viser til det sørgelige faktum at innen midten av januar 1881 var hele gruppen død av kopper. Fordi det ikke fantes doktor i Labrador hadde vaksineringsen av inuittene blitt utsatt fram til ankomsten i Tyskland. Der ble Jacobsen syk og vaksineringsen igjen forsømt med skjebnesvangert utfall. Allerede før den omtalte julemiddagen hadde tenåringsjenta Noggasak, datteren til Paingo som nektet å la seg undersøke av Virchow, dødd av kopper etter gjentatte feildiagnoser. Ikke lenge etter døde Abraham og Ulrikes fire år gamle datter Sara. Abraham skriver:

also litte Sara stopped living in peace with a great rash and swellings [...] While she was still alive, she was brought to the hospital, where I went with her. She still had her mind when I was there. She still prayed the song: "Ich bin ein kleines Kindelein". When I wanted to leave, she sent her greetings to her mother and little sister. When I left her, she slept; from then on, she did not wake up anymore. For this we both had reason to be thankful. While she was still alive, we went away to Paris and travelled the whole day and whole night through.⁷⁸³

Også samiske utstillingsdeltakere har vært utsatt for tilsvarende prøvelser hvor deres døde har blitt gravlagt og etterlatt underveis.⁷⁸⁴ Hele grupper ble imidlertid aldri utradert av sykdom slik tilfellet var med labrador-inuittene, kawésqar-indianerne i Jardin D'Acclimatation samme år og de australske urinnvånerne som opptrådte i Paris i 1885. Knust og skyldbetyngt over inuittenes død skriver Jacobsen i dagboken sin: "Did I really have to drive these poor brave people to die in a foreign country? How has it come to pass so differently from my intention?"⁷⁸⁵ Ikke desto mindre ba han om å få utlevert Paingos hodeskalle etter at legene hadde obdusert henne – ivrige etter å

⁷⁸² Lutz. 2005:xxiii. *The Diary of Abraham Ulrikab*. Utdrag fra Jacobsens dagbok oversatt fra tysk til engelsk av Lutz, og fra engelsk til norsk av meg.

⁷⁸³ Lutz. 2005:56. *The Diary of Abraham Ulrikab*.

⁷⁸⁴ Det er som nevnt uvisst om Karen og Jens Thomassen Holms datter overlevde oppholdet i London i 1822. I tillegg døde en kvinne i Wien på begynnelsen av 1870-tallet, muligens av kolera, mens tuberkulosen krevde to unge samiske liv i Tyskland på 1920- og 30-tallet.

⁷⁸⁵ Lutz. 2005:xxiv. *The Diary of Abraham Ulrikab*. Utdrag fra Jacobsens dagbok.

finne ut om hun hadde dødd av leddgikt. Som størsteparten av sine fagfeller gikk Jacobsen heller ikke av veien for å samle inn hodeskaller fra tradisjonelle gravplasser ”af Forkjærlighet for det videnskabelige Racestudium”, som han skriver fra reisen til Vancouver.⁷⁸⁶ Etter at resten av inuittgruppen også var død og gravlagt, Noggasak i Darmstadt, ga imidlertid Jacobsen Paingos hodeskalle videre til et fransk museum, kanskje på oppfordring fra Hagenbeck. For inuittenes død gikk også hardt innpå Hagenbeck: ”[J]eg vil ikke ha noe av det til Hamburg”, skrev han til Jacobsen om materialet han hadde samlet, ”siden jeg ikke ønsker å noensinne se inuittenes ting igjen. Hva folk betaler for tingene, bryr jeg meg ikke om, få bare alt unna. Og da mener jeg ALT!”⁷⁸⁷

Utstillingene som situert selvrepresentasjon og kulturell motstand

Blant årsakene til de amerikanske indianernes deltakelse i Buffalo Bills virksomhet (eller William Cody som han egentlig het), framhever Moses særlig betydningen av at forestillingene faktisk bidro til å bevare elementer av indiansk kultur.⁷⁸⁸ Til tross for at de ble utviklet for å tilfredsstille forventningene til et ikke-indiansk publikum, representerte villvest-showene også en mulighet for indianerne selv å kunne formidle kunnskap om sin egen kultur til et fremmed publikum og til å uttrykke stolthet over sin levemåte og sine tradisjoner. I prosessen utfordret de gjerne stereotypiske forestillinger om seg selv. Utstillingene var også kulturutøvelse, selvrepresentasjon i en kolonialistisk situasjon. På et møte i det amerikanske innenriksdepartementet hvor William Cody og hans samarbeidspartnere ble beskyldt for å misbruke og på andre måter sette indianernes interesser på spill, tok lakota-indianeren (den vestligste av siouxgruppen, kjent for sin krigerkultur) Black Heart sin arbeidsgiver i forsvar og ga en flammende tale for indianernes rett til å jobbe i indianershowene: “We were raised on horseback”, argumenterte Black Heart, “that is the way we had to work. These men furnished us the same kind of work we were raised to; that is the reason we want to work for these kind of men”.⁷⁸⁹

⁷⁸⁶ Jacobsen 1887:57. *Kaptein Jacobsens Reiser til Nordamerikas Nordvestkyst 1881–1883*.

⁷⁸⁷ Carl Hagenbeck i brev til Adrian Jacobsen. Oversatt og gjengitt etter Fienup-Riordan, A. 2005: 433. Yup'ik Elders at the Ethnologisches Museum Berlin. Fieldwork Turned on its Head.

⁷⁸⁸ Moses 1996. *Wild West Shows and the Images of American Indians*.

⁷⁸⁹ Examination of the Indians Traveling with Cody and Salsbury's Wild West Show by the Acting Commissioner of Indians Affairs. Commissioner Belt til sekretæren i innenriksdepartementet, 18. november, 1890, Records of the CIA, Correspondence Land Division. LS. Vol. 104. Nov. 11-Dec. 20. 1890. Letter Book 207 200-1. Gjengitt etter Moses. *Wild West Shows* 1996: 103.

En annen lakota-indianer, Luther Standing Bear, forfatter av boka *My people the Sioux* (1928) og seinere skuespiller i Hollywoods indianerfilmer, var uttrykkelig stolt over sin karriere som showindianer. Standing Bear reiste til England med Cody i 1902 etter at den nye politikken til de amerikanske myndighetene gjorde det umulig for ham å brødfø familien sin som kvegrancher. Som Kasson har påpekt, selv om Sitting Bull, Black Heart, Standing Bear og mange med dem trolig aldri ville ha valgt villvest-showene framfor livet på prærien, representerte forestillingene også en mulighet til å opprettholde kontakten med noe som var borte, eller som var satt under hardt press. Man gjorde noe man mestret, likte, som var lønnsomt og i hvert fall ikke mer nedverdiggende enn livet på reservatet.

På samme måte som for siouxindianerne kan det hevdes at de levende utstillingene tilbød samene en mulighet til å få anerkjennelse for og uttrykke stolthet over sin kulturelle særegenhet i en tid man ellers ikke sto høyt i kurs verken hos myndigheter eller andre landsmenn. Deltakerne tilhørte dessuten på mange måter en overgangsgenerasjon som sto overfor valget om å tilpasse sine tradisjoner og levevis, eller utnytte noen av de andre mulighetene som framveksten av det moderne samfunnet førte med seg. Det ene utelukket ikke nødvendigvis det andre. Et fellestrekk ved utstillingsdeltakerne synes nettopp å være evnen og viljen til å tilpasse seg nye omgivelser, til å kombinere nytt og gammelt. Eller som Olof T. Johanssons skriver om sin farfar og tidligere utstillingsdeltaker: ”Min farfar var en progressiv same av den gamla stammen”.⁷⁹⁰

I sin studie av de indianske samfunnene på Amerikas nordvestkyst på slutten av 1800-tallet og begynnelsen av 1900-tallet har historikeren Paige Raibmon nylig vist hvordan kwawaka’wakw (kwakiutl)-gruppen som optrådte på verdensutstillinga i Chicago i 1893 på initiativ fra Franz Boas, omformet og utnyttet forestillinger om “sivilisasjon” og “primitivitet” for å fremme egne interesser.⁷⁹¹ Ifølge Raibmon valgte kwawaka’wakw-gruppen helt bevisst å opptre med en versjon av to av sine mest dramatiske ritualer, vinterdansene Hamat’sa og Hawinalal som inneholdt elementer av kannibalisme, for å undergrave den kanadiske statens påståtte suksess i indianske spørsmål og latterliggjøre misjonærenes ”omvendelse” av kwawaka’wakw-folket. Misjonærer og myndigheter i Britisk Colombia hadde på denne tiden forent sine krefter i et massivt angrep på

⁷⁹⁰ Olof T. Johanssons hemsida.

⁷⁹¹ Raibmon 2005. *Authentic Indians*.

indianerne i området. Vinterdansene var i særlig grad mål for framstøtet mot kwawaka'wakw. For kwawaka'wakw-ene selv var vinterdansene, og da særlig Hamat'sa, et uttrykk for aktelse som kun ble spesielt viktige og utholdende personer til gode.⁷⁹² Samtidig unngikk gruppen å kompromittere sine egne tradisjoner og den mytisk-sosiale ordenen dansen var et uttrykk for, ved at man bevisst valgte en eldre versjon som ikke lenger inngikk i en personlig praksis. Dette var også i overensstemmelse med Boas uttrykte ønske om at gruppen skulle demonstrere gamle skikker. Når dansen ble utført på sommeren hadde den heller ikke samme betydning og beholdt dermed sin hellige karakter. Skrekkslagne tilskuere var vitne til at gruppens leder, den tidligere nevnte George Hunt, flerret hud fra ryggene til utøverne med et barberblad og knyttet hudstykkene sammen, mens en annen satte tennene i armen hans og bet løs et stykke. Eller som Raibmon har valgt å ordlegge seg i forhold til utstillingas betydning for kwawaka'wakw-ene selv: Når George Hunt rekrutterte folk til utstillinga for Boas og Putnam, gjorde han mer enn å tilby dem en spennende og inntektsbringende jobb. Utstillingene representerte også en anledning til å trosse kirkens og de kanadiske myndighetenes assimilasjonspolitik på en internasjonal arena, til offentlig å stadfeste kwawaka'wakw-folkets kulturelle overlevelse og politiske standhaftighet.⁷⁹³ De levende utstillingene kan med andre ord også forstås som kulturell motstand ved at de ble brukt til noe annet enn det arrangørene, kanskje også publikum, oppfattet. Eller som Moses har påpekt for villvest-showene: "For fifty years, the only place to be an Indian – and defiantly so – and still remain relatively free from the interface of missionaries, teachers, agents, humanitarians, and politicians was in the Wild West Show".⁷⁹⁴ I et slikt lys kan Nils Thomassen Bulls joik ved åpninga av den nye jernbanen på verdensutstillinga i Chicago i 1893 forstås som mer enn underholdning. Den kan også betraktes som en politisk handling.⁷⁹⁵ Uavhengig av intensjonene ble dessverre utfallet ofte det samme, nemlig en stadfesting av folks oppfatning av utstillingsdeltakerne som primitive.

⁷⁹² Dansen beskrives for øvrig av Adrian Jacobsen som i motsetning til den lokale øvrigheten ikke fordømmer den, men i stedet forklarer for leseren hva den betyr for de involverte: "At spise Menneskekjød gjælder meget mer hos Quakultindianerne som en særlig og udpræget Forrettighed, som kun bliver indrømmet fremragende Personer, der har underkastet sig de sværeste Forberedelser og Selvpinsler. En Indianer, som nedstammer fra en almindelig Slægt, bliver der slet ikke tilstaaet denne Forret; man maa nedstamme fra en Høvding eller en anden berømt mand for at blive indviet til "Hametze" [menneskeeter]. Forberedelsestiden varer fire Aar [...]" Jacobsen 1887: 44-45. *Kaptein Jacobsens Reiser til Nordamerikas Nordvestkyst 1881-1883*.

⁷⁹³ Raibmon 2005: 50. *Authentic Indians*.

⁷⁹⁴ Moses 1996: 278. *Wild West Shows and the Images of American Indians*.

⁷⁹⁵ T will be a strange train load. *Chicago Daily Tribune*. 7. juni 1893: 3.

Selvfølgelig har mange av utstillingsdeltakerne innsett utstillingenes kulturelle betydning. Eller som Deloria skriver: "as transitional educational device wherein Indians were able to observe American Society and draw their own conclusions, the Wild West was worth more than every school built by the government on any of the reservations".⁷⁹⁶ En del av dem har også forsøkt å ta kontrollen over sin egen representasjon. I et brev til den amerikanske presidenten og kommisjonen for verdensutstillinga i Chicago ba en stor gruppe ledere fra Nedre Brulé og Crow Creek-reservatet i Sør-Dakota om tillatelse til å organisere sin egen utstilling av indiansk liv og historie siden Columbus og hans menn satte sine bein på kontinentet. Som nevnt ble utstillinga arrangert til minne om hendelsens firehundreårsjubileum. I brevet forklarte de at deres folk var nedslått over tapet av jaktmarker og sine mislykkede forsøk som jordbrukere. De pekte også på årsaken til situasjonen: "We are almost in despair", skrev de "and it is inevitable that our people trace the cause of that despairing to the very event which, with such large expending of wealth you are about to celebrate". Gruppen ville gjerne vise at deres utvikling de siste fire hundre år var "much greater than usually supposed". Samtidig ga de uttrykk for at det verken var passende eller klokt å feire en slik hendelse uten engang å ta i betraktning hva den hadde betydd og fremdeles betød for "a people once great in numbers, power and empire; and who still constitute a considerable part of the people of this most beautiful and for you, prosperous country".⁷⁹⁷ Brevet kom imidlertid aldri lenger enn til arrangørenes skuffe.

Andre vitnesbyrd viser hvordan de utstilte folkene kunne bruke utstillingen til å fremme sine egne synspunkter og politiske budskap. I likhet med Ole Nilsen Ravna hadde flere av de inuittske utstillingsdeltakerne hatt befatning med polarforskerne. Under Alaska Yukon Pacific Exposition i Seattle i 1909 benyttet Esther Eneutseak fra Labrador medias oppmerksomhet til å kritisere måten offentligheten overså inuittenes innsats for den polare forskningen i hyllesten av at Fredrick Cook og Robert Peary hevdet å ha nådd Nordpolen. Begge ekspedisjonene var i betydelig grad basert på inuittsk deltakelse og kunnskap. Cook hadde vært alene som hvit mann på sin.⁷⁹⁸ Selv kjente Eneutseak Peary fra New York hvor hun i en periode bodde. Da Cooks ubekreftede påstand om å ha nådd nordpolen ble kjent i USA ble inuittene i Seattle bedt om å kommentere hendelsen:

⁷⁹⁶ Deloria 1982: 45-46. *Buffalo Bill and the Wild West*.

⁷⁹⁷ Brev. Mai 1891. Boks 34. Fredric Ward Putnam Papers. Harvard University Arkiv. Sitert og oversatt etter Raibmon 2005: 48. *Authentic Indians*.

⁷⁹⁸ Sure Pole is Found. Nebraska State Journal. 3. September 1909:2

The party of Labrador Eskimos at the world's fair [Alaska Yukon Pacific Exposition] was delighted when told that Dr. Cook had discovered the pole. None of them had ever met Cook, but they all knew all the other recent explorers who had gone north by the way of Greenland. Chief Aputek [en av de andre deltakerne, min merk.], Peary's guide in several expeditions, who was with him in his farthest north trip, can speak no English and referred reporters to Enutseak, who has been interpreter for many explorers. Enutseak was inclined to criticize all Arctic explorers because they never gave the Eskimos credit for any achievements, but claimed all the credit for themselves. Of all such offenders Peary was the worst, said Enutseak, and he (*sic*) was glad Cook had won the glory.⁷⁹⁹

Blant alle folkene som har gjort karriere som ekte innfødte er historien om Esther Eneutseak og hennes datter Nancy Colombia særlig bemerkelseverdige. Som Jim Zwick har vist ble de pionerer i dette markedet på flere måter.⁸⁰⁰ Eneutseak hadde kommet til verdensutstillinga i Chicago femten år gammel, ugift og gravid som en av beboerne av eskimo-landsbyen hvor Nancy Colombia ble født. Mens de andre deltakerne dro tilbake til Labrador etter utstillinga flyttet Eneutseak til New York hvor hun fikk jobb for nettopp Robert Peary og American Museum of Natural History som hushjelp og tolk for den tidligere omtalte gruppen polarinuitter han hadde brakt med seg fra Grønland i 1897.⁸⁰¹ To år seinere dro hun selv tilbake til Labrador på oppdrag fra en av sine arbeidsgivere i Chicago for å rekruttere en ny gruppe inuitter til verdensutstillinga i Paris i 1900. I alt førti personer, blant dem Esthers foreldre, datteren Nancy Columbia og flere andre som hadde deltatt i Chicago, fulgte henne til Paris på en utvidet turné som omfattet London, flere byer i Spania, Nord-Afrika og Italia. I løpet av årene som fulgte innledet Eneutseak en omfattende karriere hvor hun og familien opptrådte sammen med andre inuitter på hele åtte store internasjonale utstillinger fra verdensutstillinga i Paris i 1900 til Panama-Pacific International Exposition i San Francisco i 1915. Mellom de store utstillingene opptrådte den stadig voksende familien på mindre utstillinger, fornøylesparker, sirkus og andre steder før de bosatte seg i sørlige California hvor særlig Nancy

⁷⁹⁹ Sure Pole is Found. *Nebraska State Journal*. 3. September 1909. Uttalelsen ble gjengitt i flere aviser, men en del utelot bemerkningen om Peary. Gjengitt etter Zwick 2006:103-104, 179. *Inuit Entertainers in the United States*.

⁸⁰⁰ Zwick 2006. *Inuit Entertainers in the United States*.

⁸⁰¹ Da en av dem, Qisuk, dør fikk museets vaktmester, William Wallace, i oppgave å finne privat losji for de øvrige inuittene. I boka om Qisuks sønn, *Give Me My Father's Body: The Life of Minik, the New York Eskimo*, skriver Kenn Harper (1986:35): "By good fortune Wallace was able to find in the vast city of New York a woman of part-Eskimo blood from Labrador, whom he engaged as maid for the party. She was able to talk with the Greenland Eskimos, though with considerable difficulty, for the dialect of Labrador differs markedly from that of the Polar Eskimos".

Columbia gjorde en ny og vellykket karriere i den amerikanske filmindustriens aller første tiår.⁸⁰² Elleve år før innspillinga av Robert Flahertys berømte film *Nanook of The North* (1922) i kanadisk Arktis spilte Nancy Columbia hovedrollen i – og skrev til dels selv manus for – flere filmer om inuittenes levesett med utgangspunkt i Hollywoods filmstudio.⁸⁰³

Figur 65 "Inuit Celebrity" Nancy Helena Columbia Palmer reklamerer for Ausstellung Nordland Berlin 1911

Kilde: Hagenbeck-arkivet i Hamburg

⁸⁰² Eneutseak giftet seg etter hvert med innehaveren av eskimolandsbyen i Luna Park på Coney Island, John Smith.

⁸⁰³ Deriblant "The Way of The Eskimo" som Selig Polyscope Company i Los Angeles utga i 1911 og "Lost in the Arctic" som utkom seinere samme år. Forut for disse innspillingene hadde imidlertid flere filmselskap gjort opptak med utgangspunkt i utstillingene. Zwick 2006: 109:120. *Inuit Entertainers in the United States*. For øvrig må valg av filmtema – og folk – igjen ses i forbindelse med den polare utforskningen som fant sted i samme periode, ikke minst Amundsen og Scotts kappløp mot sydpolen. Etter innspillinga av disse to filmene dro familien igjen på en lengre Europaturne. I løpet av denne tiden ble de engasjert på Nordlandsutstillinga i Berlin 1911 sammen med mer enn hundre andre "polarboere".

Utstillingene som kontaktzone

Men utstillingen kan sees som mer enn et sted hvor man kunne formidle – eller motta – informasjon om fremmede kulturer og deres situasjon. Utstillingene kan også sees som ”kontaktsoner” slik antropologen Mary Louise Pratt har definert dem: Møtesteder for ulike kulturer, markeder for dialog, kommentarer og forhandlinger om identitet i en ellers maktskjev kontekst.⁸⁰⁴ Begrepet er et forsøk på å adressere den romlige og tidsmessige sameksistensen som inntreffer når livsløpene til mennesker som tidligere har levd atskilt av geografiske og historiske omstendigheter krysser hverandre. I den sammenheng er det viktig å presisere at utstillingene ikke bare har vært et møtested hvor et vestlig publikum møtte ikke-vestlige folkeslag, som i hovedsak har vært framhevet hittil i avhandlingen. Det har også vært et møtested for urfolk og minoriteter seg i mellom. Mens samene fra Karasjok og Kautokeino ennå befant seg i Hamburg i 1879 møtte de for eksempel både nubierne og aonikenk-gruppen som jobbet for Hagenbeck delvis samtidig. Pichocho, lederen av aonikenk-gruppen og høvding for sitt folk på pampasen hadde da bedt om å få treffe den samiske gruppens ”høvding” (Jon Josefsen Porsanger). Jacobsen skriver følgende om scenen som utspilte seg mellom de to urfolksrepresentantene, den ene fra det sørligste Amerika, den andre det nordligste Europa:

Vor Patagonier [...] forlangte at blive ført til Høvdingen for at hilse paa ham. Jeg gjorde saa, og vor gode Patagonier udførte straks de Hilseceremonier, som brugtes hos dem; dette tog over ti Minutter og bestod i alle mulige Slags Bøininger og Krumninger af Legemet. Lapperne, for hvem denne maate at hilse paa var ganske ny, saa forbauset paa Patagonieren. Da denne var ferdig med sin Hilsen, overtog den ældste og intelligenteste Lap at besvare den. Han efterabede nu Patgonierens Miner og Bevægelser, og denne som ikke anede, at Lappen havde ham tilbedste, troede, at dette var den brugelige Hilsningsmaade hos Lapperne. Derpaa tog de hinanden i Haanden, og dermed var dette Møde, hvor den ene ikke forstod den anden, forbi.⁸⁰⁵

⁸⁰⁴ Pratt 1992: 5. *Imperial Eyes. Travel Writing and Transculturation*. “[...] I like to call “contact zones”, social spaces where disparate cultures meet, clash, and grapple with each other, often in highly asymmetrical relations of domination and subordination”.

⁸⁰⁵ Jacobsen 1887: xxix. *Kaptein Jacobsens Reiser til Nordamerikas Nordvestkyst 1881–1883*. Episoden er også beskrevet i Eissenberger, 1996, 125-126, basert på Jacobsens dagbok. Her går det også fram at det er Josefsen Porsanger som hilser på høvding Pichocho. Hagenbeck gjengir for øvrig en historie om en offiser på et tysk krigsskip ankret opp utenfor Punta Arenas, som ved en tilfældighet traff høvding Pichocho og hans følge etter å ha ridd seg bort på pampasen. Offiseren trodde hans siste time var kommet, men til sin overraskelse uttrykte høvdingen glede over den fremmedes ankomst som han visste hadde kommet med et tysk dampskip (“Vapore Hagenbeck”) og bevertet ham med det beste de kunne tilby før de fulgte ham tilbake til skipet. Hagenbecks skriver: ”Det var vel gjort, gamle Pitjotsche, og jeg takker dig lige saa meget for din Høflighed imod min vildfarne Landsmand, som om du havde øvet det imod mig personlig. Du har ikke glemt den korte Tid, du tilbragte under min Varetægt, og i dit Hjærte har Taknemlighed Bo. Du

Særlig har verdensutstillingene vært betydningsfull for å ha brakt urfolk og minoriteter fra hele verden sammen. På verdensutstillingene levde de utstilte folkene som regel side om side, ”under normal conditions in their natural habitations” som Fredric Ward Putnam uttrykte det, i det halve året utstillingene alltid varte, det vil si fra mai til oktober.⁸⁰⁶ Samelandsbyen på verdensutstillinga i Chicago lå som nevnt vegg i vegg med den vestafrikanske ”dahomeyerlandsbyen”, mens den ”Brazilianske konserthallen” hvor indianere fra staten Maranhão opptrådte lå tvers over gata. I tillegg til den daglige kontakten dette må ha avstedkommet og den kontakten som deltakerne selv har tatt initiativ til, ble utstillingsdeltakerne også brakt sammen gjennom ulike aktiviteter. Ifølge Gertrude Scott ble de uavhengige utstillingene av samer, inuitter og (nord)amerikanske indianere på verdensutstillinga i Chicago sett i sammenheng med hverandre og den etnografiske utstillinga av ulike indianerstammer som lå inne på hovedområdet. Av disse lå bare samelandsbyen på The Midway. De uformelle forbindelsene som knyttet utstillingene sammen skal også ha resultert i en rekke fellesaktiviteter senere i utstillinga.⁸⁰⁷ Kontakten som oppsto mellom urfolk og minoriteter gjennom de levende utstillingene kan – som vi skal se – ikke undervurderes.

De levende utstillingene som ”renselsesarbeid” og relasjonelt felt

I boka *Vi har aldri vært moderne* hevder Latour at moderniteten er tuftet på troen på at verden er grunnleggende splittet. Dikotomien mellom natur og kultur er fundamental, men hadde ikke bare betydning for vår egen forståelse og ordning av verden. Den skapte også et skille mellom *oss*, de moderne som kan skille kultur fra natur, og *de andre*, de førmoderne eller primitive, de som ikke forstår forskjellen og roter det hele til i en fryktelig røre av natur og kultur, mennesker og ting.⁸⁰⁸ Selv om ingen har blandet mer enn *oss*, røren aldri vært større (– og vi følgelig ”aldri har vært moderne”), er hele vårt kunnskapsbilde tilpasset en segregert, splittet verden. Når denne graverende uoverensstemmelsen mellom (selv)representasjon og praksis likevel har vist seg så

er jo riktignok kun en brun, i ugarvede Skind klædt Indianer, men alligevel føler jeg mig æret ved Tanken om, at jeg i dig har en Ven derovre paa den vilde Pampa”Hagenbeck 1911:64-66. *Dyr og mennesker*.

⁸⁰⁶ Johnson, R. 1897. *A History of the World's Columbian Exposition Held in Chicago in 1893*. Bind 2: 315. Gjengitt etter Raibmon 2006: 38.

⁸⁰⁷ Scott 1991: 305. *Village Performance: Villages at the Chicago World's Columbian Exposition 1893*.

⁸⁰⁸ Latour, B. 2005. *Vi har aldri vært moderne*.

overlevelsedyktig skyldes dette, ifølge Latour, at moderniteten og de ulike vitenskapene kontinuerlig skaper og vedlikeholder skillene. Vitenskapelig praksis har i stor grad blitt et rensesarbeid, der alt som eksisterer må plasseres innenfor to distinkte ontologiske sfærer, som ting eller mennesker, objekter eller subjekter.⁸⁰⁹ Samtidig har dette produsert og reproduisert skillet mellom oss og de andre.

Analysene og omtalene av de levende utstillingene kan langt på vei sees som et uttrykk for denne grunnleggende ontologien. Skillet mellom de moderne, utstillere og besøkende, og de førmoderne, utstillingsdeltakerne, er tatt for gitt og utgjør et premiss som videre fortolkninger og analyser kan baseres på. Som vist var utstillingene langt mer komplekse og mangfoldige til å la seg representere gjennom slike ekskluderende dikotomier. De var bokstavelig talt blandinger eller hybrider, heterogene felt der dyr, ting og mennesker, natur og kultur, utstillere og utstilt, hjemlig og fremmed, var viklet inn i hverandre. Selv om de kanskje var skapt for å synliggjøre skillet mellom de moderne og de primitive, mellom oss og dem, kultur og natur, kom de derfor paradoksalt nok til å undergrave sitt eget budskap. For nettverkene som ble etablert og oversettelsene som fant sted – mellom impresarier, mellommenn, forskere, innfødte, ting, reinsdyr, presse, besøkende og utstillingsarenaer – var alt annet enn rene og dualistiske. Selv om den ytre, formaliserte og normaliserte ramma rundt selve utstillingene til en viss grad kan sies å ha skjult den hybride praksisen som lå til grunn for dem, var dette neppe tilstrekkelig til i seg selv å skape deres dikotomiserte virkningshistorie. Snarere er det nok slik at de historiske analysene av utstillingene har fungert som ”retrofitting”, som en tilpasning i forhold til den dominerende ontologien og følgelig som rensesarbeid.⁸¹⁰

Som jeg har forsøkt å vise i dette kapitlet utgjorde deltakerne selv en betydelig kraft i konstitueringa av utstillingene som hybride og relasjonelle felt. De levende utstillingene representerte med andre ord ikke bare en gitt teknologi, en vestlig infrastruktur der levende mennesker fra andre deler av verden ble formet og kategorisert, og hvor utstillingsfolkene og deres ting passivt inngikk som ”intermediaries”. Tvert om synes det kontrasterende begrepet ”mediators” langt mer dekkende for deres roller i denne virksomheten, aktører som omformer, oversetter, vrir og vender.

⁸⁰⁹ Latour, B. 1993: 97-103. We have never been modern. I

⁸¹⁰ Latour 1999: 170-171. *Pandora's Hope*.

Utstillingsdeltakerne brakte med seg sine egne forutsetninger, livserfaringer, materielle uttrykk, praksiser, synspunkter og stemmer til utstillingene, og i møtet mellom alle disse aktørene var ikke utkommet gitt. Men i likhet med siouxindianerne, inuitter, grønlandere og en del andre urfolk synes samene å ha hatt større kontroll over egen deltakelse og vært mer forberedt på de situasjoner de kom til å bli utsatt for. En nærliggende forklaring synes å være den mobile og fleksible teknologien som samene, siouxindianerne og inuittene levde med, deres erfaring med reiser, handel og kulturmøter, til dels også lønnsarbeid, som gjennom årenes løp hadde resultert i en ”knowhow” som ikke var en forseglet type kunnskap utelukkende relevant for ”innfødte” kontekster og derfor dømt til overkjørsel eller undergang i møtet med situasjonene utstillingene avstedkom. Tvert om kan det hevdes at denne typen kunnskap lettet forhandlingene og gjorde dem i stand til å omforme den koloniale situasjonen de befant seg i til hybride konstallasjoner – noe som også tjente deres interesser og gjorde en vanskelig situasjon levelig. Som James Clifford har påpekt har det aldri vært snakk om å velge det ene eller det andre, reindriftslivet eller det urbane livet, tradisjon eller modernitet, men om å opprettholde en levelig vekselvirkning, en mellomting, som en del av urfolks kontinuerlige maktkamp.⁸¹¹

⁸¹¹ Clifford, J. 2001:471. Indigenous Articulations. I *The Contemporary Pacific*.

Kapittel 7 De levende utstillingenes betydning og virkningshistorie

I denne avhandlinga har tilkomsten og utviklinga av de levende utstillingene blitt forsøkt forstått i lys av en bredere massekulturell og utstillingshistorisk bevegelse hvor gjenskapelsen av kulturell kontekst har vært et karakteristisk trekk. Forunderlig nok har de levende utstillingene bare unntaksvis blitt analysert i et slikt perspektiv. I stedet har man vektlagt deres betydning som instrument for politiske og ideologiske diskurser og den mer perifere forbindelsen til antropologi. I forlengelsen av dette har også statlig regisserte utstillinger, og forhold og diskurser som gjaldt her, blitt framhevet på bekostning av den langt mer omfattende kommersielle virksomheten. Symptomatisk nok har slike analyser ofte tatt utgangspunkt i utstillingene slik de framsto i sin moderne form i siste del av 1800-tallet, mens førmoderne forløpere har blitt oversett eller avskrevet som ”noe annet”. Det kronologiske sammenfallet mellom rasediskursene og utstillingenes ”glanstid” har nærmest blitt forklarende i seg selv, og dermed også for hva som skjedde videre og etter hvert brakte utstillingene – i denne formen – til opphør.

Samlet har dette resultert i en nærmest ensidig negativ forståelse av de levende utstillingene. Utstillingene har først og fremst blitt oppfattet som en iscenesettelse av rase og primitivitet, mens vektleggingen av likhet og hjemlighet som synes å ha vært like sentrale trekk ved denne på alle måter motsetningsfylte virksomheten, har blitt oversett. Utstillingene har blitt sett på som et ekstremt, pinlig, men tross alt episodisk utslag av forfeilete ideologier og teorier, noe som følgelig heller ikke har gjort dem til et fenomen av større akademisk betydning. Deres forbindelse til kommersialisme og massekultur har neppe heller bidratt til å øke denne betydningen.

I dette kapitlet vil jeg utfordre denne diskrediteringen gjennom å fokusere på utstillingenes betydning som massemedium og sjangerskaper, og særskilt på virkningene de fikk musealt. Jeg skal i dette siste kapitlet også diskutere hvilken rolle de levende utstillingene kan ha spilt i forhold til politisk bevisstgjøring, og i forhold til seinere iscenesettelser, levendeliggjøringer og kommersialisering av samisk kultur. I hvor stor grad er oppfatningen av slike iscenesettelser preget av de samme troper og forforståelser som har preget oppfatningen av de levende utstillingene? I den sammenheng er det viktig å se nærmere på hvorfor utstillingene opphørte og hva de eventuelt ble erstattet av.

De levende utstillingenes fall og gjenkomst

Når de levende utstillingene avtar fra 1920- og 30-tallet av skyldes dette flere forhold, noen mer betydningsfulle enn andre. Etter første verdenskrig ble utstillingene møtt med massiv motstand fra de akademiske miljøene, ikke minst fordi antropologiens endrede siktemål hadde gjort utstillingene lite relevante i en vitenskapelig sammenheng. Utstillingene framsto mer og mer som en kuriositet, en anomali, i det vestlige samfunnet. Ikke bare hadde utstillingene blitt moralsk problematiske i forhold til den økte oppslutninga om menneskehetens likeverd. Enda viktigere var det kanskje at fornøylesparker, dyrehager og sirkus hadde kommet i konflikt med det profesjoniserte og disiplinære museet som den nye formidleren av kulturell forskjellighet. Et eksempel på dette er de voldsomme protestene det vakte blant ”den bildade almännheten” i Sverige da planen om å anlegge en sameleir under Göteborgsutstillinga i 1923 ble kjent. Initiativet til leiren kom fra en samisk gruppe uten at dette formildet reaksjonen. Omtalte Karl Bernhard Wiklund, professor i finsk-ugriske språk, uttalte at planen ”stridde så avgjort mot alt vad både jag och väl även andra anse vara utmärkande just för Göteborg”.⁸¹² Betegnende nok var det ikke bare utstillingen i seg selv Wiklund oppfattet som problematisk, selv om han også protesterte mot den – både som svenske og samenes ”sterkere bröder och grannar”, som han ordla seg. Verre var det at utstillingen skulle finne sted på et ”nöjesfält”, nærmere bestemt det som skulle bli tivoliet Liseberg, og ikke på en ”verkelig etnografisk anläggning” av Skansens art. Utstillinger av kultur, det være seg ”lapska nomader eller bohusländska fiskare eller västgötabrukare eller andra goda svenska medborgare”, hadde ingenting på et slikt sted å gjøre.⁸¹³ Torsten Kolmodin, en annen ”av våra främste lappologer”, omtalte påfunnet som ”utomordentlig smaklöst” og jevnførte den samiske gruppens initiativ med prostitusjon.⁸¹⁴ Som Wiklunds protest antyder er forståelsen av faglig legitime kontekster for representasjon av kulturell forskjellighet minst like avgjørende som selve fenomenet med å utstille levende mennesker. Når anlegginga av en ”dvergutstilling” samme sted ikke resulterte i en tilsvarende opphetet debatt, har dette trolig sammenheng med freakshowets – på dette tidspunkt –

⁸¹² Lappmenageri på nöjesfeltet i Göteborg. *Svenska Dagbladet*. 29. januar. 1923

⁸¹³ Ibid. 1923. Hvem den samiske gruppen var fremgår ikke, men den omfattet ca. 20 personer. For øvrig ble den tidligere omtalte Nordlandsutstillinga i Berlin i 1911 og den ”skandal det väckte – även ”nationalklädda svensk allmoge” var engagerad för att biträda med ”folkdanser” framholdt som et eksempel man ikke ønsket å etterfølge.

⁸¹⁴ Skarp opposition mot lappläget. *Göteborgs Tidningen*. 31. januar 1923. En tilsvarende holdning kom til uttrykk i Wiklunds brev: En utstilling var ”ett utmärckt tilfälle att tjena pengar i lättja”. Men som han forstetter ”sådana lappar böra emellertid icke direkt uppmuntras därtill, utan att i stället läras till arbete, tycks det. Och de bättre lapparna, och dom måste vi dock hålla för ögonen, skola med vämjelse vända sig i från dette företag”.

mangel på vitenskapelige konnotasjoner. De fleste var innforstått med at dette var rein – og følgelig helt ”ufarlig” – underholdning.⁸¹⁵

Men de levende utstillingene ble møtt med motstand også fra andre hold enn de strengt akademiske miljøene. Tiden etter første verdenskrig avstedkom også politiske og intellektuelle strømninger som tok avstand fra kolonialisme, troen på framskrittet og det vestlige samfunnets overlegenhet mer generelt. I Frankrike ble motstanden i særlig grad uttrykt av surrealistene som tok til orde for en boikott av Koloniuutstillinga i Paris i 1931, den siste i sitt slag i landet. Samme sted vedtok arrangørene å utelate enkelte utstillinger, blant annet etter påtrykk fra Den franske menneskerettighetskommisjonen, samtidig som det ble ansatt mer enn to tusen ikke-vestlige mennesker til å fylle de ulike levende landsbyene på utstillinga. Til tross for boikott, dårlig vær og økonomiske nedgangstider besøkte imidlertid mer enn 33 millioner mennesker utstillinga.⁸¹⁶ I USA iverksatte myndighetene ved Bureau of Indian Affairs (BIA) i 1925 tiltak for å begrense omfanget av villvest-showene. Som ledd i en femårsplan som skulle stimulere indiansk interesse for jordbruk, feavl og et ”mer moderne samfunn” ble det sendt ut et rundskriv til alle potensielle utstillingsarrangører hvor man anmodet dem til å avstå fra å ansette indianere. BIA-agenter som jobbet opp mot siouxindianerne ble bedt om å gi sin tilslutning.⁸¹⁷ Hvorvidt tilsvarende innsigelser ble ytret fra norske, svenske eller finske myndigheter er uvisst, men et svarbrev som lensmannen i Kautokeino har sendt til Adrian Jacobsen i 1924 angående rekrutteringa av en gruppe samer fra området, røper i hvert fall ingen moralske anføtelser. Men som det framgår samme sted fikk også myndighetspersoner som bisto utstillerne god betaling for jobben de gjorde.⁸¹⁸

Et annet forhold som har blitt brukt til å forklare nedgangen i de levende utstillingenes hyppighet, er problemer med rekruttering av folk. Ifølge Nigel Rothfels skyldtes opphøret av Hagenbecks utstillinger i 1931 at skillet mellom naturfolk og kulturfolk ble umulig å opprettholde fordi det ikke lenger fantes ”ekte innfødte” å oppdrive, nærmere bestemt folk som sa seg villige til å innfri

⁸¹⁵ Takk til Anders Houltz som gjorde meg oppmerksom på denne debatten. Et fotografi av ”Staden Lilleputt” er for øvrig gjengitt i avhandlinga hans. *Teknikens Tempel. Modernitet och Industriarv på Göteborgsutställningen 1923* (2003).

⁸¹⁶ Lebovics, H. 2008. The Zoos of the Exposition Coloniale Internationale, Paris 1931. I *Human Zoos*.

⁸¹⁷ Circular No. 5-1142, Eugene D. Mossman, Standing Rock Indian School. Records of the CIA. Classified Files 1907-1939, file 88044-1924 Standing Rock 047, TG 75 NA. Min oversettelse.

⁸¹⁸ Brev fra Hj(almar) Grape, lensmann i Kautokeino, til Herr Kapitään Adrian Jacobsen. Hamburg, 3. november 1924. HAH.

publikums forventninger om ”innfødthet”.⁸¹⁹ Initiativet til den samiske gruppen om å arrangere en leir på Göteborgutstillinga og det at utstillingene flere steder fortsetter etter 1930-tallet, taler imidlertid mot en slik rekrutteringskrise. Ifølge Moses oppsto det regelrett rivalisering på rekrutteringssenteret Pine Ridge mellom utøvere som kjempet om villvestarrangørens oppmerksomhet etter hvert som markedet tilspisset seg, nettopp fordi jobbene var så populære.⁸²⁰ Samtidig ville det ikke være urimelig å anta at stigmatiseringa av virksomheten og en økt politisk bevissthet blant samene og mange andre urfolk har fått betydning for rekrutteringa. Skepsisen til ”sirkuslivet” som enkelte av rørossamene skal ha uttrykt da Jacobsen forsøkte å rekruttere dem for Hagenbeck i 1926, kan være et uttrykk for det. For øvrig synes det betegnende for virksomhetens tiltrekning (eller de utstilte folkenes pressede situasjon) – og statusfall – at lønningene nærmest holdt seg uforandret i tretti, førti år, slik Moses har påpekt var tilfellet for showindianerne. De samiske deltakerne på utstillingsturnéen i Tyskland i 1930 oppga at de fikk utbetalt 100 kroner i måneden hver for jobben de gjorde, altså i overkant av tre kroner dagen forutsatt at de jobbet helgedager.⁸²¹ Dette var mer eller mindre det samme som Daniel Mortensson og deltakerne på verdensutstillinga i Chicago tjente under utstillingenes storhetstid nesten førti år tidligere.⁸²² Men om det ikke var vanskelig å motivere folkene selv synes derimot den økonomiske depresjonen på 1920- og 30-tallet til å ha medført redusert aktivitet. Særlig var de tyske dyrehagene hardt presset. I 1920 stengte Hagenbecks Dyrepark i en fireårsperiode fordi størsteparten av dyrene var døde av matmangel og feilernæring mens sperringa av handelsveier lenge hadde umuliggjort utskifting av både dyr og mennesker.⁸²³

Den trolig viktigste årsaken til utstillingenes markerte nedgang i løpet av 1920- og 30-tallet synes allikevel å være at publikums interesse for fremmede folk og steder i økende grad ble tilfredsstilt gjennom andre realistiske medier som fotografi og museer, men kanskje særlig film. Under de levende utstillingenes seneste leveår hadde film og utstilling sameksistert. Som vist ble det stadig

⁸¹⁹ Rothfels 2002:144. *Savages and Beasts. The Birth of the Modern Zoo.*

⁸²⁰ Moses 1996: 256, 254. *Wild West Shows and the Images of American Indians.*

⁸²¹ Hætta 2007: 33. Samer på utstilling i Tyskland i 1930. I *Ottar*. Til sammenligning anså lensmann Grape i Kautokeino det som tvilsomt at folk på stedet ville jobbe for mindre enn 300 kroner i måneden om de var menn, med en tilsvarende nedre grense på 150 kroner i måneden for kvinner. Brev fra Hj(almar) Grape, lensmann i Kautokeino, til ”Herr Kapitan Adrian Jacobsen, Hamburg. 3. november 1924. HAH.

⁸²² Ifølge kontrakten fikk Nils Mortenson Kant utbetalt 21 kroner uken, mens Mårten Mårtenson og Torkel Anderssen mottok henholdsvis 21 og 28 kroner uken. C38 CC KHS.

⁸²³ Ames 2008:223-224. *Carl Hagenbeck's Empire of Entertainments.*

vanligere å gjøre filmopptak- og innspillinger på utstillingene, og Hagenbeck innså snart mulighetene dette nye massemediet medførte. Allerede fra 1912 og utover ble Hagenbecks Dyrepark jevnlig brukt som studio for filmproduksjoner av ulike slag med firmaet selv både som samarbeidspartner og selvstendig produsent. Mange av filmene ble i tillegg vist på Hagenbecks egen kino som ble åpnet i dyreparken i 1913 og som allerede innen utgangen av året sto for en tredjedel av den totale inntjeningen. Som Ames har påpekt besluttet faktisk firmaet å gå helt over til film under de økonomisk vanskeligste årene uten at dette ble gjennomført.⁸²⁴ I 1926, to år etter at parken og utstillingsaktiviteten av dyr og mennesket ble gjenopptatt inngikk firmaet kontrakt med blant andre Karin Fjellner i gruppen fra Rørosområdet. I kontrakten framgår det at sistnevnte forpliktet seg til ”at medvirke om en film skal laves eller naar det skulle ønskes at filme et teaterstykke, eller noget andet, uden nogen extra betaling”.⁸²⁵

Med tiden kom film til å ta over mye av markedet til de levende utstillingene, men uten å helt fortrenge dem. En medvirkende årsak til det synes å ha vært at utstillingene ikke lenger kunne tilfredsstillende publikums forventninger til et ”sant” bilde av verden slik panoramaet ifølge Oetterman utdaterte seg selv som massemedium rundt 1900.⁸²⁶ Selv om film utvilsomt også hadde begrensninger som realistisk massemedium ble den ikke bare oppfattet som mindre ideologisk og kulturelt problematisk enn utstillinga av levende mennesker. Film kunne dessuten tilby en representasjon som bedre tilfredstilte forventninger om autentisitet og opprinnelig kontekst. Til forskjell fra de levende utstillingene (og film spilt inn i tilknytning til disse) viste etnografisk film (og fotografi) innfødte i sin egen stedlige kontekst, og ikke i en illusorisk gjenskapelse av denne. På den måten kunne de også påberope seg en større grad av ekthet. Eller som undertittelen på Flahertys tidligere nevnte film *Nanook of the North* (1922) lød –“A Story of Life and Love in *Actual Arctic*”. Dette er imidlertid ikke helt entydig, og ikke alle argument som er fremmet for at filmen på grunn av dette delvis fortrenget utstillingene er like overbevisende. Dette gjelder for eksempel Rothfels’ argument om at tilskueren gjennom film og fotografi kunne iakttå fremmede folkeslag utrettelig uten at noen gjengjeldte blikket og på den måten forårsaket ubehag. Som jeg har argumentert for

⁸²⁴ Som Ames nylig har vist i sin redegjørelse av Hagenbeck-firmaets utstrakte, men hittil ukjente forbindelse til filmindustrien, inngikk de i 1919 avtale med Deutsche Éclair Filmselskap (Decla) om å bygge om parken til et moderne filmstudio. Studioet skulle bære navnet ”The Decla Film City in Hamburg-Stellingen”. Ames 2008: 198–233. *Carl Hagenbeck's Empire of Entertainments*.

⁸²⁵ Kontrakt inngått mellom Adrian Jacobsen for Firmaet Carl Hagenbeck og Anna Fjellner på vegne av Karin Fjellner, Røros 20. februar 1926. HAH.

⁸²⁶ Oetterman 1997. *The Panorama. History of a Mass Medium*.

tidligere var nettopp opplevelsen av utstillingas håndgripelige materialitet, og spesielt den direkte kontakten mellom publikum og de utstilte folkene, et vesentlig interessedrivende – og autentisitetsskapende – element ved dem.

Selvsagt var ikke all film som angikk kulturell forskjellighet etnografisk film. Som Moses har påpekt skulle villvest-showene langt på vei gjenoppstå i filmversjon, men med hvite Hollywood-skuespillere forkledd som indianere i hovedrollen. Først på 1990-tallet skulle det bli laget filmer, som *Danser med ulver*, hvor indianske skuespillere igjen ”spilte seg selv” og ble tilskrevet positivt ladete roller.⁸²⁷ I en nordisk sammenheng skulle dette først skje med Ofelaš (Veiviseren) fra 1987 – den første samiske spillefilmen.

At filmen tok over mye av interessen for de levende utstillingene kan mottakelsen av filmene til den svenske natur- og dokumentarfilmskaperen Stig Wesslén være et uttrykk for. I løpet av 1930- og 40-tallet laget han flere filmer om reindriftssamenes liv i forbindelse med sitt virke som naturfilmskaper. Filmene ble særlig populære i Tyskland og Østerrike slik de levende utstillingene hadde vært det før dem. Dette har riktignok av Kjell-Åke Aronsson blitt satt i sammenheng med den sterke naturnostalgi som den tyske moderniteten medførte.⁸²⁸ Det er imidlertid viktig å påpeke kontinuiteten i denne dragingen ved at også interessen for de levende utstillingene kan sees som et uttrykk for det samme. Sånn sett er det heller ikke overraskende at det tidlig ble laget filmer om samenes liv i Tyskland. Allerede i 1913 kom filmen *Turi, der Wanderlap*, regissert av dansken Alfred Lind, og som tok utgangspunkt i Johan Turis liv. Som nevnt tidligere ble Turis bok raskt populær i Tyskland.⁸²⁹ I 1927 kom filmen *Eine Reise unter der Mitnachtsonne* som var spilt inn i Finnmark og som viste reindriftssamenes liv. Opprinnelsen til filmen eller hvilken sammenheng den ble laget i er imidlertid ikke kjent.⁸³⁰

Trolig som et resultat av den kulturindustrielle tilpasninga og økt konkurranse fra film og andre medier hadde de levende utstillingene blitt stadig mer showpreget i løpet av 1920- og 30-tallet. De

⁸²⁷ Moses 1996: 275. *Wild West Shows and the Images of American Indians*.

⁸²⁸ Aronsson, K.-Å. 2010. Stig Wesslén och bilden av det samiska. I *Kamerajägaren. Stig Wessléns skildringar av naturen och det samiska*. Blant de tidligste filmene til Wesslén finner vi ”Arndas – Nordfjällens Konung” (1932), hvor samer bare indirekte inngår, ”Med rajden mot högfjället” (1938) og ”Med lapparna til fjälls” (1944), sistnevnte i samarbeid med etnografen Ernst Manker. Takk til Eva Silvéen som gjorde meg oppmerksom på Wessléns arbeid.

⁸²⁹ Pers. med. Barbara Sjöholm og Jan Olsson ved Filmvetenskapliga institusjonen, Universitetet i Stockholm.

⁸³⁰ Pers. med. Elin Johansen, Høgskolen i Finnmark. Filmen er ikke å finne på Filmarchives online.

såkalte ”kjempepolarshowene” og innføringa av romantiske elementer som brudeprosesjoner er eksempler på dette. Tilsvarende måtte vektlegginga av historiske rekonstruksjoner i villvest-showene gradvis vike plass for rodeo-oppvisninger og komiske innslag fra 1920-tallet og utover.⁸³¹ Tiden hvor de utstilte folkene bare kunne ”være seg selv” var et tilbakelagt stadium. Innfødte folk alene var i denne sammenhengen ikke interessante nok. I hvert fall opplevde Trygve Danielsen at han og familien ikke vakte særlig oppsikt når de under utstillingsoppholdet i Paris i 1934 gikk rundt for å handle på de store markedene iført samekofte – mot slutten fikk de heller ikke utbetalt full lønn som følge av det lave besøkstallet.⁸³² Som en av årsakene til publikums blaserthet har man framhevet økt internasjonal kontakt som igjen gjorde flere byer flerkulturelle. Selv om dette nok var tilfelle enkelte steder bidro antagelig i langt større grad film, utstillingene selv og deres massive markedsføring i form av fotografier, plakater, flyveblad, omtaler, artikler og postkort til å mette publikums interesse. Den enorme produksjonen og sirkulasjonen av postkort alene, flere titusen ble laget med motiv fra utstillingene, sier ikke bare noe om deres omfang, men bærer kanskje også bud om utstillingenes undergang.

De levende utstillingene som massemedium og sjangerskaper

De levende utstillingene fikk en enorm utbredelse, ikke bare gjennom det publikum de selv nådde, men også ved at assosierte representasjoner ble spredd videre i tid og rom. Utstillinger av fremmede folkeslag på verdensutstillingene hadde ikke samme hyppighet som framvisninger i dyrehager, fornøylesparker og sirkus, men nådde til gjengjeld publikum i et enormt omfang. For det er nettopp som massemedium, i samspill med andre visuelle og materielle medier og teknologier, at denne utstillingspraksisen fikk sin spesielle betydning. Og det hører med til historien at i kanskje enda større grad enn andre samtidige massemedier kom de levende utstillingene, gjennom sine nøye iscenesatte og sterkt standardiserte framstillinger, til å normalisere og naturalisere et særskilt bilde av samer og andre urfolk. Utstillingene var utvilsomt med på å forme bestemte kategorier og normer gjennom å visualisere, materialisere og mangfoldiggjøre dem i ulike sammenhenger. De hadde også betydning for populariseringa av rasediskursene og mer eller mindre innbakte sosialdarwinistiske forestillinger. Det finnes for eksempel et utall vitenskapelige og populærvitenskapelige standardverker om rase, særlig i Tyskland, som helt eller delvis tar

⁸³¹ Moses 1996: 255. *Wild West Shows and the Images of American Indians*.

⁸³² Danielsen, T. *Utenlandsreisen 1933–34*. Upublisert manus.

utgangspunkt i fotografier, målinger og beskrivelser fra de levende utstillingene. Utstillinger av mennesker i dyrehager har på denne måten avgjort bidratt til å forsterke oppfatningen av skillet mellom ”naturfolk” og ”kulturfolk”, der primitivitet karakteriseres gjennom å være underlagt, eller å leve i pakt med, naturen.

De levende utstillingenes virkningshistoriske effekt, deres evne til å påvirke publikums syn på samene og andre urfolk var i betydelig grad basert på deres romlige og materielle bestandighet. De levende utstillingene iscenesatte atferder, levemåter, dyr, gjenstander og omgivelser som gjennom sin håndgripelighet framsto som ”naturlig” for folkene som ble utstilt. I tillegg til betydningen dette hadde for oppfatninger om autentisitet og opprinnelighet ser det ut til at de levende utstillingenes uavbrutte vektlegging av kontekst og kulturell rekonstruksjon – ironisk nok – har bidratt til at dette ble ansett som en selvfølgelig utstillingsform når museet etter hvert tok over som den legitime formidleren av kulturell forskjellighet. Både i det etnografiske museet og folkemuseet ble ”miljøet” nøkkelen til å forstå utstillinger av så vel primitive folkeslag som allmue, som for øvrig lenge delte skjebne ved begge å bli betraktet som levninger etter tidligere tiders utvikling.⁸³³ I de (kultur)historiske museene derimot var det endring og kronologiske prinsipper som gjaldt. Til forskjell fra etnografiske og folkemuseale utstillinger med sin gjenskapning av uforanderlig hverdagsliv forankret i geografisk rom, gjerne også iscenesatt utendørs, ble tidsdimensjonen fundamental for forståelsen av ”kulturfolkene” (les: ”Folket” slik man også skulle skille mellom *Volkskunde* og *Völkerkunde*).⁸³⁴

Til tross for at vektleggingen av kontekst og kulturell rekonstruksjon etter hvert ble den dominerende tropen også i folkemuseale og etnografiske utstillinger, er imidlertid de levende utstillingene bare unntaksvis tilskrevet betydning for denne utviklingen. I stedet har man framholdt en rekke andre og tilsynelatende mindre kontroversielle utstillingspraksiser som forbilder. Særlig har man pekt på den parallelle framveksten av en omfattende utstillingstradisjon basert på bruken av livaktige menneskedukker (og utstoppede dyr) framfor levende individer. I europeisk

⁸³³ Om sidestillinga av primitive folkeslag og allmue se for eksempel om John Lubbock og Edward B. Tylor i henholdsvis Trigger, B. G. 1989. *A history of archaeological thought*, Hallgren, C. 1999. Hjalmar Stolpe - en folkbildares utstillingssyn. I *Nordisk Museologi*.

⁸³⁴ Hvordan dette har artet seg i samiske museer se Olsen, B. 2000. Representasjoner av samisk kultur i samiske museer. I *Nordisk Museologi*, Mathisen, S. O. 2010. Likt men likevel forskjellig. Om representasjoner av samisk identitet og forhistorie i samiske museer og majoritetsmuseer. I *Samling og museum*.

sammenheng er den svenske folkelivsgranskeren og skandinavisten Artur Hazelius blitt ansett som særlig avgjørende for denne utviklingen.

Fra mennesker til menneskedukker: Museet som ”intermediary”

Rekonstruksjon som musealt prosjekt har gjerne blitt tilskrevet Artur Hazelius som etablerte Skandinavisk-etnografiska samlingen (seinere Nordiska museet) i Stockholm i 1873 og det nært forbundne Skansen i 1891 – alle friluftsmuseers ”urmor”. For Hazelius var det vesentlig at publikum fikk oppleve komplette kulturmiljø – ikke løsrevne gjenstander satt opp i typologiske og kronologiske rekker. Siktemålet var å framstille folkelivet ”i lefvande drag”.⁸³⁵ Innendørs på Nordiska museet skapte Hazelius derfor ”dioramaer” – tredimensjonale folkelivsscener med realistisk interiør, gjenstander naturtro menneskedukker kledd i fargerike folkedrakter, utstoppede dyr og malte bakgrunner. Utendørs på Skansen rekonstruerte han helhetlige miljøer med bygninger, gjenstander, planter, mennesker og dyr. Rundt utstillingene ble det anlagt en tiltalende park med serveringssteder, promenader og utsiktspunkter. Hazelius tok til orde for en grunnleggende geografisk utstillingsmodell på Skansen. Utstillingene skulle tydeliggjøre ”sambandet emellan en orts naturförhållanden och befolkningens lynne och åskådning”.⁸³⁶ På samme måte som en botanisk hage ikke bare gror ulike vekster, men også imiterer deres voksested hadde Hazelius gjort likedan i sin ”etnografiska trädgård” het det seg.⁸³⁷ Særlig var menneskene viktige for utstillingene her. Levende mennesker, i starten også menneskedukker, bebodde hvert eneste hus, i all hovedsak sesongarbeidere fra landbruksbygdene rundt Siljan, såkalte ”dalkullor”. Til sameleiren ble det imidlertid ansatt ekte samer fra Jämtland. En besøkende til den raskt populære leiren framhevet møtet med ”Mor Nejla” som hilste hjertelig på samisk og bød inn på kaffe, joik og ”otvungent samspråk”.⁸³⁸ For ”fullständigande” av sameleiren ble det i tillegg anskaffet et par lapphunder og reinsdyr, mens det ble plantet graner innimellom de ulike bygningene.⁸³⁹ Aktiviteter som ellers i

⁸³⁵ Hazelius, A 1900:18. Ur Nordiska museets historia, Rentzhog, S. 2007: 17. *Friluftsmuseerna. En skandinavisk idè erövrar världen.*

⁸³⁶ (Skansens) Årsberetelse 1893–94: 99. Gjengitt etter Rentzhog 2007: 19. *Friluftsmuseerna. En skandinavisk idè erövrar världen*

⁸³⁷ Vårt Land, 5. oktober 1891. Gjengitt etter Rentzhog 2007: 19. *Friluftsmuseerna. En skandinavisk idè erövrar världen*

⁸³⁸ Nylund 2008. Sameliv på Skansen. Om natur, kultur, opplevelser och lärande. I *För Sápmi i tiden. Nordiska Museets och Skansens årbok*

⁸³⁹ Hazelius, A. 1900: 15. Ur Nordiska museets historia, Hazelius, A. 1901. Vinterbilder från Skansen.

særlig grad ble gjenskappt var reinkappkjøring, skigåing og simulerte flyttraider.⁸⁴⁰ ”Jag har ej gått de gamla museivägarna, utan brutit nya”, uttalte Hazelius selv om denne utstillingsformen og bidro på den måten til å skape det som Stoklund seinere har omtalt som ”Hazelius-myten”.⁸⁴¹ For selv om Hazelius utvilsomt fikk stor innflytelse for utformingen av et nytt musealt konsept hadde dette flere internasjonale forløpere, noe også samtiden var innforstått med. Likevel nevnes ikke de levende utstillingene som inspirator eller forbilde i museenes tradisjonelle selvforståelse.

Et forhold Stoklund framholder som det viktigste, er forbindelsen til verdensutstillingene hvor miljøutstillinger av folkekultur, primært bondefamiliens, ble et vanlig innslag i løpet av 1860- og 70-tallet. Sverige med Norge gjorde seg tidlig bemerket ikke minst gjennom skulptøren Karl August Södermans virkelighetstro voksdukke som også ble sentrale i Hazelius’ utstillinger.⁸⁴² Ved flere anledninger høstet landet anerkjennelse for ulike nasjonalromantiske voksfigurtablåer som ”Lappkapellet” (Paris 1855), ”Elskar, elskar inte” (Paris 1867) og ”Lillans sista bädd” (Philadelphia 1876, Paris 1878) som alle var basert på kjente svenske malerier.⁸⁴³ Slike dramatiske gjenskapelser – eller *tableau vivants* – med utgangspunkt i kjente kunstverk, berømtheter og hendelser ble en populær underholdningsform i teatre både i USA og Europa i løpet av 1800-tallet, men inngikk også i en rekke andre sammenhenger.

Flere studier har imidlertid vist hvordan kontekstualiserte figurgrupper også ble en vanlig utstillingsform i de mer populærkulturelle voksmuseene, et utstillingsmedium som i likhet med de levende utstillingene fikk ry på seg for å være kommersialisert og derfor mindre seriøst.⁸⁴⁴ Sett i et slikt lys framstår det heller ikke som merkverdig at de europeiske voksmuseene også ble en arena for levende utstillinger, deriblant Castans Panoptikum i Berlin hvor samer ble utstilt. Ofte fortsatte de utstilte folkenes ”etnografiske karriere” etter at de selv hadde avsluttet kontrakten med sine

⁸⁴⁰ Silván, E. 2008. Samiska scener och scenerier. I *Fataburen. Nordiska museets och Skansens Årsbok*.

⁸⁴¹ Stoklund, B. 1993: 91. International Exhibitions and the New Museum Concept. I *Ethnologia Scandinavica*.

⁸⁴² I tillegg til Stoklund omtales disse forholdene også i Brenna 2002:290-292. *Verden som ting og forestilling. Verdensutstillinger og den norske deltakelsen 1851–1900*, Rentzhog 2007:36. *Friluftsmuseerna. En skandinavisk idé erövrar världen*

⁸⁴³ Broberg 1981–82: 52. Lappkaravaner på villovägar. Antropologin och synen på samerna fram mot sekelskiftet 1900. I *Lychnos*, Carlén, S. 1990:57-59. Att ställa ut kultur, Stoklund 1993:94. International Exhibitions and the New Museum Concept. I *Ethnologia Scandinavica*.

⁸⁴⁴ Schwartz 1998. *Spectacular Realities. Early Mass Culture in Fin-de-Siècle Paris*, Sandberg 2003. *Living Pictures. Missing Persons. Mannequins, Museums, and Modernity*, Lange, B. 2006. *Echt. Unecht. Lebensecht. Menschenbilder im Umlauf*.

arbeidsgivere og reist hjem. Som Lange har vist tilkom nemlig mange av figurgruppene i tyske voksmuseer på bakgrunn av levende utstillinger og avstøpninger som hadde blitt gjort av utstillingsdeltakerne.⁸⁴⁵ Bak noen av Tysklands aller første museale figurgrupper sto derfor brødrepåret og preparantene Heinrich og Johannes Umlauff som var Hagenbecks nevøer.⁸⁴⁶ Heinrich Umlauff hadde selv vært en av arrangørene bak Nordlandsutstillinga i Berlin i 1911 hvor samer deltok. Den samme Umlauff skulle etter hvert jobbe som scenograf og kunstnerisk leder (künstlerische Oberleitung) for Hagenbeck i dyreparken hvor han bidro til å produsere noen av firmaets mest spektakulære panoramaer og etnografiske utstillinger noensinne. Snart ble kvalifikasjonene hans betydningsfulle også for filmindustrien. I likhet med Hagenbecks dyrepark ble Umlauuffs museum etter hvert brukt som filmstudio.⁸⁴⁷

Til forskjell fra Hazelius erkjente den danske museumsgründeren Bernhard Olsen åpent potensialet som lå i ”levde” utstillinger, eller som han entusiastisk meddelte arkeologen J.J.A. Worsaae etter å ha sett en rekonstruksjon av en frisisk dåpsforberedelse på verdensutstillinga i Paris i 1878: ”Denne måde at stille ud på koster måske en ubetydelighed mer end når man stiller tingene op i monter, men den giver en vidunderlig gribende virkning og vil jo selvfølgelig øve en overordentlig tiltrækning på publikum”.⁸⁴⁸ Kontekstualiserte framstillinger sto sentralt både i voksmuseet Skandinavisk Panoptikon som Olsen var med å stifte i 1885 så vel som i Dansk Folkemuseum som han grunnla i samme bygning samme år, men som ifølge en samtidig kommentator ikke under noen omstendigheter måtte forveksles med hverandre: ”De var to forskjellige institusjoner, hver med sitt unike formål”.⁸⁴⁹ For øvrig synes det symptomatisk for en tilsvarende, om enn ikke like sterk, nedvurdering av voksmuseet i museal sammenheng at Bernhard Olsens arbeid med Skandinavisk Panoptikon ofte er blitt karakterisert som et ungdommelig sidesprang i forhold til hans seinere mer ”seriøse” museale arbeid, men som altså langt på vei var samtidig.⁸⁵⁰ Andre utstillingsformer

⁸⁴⁵ Lange 2006. *Echt. Unecht. Lebensecht. Menschenbilder im Umlauf*.

⁸⁴⁶ For Umlaufffamiliens utstrakte virksomhet se Lange 2006: 7–26. *Echt. Unecht. Lebensecht. Menschenbilder im Umlauf*, Ames 2008: 221. *Carl Hagenbeck's Empire of Entertainments*.

⁸⁴⁷ Ames 2008:222. *Carl Hagenbeck's Empire of Entertainments*.

⁸⁴⁸ Rasmussen, Holger 1979: 17–18. Bernhard Olsen. *Virke og Værker*. Gjengitt etter Skougaard, M. 2003. *Interiører på Fredriksborg*. I *Nordisk Museologi*.

⁸⁴⁹ Alfred Bauer, Dansk Folkemuseum, *Dagbladet*, 8. august 1885. Gjengitt etter Sandberg 2003: 146.

⁸⁵⁰ Sandberg 2003: 13–14. *Living Pictures. Missing Persons. Mannequins, Museums, and Modernity*. Som eksempel bruker Sandberg Holger Rasmussens biografi (se over) om Olsen hvor arbeidet med voksmuseet bare så vidt nevnes. I boka *Museum Masters* (1995: 262) nevnes overhodet ikke arbeidet med Skandinavisk Panoptikon i forbindelse med Olsen og folke/friluftsmuseet i Danmark.

som har blitt anerkjent som forløpere for Hazelius og framveksten av miljøutstillingene er panoramaet og de naturvitenskapelige habitatutstillingene hvor altså Bullocks virksomhet (kapittel 3) hadde vært banebrytende.⁸⁵¹ En annen samtidig pioner var portrettmaleren, taksidermisten og samleren Charles Wilson Peale som grunnla Amerikas første offentlige naturvitenskapelige museum i Philadelphia i 1786. Peale malte selv passende landskapsbilder som bakgrunn for sine utstillinger, for som han uttrykte det: ”[not only was it] pleasing to see a sketch of a landscape, but by showing the nest, hollow or cave or a particular view of the country from which they came, some instances of the habits may be given”.⁸⁵²

Men selv om alle disse utstillings- og underholdningsformene utvilsomt ble relevante for utviklingen som skjer er det påfallende i hvor stor grad man har unnlatt å tilskrive de levende utstillingene betydning. Selv i de sammenhenger der Hagenbeck er gitt museal betydning, som i den amerikanske boka *Museum Masters* hvor han er viet et eget kapittel, er det som opphavsmann til den moderne dyrehagen og den naturalistiske utstillinga av dyr.⁸⁵³ Utstillingene av mennesker er imidlertid bare så vidt nevnt.⁸⁵⁴ Særlig gjør denne fortielsen seg gjeldende i tilfellet Skansen hvor skillet til de levende utstillingene helt klart var flytende, om ikke utvisket, ved at nettopp levende mennesker og dyr ble så betydningsfulle. Like fullt omtalte Rentzhog i 2007 Skansen som ’helt uten forbilder’.⁸⁵⁵ Faktum er imidlertid at Hazelius, slik Rentzhog selv påpeker, hadde foretatt en studiereise til dyreparker i Tyskland og Danmark samme år som Skansen ble anlagt, med andre ord midt under de levende utstillingenes storhetstid da samer, særlig jemtlandske, reiste til Tyskland i stort antall. Allikevel tillegges dette ingen vekt.⁸⁵⁶ Dette forholdet blir enda merkeligere med tanke på at Hagenbeck selv besøkte Skansen i 1899 og ansatte dansere derfra til Nordlandsutstillinga i 1911. Men det finnes også andre representasjonsmessige forbindelser mellom de levende utstillingene og Skansen. Samene som ble utstilt i København dyrehage i 1901 hadde som nevnt

⁸⁵¹ For en grundig gjennomgang av panoramaet historie se blant andre Altick 1978. *The Shows of London*, Oetterman 1997. *The Panorama. History of a Mass Medium*.

⁸⁵² Wonders 1993: 27–28. *Habitat Dioramas. Illusions of Wilderness in Museums of Natural History*.

⁸⁵³ Nærmere bestemt den “gitterfrie” dyrehagen eller “The Moated Zoo”. Alexander 1995: 311–341. *Museum Masters. Their Museums and Their Influence*.

⁸⁵⁴ For en mer nyansert framstilling av Hagenbeck som både utstiller av dyr og mennesker se Rothfels 2002. *Savages and Beasts. The Birth of the Modern Zoo*.

⁸⁵⁵ Rentzhog 2007: 18. *Friluftsmuseerna. En skandinavisk idé erövrar världen*

⁸⁵⁶ Det synes for øvrig symptomatisk for den mangelfulle museale betydningen de levende utstillingene har blitt tilskrevet at disse så vidt nevnes i den ellers kolossale boka *Friluftsmuseerna. En skandinavisk idé erövrar världen* (2007).

jobbet for Hazelius på Skansen under Stockholmutstillinga i 1897 og gjorde det trolig igjen. I så tilfelle ville det ikke være urimelig å anta at erfaringene de bar med seg fikk konsekvenser for hvordan de framstilte seg selv.

I USA er forbindelsen mellom de levende utstillingene og museale utstillinger på flere måter åpenbar og anerkjent. I amerikansk sammenheng framholdes gjerne verdensutstillinga i Chicago som den som først introduserte slike utstillinger for et større publikum, men i årene som fulgte skulle de først og fremst bli assosiert med antropologen Franz Boas. Siden verdensutstillinga i Philadelphia hadde Nasjonalmuseet i Washington DC eksperimentert med kulturell rekonstruksjon i form av draktkledde enkeltstående figurer og figurgrupper i gjensidig utveksling med utviklingen i Europa. På den samme verdensutstillinga hadde som nevnt Södermans figurer vakt oppsikt blant annet i form av en samisk mannsfigur i slede bak en utstoppet rein – selve arketypen på samisk kultur også innenfor de levende utstillingene – og en samisk familie iført ”dresses and furs”.⁸⁵⁷ I Chicago ble dette konseptet utvidet til å omfatte grupper av figurer arrangert i tablåer som viste hverdagsliv og seremonielle scener. Utstillingsformen ble omtalt som ”livsgrupper” (lebensgruppe) fordi de var ment å representere et utsnitt av ”livet” hos et visst folk.⁸⁵⁸ De levende utstillingene var her et uttalt forbilde.⁸⁵⁹ Otis Mason, lederen ved museets etnologiske samling hadde latt seg imponere av utstillingene av fremmede folkeslag på verdensutstillinga i Paris i 1889 og ønsket nå å gjenskape denne populære utstillingstypen i figurform.⁸⁶⁰ Boas ble mannen han henvendte seg til.

Etter verdensutstillinga i Chicago hadde Boas ifølge Aaron Glass oppgitt de levende utstillingene som vitenskapelig prosjekt på grunn av vanskeligheten med å balansere pedagogiske hensyn med

⁸⁵⁷”The Norwegian court [...] is enclosed by a handsome framework of native pine ornamented with red lines [...] On the east side is a group of Laplanders in their dresses and furs, comprising a father and a mother with an infant. The infant is stowed away in a leather case or cradle which is suspended from the mother, and the older child is clad in a holiday suit of white bearskin”. McCabe, J. D. 1876. *The illustrated history of the Centennial exhibition, held in commemoration of the one hundredth anniversary of American independence*. Illustrasjoner av noen av figurgruppene, deriblant sledescenen, er gjengitt i Stoklund 1993: 92–93. *International Exhibitions and the New Museum Concept*. I *Ethnologia Scandinavica*.

⁸⁵⁸ Hallgren 1999. Hjalmar Stolpe - en folkbildares utställningssyn. I *Nordisk Museologi*.

⁸⁵⁹ I USA var antropologi (og arkeologi) ensbetydende med en indiansk fortid, mens den i Europa ble ”vår” fortid. De levende utstillingene var kanskje lettere å anse som relevant i representasjonen av ”de andre” enn av ”oss” (vår folkekultur). Groube, L. M. 1977. The hazards of anthropology. I *Archaeology and Anthropology: Areas of Mutual Interest*. I M. Spriggs (red.). *Archaeology and Anthropology: Areas of Mutual Interest*. BAR Supplementary Series 19: 69–90.

⁸⁶⁰ Holmes, W.H. (1903). *The Exhibit of the Department of Anthropology, Report on the exhibits of the U.S. National Museum at the Pan-American Exposition, Buffalo, New York, 1901*. Gjengitt etter Jacknis, *Franz Boas and Exhibits*.

underholdningsmessige. I stedet konsentrerte han seg om museumsarbeid.⁸⁶¹ Fram til 1905, da han også oppga museet som formidler for den type antropologi han forfektet, utforsket han i særlig grad livsgruppeutstillingen – i miniatyr eller full størrelse – som middel til å vise gjenstander i en kulturell sammenheng.⁸⁶² Boas utstillingsform forent med Hazelius' ble for øvrig raskt implementert i Skandinavia, blant annet gjennom utstillingene på Riksmuseets etnografiske avdeling i Stockholm under ledelse av Hjalmar Stolpe.⁸⁶³ På samme måte som reiseskildringene utgjorde nettopp ”inblikken” i de fremmede folkeslagenes skikk og bruk det etnografiske museets fremste tiltrekningskraft, ifølge Stolpe, og som ”rätt ordnat” kunne gi en langt mer ”levande föreställning” en hvilken som helst boklig skildring.⁸⁶⁴

Med overgangen til en evolusjonistisk tidsforståelse ble primitive kulturer forstått som forskjellige i tid og rom, ifølge Johannes Fabian.⁸⁶⁵ Primitive folkeslag representerte noe fortidig og opprinnelig, men samtidig også naturalisert, statisk og ahistorisk⁸⁶⁶. De levende utstillingene bidro utvilsomt selv til å legemliggjøre en slik forståelse, men bildet av primitive folkeslag som statiske ble paradoksalt nok enda sterkere i de museale gjenskapingene. Figurgrupper og dioramaer var ikke bare mekaniske reproduksjoner. De muliggjorde også en ubegrenset sirkulasjon. Et eksempel på dette er hvordan enkeltvis elementer fra et av Hazelius' dioramaer, en samisk mann i en slede spent etter en rein som tidligere hadde inngått i ”Høstflytting i Lule Lappmark” ble brukt på nytt og gjenoppsto som ”den åkande lulelappen” i en seinere utstillingssammenheng.⁸⁶⁷ På denne måten ble bestemte bilder og scener av det samiske ikoniske.⁸⁶⁸

⁸⁶¹ Jacknis 1985. Franz Boas and Exhibits. I *Objects and Others*, Glass, A. 2009. Frozen Poses: Hamat'sa Dioramas, Recursive Representation, and the Making of a Kwakwaka'wakw Icon. I *Photography, Anthropology and History. Expanding the Frame*.

⁸⁶² Brown, B. 2003: 118. A sense of things. The object matter of American Literature.

⁸⁶³ Hallgren 1999. Hjalmar Stolpe - en folkbildares utställningssyn. I *Nordisk Museologi*. Som Hallgren har påpekt valgte Stolpe som var arkeolog og internasjonalt anerkjent for sine teoretiske skrifter om ornamentikkens utvikling ut i fra typologiske forklaringsmodeller, å vektlegge et kontekstuelt syn i sitt arbeid som etnografisk utstiller.

⁸⁶⁴ Stolpe, H. 1903: 455. Hvad är och hvad bör ett etnografiskt museum vara? I *Hvar 8 Dag*.

⁸⁶⁵ Fabian, J. 1983: 147. *Time and the Other. How Anthropology makes its Object*.

⁸⁶⁶ Hvordan dette har artet seg i samiske museer se blant andre Olsen 2000. Representasjoner av samisk kultur i samiske museer. I *Nordisk Museologi*, Mathisen 2010. Likt men likevel forskjellig. Om representasjoner av samisk identitet og forhistorie i samiske museer og majoritetsmuseer. I *Samling og museum*.

⁸⁶⁷ Silvéen 2008. Samiska scener och scenerier. I *Fataburen. Nordiska museets och Skansens Årsbok*.

⁸⁶⁸ Glass, A. 2006. On the Circulation of Ethnographic Knowledge. I *Material World*, Glass 2009. Frozen Poses: Hamat'sa Dioramas, Recursive Representation, and the Making of a Kwakwaka'wakw Icon. I *Photography, Anthropology and History. Expanding the Frame*. Se også Lange 2006. *Echt. Unecht. Lebensecht. Menschenbilder im Umlauf*.

De levende utstillingene hadde bidratt til å skape en sjanger for hvordan samisk kultur skulle representeres på museum, men skilte seg fra sine etterfølgere ved at muligheten for interaksjon og dialog tross alt hadde vært til stede. I de levende utstillingene visste man aldri helt hva som ville skje. Når som helst kunne de utstilte folkene selv – og dyrene – gripe inn og endre eller ”forstyrre” representasjonen. I folkemuseet og de etnografiske museet ble kontrollen over representasjonen totalt utstillernes (og publikums) anliggende. Museene ”forsteinet” representasjonene. Levende liv ble omgjort til fossiler støpt i gips, voks eller konserverert ved utstopping og montert fast i ett diorama. Riktignok kunne de med letthet skrus fra dette og koreograferes i en ny sammenheng, men representasjonen i seg var like statisk uten mulighet for dialog eller utveksling. Museene ble i langt større grad ”intermediaries” som ”transport meaning or force without transformation” og som samtidig umuliggjorde at samene kunne agere selv.⁸⁶⁹ Som handlende aktører forsvant de helt ut og ble erstattet av dokker.

De levende utstillingene som skaper av bevissthet og kulturell kapital

Men de levende utstillingene skulle også få betydning utover føringene de la på museale representasjoner. Ikke minst skulle utstillingene få stor betydning for deltakerne selv. Som James Clifford har påpekt har forestillingen om urfolkskulturer som uforanderlige og passive enheter fiksert i rom tilslørt oppbrudd, kontakt og forflytninger, til tross for at geografisk mobilitet – selvvalgt eller tvungen – alltid har forekommet.⁸⁷⁰ Trolig er det mye av den samme forforståelsen som har bidratt til at urfolks globale bevissthet har blitt sett på som noe som først oppsto på 1960 og 70-tallet som et resultat av en postmoderne identitetspolitikk påført utenifra. For eksempel framholder historikeren Henry Minde at det ikke foreligger vitnesbyrd om at samene sammenlignet sin situasjon med andre urfolk før artikkelen ”Samene er Sveriges indianere” utkom på lederplass i tidsskriftet *Samefolket* i 1963.⁸⁷¹ Men som Clifford påpeker i forhold til synet på urfolksbevegelsen som et ”post-sixties” fenomen: ”This viewpoint brushes aside long histories of indigenous survival and resistance, transformative links with roots prior to and outside the world system”.⁸⁷² Vitnesbyrd

⁸⁶⁹ Latour 2005: 39. *Reassembling the Social*.

⁸⁷⁰ Clifford, J. 2007. Varieties of Indigenous Experience: Diasporas, Homelands, Sovereignties. I *Indigenous Experience Today*.

⁸⁷¹ Minde 2003. The Challenge of Indigenism: The Struggle for Sami Land Rights and Self-Government in Norway 1960-1900. I *Indigenous Peoples: Resource Management and Global Rights*.

⁸⁷² Clifford 2001: 472. Indigenous Articulations. I *The Contemporary Pacific*.

om en slik sammenligning lar seg kanskje ikke umiddelbart etterspore i tradisjonelle, skriftlige kilder, men som denne avhandlinga har vist finnes det så mange opplagte møter, kontekster og hendelser at en slik sammenligning ikke bare er mulig, men også svært sannsynlig. De levende utstillingene, og i særlig grad verdensutstillingene, utgjorde utvilsomt en ny og globalisert kontekst som må ha brakt mange av de utstilte folkene til bevissthet om at deres historie ikke var isolerte ”tilfeller”, men at de tvert om delte skjebne med mange andre.

Sånn sett er det høyst sannsynlig at deltakelsen på verdensutstillinga i Chicago i stor grad må ha medvirket til Daniel Mortenssons (1860-1924) politiske engasjement – ”Samenes urædde fører” – som det står på bautasten som er reist til hans minne på Røros. Daniel Mortenson som ble en av pionerene i det samiske organisasjonsarbeidet i første del av 1900-tallet, hadde som nevnt vært en av deltakerne på Chicagoutstillinga. I 1896, tre år etter utstillinga, ble Mortenson norsk statsborger og i 1910 hadde han startet avisa *Waren Sardne*, et organ for samenes og reindriftens interesser. Bladet kjennetegnes av et sterkt samfunnsengasjement også mer generelt, men har i tillegg et internasjonalt og flerkulturelt tilsnitt som få om noen samtidige aviser av samme størrelse kan vise til. I tillegg til at avisa brakte små og store nyheter fra verden over, og ofte fra utstillinger av samer, kommer for eksempel innlegg skrevet av buddhisten Swâmi Sriâhanda Achârya Gaurisankar jevnlig på trykk. Selv ble Mortenson etter hvert baptist og erklært sosialist. Mortenson spilte en avgjørende rolle i organiseringa av det første samiske ”landsmøtet” i Trondheim i 1917 hvor han var møteleder. Han markerte seg særlig som talsmann for reindriftssamenes interesser og argumenterte for en modernisering av næringen.⁸⁷³

I tillegg til en forståelse av seg selv som del av et større ”etnopolitisk” og kulturelt bilde må de levende utstillingene ha medført at deltakerne fikk en særlig erfaring med å framstille sin kultur for et utenforstående publikum. På samme tid utviklet de en bevissthet om hvordan deres kultur ble oppfattet av omverden: Hva som ble verdsatt, fanget interesse og på hvilken måte kulturen ble forstått som unik. Kort sagt må deltakerne ha fått en erfaring i hvordan man best kunne ”eksotisere” og iscenesette seg selv. Utbredte forventninger om autentisitet og oppfatningen om at primitive kulturer var i ferd med å forsvinne, genererte i så måte også mulighetsbetingelser. Ikke minst ble dette en verdifull kapital i møte med et voksende turistmarked. For som Raibmon har påpekt

⁸⁷³ Berg, B.A. 2011. Daniel Mortenson. *Store Norske Leksikon*.

representerte de levende utstillingene også en gigantisk og global markedsføringskampanje verden tidligere aldri hadde opplevd maken til.⁸⁷⁴ I likhet med de levende utstillingene medførte den voksende turismen nye muligheter for urfolk og andre til å skaffe seg et utkomme gjennom framstilling og salg av egen kultur. Kanskje er det ikke tilfeldig at Nils Thomasson (1880–1975) som hadde deltatt på flere utstillingsreiser sammen med sine foreldre og søsken på 1890-tallet, i særlig grad lykkes med å utnytte mulighetene som åpnet seg da fjellbyen Åre ble en populær attraksjon for friluftsentusiaster og kulturreisende på begynnelsen av 1900-tallet? Kanskje var det dessuten gjennom utstillingsdeltakelsen at faren innså fotografi kunne være et egnet yrke for en ung same og sendte ham til opplæring?⁸⁷⁵ Så dedikert var faren til oppgaven at han bygde et atelier til sønnen i barndomshjemmet i Svedje mens Nils ennå gikk i lære. I 1916 bosatte Nils Thomasson seg permanent i Åre hvor han snart opparbeidet seg en solid virksomhet som fotograf, men også som reiseleder og oppkjøper med tilhørighet i Mittådalens Sameby.⁸⁷⁶

Samenes liv og levemåte sto sentralt i Thomassons arbeid som fotograf. De nærmere 30 000 bildene han har etterlatt seg dokumenterer for en stor del samenes liv i området. Samisk liv og levemåte var også interessant for turistene. I tillegg til sitt virke som portrett- og naturfotograf solgte Thomasson mange av bildene sine til turister og andre, ikke minst *Svenska Turistföreningens årsskrift* hvor han ble en fast medarbeider. Thomasson innledet også et samarbeid med Thure Marcus, hotelldirektøren i Åre, som tidlig begynte å lage turistfilmer fra den svenske fjellverden med førstnevnte som kjentmann og guide.⁸⁷⁷ Thomassons framsyn og gründereregenskaper kommer ikke minst til uttrykk ved at han var en av de første i Jämtland til å skaffe seg drosjebil – en Buick – som han transporterte turister i, alltid i ført kofte. Slike foretak og uttrykk kan virke trivielle og episodiske, men sett i sammenheng med de erfaringer som deltakelsen i de levende utstillingene medførte – ikke minst gjennom det som skjedde omkring og utenfor dem – er det grunn til å anta en virkningshistorisk forbindelse.

⁸⁷⁴ Raibmon 2005: 203. *Authentic Indians*.

⁸⁷⁵ Utsi 1997: 29. *Samefotografen Nils Thomasson*.

⁸⁷⁶ Frånberg, Sköld og Axelsson 2006. *Från Lars Thomassons penna. Biografiska anteckningar 1956–2006*. Introduksjon. Utsi 1997. *Samefotografen Nils Thomasson*. Gjennom kona Lucie hadde familien fått tilhørighet i Mittådalens sameby.

⁸⁷⁷ *Samer och Svenskar: Gränsgångare i 1900-talets början*. Et forskningsprosjekt ved Högskolan Dalarna (prosjektskisse).

Figur 66 Nils Thomasson bak rattet i Buicken
Copyright: Jamtli Bildbyrå.

Sameleire, sameland og levendegjort kulturformidling i nyere tid

Utviklinga i seinere år har medført at artikulering av etnisk egenart har blitt viktigere og mer populært enn noensinne. For urfolk spesielt står og faller så vel politiske rettigheter som kulturell og økonomisk overlevelse i mange sammenhenger på hvorvidt omverden anerkjenner deres historie og kultur som unik. Eller som Paige Raibmon skriver: "[A]boriginal people had good reason to "play Indian" in the nineteenth century, they have even greater reason to do so more than a century later".⁸⁷⁸ Etniske opptredener – for å bruke et slikt begrep – blir mer og mer framtrødende i det offentlige rom og finner sted på stadig nye arenaer verden over: På kulturfestivaler, minnehøytideligheter, i museer, rettssaler, festsaler, parlamentsmøter og møter i FN bare for å nevne noen. I dag er for eksempel joik ved en av Tromsøs samiske utøvere et selvskrevent innslag når Norges nordligste universitet skal markere seg for omverden på samme måte som folkedans ville vært det et annet sted i landet. Særlig har utviklingen av en global turistindustri medført at lokalbefolkninger og småsteder verden over kappes om å være det mest interessante

⁸⁷⁸ Raibmon 2005: 206. *Authentic Indians*.

turistmålet. ”Kulturisme” har ikke minst blitt en avgjørende inntektskilde i fattige land og områder. I løpet av de siste tiårene har det følgelig skjedd en voldsom vekst i opplevelsesbasert og levendegjort kulturformidling. For urfolk og etniske minoriteter har dette i all hovedsak medført presentasjoner av tradisjonelt liv, mens det i majoritetssammenhenger (også lokalt) i langt større grad er fortida som blir framstilt for salg. Rekonstruksjoner av steinalderbyer, sagaspill, gjenskapelser av den amerikanske borgerkrigen, etableringer av vikingland og andre ”land” representerer her motstykket til en ”kannibaltur” oppover elva Sepik i Papua New Guinea eller et besøk i en bali aga-by på Bali.⁸⁷⁹

Som en del av den samme bevegelsen er kommersielle framstillinger av samisk liv og levemåte igjen blitt populært med både samer selv og andre som arrangører. For eksempel forekommer sameleire jevnlig i Tyskland hvor samer fremdeles synes populære. Eller som de reisende på trikken i Berlin våren 2006 kunne la seg lokke av: ”Ein besonderer Höhepunkt wird die Kultur und das Leben in einem traditionellen Samidorf erleben”.⁸⁸⁰ Selv om størsteparten av disse sameleirene først og fremst synes å være et nyere fenomen bør videre forskning prøve hypotesen om at de levende utstillingene aldri forsvant helt, men fortsatte å utvikle seg, og med overgangen til selvrepresentasjon som en av de største forskjellene.

Et forhold som kanskje taler for en slik virkningshistorie er den omfattende tyske praksisen med å kle seg ut og leve som indianere på fritida – såkalte ”indianister” eller ”hobbyister”. Fenomenet oppsto flere steder i kjølvann av Buffalo Bills første turné til Europa i 1890, men fikk særlig utbredelse i Tyskland ytterligere stimulert av den suksessrike forfatteren Karl Mays indianerbøker. I løpet av første del av 1900-tallet ble de første indianer-(og cowboy) klubbene opprettet i en rekke tyske byer, og i dag finnes det omtrent 40 000 amatørindianere i Tyskland fordelt på nærmere 400 klubber som jevnlig arrangerer leire.⁸⁸¹

⁸⁷⁹ Tilley, C. 1999. Performing Culture in the Global Village. I *Metaphor and Material Culture*. Bali aga ansees som de opprinnelige balineserne.

⁸⁸⁰ Pers. med. Julia Keil, Berlin.

⁸⁸¹ Fenomenet er blitt viet stor oppmerksomhet både av forskere og presse, i seinere år også den norske (Her er de sosialistiske cowboyene. *Dagbladet* 31. januar 2009). For ytterligere informasjon se: Green, R. 1988. ”The Tribe Called Wannabee: Playing Indian in America and Europe”. *Folklore* 27: 30-55, Calloway, C. Gemünder, G. Zantop, S (red.). 2002. *Germans and Indians: Fantasies, Encounters, Projections*, Sieg, K. 2002. *Ethnic Drag: Performing Race, Nation, Sexuality in West Germany*.

I 2000 åpnet Sapmi Park i Karasjok under mottoet ”Autentiske opplevelser av samisk kultur”. Parken tilkom i et kommunalt forsøk på å stoppe turistene som ellers bare suste gjennom på vei til Nordkapp og er et samarbeid mellom lokale entreprenører, håndverkere og kunstnere. Parken tilstreber videre at alle ansatte kommer fra samiske områder, betrakter seg selv som samiske og har en inngående kjennskap til samisk kultur, språk og historie. I parken kan konferansedeltakere, feriegjester og andre kan lære om den samiske kulturen og historien på en engasjerende, lærerik og underholdende måte, som det står på parkens nettsider. Dette innebærer blant annet å smake samisk mat, kjenne dufta fra bålet og føle de myke reinskinnene i den rekonstruerte gammen. Andre attraksjoner er en multimedial forestilling som gis på åtte språk, en guidet tur i ”siidaen” med sin mange tradisjonelle boliger eller nærkontakt med reinsdyrene i parkens innhegning. Parken tilbyr også en rekke aktiviteter i området rundt Karasjok, for eksempel et besøk hos en reindriftssamisk familie eller nordlysutflukt. I 2006 var parken den mest besøkte samiske attraksjonen i Finnmark med 3,5 ganger så mange besøkende som til De Samiske Samlinger.⁸⁸² For noen år siden skapte åpninga av LaplandUK utenfor London opphetet debatt i aviser og turistnæring i Finnmark.⁸⁸³ Under mottoet ”Christmas Magic For Everyone” viste unge briter utkledd som alver eller iført etterligninger av samekofter publikum rundt i en vinterlig park med kunstig snø og reinsdyr, og hvor høydepunktet var å lete seg fram til julenissens hytte. Og akkurat som samelandsbyen på verdensutstillinga i Chicago mer enn hundre år før hvor også samene ble assosiert med julenissen, blir parken framstilt som en opplevelse av det ordentlige sameland, men uten bryet og kostnadene med selv å måtte reise dit.⁸⁸⁴

Samiske kulturelementer er også et iøynefallende trekk i den internasjonalt besøkte Santa Claus Village utenfor Rovaniemi i Nord-Finland. I 2006 skapte det stor oppstandelse at parkens ledelse ansatte finlendere iført falske kofter som vertskap. Flere hundre unge samer fra Finland, Norge, Sverige og Russland protesterte og anklaget den finske turistindustrien for skruppelløst å utnytte samisk kultur.⁸⁸⁵ Tilsynelatende nådde de fram med sin protest. I hvert fall finnes det ikke lenger en kofte å se på parkens hjemmesider.⁸⁸⁶ Andre steder har man inngått samarbeid med samiske miljøer og foreninger. På Skansen i Stockholm hvor sameleiren har vært en av de mest populære

⁸⁸² <http://www.sapmi.no>, Kristiansen, K. 2008. *Kultur som materialitet og relasjoner*. Upublisert masteroppgave.

⁸⁸³ ”Kunstig ”sameland” truer reiselivet. *Framtid i Nord*, juli 2007.

⁸⁸⁴ <http://www.laplanduk.co.uk/>

⁸⁸⁵ <http://www.galdu.org>.

⁸⁸⁶ <http://www.santaclausvillage>.

attraksjonene siden 1891, begynte ledelsen å samarbeide med Svenska Samers Riksförbund i 2002. Blant flere ting resulterte samarbeidet i ansettelsen av en samisk museumsleder, åpningen av en ny leir bestående av rekonstruksjoner laget av samiske håndverkere samt gjenskapingen av representative "fjällnära" nyttevekster og planteliv.⁸⁸⁷ Samfolkets Dag har blitt feiret på Skansen siden 6. februar 2003 til minne om det første landsmøtet i Trondheim i 1917 som fant sted på denne dagen, og hvor Daniel Mortenson altså var sentral. Feiringen har imidlertid vært omstridt i mange av de samiske miljøene. I et innlegg i bladet *Samefolket* utdypet lederen i Stockholms Sameforening sin avstandstagen med at lokaliteten i seg ikke var verdig en slik feiring fordi folk flest forbandt Skansen med "vilda djur i bur, gammal "utdöd" svensk tradition, turister och all-sång". Skulle man enda være i tvil over hvor uheldig en slik feiring var anbefaltes det eksplisitt å lese Gunnar Brobergs artikkel "Lappkaravaner på villovägar" eller "Då förevisades samer som vildar" av L. Olsson i *Samefolket* 1978. "Det är ingen rolig läsning", avslutter hun, "och det är också en anledning till att jag menar att Skansen inte är en bra arena för vårt nationaldagsfirande".⁸⁸⁸

Også utstillinger av mennesker i dyrehager finner sted med (u)jevne mellomrom. I Tyskland resulterte planene om å åpne en "afrikansk landsby" i Augsburg Zoo noen dager i juli 2005 i et opprop blant akademikere som protesterte mot hendelsen. Forslaget ble oppfattet som utbytende og fornedrende, ikke minst fordi utstillinga skulle finne sted i en dyrehage: "[as] one curious critter among other forms of wildlife".⁸⁸⁹ I Sverige den påfølgende sommeren ansatte Kolmården, nordens største dyrepark, en gruppe masaiere til å underholde sine besøkende. Avtalen kom i stand gjennom et samarbeid med Kenya Airways, Löfbergs Lila og JK Safari i Kenya. Også denne utstillinga skapte massive protester. Lederen i Centrum mot rasism var rasende og hevdet at hendelsen forsterket fordommer og diskriminerende strukturer i samfunnet, og at masaiernes opptreden "bland djuren på Kolmården" skapte et bilde av afrikanere som primitive.⁸⁹⁰ Ledelsen i Kolmården tok snart til motmæle. Masaiene er profesjonelle dyrepassere som er her for å markedsføre sitt eget land, nasjonalparken Masai Mara og turismen til Kenya, framholdt en talsperson og fortsatte: "De ger vår personal ovärderliga kunskaper och gör en enorm insats för ekoturismen i sitt hemland".⁸⁹¹ Selv

⁸⁸⁷ Nylund 2008. Sameliv på Skansen. Om natur, kultur, opplevelser och lärande. I *För Sápmi i tiden. Nordiska Museets och Skansens årbok*

⁸⁸⁸ Replik til Skansen. *Samefolket*, 7. juli. 2007.

⁸⁸⁹ STOP the exhibiton of AFRICANS in the Augsburg ZOO. H-Net Discussion Networks, juni-juli 2005.

⁸⁹⁰ Mkyabela Sabuni, Centrum mot rasism i *The Local*, 2. august 2006.

⁸⁹¹ "Kolmården anklagas för rasism", *Aftonbladet* 8. august 2006.

ble masaiene overrasket over de sterke reaksjonene på deres vegne: ”Vi gör PR för vårt land” uttalte en av dem til svensk TV, ”[vi] får bra betalt och upplever inte att vi jämställs med vilda djur”.⁸⁹² Også mannen i gata engasjerte seg. ”Massajerna skrattar”, sto det å lese i en blog, ”Hela vägen till banken!”⁸⁹³

Den kommersialiserte sameleiren har fortsatt å være en populær, og ikke minst transporterbar, attraksjon både i og utenfor Fennoskandinavia. De aller fleste som besøker Norge på sommeren vil på et eller annet tidspunkt, kanskje allerede på Dovre, kjøre forbi en sameleir eller samiske salgsboder hvor man kan kjøpe håndverk, suvenirer, reinskinn, tørket kjøtt og andre produkter, ikke alle like forventet autentiske. Eller som antropologen Kjell Olsen skriver: ”I have seen homemade Sámi Shoes – *skaller* – side by side with Disney Dalmatians.”⁸⁹⁴ Flere steder er salgsstedene satt opp av reineiere som har dyr på beite i området slik at de gjerne selv betjener boden eller overlater oppgaven til slektninger. Selv om Olsen i samme artikkel problematiserer hvordan turistindustrien skaper et bilde av samene som de selv ikke kjenner seg igjen i, bidrar han selv til dette ved å betrakte salgsstedene som foretak av tvilsom verdi hvor selv bodene framstår som ”inautentiske”. Eller som han skriver: ”Plastic sheet covers often complete the shacks set on a wooden frame or what might have been found of other materials. The owners often sit outside in old armchairs, and the whole scene often gives a rumpled impression”.⁸⁹⁵ Langs E6 i Balsfjord har i mange år familiefirmaet Heia Opplevelser administrert driften av sameleiren med samme navn. I 1994 arrangerte de en leir under vinterolympiaden på Lillehammer hvor de også stiftet bekjentskap med Prins Albert av Monaco og har siden besøkt fyrstedømmet flere ganger og satt opp leiren sin utenfor en av byens mange kasinoer. Også under vinterolympiaden i Torino i 2006 arrangerte firmaet en sameleir i samarbeid med Loforten Stock Fish Company, Norwegian Traditional Food og Troms Reiseliv. Mer enn 7000 besøkte leiren hvor nærmere to og et halvt tonn reinsdyrkjøtt ble konsumert. ”Samisk kultur var vår største OL-vinner i Torino” skrev Dagbladet til tross for at Norge vant 21 gull, 14 sølv og 7 bronsemedaljer.⁸⁹⁶

⁸⁹² Daniel Ole Leuka til SVT august 2006.

⁸⁹³ <http://deepedition.com>.

⁸⁹⁴ Olsen, K. 2004. The Touristic Construction of the "Emblematic" Sámi. I *Creating Diversities. Folklore, Religion and the Politics of Heritage*. Original kursiv.

⁸⁹⁵ Ibid: 299.

⁸⁹⁶ Samisk OL-Gull. Dagbladet 27. februar 2006.

Kulturformidling, kommersialisering og opptredener som ”andre”

De seinere åras oppblomstring av etnoturisme og levendgjort kulturformidling har gitt opphav til det noe nedsettende begrepet ”The Heritage Industry” – kulturarvsindustrien. Slik tilfellet delvis var med de levende utstillingene utfolder denne industrien seg gjerne uavhengig av – og ofte i konkurranse med – institusjonaliserte, offentlige representasjoner av kultur og blir gjerne sett ned på av akademikere og andre. I likhet med de levende utstillingene avhenger denne industrien langt på vei av essensialistiske forestillinger, i visuell sammenheng såkalte ”emblematiske” kulturuttrykk. I turistbrosjyrenes framstillinger av samer og samisk kultur dominerer i dag motiver med eldre og barn i kofter, natur, reinsdyr, lavvuer, gammer og bål.⁸⁹⁷ Som vist både i gjennomgangen over så vel som i utlegginga av de levende utstillingene som historisk fenomen, er det ikke tvil om at mange slike framstillinger av etnisk liv, enten de er ”auto-etnografiske” eller ikke, til tider dreier og har dreid over mot det besynderlige. Av samme grunn er det derfor lett å i utgangspunktet fordømme dem.

Kulturell representasjon og selvrepresentasjon er imidlertid ikke noe som entydig lar seg klassifisere i ”positive” eller ”negative” kategorier, og som vist i denne avhandlinga er det få om noen kategoriseringer som unndrar seg andre og konkurrerende perspektiver. Dette gjelder også praksisen med å kle seg ut som ”de andre”. Som tidligere nevnt er det en omfattende bevegelse i Tyskland som baserer seg på at man kler seg og lever som indianere på fritiden. Forskere som har undersøkt praksisen har i all hovedsak vært negative, enten disse har vært indianere eller ikke: ”American Indians, once victim of colonialism are now victims of impersonators”, konkluderte en gruppe indianske forskere på besøk i Tyskland.⁸⁹⁸ En kiowaindiansk student jeg selv møtte på Universitetet i Iowa i 2009 reagerte likeledes svært negativt når den tyske praksisen ble brakt på banen. Ikke minst ble tyskernes frie tilgang på ørnefjær påtalt. Den voldsomme hodepynten deres var en hån mot alle amerikanske indianere og deres avmektighet som måtte ta til takke med vanlig fuglefjær, fordi den amerikanske ørna er fredet.

⁸⁹⁷ Olsen 2004. The Touristic Construction of the "Emblematic" Sámi. I *Creating Diversities. Folklore, Religion and the Politics of Heritage*.

⁸⁹⁸ Mayo, L. (1991). Appropriation and the Plastic Shaman: Winnetou's Snake Oil Show from Wigwam City". *Canadian Theatre Review*, nr. 68 (Høst): 54-63. Gjengitt etter Penny (2007:29).

Som Peter Bolz, lederen ved den nordamerikanske samlinga ved Berlin etnologiske museum har påpekt er imidlertid denne tyske interessen for amerikanske indianere ikke nødvendigvis grunnet i stereotypiske forestillinger. Det kan faktisk også hevdes at stereotypiske antagelser om tyskere og deres vulgære motiver har gjort seg minst like mye gjeldende i analyser av dette fenomenet.⁸⁹⁹ På tross av den dominerende oppfatningen av praksisen som en smakløs kulturell tilsnikelse har mange indianere som selv har besøkt klubbene og leirene deres like fullt reist derifra med et godt inntrykk. Penny skriver om en gruppe indianere som besøkte en leir i Tsjekkia på 1990-tallet sammen med en kanadisk antropolog og en filmskaper som skulle lage film av møtet. Ved ankomsten i leiren visste en av dem ikke hvorvidt hun skulle le, gråte eller bli forbannet. Etter å ha vært der noen dager, sett arbeidet de la i gjenskapelsen og blitt kjent med tsjekkerne som opplevde at indianernes levemåte gjorde dem til bedre mennesker hadde hun endret holdning: Indianerne var ikke ofre, men folk som hadde noe å tilby verden. Om bare folk i Canada og USA hadde hatt et snev av den samme interessen ville ting vært annerledes: ”If this is stealing our culture than I would be happy to see more of it”.⁹⁰⁰

For ikke lenge siden ble vi vitne til en hendelse som gjennom de reaksjoner den vakte har mange paralleller til indianerklubbene og retorikken knyttet til dem. Høsten 2010 skulle matvarekjeden Kiwi arrangere årsfest i Tromsø for flere hundre ansatte som de for anledningen hadde utstyrt med kiwigrønn kofteliknende bekledning. En lokal samisk gruppe var invitert til å spille for dem, men trakk seg umiddelbart da de så ”tullekoftene”: ”Vi tar dette som ett hån mot oss personlig, men også som ett hån mot hele det samiske folk”, uttalte et bandmedlem.⁹⁰¹ ”Det er som å pisse på et samisk symbol”, uttalte jurist Ande Somby ved Universitet i Tromsø, som snart gjorde seg til talsmann for et ”Samisk opprør mot koftestunt”. Sametingets visepresident, Laila Susanne Vars, tok også avstand fra koftene i et fjernsynsinnslag. Den folkelige debatten var på langt nær like refsende og også blant samene selv var det personer som ikke støttet Sombys opprop. Designeren Anne Berit Anti uttalte at hun hadde vanskelig for å skjønne at Kiwi skulle hatt ondsinnede hensikter selv om hun også hadde forståelse for reaksjonen fra samisk hold, ikke minst på bakgrunn av den finske turistindustriens bruk av den samiske kulturen. Samtidig så hun muligheten som lå i den

⁸⁹⁹ Bolz sitert i Calloway, C., Gemünden, G og Zantop. 2002: 5 (red.). *Germans and Indians: Fantasies, Encounters, Projections*.

⁹⁰⁰ Fra filmen *If only I were an Indian* (Paskievich 1995) gjengitt i Penny (2007:31).

⁹⁰¹ Raser mot Kiwis koftestunt. *Nordlys*. 11. september 2010. Se også Nektet å spille for tulle-samer. *Dagbladet*. 12. september 2010.

voldsomme oppmerksomheten både norsk og samisk presse viet begivenheten: ”Hvorfor ikke flyte videre på denne mediestormen og få Kiwi til å kjøre en stor kampanje på reinkjøtt”, foreslo hun videre i avisa *Sáogat*.⁹⁰² Lederen i Norske Reindriftssamers Landsforbund (NRL), Nils Henrik Sara, ga sin tilslutning: ”Jeg hilser alle gode forslag som kan øke reinkjøttsalget velkommen”, uttalte han samme sted. En annen same, Pål Hivand, tok på et prinsipielt grunnlag avstand fra medier, ”rettroende” og politisk korrekte samepolitikere som regelmessig – etter hans oppfatning – tok vanlige samer som ham som ”retorisk gissel”.⁹⁰³ For som han påpekte, gjennom å ikke føle – og kanskje til og med ta til motmæle mot – en slik påstått krenkelse risikerte man å sette sin egen samiske identitet og nasjonalfølelse på spill. Gjennom å ikke bli krenket var man ikke ”ekte” eller patriotisk nok. Hivand nektet å stille seg bak oppfatningen om at de grønne koftene var ensbetydende med en latterliggjøring av det samiske folk, og hevdet at de som kanskje hadde gjort mest skade i denne debatten var nettopp de som følte seg krenket og forlangte at andre skulle gjøre det samme. ”Jeg har aldri tillatt meg selv eller mine barn å bruke sin samiske identitet og arv som en *krykke* de kan halte seg gjennom livet på”, avsluttet Hivand i en kraftsats: ”Og jeg tillater ikke å bli tatt til inntekt for et slikt destruktivt kultursyn heller”.⁹⁰⁴

Mange kritiske spørsmål kan utvilsomt reises både i forhold til de levende utstillingene og den seinere tids folkelige framstillinger av kultur, men som jeg håper å ha vist i denne avhandlinga er det all mulig grunn til å sette spørsmålsteget ved den *ensidig kritiske* diskursen disse framstillingene har blitt og blir forbundet med. Og ved nærmere ettersyn er det mye av den samme retorikken som går igjen nå som for hundre år siden, at kultur mister sin ”autentisitet” og degraderes ved å inngå i en slik ”urein” praksis. Slike framstillinger blir gjerne sett på som en moderne form for fremmedgjøring, ”a loss of soul”.⁹⁰⁵ Ekstra ille er det selvsagt om man også tjener penger på det, og at kultur blir markedsført som en vare. Særlig har ”kulturismen” blitt framholdt som iboende ”kunstig” eller ”inautentisk” blant mange forskere (og antiturister). Men som både Christopher Tilley og Sharon MacDonald har påpekt hviler begrep som ”the invention of tradition” og ”staged authenticity” på forutsetningen av noe ekte, noe opprinnelig, noe som ikke er skapt.⁹⁰⁶

⁹⁰² Kiwi-kofter gir reinkjøtt muligheter. *Sáogat*. 15. september, 2010.

⁹⁰³ De krenkede følelsers tyranni. Leserinnlegg i *Nordlys* ved Pål Hivand, 16. september 2010.

⁹⁰⁴ De krenkede følelsers tyranni. Leserinnlegg i *Nordlys* ved Pål Hivand, 16. september 2010.

⁹⁰⁵ MacCannel, D. 1992: 168. Empty Meeting Grounds: The Tourist Papers.

⁹⁰⁶ MacDonald, S. 1997. A peoples story. I *Touring Cultures. Transformations of Travel and Theory*, Tilley 1999.

Performing Culture in the Global Village. I *Metaphor and Material Culture*. Begrepene ble formulert av henholdsvis

Dette har også vært et dominerende syn i forståelsen av de levende utstillingene som kulturell representasjon, at det meste bare var iscenesatte påfunn og at det hovedsakelig var ”forvillete” samer uten annet valg som deltok på dem. Alternativt har det vært hevdet at framstillingene først hadde en karakter av ekthet, men at de gradvis ble fordervet av kommersielle interesser. Ifølge MacDonald blir ikke bare tilskuerne undervurdert og latterliggjort i henhold til slike analyser, men også de som opptrer med sin kultur. Og tradisjonens byrde hviler selvsagt alltid på de lokales og ”de andres” skuldrer, på Nils Thomassen Bull og innehaveren av salgsbua på Finnmarksvidda, med fagfolk og andre i rollen som voktere.

Av samme grunn synes begrepet autentisitet verken nyttig eller relevant. For hvor settes skillet mellom det autentiske og det inautentiske? Har ikke mye av det som i dag ansees som tradisjonelt og autentisk også en gang vært nytt, tilført og dermed ”inautentisk” innenfor den samme tankegangen? Kan ikke slike framstillinger av kultur sees som et uttrykk for de tilpasninger, endringer og den kulturelle bricolage som alltid har foregått? Sån sett kan man kanskje si at de tyske indianistene og Kiwi på mange måter har gjort oss en tjeneste. Nettopp fordi de er artikulert av utenforstående, av ikke-indianere og ikke-samer, gjør de oss (pinlig) oppmerksom på vår forutinntatte forståelse, og hvor inngrodd vår oppfatning av kultur som opprinnelige enheter egentlig er. Selvfølgelig er dette i uproblematisk, hele rettighetsdiskursen bygger på en slik forståelse, men om de det angår ikke lar seg true så kan i hvert fall ikke jeg det. De *vet* at de er samer, og trenger ingen som forteller dem hvordan de skal være det, eller at de ikke er det, for som en hobbyist noe oppgitt innrømmet: ”no matter how well you play your part, your ass remains white”.⁹⁰⁷ Og de som ikke er like sikker i sin sak er i hvert fall ikke tjent med en slik kulturforståelse. Størsteparten er heller ikke villig til å anse sin kultur som ei krykke de har blitt utlevert, men som en ressurs de på ulike måter kan velge å benytte seg av.

Hobsbawn, E. Ranger, T. red. (1983), *The Invention of Tradition* og MacCannal, D. (1973). Staged authenticity: on arrangements of social space in tourist settings. *American Journal of Sociology*, 79: 589–603.

⁹⁰⁷ Intervju foretatt av Glenn Penny med en hobbyist i Berlin, oktober 2003.

Konklusjon

I dette siste kapitlet har jeg sett nærmere på de levende utstillingenes virkingshistorie og betydning. Den første delen var imidlertid viet årsakene til opphøret av utstillingene i den formen som bare noen årtier før hadde gjort dem til et massemedium uten sidestykke. Selv om sammenhengene er flere og komplekse var en vesentlig faktor den økende motstanden de ble møtt med, motstand både fra akademiske miljøer og fra andre medier der særlig filmen representerte en utfordrer. Samtidig framsto kanskje ikke lenger den fremmede verden som utstillingene formidlet som fremmed nok. Både utstillingene selv, film og fotografier, migrasjoner og tiltakende globalisering hadde skapt konsumenter som var langt vanskeligere å tilfredsstille enn på 1800-tallet. Når særlig film nå synes å ta over mye av markedet til de levende utstillingene har dette trolig sammenheng med at filmen bedre ivaretok forventninger om autenticitet og opprinnelig kontekst, men også fordi mye av iscenesettelsen ikke lenger handlet om autenticitet, men om det spektakulære og imaginære. Film var bedre egnet til å ivareta begge disse forholdene i tillegg til å være mindre ideologisk og kulturelt problematisk. Også blant de bredere lag av publikum kan det ha tilkommet en forståelse av utstillingene som politisk ukorrekte og der besøk på slike kan ha bidratt til å så tvil om vedkommendes holdninger.

Spørsmålet om hvorfor utstillingene opphørte, kompliseres imidlertid av muligheten for at de tok helt andre former. Det kan faktisk reises spørsmål ved om denne formen for kulturell representasjon helt forsvant? Uten at dette er undersøkt nærmere er det mulig og trolig at den fortsatte i liten skala og i mer tilfeldige sammenhenger, også lenge etter at de levende utstillingene skal ha opphørt. Mer eller mindre uavhengig av dette synes det uansett klart at den satte spor og at de levende utstillingene skapte historiske virkninger. I dette kapitlet har jeg pekt på to områder hvor virkingshistorien har vært påtagelig: Den første er utstillingene i folkemuseene og etter hvert i de etnografiske og kulturhistoriske museene ved at kontekst og kulturell rekonstruksjon ble den vanligste utstillingsformen. Som påpekt er imidlertid de levende utstillingene nærmest helt fraværende eller underkommunisert i historiske skildringer og analyser av museale genrer og deres tilkomst, spesielt slik dette kommer til uttrykk i Skandinavia som har vært mitt anliggende her. Også her kan det virke som om forbindelsen har vært for pinlig til å erkjennes og den kontakten som faktisk kan dokumenteres er i påfallende grad utelatt i den museale historieskrivingen. Noe av

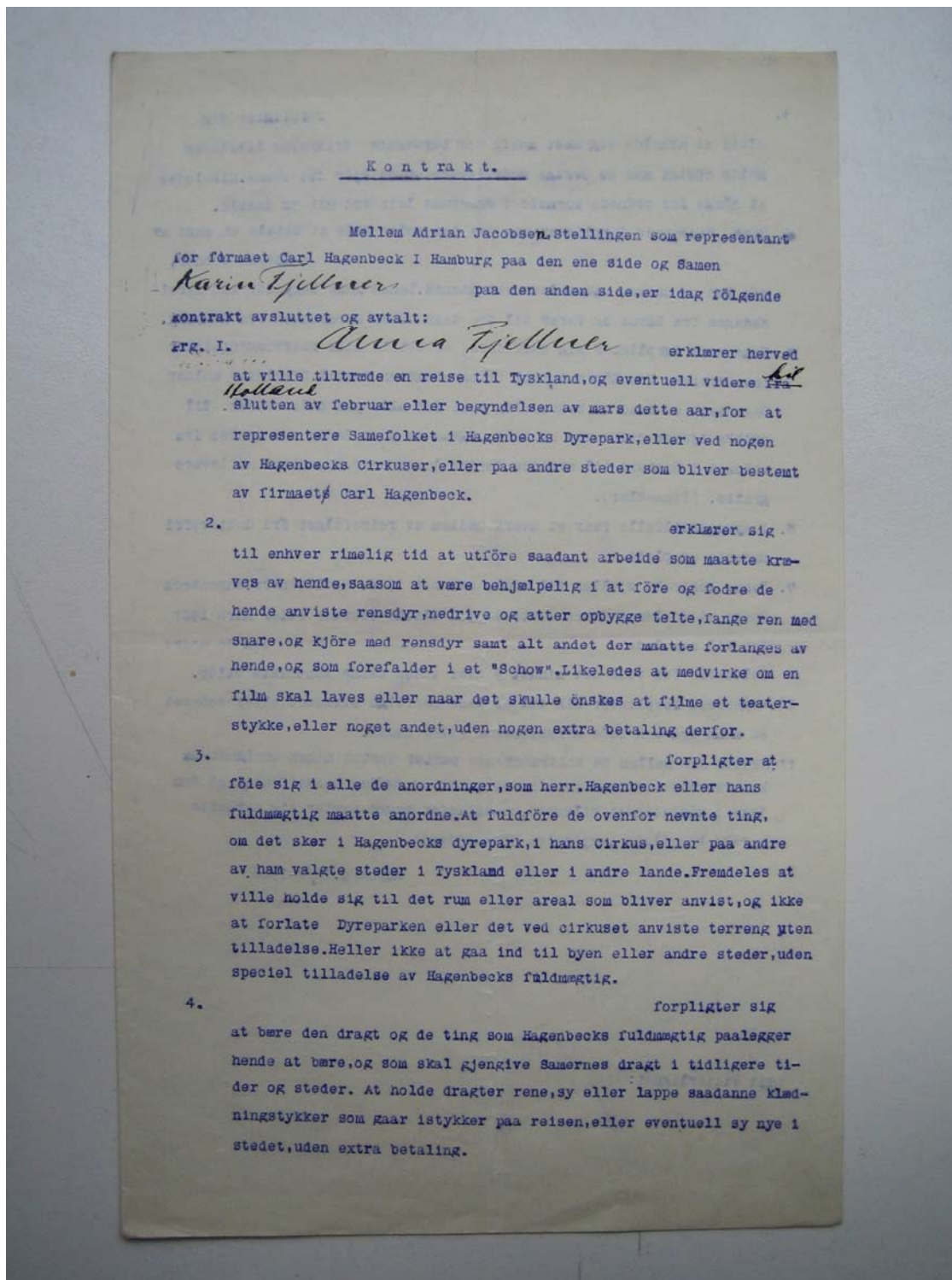
årsaken ligger selvsagt dessuten i at forskningen på de levende utstillingene har vært så liten at dette i seg selv har bidratt til å unndra dem relevans i denne sammenhengen.

Museene gjorde på mange vis den realistiske rekonstruksjonen av kulturell forskjellighet stueren. Dette ikke bare ved å basere seg på materielle rekvisita, objekter og tekster, slik at det levende individet og etiske og humanistiske problemstillinger knyttet til behandlingen av dette ble unngått. Museene ga også representasjonen av kulturell forskjellighet en korrekt institusjonell sammenheng som garanterte for uttrykkenes seriøsitet. Likevel kan det påpekes at den rensingen og ”avpolitiseringen” av uttrykket skapte sine egne problemer, også av etisk karakter og de som angår forholdet mellom utstiller og utstilt. I museene ble kontrollen av representasjonen totalt overgitt utstillerne og representasjonene av levd liv omgjort til størknet, utstoppet eller forsteinet form. I de levende utstillingene hadde samene tross alt hatt en medvirkning. Nå forsvant deres mulighet for selv å påvirke representasjonen. Fra i hvert fall i noen grad å ha hatt rollen som ”mediators” i de levende utstillingene, fikk utstillingene på museene mer karakter av å være ”intermediaries” som ensidig formidlet utstillernes, akademias og majoritetens blick på samene.

Den andre virkningshistoriske effekten av de levende utstillingene er iscenesettelsen av kultur i en kommersiell og næringsrettet øyemed. Og her kan man kanskje snakke om nærmest en direkte videreføring, bare med den forskjell at samene selv i større grad har regien. De levende utstillingene bidro til å skape en særlig kulturell kapital, et formidlingsaktivum, ved at folkene som deltok på dem lærte å iscenesette og eksotisere seg selv. Mange av forestillingene og formidlingsformene som ble skapt gjennom de levende utstillingene kan sies å leve videre i dagens samiske kulturisme og kulturarvsindustri. Eksempler på dette finner vi i lokale sameleire tilrettelagt for turister, i turistbrosjyrer, samiske salgsboder, kulturparken Sápmi og andre steder. Mange av disse har også blitt kritisert som uekte, som salg av kultur og tap av sjel, en kritikk som virker påfallende lik den som fra ulike hold ble rettet mot de levende utstillingene, ikke minst fra akademikere. For det kan virke som om tradisjonens byrde alltid hviler på ”de andre” og at deres identitet og ekthet på helt annet vis enn for oss selv trues om de ikke lever opp til de forventninger og kanoner som forskere og politikere har skapt av hva det vil si å være same.

I så måte kan kanskje denne avhandlinga, som primært handler om gamle og antatt avsluttete forhold, bidra til en nyansering. De levende utstillingene utgjorde et antatt episodisk og nærmest glemte fenomen så vel i forskning som i det allmenne kulturelle ordskiftet. Og i den grad man kjente til eller omtalte dem var oppfatningen nærmest unisont negativ og moralsk fordømmende. Selve *fenomenet* levende utstillinger overflødiggjorde så og si en videre vurdering og fortolkning. Men som vist, også når antatt problematiske praksiser undersøkes, aktørene følges og svarte bokser åpnes, så avdekkes andre og konkurrerende perspektiv. De levende utstillingene rommet utvilsomt mange negative aspekt, men de ga også de samiske deltakerne positive opplevelser og muligheten til å innvirke på representasjonen av seg selv. Ikke minst skapte de muligheter for dialog og kontakt, ikke bare med utstillere, forskere og vestlige byboere, men også med andre urfolk. Gjennom dette åpnet de derfor for en langt tidligere erkjennelse av ens egen ”globale” situasjon enn det som seinere forskning har antatt. De levende utstillingene kan samtidig tjene som en nyttig påminnelse om at framstilling av egen kultur ikke nødvendigvis blir mer feil, inautentisk og ”problematisk” når de som er involvert gjør det for å skaffe seg et utkomme. Samene som deltok solgte ikke sin sjel men framstillinger av sine liv og sin kultur, framstillinger som de selv gjennom sitt blotte nærvær var med på å forme. I så måte er det kanskje mer problematisk om representasjonen av kulturell forskjellighet ensidig undertvinges forskningens kanoner.

Vedlegg kontrakt 1926, side 1 og 2

5. forpligter sig
 altid at avholde sig mest mulig for berusende drikke, og likeledes holde opsigt med de øvrige medreisende, at de gjør det samme. Likeledes at sørge for ordnede forhold i Samernes leir ved nat og dagtid.
6. Herr. Hagenbeck forpligter sig paa den anden side at betale en gage av _____ i norske kroner, som kan om ønskes utbetales hver maaned. Denne gage begynner ved avreisefdagen fra Røros og varer til tre dage efter hjemreisen fra Hamburg.
7. Hagenbeck forpligter sig endvidere at betale alle reiseomkostninger fra avreisen fra Røros indtil tilbakekomsten dertil. Likeledes holder Hagenbeck en sund og bekommelig kost for alle paa hele reisen. Til drikke tjener Kaffe, the og melk. Ogsaa de yderklæder som brukes fra ankomst i Hamburg til avreise derfra lover herr. Hagenbeck at levere gratis. (Finneklær).
8. I sykdomstilfelle faar et hvert medlem av reiserfølget fri doktor, fri medesin og pleie.
9. Denne kontrakt gjæller til medio oktober 1926. Skulle herr. Hagenbeck ønske at forlænge denne kontrakt til ultimo februar eller mars 1927 saa vil han lade _____ som de andre deltagere faa vide det mindst 4 uker inden denne kontrakts utløp.
10. Hagenbeck forpligter sig til at lade medfølge sirkuset eller schowet en mann som kan tale norsk, svensk eller dansk.
11. Skulle der mellem de kontraherende parter opstaa nogen uenighet om kontraktens forstaaelse i noget punkt av saadan beskaffenhed at den ikke i mindelighet bilægges, underkaster ~~høge~~ parter sig nærmeste norske konsulats avgjørelse som bindende.

Røros d. 20/2-1926.

Til vitterlighet:

Arkivmateriale

Arkiv Lappland, Berlin Fonogramarkiv, Staatliche Museen zu Berlin (AL BFA)
Bildarkiv Preussische Kulturbesitz, Berlin (BPK)
Chicago History Museum, Chicago (CHM)
Coney Collection, Kansas Historical Society, Topeka (CC KHS)
Folketellinga 1865, 1875 og 1900 (FT)
Folkräkningen 1890 (FR)
Hagenbeck arkivet, Carl Hagenbeck Dyrepark, Hamburg-Stellingen (HAH)
Hamburg Museum für Kunst und Gewerbe (HMfG)
Jacobsen Arkivet, Museum für Völkerkunde, Hamburg (JA MfV)
Lapska arkivet, Nordiska museet, Stockholm (NM LA)
Ministerialbøker
Museum Europäischer Kulturen, Staatliche Museen zu Berlin (MEK SMB)
New York Passenger Lists 1820 –1957 (NYPL)
Nils Thomassons Fotosamling, Jamtli Bildarkiv, Østersund (NTF JBA)
World's Columbian Exposition of 1893, Digital History Collection, Paul V. Galvin Library, Illinois Institute of Technology, Chicago (WCE DHC IITC)
Rasbiologiska Institutets Samlingar, Uppsala Universitetsbibliotek (RIS UU)

Guidebøker og program

1889. *Paris et L'Exposition de 1889*. Paris, Maison Quantin.

1889. Paris and its Exhibition. *Pall Mall Gazette Extra*. No. 49, 26 juli.

1893. *Authentic Daily Programme of the Midway Plaisance* (10 cents). Chicago.

1893. *Official Catalogue of Exhibits on the Midway Plaisance World's Columbian Exposition* (5 cents). Chicago, W. B. Conkey.

1893. *World's Columbian Exposition 1893. Official Catalogue*. Part XII. Anthropological Building, Midway Plaisance and Isolated Exhibits, W.B. Conkey

1893-94. *The Dream City: a portfolio of photographic views of the World's Columbian Exposition*, N. D. Thompson Co.

1904. *Louisiana and the Fair. An exposition of the world. It's people and their Achievements*. J. W. Buel (red.).

1911. *Austellung Nordland. Führer durch die Ausstellung*. Beschreibungen von Johs. Flemming.

1983. *Emilie Demant Hatt (1873-1958) - Blade til en biografi*. Odense. Skive Museum

1985. *Das Oktoberfest. Einhundertfünfundsiebzig Jahre Bayerischer National-Rausch. Katalog zum Münchner Nationalfest*. München, Bruckmann.

2000. *Von Landois zum Allwetterzoo. 125 Jahre Zoo in Münster*. Münster, Schüling.

2001. *Gellielaaketje – Sørsamisk mangfold i dag*. Utstillingskatalog, Rørosmuseet.

Artikler på nett

American Anthropological Association

N.d. About AAA.

2011 <http://www.aanet.org>. Aksess 10. juni

Arkeologi i nord.

Frans-Arne Stylegar. Om reindrift på Hardangervidda.

2011 <http://arkeologi.blogspot.com>. Aksess 1. juni.

Deep Edition

N.d. Massajerna skrattar hela vägen till banken

2006 <http://deepedition.com>. 8. juni. Aksess 10. juni 2011.

Edin Photo

Edinburgh Photographic Society. Exhibitions.

2011 <http://www.edinphoto.org.uk>. Aksess 10. juni.

Gáldu

N.d. Say No to Fake Sami Costums.

2011 <http://galdu.org>. Aksess 10. juni.

LaplandUK

2011 <http://www.lapland.uk>. Aksess 10. juni.

Olof T. Johansson hemsida

Olof T. Johansson. Min farfar Lars Olof Johansson.
2011 <http://www.oloft.com/farfar>. Aksess 10. juni.

Programvareverkstedet
Thor Arne Landsverk. Slekta til mor (Lindi).
2006 <http://pvv.ntnu.no>. Aksess 10. mars 2006.

RAI
N.d. About the RAI. History and mission.
2011 <http://www.therai.org.uk>. Aksess 10. juni.

Sápmi Park
<http://www.sapmi.no> Aksess 10. juni.

Santa Claus Village
2011 <http://www.santaclausvillage>. Aksess 10. juni.

Société d'Anthropologie de Paris
N.d. La Société. Histoire de la SAP.
2011 <http://www.sapweb.fr>. Aksess 10. juni.

Villa Ruhe
N.d. Om firmaet L. Ruhe.
2008 <http://villa-ruhe.de>. Aksess 18. oktober.

Wikipedia
N.d. Carl Gabriel
2011 <http://de.wikipedia.org>. Aksess 10. juni

World's Columbian Exposition 1893
N.d. The Midway Plaisance
2011 <http://columbus.iit.edu>. Aksess 10. juni.

Andre kilder

Aftenposten. 11. september 1893.

Berlin Börsen Courier. 27. januar 1888.

Berliner Fremden Blatt. 4. februar 1888.

Berliner Lokal-Anzeiger. 27. januar 1888.

Berliner Illustrierte Nachtausgabe. Lappländer an der Grünen Woche. 29. januar.1930.

Berlinische Zeitung von Staats-und Gelehrten sachen. 2. februar 1888

Chicago Daily Mail. Like a Kaleidoscope. 29. mai 1893.

Chicago Daily Tribune. He says they are compelled to stay. 31 mars 1893.

Chicago Daily Tribune. Are against Furs in Hot Weather. 1. april 1893.

Chicago Daily Tribune. Laplanders on their way. 17. mai 1893.

Chicago Daily Tribune. Born at the Fair. 22. mai 1893.

Chicago Daily Tribune. Twill be a Strange Train Load. Odd people from the Plaisance Ride Today on the Intramural. 7. juni 1893 .

Chicago Daily Tribune. Strange people take a ride. 8. juni 1893.

Chicago Daily Tribune. Gov. Flower Visits Lapland. 8. juni 1893

Dagbladet. Samisk OL-Gull. 27. februar 2006.

Dagbladet. Nektet å spille for tulle-samer. 12. september 2010.

Daily Inter Ocean. From Away up North. 22. mai 1893.

Daily Inter Ocean. The Story of the Midway Plaisance. 1 november 1893.

Der Komet. Anthropologische Ausstellungen und deren Schauwert. 17 januar.1903.

Der Reform. 17. september 1875.

Die Neue Preußische (Kreuz-)Zeitung. 15. januar. 1875.

Die Reform. Aus Hagenbeck's Handelsmenagerie. 17. september 1875.

Finnmarks Amtstidende. Med sidste hurtigrute. 4. august 1910.

Göteborgs Tidningen. Skarp opposition mot lapplägret. 31. januar 1923.

Hamburger Fremden Blatt. Die Lappländer-Karavane aus den nordischen Schneebergen. 6. mars 1889.

Hamburger Fremden-Blatt, onsdag 13. september 1893.

Hamburger Nachrichten. Morgenutgaven. 7. september 1890.

Helsingfors Tidning. 22. mai 1858.

Helsingfors Tidning. 14. august 1858.

Hjemmets og Arbeiderens Ven. 16. januar. 1892.

Hufvudstadsbladet. 7. oktober 1875.

Hufvudstadsbladet. Lappar på färd söderut. 4. februar 1910.

Hufvudstadsbladet. Lapparna från Hagenbecks zoologiska trädgård.. 27. mai 1910.

Illustrert Tidende. 3. februar 1901.

Illustrirtes Wiener Extrablatt. 13. november 1872.

Illustrirtes Wiener Extrablatt. 17. november 1872.

Illustrirtes Wiener Extrablatt. 26 november 1872.

Illustrirtes Wiener Extrablatt. Die Lappländer Polar-Menschen. 6. april 1873.

Illustrirtes Wiener Extrablatt. Die Lappländer sind echt. 22. april 1873.

Illustrirtes Wiener Extrablatt. Norpolarmenschen aus dem Lichtenthal. 27. mars 1874.

Illustrirtes Wiener Extrablatt. Die Lappländer. 1. april 1874.

Jemtlandstidning. 11. januar 1888.

Jemtlands Tidning. 18. mai 1888.

La Nature. Deuxième Semestre. 1879.

Le Parti National. 12. januar 1889

Magdeburgische Zeitung. 1880. The Eskimos in the Zoological Gardens of Berlin. Morgenutgaven 21. oktober.

National-Zeitung. 3. september 1922.

Nebraska State Journal. Sure Pole is Found. 3. September 1909

New York Times. *Wonderful Place for Fun*. 19. juni 1893.

Nordenfjeldsk Tidende. 18. april 1889

Nordlys. Raser mot Kiwis koftestunt. 11. september 2010.

Nordlys. De krenkede følelsers tyranni. Leserinnlegg ved P. Hivand. 15. september 2010.

Nordre Trondhjems Amtstidende. 24. april 1889.

Norrbottenskuriren 12. februar og 2. november 1911

Norrbottenskuriren. 8. oktober 1925.

Politiken. Da den lille Lap blev døbt. Januar 1933.

Politiken. 1933. Lapperne og Renerne i København. 21. januar 1933

Samefolket. Replik til Skansen. 7. juli. 2007.

Sáogat. Kiwi-kofter gir reinkjøtt muligheter. 15. September. 2010.

Socialdemokraten 19. oktober 1911.

Sundsvalls Tidning. 1. mai. 1888.

Svenska Dagbladet. Lappar i Budapest zoologiska Trädgård. 24. januar 1913.

Svenska Dagbladet. Lappmenageri på nöjesfeltet i Göteborg. 29. januar. 1923.

The Illustrated Sporting and Dramatic News. Desember 1877.

The Literary Gazette. 19. januar 1822.

The Literary Gazette. Lapland Loves. 9. februar 1822.

The Mirror of Literature Amusement and Instruction. 28 desember 1822.

The Times. 21 januar 1822.

The Youth's Monthly Visitor. 1822.

Tromsøposten. 15. april 1885.

Tromsø Stiftstidende. 16. april 1885.

Trondhjems Adresseavis. Lapper paa varieté. 8. august 1910.

Umebladet. 23. mai 1873.

Umebladet. 30. mai 1873.

Uppsala Nya Tidning 18. august 1911.

Verhandlungen des deutschen Kolonialkongresses. 1902.

Verdens Gang. 17. juli 1893.

Verdens Gang. 6. januar 1903.

Vårt Land. 5. oktober 1891

Waren Sardne. Samer til Glasgow. 13. mai 1911.

Waren Sardne. De svenske lapper paa nordlandsutstillingen. En hjemkommen lap fortæller. 23. desember 1911.

Waren Sardne. Paa utstilling. 17. august 1912.

Waren Sardne. En representant. 15. februar 1926.

Waren Sardne. Samerne i Hagenbecks Cirkus. 1. mai 1926

Waren Sardne. Samerne i Tyskland. 15. oktober 1926.

Waren Sardne. Samerne ved Hagenbecks Cirkus er kommet hjem igjen. 1. desember 1926.

Åbo Tidning. 11. juni 1858.

Brev fra Alice Guernsey, Womans Temperance Publishing Association til Coney. Mai 1893. C38. CC KHS.

Brev fra Aarretti Mörsari til Helge Lillienstierna. 26. juni. Privat eie.

Brev fra Carl Hagenbeck til Johan Adrian Jacobsen, 9. November 1880. JA MfV.

Brev fra A.J. Felt, president i Champion Publishing Co. Atchinson til P.H. Coney. 11. mai 1892. CC KHS.

Brev fra E.C. Culp til sekretæren i selskapet, Mr. W.A. Stiles, Chicago 21. juli 1893. CC KHS.

Brev fra Director-Generals Office, World's Columbian Exposition til Captein P.H. Coney, Chicago 15. august 1893. CC KHS.

Brev fra Hj(almar) Grape, lensmann i Kautokeino, til Herr Kapitan Adrian Jacobsen, Hamburg. 3. november 1924. HAH.

Brev fra Josef Menges til Adrian Jacobsen. 6. oktober 1893. JA MfV.

Brev fra ”Resande och fullmaktsinnehavare för Firma Carl Hagenbeck til ”Landsmannen” i finsk lappmark. 30. november 1925. HAH.

Brev fra W.W. Watson (ACME Plaster Co.) til P.H. Coney, Salina 23. oktober 1893. C40, CC KHS.

Brev til “Col Ed” på vegne av Patrick Henry Coney. 25. CC KHS.

Brev til Dr. A Hazelius fra lappfogd Alarik Dalquist. Østersund 14. desember 1896. Stockholm. LA NM.

Circular No. 5-1142 of Eugene D. Mossmann, Standing Rock Indian School. Records of the CIA, Classified Files 1907-1939, file 88044-1924 Standing Rock 047, TG 75 National Archives and Record Service.

Danielsen, T. *Utenlandsreisen 1933–34*. Upublisert manus.

Examinations of Indians Travelling with Cody and Salsbury's Wild West Show by the Acting Commissioner of Indian Affairs. Commissioner Belt til sekretæren i innenriksdepartementet 18. november 1890. Record of the CIA. Correspondence Land Division, LS. Vol. 104, 11 nov til 20 des 1890. Letterbook 207-200-1.

Gustaf Hällströms dagbok. 23 mars 1925. Håndskrift 7A, D1:13. Umeå Universitetsbibliotek.

Invitasjon fra P.H. Coney til det teosofiske samfunn om å overvære religionsutøvelsen. 13. juni 1893. bx. 2 C39. CC KHS.

Julia Keil. Upublisert manus om utstillinga i Budapest 1913.

Kontrakt inngått mellom Adrian Jacobsen, Stellingen, som representant for firmaet Carl Hagenbeck i Hamburg og "Samen" Karin Fjellner, Røros 20. februar 1926.HAH.

Kontrakt mellom Lappeleiren Ltd. og Maren Marie Kant den 1. mai 1897. Statsarkivet Bergen.

Kontrakt inngått mellom Emil Arner, Mårten Torkelson, Mårten Mårtenson, David Mårtenson (?), Kristina Nilsson og Kristina Jonsson, Østersund 19. april 1893. CC KHS.

(Sjø)forsikringspolise inngått mellom Herr Emil Arner og Münchener Rückversicherungsgesellschaft, Trondheim 27. april. C38 CC KHS.

Two reindeer pulling a cart lead the Transportation Day Procession on the Midway Plaisance. ICHI-51638 (fotografi). CHM.

Litteratur

Akujärvi, A. 1998. *Morottajan suku*, Tornion Kirjapaino Ky.

Alexander, E. P. 1985. William Bullock: Little-remembered Museologist and Showman. *Curator* 28(2): 117-147.

Alexander, E. P. 1995. *Museum Masters. Their Museums and Their Influence*. Walnut Creek, AltaMira Press.

Altick, R. D. 1978. *The Shows of London*. Massachusetts, The Belknap Press of Harvard University Press.

Ames, E. 2000. *Where the Wild Things Are: Locating the Exotic in German Modernity*. Ph.D. German Department, UC Berkeley.

Ames, E. 2008. *Carl Hagenbeck's Empire of Entertainments*, University of Washington Press.

Ames, E. 2008. Seeing the Imaginary: On the Popular Reception of Wild West Shows in Germany, 1885–1910. I *Human Zoos*.

Ames, E. C. 2003. The sound of evolution. *Modernism/Modernity* 10(no.2 April): 297–325.

Andersson, O. 1984. Så här visade vi upp oss. *Samefolket* 65(1): 14-16.

Anderzén, S. 2000. Brasilienutvandringen. I *Kiruna. 100-årsboken*. K. T. e. al. (red.). Kiruna, Kiruna kommune. Bind 2.

Aronsson, K.-Å. 2010. Stig Wesslén och bilden av det samiska. I *Kamerajägaren. Stig Wessléns skildringar av naturen och det samiska*. E. Mårald og C. Nordlund. (red.). Kungl. Skytteanska Samfundet.

Baehre, R. 2008. Early anthropological discourse on the Inuit and the influence of Virchow on Boas. *Études/Inuit/Studies* 32(2): 13-34.

Báez, C. and P. Mason 2006. *Zoológicos humanos. Fotografías de fueginos y mapuche en el Jardín d'Acclimatation de París, siglo XIX*. Santiago de Chile, Pehuén.

Baglo, C. 2001a. *Vitenskapelige stereotypier. Om konstruksjonen av samene som kulturhistorisk enhet i tida fram mot 1910*. Hovedfagsoppgave. Institutt for arkeologi, Universitetet i Tromsø

Baglo, C. 2006. Samer på ville veger? Om "levende utstillinger", antropologi og vitenskapelige praksiser *Nordisk Museologi* (1): 3–20.

Baglo, C. 2007. Utstillinger av samer i tida 1822-1934. *Ottar* (4): 3-11.

- Baglo, C. 2008. Visualisations of the "Lappish race": On photos and exhibitions of Sámi in Europe in the period 1875–1910. I *Looking North. Representations of Sámi in Visual Arts and Literature*.
- Balto, S. J. 1980. *Med Nansen over Grønlandsisen i 1888: min reise fra Sameland til Grønland*. Tromsø.
- Bancel, N., P. Blanchard Gilles Böetsch, et al. (red.). 2004. *Zoos humaine. Au temps des exhibitions humaines*. Paris, La Découverte.
- Bancroft, H. H. 1893. *The Book of the Fair*. Chicago og San Francisco The Bancroft Company.
- Bang, T. 1873. *Landmålerliv i Finnmarken*.
- Beckmann, L. 1884. Die Hagenbeck'schen Singhalesen. *Die Gartenlaube* 32(no. 34): 564-66.
- Benedict, B. 1983. *The Anthropology of World's Fairs*. London og Berkeley, The Lowie Museum of Anthropology/ Scholar Press.
- Benjamin, W. [1936]1955. The Work of Art in the Age of Mechanical Reproduction. I *Illuminations* Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag.
- Bennett, T. 1988. The Exhibitionary Complex. *New Formations. A journal of culture, theory, politics* (4): 73-102.
- Bennett, T. 1995. *The birth of the museum. History, theory, politics*. London og New York, Routledge.
- Berg, G. 1947-48. *Det Glada Sverige*. Stockholm, Natur och Kultur.
- Berman, J. 1996. The culture as it appears to the Indian himself. I *Volksgeist as method and ethic*. G. W. Stocking. (red.). Madison, Wisconsin University Press.
- Berthelsen, H. 2002. *Skjeggete damer og siamesiske tvillinger*. Oslo, Cappelen.
- Bertillon, J. 1879. Exposition Anthropologique de Moscou. *La Nature*. Septième Année, Deuxième Semestre: 31-32.
- Bjørklund, I. and O. T. Brantenberg 1981. *Samisk reindrift - norske inngrep*. Tromsø, Universitetsforlaget.
- Bjørklund, I. and E. Eythórsson (red.). 2010. *Fiske, fangst og tradisjonell kunnskap i Indre Varanger/Innsamlet av Johan Albert Kalstad*. Tromsø, Tromsø Museum - Universitetsmuseet.
- Blanchard, P., N. Bancel, et al. (red.). 2008. *Human Zoos. Science and Spectacle in the Age of Colonial Empires*, Liverpool University Press.
- Blind, A.-C. and K. Kuoljok 2008. Getskötsel bland renskötande sameer. *Småskrift. Åtte musei vänner*.

- Blom, G. P. 1830. *Bemærkninger paa en Reise i Nordlandene og igjennem Lapland til Stockholm i Aaret 1827*. Christiania.
- Boas, F. 1886. The Language of the Bilhoola in British Columbia. *Science* 1st ser.(7): 218.
- Boas, F. 1886. Mittheilungen über die Lilxula-Indianer. *Original-Mittheilungen aus der Ethnologischen Abtheilung der Königlichen Musees* (1): 177-182.
- Boas, F. 1886. Sprache der Bella-Coola Indianer. *Verhandlungen der Berliner gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte* 18: 202-6.
- Bock, C. A. 1881. *The Head-Hunters of Borneo*. London, Sampson Low, Marston, Searle og Rivington.
- Bock, C. A. 1884. *Temples and Elephants*. London, Sampson Low, Marston og Searle.
- Bock, C. A. 1885. *Orientaliske Æventyr*. Kristiania, Mallings.
- Boëtsch, G. and Y. Ardagna 2008. Human Zoos: The 'Savage' and the Anthropologist. I *Human Zoos*. P. Blanchard, N. Bancel, G. Boëtschet al. (red.). 114-122.
- Bogdanov, A. P. (red.). 1879. *Antropologitsjeskaja vystavka 1879 goda*. Universitetet i Moskva, Imperatorskoje Obsjtsjestvo Ljubitelej Jestestvoozaniija, Antropologii i Etnografii.
- Bonaparte, R. 1886. Note on the Lapps of Finmark (in Norway), illustrated by photographs. *The Journal of the Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*. 15: 210-213.
- Bordier, A. 1878 The lapps of the Jardin d'Acclimatation. *Reminiscences of a frequenter to the 1878-1881 meetings of The Anthropology Society of Paris*, 32-35
- Bordier, A. 1879. Instructions por la Laponie. *Bulletins de la Societe d'Anthropologie de Paris* Tredje serie, bind 2: 404-406.
- Bordier, A. 1879 The Skulls of Murderers. *Reminiscenses of a frequenter to the 1878-1881 meetings of The Anthropology Society of Paris*, 119-124
- Brantenberg, O. T. and J. A. Kalstad 1987. *Reindrift, samisk samfunn og kultur på Saltfjellet*. Tromsø, Tromsø Museum - Universitetsmuseet.
- Brenna, B. 2002. *Verden som ting og forestilling. Verdensutstillinger og den norske deltakelsen 1851–1900*. Doktorgradsavhandling. Det historisk-filosofiske fakultet, Universitetet i Oslo.
- Broberg, G. 1981–82. Lappkaravaner på villovägar. Antropologin och synen på samerna fram mot sekelskiftet 1900. *Lychnos*.
- Brown, B. 2003. *A sense of things. The object matter of American Literature*. Chicago, University of Chicago Press.

- Bruckner, S. 1999. *The Tingle-Tangle of Modernity: Popular Anthropology and the Cultural Policy of Identity in Imperial Germany*. Ph.D. Department of History, University of Iowa
- Bruckner, S. A. 2003. Spectacles of (Human) Nature: Commercial Ethnography between Leisure, Learning, and Schaulust. I *Wordly Provincialism. German Anthropology in the Age of Empire*. M. Bunzl og G. H. Penny. (red.). Madison, University of Michigan.
- Brändle, R. 1995. *Wildfremd, hautnah. Völkerschauen und Schauplatze Zurich 1880–1960*. Zürich, Rotpunktverlag.
- Bunzl, M. and H. G. Penny 2003. Introduction: Rethinking German Anthropology, Colonialism, and Race I *Wordly Provincialism. German Anthropology in the Age of Empire*. G. H. Penny og M. Bunzl. (red.). Ann Arbor, MI, University of Michigan Press: 1-30.
- Callon, M. 1986. Some elements of a sociology of translation: domestication of the scallops and the fishermen of St. Brieuc Bay. I *Power, Action and Belief*. J. Law. (red.).
- Callon, M. and J. Law 1997. After the individual in society: Lessons on collectivity from science, technology and society. *Canadian Journal of Sociology* 22(2): 165-82.
- Carlèn, S. 1990. *Att ställa ut kultur*. Umeå, Etnologiska institutionen.
- Celik, Z. and L. Kinney 1990. Ethnography and the Exhibitionism at the Expositions Universelles. *Assemblage. A critical journey of architecture and design* 13: 35-59.
- Chræmer, W. 1912. Ueber Lappen und Samojuden. *Zeitschrift für Berliner Gesellschaft für Ethnologie* (44): 105-116.
- Clifford, J. 1997. *Routes. Travel and Translation in the Late Twentieth Century*. Cambridge, Massachusetts og London, Harvard University Press.
- Clifford, J. 2001. Indigenous Articulations. *The Contemporary Pacific* 13(2): 468-490.
- Clifford, J. 2007. Varieties of Indigenous Experience: Diasporas, Homelands, Sovereignties. I *Indigenous Experience Today*. M. d. Cadena og O. Starn. (red.). Oxford New York, Berg.
- Connelley, W. E. 1918. *A Standard History of Kansas and Kansans*. Chicago, Lewis Publishing Company.
- Corbey, R. 1995. Ethnographic Showcases, 1870–1930. I *The Decolonization of Imagination. Culture, Knowledge and Power*. J. P. Nederveen Pietirse og B. Parekh. (red.).
- Dally, E. 1881 On the Causes of Human Degeneracy. *Reminiscences of a Frequenter to the 1878-1881 Meetings of the Anthropology Society of Paris*,
- Damsholt, T., D. G. Simonsen, et al. (red.). 2009. *Materialiseringer*. Aarhus, Aarhus Universitetsforlag.

- Danielsen, B. W. 2007. Min far har råkjørt med reinsdyr og pulk - i Paris! *Ottar* 4: 41-48.
- Danielsen, T. 1996. Ei Europareise 1933-34. I *Jul i Fjellheimen*.
- Darwin, C. [1870–71]1989. *The Descent of Man*. London, Pickering & Chatto.
- Delaporte, Y. 1988. Numero spécial : le Prince Roland Bonaparte en Laponie (1884). S. d. E. d. Paris. Paris.
- Delaporte, Y. 2004. *Le vêtement lapon*. Oslo og Paris, Instituttet for sammenlignende kulturforskning.
- Deloria, V. 1982. *Buffalo Bill and the Wild West*. New York, The Brooklyn Museum.
- Demant-Hatt, E. 1913. *Med lapperne i højjeldet*. Stockholm, Nordiska Bokhandelen.
- Dibdin, T. 1827. *The Reminiscences of Thomas Dibdin*. New York, AMS Press, Inc.
- Dittrich, L. and A. Rieke-Müller 1998. *Carl Hagenbeck. Tierhandel und Schaustellungen im Deutschen Kaiserreich*. Frankfurt am Main, Peter Lang.
- Dreesbach, A. 2005. *Gezähmte Wilde. Die Zurschaustellung "exotischer" Menschen in Deutschland 1870–1949*. Frankfurt og New York, Campus.
- Dubbick, F. 1952. *Mit Lappen, Rentieren und Hunden*.
- Ecker, D. A. 1878. *Lappland und die Lappländer. Oeffentlicher Vortrag auf Veranlassung der Naturforschenden Gesellschaft und des Anthropologischen Vereins*. Freiburg in Baden, Verlag Von Stoll & Bader.
- Edwards, E. (red.). 1992. *Anthropology & Photography*. New Haven og London, Yale University Press.
- Edwards, E. 2001. *Raw Histories. Photographs, Anthropology and Museums*. Oxford og New York, Berg.
- Eissenberger, G. 1996. *Entführt, verspottet und gestorben. Latinamerikanische Völkerschauen in deutschen Zoos*. Frankfurt, IKO Verlag für Interkulturelle Kommunikationen.
- Fabian, J. 1983. *Time and the Other. How Anthropology makes its Object*. New York, Columbia University Press.
- Falkenberg, J. 1984/85-86. Fra nomadisme til fast bosetning blandt samene i Rørostraktene. I *Åarjel - saemieh*. Årbok nr. 2: 7-28.
- Ferdinand, M. 2004. *"Völkerschauen" in Hamburg im Spiegel der Lokalpresse während des Kaiserreichs (1875-1917)*. Mastergradsoppgave (Magister Artium). Fachbereich Sprache, Literatur, Medien, Hamburg Universität

- Fienup-Riordan, A. 2005. *Yup'ik Elders at the Ethnologisches Museum Berlin. Fieldwork Turned on its Head*. Seattle og London, University of Washington Press.
- Fillmore, J. C. 1894. Primitive scales and rhythms. I *Memoirs of the International congress of anthropology*. C. Staniland Wake. (red.). Chicago: 158–175.
- Findling, J. E. and K. D. P. Pelle (red.). 1990. *Historical Dictionary of World's Fairs and Expositions, 1851–1988*. New York, Greenwood Press.
- Fletcher, A. C. 1894. Love songs among the Omaha Indians. I *Memoirs of the International congress of anthropology, Chicago*. C. Staniland Wake. (red.). Chicago, Schulte Publishing Company: 153–157.
- Floris, L. and A. Vasström 1999. *På museum - mellom opplevelse og opplysning*, Roskilde Universitetsforlag.
- Folde, B. I. 2007. Hessdalen, barndommens rike. *Oppunder Fjellbandet*.
- Foucault, M. 1973. *The Birth of the Clinic: an Archaeology of Medical Perception*. London, Tavistock.
- Foucault, M. 1977. *Discipline and Punish: the Birth of the Prison*. London, Penguin.
- Foucault, M. 1978. *The Will to Knowledge*. Harmondsworth, Penguin.
- Foucault, M. 1996. *Tingenes Orden. En arkeologisk undersøkelse av vitenskapene om mennesket*. Oslo, Aventura.
- Foucault, M. 1980. Power/Knowledge: Selected interviews and other writings, 1972–1977. C. Gordon. (red.). New York, Pantheon.
- Frånberg, P., P. Sköld, et al. 2006. *Från Lars Thomassons penna. Biografiska anteckningar 1956–2006*. Uppsala, Kungl. Skytteanska Samfundet/Vaartoe - Centrum för Samisk Forskning.
- Garson, J. G. 1886. On the Physical Characteristics of the Lapps. *The Journal of the Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*. 15: 235–238.
- Gjestrum, J. A. 1995. Utstilling av levende mennesker. En historie om samisk kultur og fremmede blikk. *Dugnad* (1): 93–109.
- Glass, A. 2006. On the Circulation of Ethnographic Knowledge. *Material World* (10): 1-15.
- Glass, A. 2009. Frozen Poses: Hamat'sa Dioramas, Recursive Representation, and the Making of a Kwakwaka'wakw Icon. I *Photography, Anthropology and History. Expanding the Frame*. C. Morton og E. Edwards. (red.). Surrey og London, Ashgate.
- Greenhalgh, P. 1991. *Ephemeral Vistas. The Expositions Universelles, Great Exhibitions and World's Fairs, 1851–1939* Manchester, Manchester University Press.

- Griffiths, A. 2002. *Wondrous Difference. Cinema, Anthropology and the Turn of the Century Visual Culture*. New York, Columbia University Press.
- Griffiths, A. 2008. *Shivers down your spine. Cinema, Museums, and the Immersive View*. New York, Columbia University Press.
- Groeneveld, A. 1992. Fotografie en de Indiaanse bevolking van de Amerika's. *Odagot:Indianen gefotografeerd (1860–1920)*. Rotterdam, Museum voor Volkenkunde Rotterdam.
- Grosse, P. 2003. Turning Native? Anthropology, German Colonialism, and the Paradoxes of the "Acclimatization Question", 1885–1914. I *Wordly Provincialism*. G. H. Penny og M. Bunzl. (red.). Ann Arbor, MI, University of Michigan Press.
- Groube, L. M. 1977. The hazards of anthropology. I *Archaeology and Anthropology: Areas of Mutual Interest*. S. M. (red.). British Archaeological Reports. 19: 69-90.
- Haberland, W. 1989. Remarks on the "Jacobsen Collections" from the Northwest coast. I *Culturas de la Costa Noroeste de América*. J. L. Peset. (red.). Madrid, Turner Libris.
- Hagenbeck, C. 1911. *Dyr og mennesker*. København og Kristiania, Gyldendalske Boghandel/Nordisk Forlag.
- Hallgren, C. 1999. Hjalmar Stolpe - en folkbildares utställningssyn. *Nordisk Museologi* 2: 87–110.
- Hansson, H. and J.-E. Lundström 2008. Introduction: Lapland in London and Lapland elsewhere. I *Looking North*. H. Hansson og J.-E. Lundström. (red.). Umeå, Bildmuseet.
- Harper, K. 1986. *Give me my father's body. The life of Minik, the New York Eskimo*. New York, Pocket Books.
- Harris, C. J. 1998. Lappeleiren ved Bergen - et hundreårsminne. *Bergensposten*. Bergen: 76-84.
- Hazellius, A. 1900. *Ur Nordiska museets historia*. Stockholm.
- Hazellius, A. 1901. *Vinterbilder från Skansen*. Stockholm, Hasse W. Tullberg.
- Hildebrand, H. O. H. 1880. *De Förhistoriska Folken i Europa*. Stockholm, Jos. Seligmann & C:is.
- Hinsley, C. M. 1991. The World as a Marketplace. Commodification of the Exotic at the World's Columbian Exposition, Chicago, 1893. I *The Poetics and Politics of Museum Display*. I. K. Karp og S. D. Lavine. (red.). Washington og London, Smithsonian Institution Press.
- Hirn, S. 2004. *Kaunotar ja Hirviöitä*, Helsinki University Press.
- Hoage, R. J. and W. A. Deiss (red.). 1996. *New Worlds, New Animals. From Menagerie to Zoological Park in the Nineteenth Century*. Baltimore og London, The Johns Hopkins University Press.
- Holiman, K. K. K. 2001. Hvilke statshemmeligheter bærer de på? *Historikeren* (1): 35-41.

- Hætta, O. M. 2003. Samer på utstilling i Tyskland 1930. *HiF-Rapport* 9: 85–96.
- Hætta, O. M. 2007. Samer på utstilling i Tyskland i 1930. *Ottar* (4): 33–41.
- Jacknis, I. 1985. Franz Boas and Exhibits. I *Objects and Others*. G. W. Stocking. (red.). Madison, University of Wisconsin Press.
- Jacobsen, A. 1887. *Kaptein Jacobsens Reiser til Nordamerikas Nordvestkyst 1881–1883*. Kristiania, Alb. Cammermeyer.
- Jacobsen, A. 1926. Das letzte in Europa lebende Nomadenvolk. *Carl Hagenbeck's illustrierte Tier- und Menschenwelt* (Hefte 4 og 5).
- Jacobsen, A. 1931. *Die Weisse Grenze*. Leipzig, F.A. Brockhaus.
- Jacobsen, A. 1946. *Gjennom ishav og villmarker*. Oslo, A.M. Hanche.
- Jenkins, D. 1994. Object Lessons and Ethnographic Displays: Museum Exhibitions and the Making of American Anthropology. *Comparative Studies in Society and History* 36(2): 242–270.
- Johnsen, J. P. 2004. Latour, natur og havforskere - hvordan produsere natur? *Sosiologi i dag* 34(2): 47–67.
- Jonassohn, K. 2001 On a neglected Aspect of Western Racism. *Montreal Institute for Genocide and Human Rights Studies*,
- Jünge, Å. 2004. Om Krøyts-namn og Krøyts-folk. I *Årbok for Sparbu Historielag*.
- Jünge, Å. 2007. Sørsamar på utstilling i Paris 1889. *Ottar* (4): 25–33.
- Jåma, M. and E. Ljungdal 2001. *Samiska nybyggare i Jänsmässholmen*. Östersund, Jamtli.
- Kasson, J. S. 2000. *Buffalo Bill's Wild West. Celebrity, memory and popular history*. New York, Hill & Wang.
- Keane, A. H. 1886. The Lapps: Their Origin, Ethnical Affinities, Physical and Mental Characteristics, Usages, Present Status, and Future Prospects. *The Journal of the Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*. 15: 213-235.
- King, J. L. 1905. Capt. Patrick H. Coney. I *History of Shawnee County, Kansas and Representative Citizens* Topeka, Kansas.
- Kirshenblatt-Gimblett, B. 1998. *Destination Culture. Tourism, Museums, and Heritage*. Berkeley, University of California Press.
- Kortelainen, E. 1995. *Entistä Enontekiötä*. Porvoo, Helsinki, Juva, Werner Söderström Osakeyhtiö.
- Kristiansen, K. 2008. *Kultur som materialitet og relasjoner*. Masteroppgave (speciale). Sociologisk Institut, Københavns Universitet

- Kroeber, T. 1961. *Ishi. In two worlds. A biography of the last wild Indian in North America*. Berkeley og Los Angeles, University of California Press.
- Kuutma, K. 2006. *Collaborative Representations*. Helsinki, Academia Scientarium Fennica.
- Kvikne, O. 1942. *Bergstaden*. Oslo, Aschehoug.
- Kvikne, O. 1942. *Rørosboka*. Trondheim, Globus-forlaget.
- König, E. (red.). 2003. *Indianer 1858–1928. Photographische Reisen von Alaska bis Feuerland*. Hamburg, Museum für Völkerkunde/Edition Braus
- König, E. 2003. Johan Adrian Jacobsen. Impresario und Sammler (1853-1947). I *Indianer. Photograpische reisen von Alaska bis Feuerland*. E. König. (red.). Hamburg, Museum für Völkerkunde/Edition Braus: 31–35.
- Lampe, J. 1897. Lappeleiren ved Gravdal. I *Revyen. Illustreret Ugeblad*. Oslo.
- Lampén, E. 1921. *Ishavsvindar*. Helsingfors, Holger Schildts Förlag.
- Lange, B. 2006. *Echt. Unecht. Lebensecht. Menschenbilder im Umlauf*. Berlin, Kulturverlag Kadmos.
- Lantto, P. 2000. *Tiden börjar på nytt*. Doktorgradsavhandling. Department of Historical Studies, Umeå University
- Latour, B. 1987. *Science in Action*. Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press.
- Latour, B. 1993. We have never been modern.
- Latour, B. 1999. *Pandora's Hope*. Cambridge, Massachusetts Harvard University Press.
- Latour, B. 2005. *Reassembling the Social*. Oxford, Oxford University Press.
- Latour, B. 2005. *Vi har aldri vært moderne*. Oslo, Spartacus.
- Latour, B. and S. Woolgar 1986. *Laboratory Life. The Social Construction of Scientific Facts*. Princeton, New Jersey, Princeton University Press.
- Law, J. 2004. *After Method. Mess in Social Science Research*. London og New York, Routledge.
- Law, J. and J. Hassard (red.). 1999. *Actor network theory and after*. Oxford, Blackwell.
- Law, J. and A. Mol (red.). 2002. *Complexities: Social studies of knowledge practices*. Durham, N.C Duke University Press.
- Lebovics, H. 2008. The Zoos of the Exposition Coloniale Internationale, Paris 1931. I *Human Zoos*. P. Blanchard, N. Bancel, G. Boëtsch, É. Deroo og S. Lemaire. (red.). 369–392.

- Lehtola, V.-P. 2002. The Saami siida and the Nordic states from the Middle Ages to the beginning of the 1900s. I *Conflict and Cooperation in the North*. K. Karppi og J. Eriksson. (red.). Umeå, Norrlands Universitetsförlag.
- Lehtola, V.-P. 2004. *The Sámi People - Traditions in Transition*. Fairbanks, University of Alaska Press.
- Leutemann, H. 1875. Nordische Gäste. I *Die Gartenlaube*. 740–744.
- Leutemann, H. 1878. Die Eskimos in Deutschland. I *Daheim (Beilage)*. Leipzig, Bielefeld og Berlin. 14.
- Leutemann, H. 1887. *Lebensbeschreibung des Thierhändlers Carl Hagenbeck*. Hamburg, Hagenbeck.
- Lilius, A. 1957. *Ett Herrans Liv*. Helsingfors, Gebers.
- Lindfors, B. (red.). 1999. *Africans on stage. Studies in Ethnological Show Business*. Bloomington og Indianapolis, Indiana University Press.
- Lorenz, E. 1991. *Samefolket i historien*. Oslo, Pax.
- Lundgren, Å. 1981. *Långa Lappflickan. Såggen om Stor-Stina*. Stockholm, Trevi.
- Lundström, J.-E. and H. Hansson 2008. *Looking North. Representations of Sámi in Visual Arts and Literature*. Umeå, Bildmuseet.
- Lutz, H. (red.). 2005. *The Diary of Abraham Ulrikab*. Ottawa, University of Ottawa Press.
- Løøv, A. 1991. *Lappekommissjonen av 1889, Del 1. Erklæringer som private personer har avgitt for Lappekommissjonen om forholdene i nordre del av Hedmark, i Sør-Trøndelag g i Nord-Trøndelag sør for Stjørdalselva - Tevla*. Snåsa, Saemien Sijte.
- Løøv, A. (red.). 2001. *Lappefogd I.B. Herstads Årsberetninger 1894–1904*. Dovletje. Snåsa, Saemien Sijte.
- MacCannel, D. 1992. *Empty Meeting Grounds: The Tourist Papers*. London Routledge.
- MacDonald, S. 1997. A peoples story. I *Touring Cultures. Transformations of Travel and Theory*. C. Rojek og J. Urry. (red.).
- Mackenzie, J. 2008. The Imperial Exhibitions of Great Britain. I *Human Zoos*. B. Pascal, N. Bancel, G. Boëtschet al. (red.). Liverpool, Liverpool University Press.
- Manker, E. 1939. *Under samma himmel*. Stockholm, Lars Hökerbergs bokförlag.
- Manker, E. 1947. *De svenska fjällapparna*. Stockholm, Svenska Turistföreningen.

- Manouvrier, L. 1881 The Fuegians of the Jardin d' Acclimatation. *Reminiscences of a frequenter to the 1878-1881 meetings of The Anthropology Society in Paris*, 25–44
- Martin, L. H., H. Gutman, et al. (red.). 1988. *Technologies of the Self. A seminar with Michel Foucault*. Amherst, The University of Massachusetts Press.
- Mathisen, S. O. 2010. Likt men likevel forskjellig. Om representasjoner av samisk identitet og forhistorie i samiske museer og majoritetsmuseer. I *Samling og museum*. B. Rogan og B. Brenna. (red.). Oslo, Novus.
- Mathisen, S. R. 2007. Mr. Bullock's Exhibition of Laplanders. *Ottar* (4): 11-18.
- Maxwell, A. 1999. *Colonial Photography and Exhibitions. Representations of the "Native" and the Making of European Identities*. London
New York, Leicester University Press.
- Mazard 1877. Sur un groupe de Lapons en ce moment à Londres. *Bulletins de la Societe d'Anthropologie de Paris* Andre serie, Bind 12: 642-646.
- McCabe, J. D. 1876. *The illustrated history of the Centennial exhibition, held in commemoration of the one hundredth anniversary of American independence*. Philadelphia, Pennsylvania, The National Publishing Company
- Minde, H. 2003. The Challenge of Indigenism: The Struggle for Sami Land Rights and Self-Government in Norway 1960-1900. I *Indigenous Peoples: Resource Management and Global Rights*. S. Jentoft, H. Minde og R. Nilsen. (red.). Eburon Delft.
- Moe, J. 2008. *Pilt-Ola: dokumentarisk roman*. Stavanger, Mosaikk forlag.
- Mordhorst, C. 2009. Museer, materialitet og tilstedevær. I *Materialiseringer*. T. Damsholt, D. G. Simonsen og C. Mordhorst. (red.). Aarhus Universitetsforlag.
- Morton, S. G. 1839. *Crania Americana*. Philadelphia, J. Dobson.
- Moses, L. G. 1996. *Wild West Shows and the Images of American Indians*. Albuquerque, University of New Mexico Press.
- Nilsen, R. 2006. Næringstilpasning og ressursbruk i samiske fjordstrøk. I *Norsk ressursforvaltning og samiske rettighetsforhold*. I. Bjørklund. (red.). Oslo.
- Nilsson, S. 1838–1843. *Skandinaviska Nordens Urinvånare. Ett försök i comparativa Ethnographien*. Kristianstad, Schmidt.
- Nylund, A.-V. 2008. Sameliv på Skansen. Om natur, kultur, opplevelser och lärande. I *För Sápmi i tiden. Nordiska Museets och Skansens årbok* E. Silvéen og C. Westergren. (red.). Stockholm, Nordiska Museet.

- Nyyssönen, J. 2009. De finska samernas etnopolitiska mobilisering inom statliga ramar. I *Fredens konsekvenser*. L. Elenius, P. Lantto og M. Enbuske. (red.). Luleå, Luleå Tekniska Universitet.
- Oetterman, S. 1997. *The Panorama. History of a Mass Medium*. New York, Zone Books.
- Olsen, B. 2000. Representasjoner av samisk kultur i samiske museer. *Nordisk Museologi* (2): 13-30.
- Olsen, B. 2006. Scenes from a Troubled Engagement: Poststructuralism and Material Culture Studies. I *Handbook of Material Culture*. C. Tilley, W. Keane, S. Kücher, M. Rowlands og P. Spyer. (red.). London, Thousand Oaks og New Dehli, Sage: 85-104.
- Olsen, B. 2010. *In Defense of Things*. Lanham, Alta Mira Press.
- Olsen, B. and A. Svestad 1994. Creating Prehistory: Archaeology Museums and the discourse of Modernism. *Nordisk Museologi* 1: 3–20.
- Olsen, K. 2004. The Touristic Construction of the "Emblematic" Sámi. I *Creating Diversities. Folklore, Religion and the Politics of Heritage*. A.-L. Siikala, B. Klein og S. R. Mathisen. (red.). Helsinki, Finnish Literature Society.
- Olsson, L. 1978. Då förevisades samer som vildar på djurparker i Europa. *Samefolket* 59(6).
- Omang, R. 1959. *Norsk Utenriksstjeneste*. Oslo, Aktietrykkeriet.
- Pelc, O. and M. Gretzschel 1998. *Hagenbeck: Tiere, Menschen, Sensationen*. Hamburg, Hamburger Abendblatt/Axel Springer Verlag.
- Pemmer, H. and N. Lackner 1974. *Der Prater*. Wien og Munchen, Jugend und Volk.
- Pennanen, J. and K. Näkkäljärvi (red.). 2002. *Siiddastallan. From Lapp Communities to Modern Sámi Life*. Inari, Inari Sámi Museum.
- Penny, G. H. 2002. *Objects of Culture. Ethnology and Ethnographic Museums in Imperial Germany*. Chapel Hill og London, The University of North Carolina Press.
- Penny, G. H. 2006. *"Playing Indian" in Germany: Native Performers and the "Long Durée"*. University of Iowa. Upublisert arbeid.
- Persson, C. 2000. Hjalmar Lundbohm - blottade bärgets skatter och grundade staden. I *Kiruna. 100-årsboken*. K. T. e. al. (red.). Kiruna, Kiruna kommune. Bind 1.
- Pinney, C. 2006. Four types of Visual Culture. I *Handbook of Material Culture*. C. Tilley, W. Keane, S. Küchler, M. Rowlands og P. Spyer. (red.). London, Thousand Oaks og New Dehli, Sage: 131-145.
- Poignant, R. 2004. *Professional Savages. Captive Lives and Western Spectacle*. New Haven og London, Yale University Press.
- Poole, D. 1997. *Vision, Race and Modernity*. Princeton, New Jersey, Princeton University Press.

- Pratt, M. L. 1992. *Imperial Eyes. Travel Writing and Transculturation*. London og New York, Routledge.
- Rabot, C. 1889. Les Lapons au Jardin d'Acclimatation. *La Nature* Dix-septième année(premier semestre): 145–147.
- Raibmon, P. 2005. *Authentic Indians*. Durham og London, Duke University Press.
- Ranke, J. 1912. *Der Mensch*. Leipzig og Wien Bibliographisches Institut.
- Renneville, M. 1994. L'anthropologie du criminel en France. *Criminologie* XXVII(2): 185-209.
- Rentzhog, S. 2007. *Friluftsmuseerna. En skandinavisk idè erövrar världen* Stockholm, Carlssons Bokförlag.
- Retzius, A. 1847. *Om formen af hufvudets benstomme hos olika folkslag*. Oslo, C. Gröndahl.
- Rialle, G. d. 1879. Les Lapons au Jardin D'Acclimatation. *La Nature*. Séptième année, premier semestre: 7-11.
- Robe, C. Y. 1914. The menace of the Wild West Show. *Quarterly Journal of the Society of the American Indian* (July-September): 224–225.
- Rohner, R. P. (red.). 1969. *The Ethnography of Franz Boas*. Chicago og London, University of Chicago Press.
- Rosberg, J. E. 1910-12. Anteckningar om lapparna i Finland. *Meddelanden af geografiska föreningen i Finland* (IX): 1–57.
- Rothfels, N. 1996. Aztecs, Aborigines, and Ape-People: Science and Freaks in Germany, 1850-1900. I *Freakery. Cultural Spectacle of the Extraordinary Body*. R. G. Thomson. (red.). New York og New York, New York University Press.
- Rothfels, N. 2002. *Savages and Beasts. The Birth of the Modern Zoo*. Baltimore London, The Johns Hopkins University Press.
- Rydell, R. W. 1984. *All the World's a Fair. Visions of Empire at American International Expositions, 1876–1916*. Chicago og Chicago, The University of Chicago Press.
- Rydell, R. W. 1998. Souvenirs of Imperialism. I *Delivering Views. Distant Cultures in Early Postcards*. C. M. Geary og V.-L. Webb. (red.). Washington og London, Smithsonian Institution.
- Rydell, R. W. 1999. "Darkest Africa". African Shows at America's World's fairs, 1893–1940. I *Africans on Stage*. B. Lindfors. (red.). Bloomington & Indianapolis, Indiana University Press.
- Røkkum, A. 2005. Nært, vilt og skjønt: Typer og karakterer i etnografiske utstillinger og forestillinger. *Norsk Antropologisk Tidsskrift* 16(2-3): 119-131.

- Samuels, M. 2004. *The spectacular past. Popular history and the Novel in Nineteenth-Century France*. Ithaca og London, Cornell University Press.
- Sánchez Gómez, L. A. 2003. *Un imperio en la vitrina. El colonialismo español en el pacífico y la exposición de filipinas de 1887*. Madrid, Consejo superior de investigaciones científicas.
- Sandberg, M. B. 2003. *Living Pictures. Missing Persons. Mannequins, Museums, and Modernity*. Princeton og Oxford, Princeton University Press.
- Scarlett, D. F. 1922. *Turistlandet Norge*. Kristiania, Steenske Forlag.
- Schiebinger, L. 1993. *Nature's Body. Gender in the Making of Modern Science*. Boston, Beacon Press.
- Schiffer, M. 1999. *The material life of human beings: Artifacts, behaviour, and communication*. London, Routledge.
- Schneider, W. 1977. Race and Empire: The Rise of popular Ethnography in the Late Nineteenth Century. *Journal of Popular Culture* (11): 98-109.
- Schott, W. 1875. Land und Volk der Lappen. *Verhandlungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte*: 28-31.
- Schou, J. 1987–88. Etnografiske karavaner. *Stoffskifte* 16: 55–87.
- Schwartz, V. R. 1998. *Spectacular Realities. Early Mass Culture in Fin-de-Siècle Paris*. Berkeley, London og Los Angeles, University of California Press.
- Schwarz, W. M. 2001. *Anthropologische Spektakel. Zur Schaustellung "exotischer" Menschen, Wien 1870–1910*. Wien, Turia og Kant.
- Schwarz, W. M. and C. Dewald 2005. *Prater Kino Welt. Der Wiener Prater und die Geschichte des Kinos*. Wien, Wien Museum.
- Schaaffhausen, H. 1880. Kleinere Mittheilungen. I *Zeitschrift für Naturgeschichte und Urgeschichte des Menschen*. A. Ecker og L. Lindenschmit. (red.). Braunschweig, Archiv für Anthropologie: 79–82
- Schaanning, E. 1997. *Vitenskap som skapt viten. Foucault og historisk praksis*. Oslo, Spartacus.
- Scott, G. M. 1991. *Village Performance: Villages at the Chicago World's Columbian Exposition 1893*. Ph.D. Department of Performance Studies, New York University.
- Silvén, E. 2008. Samiska scener och scenerier. *Fataburen. Nordiska museets och Skansens Årsbok*. 121–137.
- Sjoholm, B. 2010. How the Book Muittalus Samid Birra was Created. *The Journal of the Society for the Advancement of Scandinavian Study* 82 (Fall)(3): 313–336.

- Skotnes, P. (red.). 1996. *Miscasts. Negotiating the Presence of the Bushmen*. Cape Town, University of Cape Town Press.
- Skougaard, M. 2003. Interiører på Fredriksborg. *Nordisk Museologi* 2: 71–88.
- Skougaard, M. 2005. Folkekulturen på museum. I *Ny dansk museologi*. B. Ingeman og A. H. Larsen. (red.). Aarhus Universitet: 103–13.
- Smeds, K. 1996. *Helsingfors-Paris. Finlands utveckling till nation på världsutställningarna 1851–1900*. Helsingfors, Svenska litteratursällskapet i Finland
Finska Historiska Samfundet.
- Snyder, D. J. 1895. *World's Fair Studies*. Chicago, Sigma Publishing Company.
- Sokolowsky, A. 1901. *Menschenkunde*. Stuttgart, Berlin og Leipzig, Union Deutsche Verlagsgesellschaft.
- Sommier, S. 2003[1887]. *Un viaggio d'inverno in Lapponia*. Firenze, Clinamen.
- Son, J. H. 1822. *Lapland Sketches, or Delineations of the Costume, Habits, and Peculiarities of Jens Holm and his Wife Karina Christian, with accurate Representations of the Deer, Sledges, Huts, &c. as exhibited at Bullock's Museum London*, S and R. Bentley.
- Spencer, H. 1864. *Principles of Biology*. London, Williams and Norgate.
- Stahelin, B. 1993. *Völkerschauen im Zoologischen Garten Basel 1879–1935*. Basel, Basler Afrika Bibliographien.
- Stenberg, M. 2000. Sameföreningen - de svåra åren skapade behovet av en organisation. I *Kiruna. 100-årsboken*. K. T. m.fl. (red.). Kiruna, Kiruna kommun. Bind 1.
- Stocking, G. W. 1974. *The Shaping of American Anthropology 1883-1911: A Franz Boas Reader*. New York, Basic Books.
- Stocking, G. W. 1987. *Victorian Anthropology*. New York, Free Press.
- Stocking, G. W. (red.). 1988. *Bones, Bodies, Behaviour: Essays in Behavioural Anthropology*. Madison, University of Wisconsin Press.
- Stoklund, B. 1993. International Exhibitions and the New Museum Concept. *Ethnologia Scandinavica* 23: 87–113.
- Stolpe, H. 1903. Hvad är och hvad bör ett etnografiskt museum vara? *Hvar 8 Dag* (19. april): 454–459.
- Stylegar, F.-A. 2004 *Samer sør for Hardangervidda*.
- Tailhéde, R. d. l. 1923. *Jules Tellier. Ses oeuvres publiées*. Paris, Emile-Paul.

- Thode-Arora, H. 1989. *Für fünfzig Pfennig um die Welt*. Frankfurt New York, Campus Verlag.
- Thode-Arora, H. 2002. Abraham's Diary - A European Ethnic Show from an Inuk's participants viewpoint *Journal of The Society for the Anthropology in Europe* 2(2): 2-17.
- Thode-Arora, H. 2008. Hagenbeck's European Tours: the Development of the Human Zoo. I *Human Zoo*. P. Blancard, N. Bancel, G. Böetschet al. (red.). Liverpool, Liverpool University Press.
- Thomasson, L. 1984/85–86. "Kulturkampen" i Härjedalen. *Åarjel-samieh*.
- Thomasson, N. 1949. En fjällets man. I *Min far: trettioen svenska män och kvinnor om sina fäder*. Uppsala, Lindblad.
- Tilley, C. 1990. Michel Foucault. Towards an archaeology of archaeology. I *Reading Material Culture: Structuralism, Hermeneutics and Post-Structuralism*. C. Tilley. (red.). Oxford, Blackwell.
- Tilley, C. 1999. Performing Culture in the Global Village. I *Metaphor and Material Culture* Oxford, Blackwell.
- Trigger, B. G. 1989. *A history of archaeological thought*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Utsi, J. E. 1997. *Samefotografen Nils Thomasson*. Östersund, Jamtli.
- Verner Bradford, P. and H. Blume 1992. *Ota Benga. The Pygme in the Zoo*. Melbourne, Bookman Press.
- Virchow, R. 1875. (10): Herr Böhle stellte wiederum vier neu eingetroffene Lappen. *Verhandlungen der Berliner gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte*: 28–31.
- Virchow, R. 1875. (16): Herr A. Böhle und Fräulein Emma Willardt stellen vier lebende Lappen,.. . *Verhandlungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte*: 12.
- Virchow, R. 1875. Die physischen Eigenschaften der Lappen *Verhandlungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte*: 31-39.
- Virchow, R. 1875. Lappen. *Verhandlungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte*: 225–230.
- Virchow, R. 1875. Verwaltungs-Bericht für das verflossene Gesellschafts-Jahr. *Verhandlungen der Berliner gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte*: 269.
- Virchow, R. 1878. Über Eskimos. *Verhandlungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte* (10): 185-188.
- Virchow, R. 1879. Lappen. *Verhandlungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte*: 143–149.

- Virchow, R. 1890. *Verhandlungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte* 22: 589-90.
- Virchow, R. 1891. Lappen. *Verhandlungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte*: 478-482.
- Virchow, R. 1891. (Vorstellung der zur Zeit in Hrn. Castan's Panopticum ausgestellten) Lappen. *Verhandlungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte*: 478-481.
- Virchow, R. 1897. Lappländer im Costum. *Verhandlungen Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte* 34-35 og 115-117.
- Vistdal, O. 2000. *Georg Sauerwein - europear og døl*. Bergen, Norsk Bokreidningslag.
- Wake, S. C. 1894. *Memoirs of the International Congress of Anthropology, Chicago*. Chicago.
- Westerdahl, C. 1986. *Samer nolaskogs*. Bjästa, CEWE-Förlaget.
- Wonders, K. 1993. *Habitat Dioramas. Illusions of Wilderness in Museums of Natural History*. Uppsala, Acta Universitatis Upsaliensis.
- Zimmerman, A. 2001a. *Anthropology and Antihumanism in Imperial Germany* Chicago, The University of Chicago Press.
- Zimmerman, A. 2001b. Looking Beyond History: The Optics of German Anthropology and the Critique of Humanism. *Studies in History and Philosophy of Biological and Biomedical Sciences* 32(3): 385-410.
- Zimmerman, A. 2003. Adventures in the Skin Trade: German Anthropology and the Colonial Corporeality. I *Wordly Provincialism*. H. Glenn Penny og M. Bunzl. (red.). Ann Arbor, The University of Michigan Press.
- Zwick, J. 2006. *Inuit Entertainers in the United States*. West Conshohocken, Infinity.
- Åhren, C. 2006. *Är jag en riktig same? En etnologisk studie av unga samers identitesarbete*. Licentiatavhandling i etnologi. Institutionen för kultur och medier, Umeå Universitet
- Åhrén Snickare, E. 2002. *Döden, kroppen och moderniteten*. Oskarshamn, Q-Press.
- Aasheim, S. P. 1989. *Vestkysten eller døden*. Oslo, Scanbok.

ISBN xxx-xx-xxxx-xxx-x